

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

UMUMIY PSIXOLOGIYA

FANIDAN

O'QUV – USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi: 100000-Gumanitar soha
Ta`lim sohasi: 120000- Gumanitar fanlar

Ta`lim y o`nalishi: 5120300-Tarix(mamlakatlar va mintaqalar buyicha)5120100-tojik

tili

Termiz – 2018

Mazkur o'quv-uslubiy majmua Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2016 yil 22 yanvardagi 26-sonli buyrug'ining ikkinchi ilovasi bilan tasdiqlangan va BD-5110100-3.01 bilan ro'yxatga olingan fan dasturi asosida ishlab chiqilgan ishchi o'quv dastur bo'yicha tayorlandi.

Tuzuvchi: Turakulov B.N Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Taqrizchilar: Sharafutdinova X.G'. Psixologiya kafedrası mudiri,
psixologiya fanlari nomzodi.
Axmedov B. Psixologiya kafedrası o'qituvchisi.

O'quv-uslubiy majmua Termiz davlat universiteti o'quv uslubiy kengashining 2018 yil " ___ " _____dagi ___-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan

MUNDARIJA

I-MA'RUZA MASHG'ULOTI MATERIYALLARI		
1-Mavzu	Umumiy psixologiya fanining predmeti. Hozirgi zamon psixologiyaning tuzilishi va tadqiqot metodlari.	5-15
2-Mavzu	Psixika va ongning taraqqiyoti. Faoliyat va motivatsiya.	16-28
3-Mavzu	Shaxs hissiy-emotsional sohasi. Muloqot.	28-41
4-Mavzu	Shaxs. Shaxsning o'z-ozini anglashi.	41-52
5-Mavzu	Diqqat. Sezgi. Idrok.	52-65
6-Mavzu	Xotira. Xayol. Tafakkur.	65-74
7-Mavzu	Iroda. Temperament.	74-83
8-Mavzu	Xarakter. Qobiliyat.	83-95
9-Mavzu	Yosh va pedagogik psixologiya faniga kirish. Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari. Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi	95-103
10-Mavzu	Ontogenezning ilk bosqichlarida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar. Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari.	103-117
11-Mavzu	O'smirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Ilk o'spirinlik yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash.	117-128
12-Mavzu	Ta'lim psixologiyasi. Tarbiya psixologiyasi.	128-143
13-Mavzu	O'qituvchi psixologiyasi. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat.	143-171
II-SEMINAR MASHG'ULOTLARI		172-177
III-MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI		178
IV-GLOSSARIY		179-193
V-ILOVALAR		
FAN DASTURI		194-209
ISHCHI FAN DASTURI		210-227
INTERFAOL TA'LIM METODLARI		229-236

1-MAVZU: UMUMIY PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI. HOZIRGI ZAMON PSIXOLOGIYASINING TUZILISHI VA TADQIQOT METODLARI.

Reja:

- 1.1.Umumiy psixologiyaning predmeti va vazifalari.
- 1.2.Psixologiya tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida.
- 1.3.Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi va prinsiplari.
- 1.4.Determinizm prinsipi, ong va faoliyat birligi prinsipi.
- 1.5.Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari.

Tayanch soʻz va iboralar:

Psixologiya, psixika, determinizm, ong, faoliyat, maqsad, vazifa, metod, metodika, ruxiy olam, ichki dunyo, ob'ektiv olam, aks ettirish.

1.1.Umumiy psixologiyaning predmeti va vazifalari

Psixologiya fanining predmeti. “Psixologiya” soʻzi ikkita grek soʻzlaridan – “psixo” – jon, ruh va “logos” – taʼlimot, ilm soʻzlaridan iborat boʻlib, anʼanaviy maʼnoda inson ruhiy dunyosiga aloqador barcha hodisalar va jarayonlar uning predmetini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, psixologiyaning predmetini har birimizning tashqi olamni va oʻz-oʻzimizni bilishimizning asosida yotgan jarayonlar, hodisalar, holatlar va shakllangan xislatlar tashkil etadi.

Psixologiyaning predmeti aniq bir shaxs, uning jamiyatdagi hulq-atvori va turli ichki kechinmalari, xulq-atvori va faoliyatlarining oʻziga xos tarzda ong tomonidan aks ettirilishidir, deb taʼriflash mumkin.

Psixologiyaning obʼekti boʻlib nafaqat odamlar, insonlar balki oliy rivojlanishga ega hayvonlar ham xizmat qiladi, ularning psixik hayotini psixologiyaning tarmoqlaridan zoopsixologiya oʻrganadi. Biroq anʼanaviy ravishda psixologiyaning asosiy obʼekti insondir. Unda,

Psixologiya–bu insonlarning turli hayot va faoliyati bosqichlarida hamda har xil sharoitlarda ularning psixikasini namayon boʻlishi, rivojlanishi, shakllanishi, faoliyat hamda yuzaga kelish qonuniyati toʻgʻrisidagi fan.

Psixologiyaning obʼekti sifatida - bir inson yoki aniq bir shaxs emas balki turli ijtimoiy guruhlar, omma va boshqa insonlarning uyushma shakllari xizmat qiladi (1-sxema).

Shu tariqa, **inson psixologiyasining predmeti** boʻlib, insonlarning turli hayot va faoliyati bosqichlarida hamda har xil sharoitlarda individual va guruhiy psixikaning namoyon boʻlishi, rivojlanishi, shakllanishi, faoliyat hamda yuzaga kelish qonuniyati, ayrim psixik fenomenlar va mexanizmlaridir.

Psixologiya boʻyicha adabiyotlarda uning predmetini qisqacha qilib, psixikadir, deb taʼrif berishadi. Psixika – bu inson ruhiyatining shunday holatiki,

u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni ham) ongli (ba'zan ongsiz ham) tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimiz, his qilishimiz, tasavvur qilib, anglashimizni ta'minlaydi. An'anaviy ta'riflarda psixologiya fan sifatida ana shu "psixikaning faktlarini, qonuniyatlarini va mexanizmlarini o'rganadi", – deb ham bayon etilgan. Lekin bu qisqa ta'riflardan psixikaga aloqador jarayonlar ongning aks ettirish shakllari ekan, degan yuzaki xulosaga kelish noto'g'ri bo'ladi. Chunki inson psixikasi va uning ruhiy olamiga aloqador hodisalar va jarayonlar shu qadar murakkab va xilma-xilki, biz ba'zan o'z-o'zimizni ham tushunmay qolamiz. Shuning uchun ham odamlarning bilimdonligi nafaqat tashqi olamda ro'y berayotgan obektiv hodisalar mohiyatiga aloqador bilimlar majmuiga ega bo'lish bilan, balki hayotda munosib o'rin egallash, o'z ichki imkoniyatlari va salohiyatidan samarali foydalangan holda faoliyatini oqilona tashkil etishning barcha sirlaridan boxabar bo'lish, o'ziga va o'zgalarga ta'sir ko'rsatishning usullarini bilish va ulardan o'z o'rnida unumli foydalanishni nazarda tutadi. Psixologik bilimdonlikning murakkabligi aynan shundaki, atrofimizdagi narsalar va hodisalarning mohiyatini bevosita his qilib bilishimiz mumkin, lekin psixik hayotga aloqador bo'lgan jarayonlarni, o'zimizda, miyamiz, ongimizda ro'y berayotgan narsalarning mohiyatini bilvosita bilamiz. Masalan, o'rtoqlarimizdan biri bizga yoqadi, doimo bizda yaxshi, ijobiy taassurot qoldira oladi, lekin uning u yoki bu xatti-harakatlarini bevosita ko'rib, baholab, tahlil qilolsak-da, unga nisbatan his qilayotgan mehrimizni, uzoq ko'rishmay qolganimizda uni sog'inayotganligimiz bilan bog'liq hisni bevosita ko'rib, idrok qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Aynan shunga o'xshash holatlar psixologiya o'rganadigan hodisalar va holatlarning o'ziga xos tabiati va murakkabligidan darak beradi va ularni boshqa turli hodisalardan farq qiladi.

Shunday qilib, psixologiya fani o'rganadigan jarayonlar va hodisalar murakkab va xilma-xil. Ularni o'rganishning ikki jihati bor: bir tomondan, ularni o'rganish qiyin, ikkinchi tomondan oson ham. Oxirgi jihati xususida shuni aytish mumkinki, bu hodisalar bevosita bizning o'zimizda berilgan, ularni uzoqdan qidirish, mavhum analogiyalar qilish shart emas, boshqa tomondan, ular o'zaro bir-birlari bilan bog'liq va umumiy qonuniyatlar va printsiplarga bo'ysunadi. Demak, qisqa qilib, psixologiyaning predmeti konkret shaxs, uning jamiyatdagi xulq-atvori va turli ichki kechinmalari, amallari va faoliyatlarining o'ziga xos tarzda ongi tomonidan aks ettirilishidir, deb ta'riflash mumkin.

Psixologiya fanining bugungi kundagi vazifalari, tabiiy, uning predmetiga biroz o'zgarishlar kiritadi. Zero, inson ongi va qalbi uchun kurash muammosi butun dunyo miqyosida dolzarb turgan masala sifatida qaralishini inobatga olsak, jamiyatimizning har bir a'zosi, mustaqil yurt fuqarolari ongining milliy-madaniy muhit ta'sirida, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar asosida shakllanishi, ular qalbida sof imon va sog'lom dunyo qarashlar, mustaqil fikrlashning shakllanishi mexanizmlarini o'rganish ham fanning muhim predmeti hisoblanadi. Ayniqsa, bugungi yoshlarda aniq maqsad va maslakning bo'lishi, milliy iftixor va g'urur tuyg'ularining to'g'ri tarbiyalanganligi yaxlit xalq va millat manfaatlarini bilan uyg'undir. Psixologiya fan sifatida aynan har bir shaxsda o'ziga, yurtdoshlariga, turli faoliyat turlari hamda dunyoga nisbatan to'g'ri munosabatlarni shakllanishi yo'llarini ham o'rganishi kerak.

Psixologiya sohasida mukammal darsliklar yozila boshlagan davrga sal kam ikki asr bo'ldi. Shu davr ichida juda ko'plab ilmiy tadqiqot natijalarini o'z ichiga olgan monografiyalar, darsliklar, qo'llanmalar yozildi. Lekin bu bilan fan o'zining jamiyat oldidagi vazifalarini to'laqonli bajara oldi, degan xulosa chiqarib bo'lmadi. Sababi, psixologiya sohasida faoliyat ko'rsatgan barcha olimlar ko'proq diqqatlarini mavhum shaxs va individual psixologiyaga qaratdilar. Vaholanki, inson, uning barkamolligi, jamiyat taraqqiyotiga bevosita tasiri masalasi o'ta dolzarb va muhim muammolar qatoridan joy oldi.

XX asrda erishilgan yutuqlardan eng muhimi shu bo'ldiki, inson o'z aql-idroki, tafakkuri va ijodiy salhiyati bilan murakkab texnika, elektronika va boshqa shunga o'xshash global texnologiyalarni kashf etdi. Lekin shu bilan birga ana shunday murakkab texnologiyalarni yaratgan inson va uning hayoti bilan bog'liq muammolar kamaymadi. Vaqti kelganda, shunday dalillarga to'g'ri kelamizki, murakkab elektron texnikani yaratgan o'ta aqilli inson o'zi va o'z atrofida gilarining ruhiy kechinmalarini to'g'ri baholay olmasligi sababli, o'zini nochor va kuchsiz sezishi mumkinligini xayot isbotladi.

XXI asr bo'sag'asida juda ko'plab davlatlarda bo'lgani kabi dunyo xaritasida munosib o'rin olgan mustaqil O'zbekisonda ham barcha sohalarda tub islohotlar boshlandi. Bu islohotlarning barchasi inson omilini har qachongidan ham yuqori saviyaga ko'tarib, uning kuchi, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma'naviy barkamolligini bevosita taraqqiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan uzviy bog'ladi. Bundan inson va uning mukammalligi, o'z o'rnida ishlashi, o'z mukammalligi xususida qayg'urishi muammosi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi. Fanda yangi yo'nalishlar, yangicha yondashuvlar paydo bo'ldi. Masalan, sinergetik yondashuv barcha fanlarda bo'lgani kabi psixologiya, uning tarmoqlari hamda u bilan turdosh bo'lgan fanlar misolida yaqqol namoyon bo'la boshladi. Eslatib o'tamiz, "sinergetlar" so'zi grekcha "synergetes – xodimlar, sheriklar" so'zlaridan olingan bo'lib, sinergiya – synergia hamkorlikdagi, hamjihatlikdagi harakat ma'nosini anglatadi. Ya'ni, inson va uning psixologiyasini o'rganish va unga ta'sir ko'rsatishda gumanitar fanlarning hamkorlikdagi rivojlanishi yoki boshqacha qilib aytganda, ushbu fanlar maqsadlarining mushtarak uyunlashuvi shaxs iqtidori va qobiliyatlarini rivojlantirishning ishonchli vositasi sifatida qaraladi.

Bundan tashqari, yangi davr fanlarini rivojlantirishga akmeologik yondashuv ham mavjudki, unga ko'ra, har bir fanning inson uchun ahamiyati va o'rni o'sha fanlarning shaxs kamolotiga qo'shajak hissaning salmog'ini belgilash va baholashni taqozo etadi. (Akmeologiya grekcha "akme – cho'qqi, yuqori pog'ona, gurkiratuvchi kuch" ma'nolarini bildiradi va uning predmeti deganda insonning o'zini-o'zi rivojlantirish va o'zligini anglashini yuqori darajalariga etishga o'rgatuvchi fanlar majmui tushuniladi).

Inson psixologiyasini bilish, o'z taraqqiyotini va iqtidorini tashkil etishni bilish, har qanday yosh davrda ham optimal ravishda ishga yaroqlilikni, turli o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorlikni ta'minlash, yangicha fikrlash va tafakkur qilish, ro'y berayotgan jarayonlarni obektiv va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini rivojlantirish muammosini ilgari surdi.

Shunday qilib, yangi davr har bir insondan o'z ichki imkoniyatlarini adekvat bilish, shu bilimlar zahirasi bilan yaqinlari va hamkasblari psixik dunyosini bilishni talab qilmoqda. Buyuk Suqrot o'z davrida "O'z-o'zingni bil!" degan shiorni o'rtaga tashlagan edi. Yangi davr bu bilimlar yoniga "O'z yoningdagilarni va ularning qilayotgan ishlarini ham bil", degan shiorni har qachongidan ham dolzarb qilib qo'ydi. Ayni shu muammoni echishda hozirgi zamon psixologiya ilmi va amaliyotining roli benihoya kattadir.

An'anaga aylanib qolgan hodisalardan biri shuki, psixologiya va u o'rganadigan hodisalarni faqatgina ushbu fan bilan bevosita shug'ullanadigan kimsalar o'rganib kelishgan, zero, psixologik hodisalar bilan har qanday inson ham tanish bo'lishi va u inson hayotining asosini tashkil etishi kerak. Yangi davr va uning o'zgarishlarga boy hayoti endi har bir kishining psixik hodisalar qonuniyatlarini bilish va shunga mos tarzda oqilona va omilkorona ish yuritish zaruratini talab qilmoqda.

1.2.Psixologiya tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida

Kishi psixikasining paydo bo'lishi va rivojlanishi eng murakkab muammolardan biri bo'lib, tabiat qonunlarining mohiyatini tushunib etishga harakat qiladigan tadqiqotchilarni bu muammo hamma vaqt qiziqtirib kelgan. Materialistik yo'nalishdagi olimlar psixikaning paydo bo'lishini materiyaning uzoq davom etgan rivojlanishining natijasi deb izohlashadi. Ular materiyaning tabiatini tadqiq qilisharkan, harakat materiyaning hayot kechirish usuli, uning tarkiban o'ziga xos ajralmas xususiyati ekanligi uchun ham materiya harakatining turli xil shaqlarini o'rganadilar.

O'tgan ajdodlarimiz psixologiya muammolarini izchil va atroflicha, muayyan yo'nalishda, ma'lum konsepsiya asosida o'rgangan bo'lsalar ham, albatta, o'z asarlarida psixik holatlarning aks etishi, namoyon bo'lishi, rivojlanishi va o'zgarishlari to'g'risida qimmatli fikrlar bildirishgan. Bular 4 xil manbada uchraydi: 1) xalq ijodiyotida-rivoyatlar, maqollar, matallar va masallar; 2) maxsus ijodkor kishilar o'git-nasihati va hikoyatlarida; 3) qomusiy, O'rta Osiyo mutafakkirlarining ilmiy-nazariy qarashlarida; 4) turli davrlarda ijod qilgan shoir va yozuvchilar ijodining mahsullarida, ya'ni ilmiy-badiiy asarlarda.

Abu Nasr Forobiyning inson va uning psixikasi haqidagi qarashlari «Ideal shahar aholisining fikrlari», «Masalalar mohiyati», «Falsafiy savollar va ularga javoblar», «Jism va aksidensiyalarning shaqlariga qarab bo'linishi», «SHarhlardan», «Hikmat ma'nolari», «Aql ma'nolari to'g'risida» kabi qator asarlarida bayon etilgan. Abu Rayxon Beruniy o'zining «O'tmish yodgorliklari» kitobida inson hayotiga doir xilma-xil ma'lumotlarni keltiradi.

Ibn Sinoning 5 tomlik «Tib qonunlari» asarida organizmning tuzilishi, undagi nervlar va nerv yo'llari, fiziologik jarayonlar bilan bog'liq psixik jarayonlar haqida ancha muhim ma'lumotlar bor. Uning «Odob haqida» risolasi ham inson shaxsini shaqlantirish to'g'risidagi jiddiy asardir.

Yusuf Xos Xojibning «Qutadgʻu bilig» asaridagi bosh masalalardan biri komil insonni tarbiyalashdir.

Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», «Xiradnomai Iskandariy», «Tuhfatul ahror», «Silsilatuz zaxob» va boshqa asarlarida ilm-maʼrifat, taʼlim-tarbiya, kasb-hunar oʻrganish, yaxshi xislatlar va odoblilik haqidagi fikrlar ifodalangan.

Devoniy oʻzining «Axloqi Jaloliy» nomli asarida insoniy fazilatlarni toʻrtga boʻladi va bular donolik, adolat, shijoat va iffatdir.

Alisher Navoiyning «Xazoinul Maoniy, «Maxbubul qulub» va boshqa asarlarida etuk, barkamol insonning axloqi, maʼnaviyati, odamlarga munosabati, isteʼdodi va qobiliyati toʻgʻrisida qimmatli mulohazalar yuritilgan. Ana shu psixologik kategoriyalar ijtimoiy adolat qaror topishi uchun muhim ahamiyatga ega ekani taʼkidlangan. Shuningdek, Navoiy asarlarida shaxsning kamol topishida ota-onaning roli, ayollarning iffatliliigi, insonlarning kamtarligi masalalari alohida oʻrin egallaydi.

Rossiyada psixologik qarashlar namunalari. Sharq va qarb madaniyati taʼsirida inson ruhiyati bilan bogʻliq qator ogʻzaki va yozma, amaliy va ilmiy asarlarda paydo boʻla boshladi. (Qarang: /oziev E. Psixologiya, T:»Oʻqituvchi» 1994 y. 33-35 betlar).

Psixika haqidagi qarashlar maʼlum vaqt (salkam 5 asr) kun tartibidan olib qoʻyildi va XIX asr oxiri va XX asr boshlarida /arbiy Ovrupo mamlakatlarida va AQSH da yana turli munozaralarga sabab boʻla boshladi. (I.M.Pavlov, N.E.Ribakov, K.N. Kornilov, P.P. Blonskiy, A.S. Vigotskiy - Rossiya, U. Djems, S.Xoll - AQSH, va boshqalar).

Jonsiz, noorganik materiyadan tortib to eng oliy va murakkab materiya hisoblanmish kishi miyasiga qadar barcha materiya moddiy olamning yalpi xususiyati - inʼikos etish xususiyatiga, yaʼni taʼsirotga javob qaytarish qobiliyatiga egadir.

Jonsiz tabiatda harakat jism va moddalarning mexanik, fizikaviy yoki kimyoviy taʼsiri tarzida yuz berishi mumkin. Noorganik tabiatdagi harakatning oddiy misollariga eʼtibor qiling: dengizdagi qoya suvning taʼsiriga muayyan qarshilik koʻrsatadi - toʻlqinlar qoyaga urilib qaytadi, lekin qoyaning oʻzi ham sekin- asta emirila boshlaydi; quyosh nuri suv yuzasiga kelib urilgach, sinib qaytadi; elektr razryadlari natijasida ozon molekullari hosil boʻladi.

Jonli materiyaga inʼikosning biologik shaqlari xos boʻlib, jonli materiyaning maʼlum bir bosqichida esa inʼikosning yangi shaqli sifatidagi psixika paydo boʻladi.

Materiya harakatining biologik shaqli-hayot-tabiat rivojlanishining sifat jihatidan yangi bosqichidir. Oʻlik materiyadan tirik materiyaga oʻtishni izohlaydigan qator gipotezalar mavjud. Ulardan biri A. I. Oparinga tegishli boʻlib, unga koʻra organik moddalar - atomlari turli shaqlardagi azotning, kislorodning, vodorodning, fosfor va oltingugurtning atomlari bilan bogʻlangan modda uglerod negizida hosil boʻlgan birikmalarning paydo boʻlishi jonli materiya paydo boʻlishining zarur sharti hisoblanadi.

Oparinning gipotezasiga koʻra taxminan 2 mlrd yil ilgari atmosferada erkin kislorod ajralib chiqib, organik moddalarda fotoximiyaviy reaksiyaning va fotosintezning yuz berishiga olib keladi. Organik birikmalarning rivojlanishi

jarayonida uglerodning juda ham murakkab birikmalari - benihoya katta molekulalar paydo bo'ladi. Bu molekulalar muhit bilan doimiy modda almashinuvi bo'lib turishini taqozo qiladi. Bir-biri bilan ko'shib kattalashuvi, yoki maydalashib ko'payib turishi mumkin deb taxmin qilinadi. Bu o'ta katta molekulalar koatservatlar deb atala boshlangan. Jarayon yana takrorlanadi: o'sish, parchalanish va hokazo.

Hozirgi tirik organizmning ehtimoldan uzoq bo'lmagan prototiplari-koatservatlarda bo'lgani kabi har qanday jonli materiyada in'ikos jonsiz tabiatdagi in'ikosga qaraganda sifat jihatidan yangi shaql kasb etadi. U faqat tashqi taa'surotning kuchi va xarakteriga emas, balki organizmning ichki holatiga ham bog'liq bo'ladi. Har qanday jonli organizm barcha tashqi qo'zg'atuvchilarga nisbatan tanlangan holda «Faol» munosabatda bo'ladi va bu bilan jonli materiyaning sifat jihatidan yangi xususiyatini - o'z - o'zini tartibga solish xususiyatini namoyon qiladi.

1.3.Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi va prinsiplari

Hozirgi zamon psixologiyasi oldida mustaqilligimizni mustahkamlash bilan bog'liq bo'lgan ulkan va mas'uliyatli vazifalar turadi. Psixologiyani jiddiy o'rganishga har bir kishi o'zini ham kuchli, ham zaif tomonlarini, o'z imkoniyatlarini, o'zining ijobiy sifatlarini yanada yaxshilash, nuqsonlarini yo'qota olish kabi vazifalarni o'z oldiga qo'ya bilmog'i lozim.

Bu esa psixologiya fanini o'rganishning inson uchun qay darajada muhimligini ko'rsatadi. Psixologiya fani oldida ham nazariy, ham amaliy vazifalar turadi.

Uning nazariy vazifalariga:

- psixik hodisalarning paydo bo'lish xususiyatlarini o'rganish;
- uning mexanizmlari va qonuniyatlarini ilmiy jihatdan yoritib berish;
- psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlar bilan birga talqin qilish;
- psixik hodisalarni hayotda, amaliyotda, turli faoliyatlar jarayonida paydo bo'lishi omillarini o'rganish;
- intellekt (zehn, aql, idrok), abstrakt tafakkur qilish qobiliyatini shakllanishini tezlatish muammosini hal qilish;
- insonda «mudrab yotgan layoqatlarni qobiliyat darajasida shakllanishini ilmiy asoslab berish»;
- yangicha fikrlash, ya'ni yangicha tafakkur qilishning psixologik masalalarini yoritib berish. Shuningdek, aqliy taraqqiyotga, kasb-hunar o'rganishga, yosh va individual xususiyatlarni o'rganish, ijodiy faoliyat, badiiy ijodiyot, mehnatda ijodning paydo bo'lishi, axborot vositalari va pedagogik texnologiyaning bilim egallashga ta'sirini o'rganish, ta'lim jarayonini takomillashtirish va uni hayotga tatbiq qilishdan iboratdir.

Psixologiyaning amaliy vazifalari psixologik bilimlarni keng jamoatchilik ommasiga yetkazib berishdan iboratdir. Hozirgi sharoitda otaonalar, tarbiyachilar bola tarbiyasida psixolog-pedagoglarning psixologik bilimlariga muhtojdirlar. Turli yoshdagi bolalarning yoshlik va individual farqlarini ajratish, ularga individual munosabatda bo'lish, iqtidorli bolalar bilan ishlash, yakka bola tarbiyasi, tarbiyasi qiyin bolalarga o'zaro munosabat, turli yot oqimlarga kirib ketuvchilar bilan ishlash, sust o'zlashtiruvchi bolalar bilan ishlash, psixik

rivojlanishida orqada qolgan, psixik taraqqiyoti tutilib qolgan yoki rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalar bilan ishlash kabi masalalarda ruhiy taraqqiyot qonunlariga doir psixologik bilimlardan keng jamoatchilikni, ota-onalar, mahalla faollarini bahramand qilishdan iboratdir.

Jamoatchilikni psixologik bilimlardan xabardor qilish, (ro'znoma va oynoma) gazeta va jurnallarda maqolalar chop etish, radio va teleko'rsatuvlarda turli eshittirishlar tashkil qilish, ota-onalar bilan suhbatlashish, shahar va viloyatlarda ota-onalar universitetlarini uyushtirish va uning ishini faollashtirish, mahallalarda bola tarbiyasi haqida ma'ruza, davra suhbatlarini uyushtirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bu vazifalarni amalga oshirish jamiyatimiz taraqqiyotida, komil insonni shakllantirishda, sog'lom turmush tarzini barpo qilishda muhim rol o'ynaydi.

1.4.Determinizm prinsipi, ong va faoliyat birligi prinsipi, ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi

XX asrning 30-yillarning o'rtalariga kelib psixologiya fanining asosiy printsiplari: determinizm printsipli, ong va faoliyatning birligi printsipli, psixikaning faoliyatda taraqqiy etish printsiplari aniq ifodalab berildi.

Determinizm tamoyili. Bu tamoyilga binoan psixika yashash sharoiti bilan belgilanadi. Yashash sharoitining o'zgarishi bilan psixika ham o'zgaradi. Inson tug'ilgandan keyin qanday sharoitda yashasa, unga yashash muhiti qanday ta'sir qilsa, qanday ta'lim-tarbiya olsa u shu sharoit, muhitda shakllanadi, uning ongi ham shu muhit ta'sirida rivojlanadi. Chunki, inson ongining paydo bo'lishi, shakllari va taraqqiyoti hayot uchun zarur bo'lgan moddiy narsalar ishlab chiqarish usullari taraqqiyotining qonunlari bilan belgilanadi. Shuningdek, ijtimoiy tarixiy xarakterga ega ekanligini tushunish inson ongining ijtimoiy turmushga bog'liqligini ko'rsatadi. Insonning yashagan muhiti uning ongini qanday rivojlanishiga ta'sir qiladi. U shu muhitda shakllanadi.

Ong va faoliyatning birligi tamoyili. Bu tamoyilga binoan ong va faoliyat bir-biriga qarama-qarshi ham emas, aynan bir narsa ham emas, ular bir butunlikni tashkil qiladi. Inson faoliyat ko'rsatar ekan uning mazmunini, motivlarini, qanday bajarish kerakligini ongida rejalashtiradi va ular yordamida tevarak-atrofnı qurshab olgan muhit bilan munosabatga kirishadi.

Ong va faoliyatning birligi tamoyili psixologlarning faoliyatni o'rganish orqali xatti-harakatlardan ko'zlangan maqsadga muvaffaqiyatli erishishini ta'minlovchi ichki psixologik mexanizmlarni, ya'ni psixikaning obyektiv qonuniyatlarini ochishlariga imkon beradi.

Psixika va ongning faoliyatda taraqqiy etishi tamoyili. Bu tamoyilga binoan psixika va ong faoliyatda rivojlanadi va u faoliyat natijasidir. Insonning psixik taraqqiyoti o'yin, o'qish va mehnat faoliyati bilan bog'liqdir. Bu faoliyatlarsiz psixik taraqqiyotni tasavvur qilish mumkin emas. Masalan: bola o'yin orqali o'zaro munosabatlarga kirishadi, nutqni egallaydi, narsa va hodisalarni idrok qiladi, xotirasida saqlaydi, tasavvur qiladi, fikr yuritadi, xayol qiladi. O'yinda xarakter shakllanadi. O'z-o'zini anglaydi. Faoliyat jarayonida ota-bobolarining ijtimoiy tajribalarini o'rganadi. Bu esa taraqqiyotning faqat insongagina xos bo'lgan maxsus shakli sifatida yuz beradi. Bola ta'lim jarayonida psixik taraqqiyotning yakka shakllarini mustaqil, faol fikr yuritish, mavhum fikrlash kabilarni egallaydi.

Bu esa uning ongini yana ham rivojlanishiga olib keladi. Demak, ong faoliyatda namoyon bo'lib, faoliyatda tarkib topadi. Psixika va ong taraqqiyot mahsuli va faoliyat natijasi ekanligini hamma otaonalar, tarbiyachi va o'qituvchilar bilishlari lozim.

Psixikaning faoliyatda rivojlanishi tamoyili uni klassifikatsiya qilish imkonini eradi. Shu nuqtayi nazardan psixologiya sohalarining mazmuni va vazifasiga qarab uni klassifikatsiya qilish va tuzilishini aniqlash mumkin.

Hozirgi zamon psixologiyasi quyidagicha klassifikatsiya va tuzilishga ega:

I. Aniq faoliyatning psixologik tomoni.

II. Taraqqiyotning psixologik tomoni.

III. Insonning jamiyatga bo'lgan munosabatining psixologik tomoni.

I. Psixologiyaning aniq turdagi inson faoliyati psixik muammolarni o'rganuvchi bir qator sohalarni o'z ichiga oladi.

1. Mehnat psixologiyasi (mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, uni ilmiy tashkil qilishning psixologik tomonini o'rganadi).

2. Muhandislik psixologiyasi (mashina bilan inson o'rtasidagi vazifalarni taqsimlash, muvofiqlashtirish, avtomatlashtirish jarayonini o'rganadi).

3. Pedagogik psixologiya (ta'lim, tarbiya, o'qituvchi psixologiyasi muammolarini o'rganadi).

4. Tibbiyot (meditsina) psixologiyasi (bemorning xulq-atvori va shifokorning faoliyatini o'rganadi).

Shuningdek, psixik hodisalar bilan miyadagi fiziologik tuzilmalarni o'rganadigan neyropsixologiya, psixik faoliyatga ta'sir qiluvchi dorivor moddalarni o'rganadigan psixofarmakologiya, davolashga ta'sir etuvchi vositalarni o'rganuvchi psixoterapiya, inson sog'lig'ini ta'minlash uchun turli tadbirlarni ishlab chiquvchi psixoprofilaktika psixologiyasi ham shular jumlasidandir.

5. Yuridik psixologiya: sud ishi psixologiyasi (jinoyatni ochish), criminal psixologiya (jinoyat motivlarini aniqlash), penitensiar yoki axloq tuzatish mehnati psixologiyasi kabilar kiradi.

6. Harbiy psixologiya (jangovor harakatlarni o'rganuvchi psixologiya).

7. Sport psixologiyasi (sportchilar shaxsini o'rganadi).

8. Savdo psixologiyasi (sotuvchi va xaridorlarning o'zaro munosabatlari psixikasini o'rganadi).

9. Ilmiy ijodning psixologiyasi (ijod qiluvchi shaxsning faoliyatini o'rganadi).

Inson faoliyati turli-tumandir. Hozirgi kunda har bir faoliyatning psixologiyasini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

II. Taraqqiyotning psixologik tomoni. Taraqqiyotning xususiyatlarini asos qilib olib, uni o'rganadigan psixologiya turlari ajratiladi.

Bular: 1. Bolalar psixologiyasi.

2. Yoshlar psixologiyasi.

3. O'smirlar psixologiyasi.

4. O'spirin yoshlar psixologiyasi.

5. Katta yoshli kishilar psixologiyasi.

6. Geranto psixologiya (qariyalar psixologiyasi).

7. Maxsus (anomal taraqqiyot) psixologiya.

Shuningdek, bunga patopsixologiya (psixik taraqqiyoti normadan oqqan) oligofreno (miyaning tug'ma kamchiliklari bilan bog'liqligini o'rganadi), Surdopsixologiya (karlar), tiflopsixologiya (ko'r yoki xira ko'radigan kishilar psixologiyasi) kabilar kiradi.

8. Qiyosiy (psixik hayotning nasliy shakllarini tekshiradi) psixologiya.

Bunga zoopsixologiya (tur, jins, oilaga mansub hayvonlar psixikasini o'rganadigan fan), etologiya (hayvonlar xatti-harakatining tug'ma mexanizmini o'rganadigan fan) kabilar kiradi.

III. Insonni jamiyatga bo'lgan munosabatining psixologik tomoniga mansub bo'lgan psixologiyalar faoliyat va taraqqiyotda yuz beruvchi psixik hodisalarni o'z ichiga oladi. Bunga:

1. Jamoada odamlarni o'zaro munosabatlarini va unda yuzaga keladigan psixik hodisalarni o'rganadigan ijtimoiy psixologiya, din psixologiyasi ham (diniy tasavvurlar, hissiyotlarning kelib chiqishi, diniy jazava (zikr)larni o'rganish bu psixologiyaning ajralmas qismidir.

2. Inson shaxsining individual psixologik yoki differensial (farq) xususiyatlarini o'rganadigan shaxs (yoki differensial) psixologiyasi.

3. Shaxsning kasbga bog'liq qobiliyatlarini, kasbga yaroqli ekanini aniqlovchi xarakterologiya, individual psixologik ayirmalar tipologiyasi, professiografiya.

4. Umumiy psixologiya. Bu psixologiya psixik taraqqiyotning umumiy qonuniyatlarini, tadqiqot usullarini, psixologiya fani asoslab bergan tamoyillarni, psixologiya faniga kirib kelgan asosiy ilmiy tushunchalarni xarakterlab beradi. U psixik jarayonlar (bilish jarayoni, iroda, hissiyot, psixologik holatlar) va xususiyatlarni shaxs ongi faoliyatida rivojlanadi degan tamoyil asosida o'rganadi.

1.5.Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari

Psixologiya, boshqa fanlar qatori o'zining o'rganish va tekshirish usullariga (metodlariga) egadir. Psixologiyada o'rganishning to'rt guruh metodi akslantiriladi.

*1. Guruh metodlariga **tashkiliy metodlar** kiradi: taqqoslovchi, longityud, kompleksli metodlar kiradi.*

Taqqoslovchi metod- hozirgi vaqtda umumiy psixologiyada, ijtimoiy psixologiyada, patopsixologiyada va defektologiyada keng qo'llaniladi.

Logityud metodida - bir shaxs bir necha marotaba uzoq vaqt davomida tekshiriladi.

Kompleks metodida- hozirgi sharoitda tadqiqotda har xil fanlarning nomzodlari ishtirok etadi. Bunda bitta ob'ektni har xil vositalar yordamida o'rganiladi. Bunday o'rganish usuli har xil xodisalarning bir-biriga bog'likligi va aloqasi o'rganiladi. Masalan: shaxsning fiziologik, psixologik va ijtimoiy rivojlanishidagi aloqasi.

2. Emperik metodlar. Bunga ko'zatish va o'z-o'zini ko'zatish; eksperiment (laboratoriya, tabiiy, shaqqanuvchi); psixologik metodlar (test, anketa, suhbat, sotsiometriya, intervyu); samarali faoliyatni tahlil qilish; biografik metodlar kiradi.

3. Olingan ma'lumotlarni qayta o'rganish. Bunga sonli (statistik) va sifatli (guruhlarga qarab) materiallarni ajratish, tahlil qilish metodi kiradi.

4. Korreksion metod. Bunga autotrening, guruhli trening, psixoterapik ta'sir usullari, ta'lim kiradi.

Hamma psixologik tadqiqotlar umumiy bosqichlardan iborat bo'ladi.

1-bosqich - tayyorgarlik bosqichi. Bunda har xil vositalar yordamida material o'rganiladi, dastlabki ma'lumot to'planadi.

2-bosqich - xususan eksperimental bosqich bo'lib, tadqiqotning konkret uslubietiga amal qilinadi, va uz navbatida bu bosqich birin-ketin qo'llaniladigan qator-bo'g'inlarga - eksperiment seriyalariga bo'linadi.

Tadqiqotning 3-bosqichi - tadqiqot ma'lumotlarini sifat jixatidan qayta ishlashdir. O'tkazilgan tadqiqot bo'yicha sonli va sifatli tahlil qilinadi, bu esa mavjud aloqa va qonunlarni ochishga imkon beradi.

Tadqiqotning 4-bosqichi - olingan ma'lumotlarni izohlab berish, ularni psixologik nazariya asosida talqin qilish, gipotezaning to'g'ri va noto'g'ri ekanligini uzil-kesil aniqlashdan iboratdir.

Psixologiyaning asosiy metodlariga ko'zatish va eksperiment metodlari kiradi.

Kuzatish metodi. Turmushdagi kuzatuvdan farqli o'laroq, xulq-atvor va faoliyatning kuzatilayotgan faktini tasvirlashdan uning ichki psixologik mohiyatini tushuntirib berishga muqarrar o'tilishini taqozo etadi. Kuzatuv jarayonida hosil bo'lgan gipoteza ana shu o'tishning shakli hisoblanadi. Uni tekshirish yoki rad etish esa keyingi kuzatuvlarda hal bo'ladi. Psixologik kuzatuvlarning jiddiy muhim talablaridan biri aniq rejaning bo'lishi va olingan natijalarni maxsus kundalikka qayd etilishidan iborat.

Kuzatishning psixologiyada ikkita asosiy shakli mavjud. Bu o'z-o'zini kuzatish yoki introspektsiya va ob'ektiv kuzatish.

Eksperiment metodi. Kuzatishdan farqli o'laroq, psixologik eksperiment tadqiqotchining faoliyatiga faol aralashuvi mumkinligini nazarda tutadi. Jumladan, tadqiqotchi psixologik fakt aniq namoyon bo'lishiga, uning tadqiqotchi xohlagan yo'nalishi bo'yicha o'zgartirilishiga, har jixatdan tadqiq qilish uchun bir necha martalab takrorlanishiga imkon beradigan shart-sharoitni yaratadi.

Eksperimental metodni birinchi marta fiziolog Veber (1795–1878) va fizik Fexner (1801–1887), sezgilarni tekshirishda qo'llanilgan eksperimental tadqiqot usullarini Vilgelm Vundt (1832–1920) mukammal ishlab chiqqan. 1879-yilda V.Vundt Leypsig universiteti huzurida eksperimental psixologiya bo'yicha birinchi laboratoriyani ochgan. XIX asrning oxirida Rossiyada eksperimental psixologiya bo'yicha bir qancha laboratoriyalar vujudga keltirildi. Tokarskiy – Moskvada, Bexterev – Qozonda, N. N. Lange – Odessada shunday laboratoriya ochishgan.

1911-yilda Moskva universiteti huzurida professor Chelpanov rahbarligi ostida eksperimental psixologiya instituti ochildi. Maxsus qurilgan binoga joylashtirilgan va yaxshi jihozlangan bu institut hozirgi vaqtda Rossiya Federatsiyasi Pedagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi. Toshkentda birinchi laboratoriya P.I.Ivanov rahbarligida TDPU da tashkil etildi.

Eksperiment metodining ikkita asosiy turi farqlanadi: laboratoriya va tabiiy eksperiment.

Laboratoriya eksperimenti - laboratoriya sharoitlarida maxsus psixologik asbob uskunalari yordamida o'tkazishda va sinaluvchining xatti-harakatlari

ko'rsatmaga binoan sodir bo'lishi bilangina emas, balki sinaliyotganligini biladigan sinaluvchi kishining munosabati bilan ham belgilanadi. Laboratoriya eksperimenti orqali diqqatning xossalarini, idrok, xotira va boshqalarning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish mumkin.

Tabiiy eksperiment (birinchi marta 1910 yilda A.F. Lazurskiy taqlif etgan), mo'ljallanishiga ko'ra sinaluvchida hosil bo'ladigan zo'riqishga yo'l qo'yilmasligi va tadqiqotni odatdagi, tabiiy sharoitlarga (dars, suhbat, o'yin,) ko'chirish lozim.

Psixologik testlar. Psixologik metodlar faqat tadqiqot maqsadlari uchun emas, balki sinov maqsadlari uchun ham qo'llanilishi mumkin.

Test - bu qisqa muddatli topshiriq bo'lib, uning bajarilishi ba'zan bir psixik xodisaning mukammaligining ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Testlar yordamida ayrim qobiliyatlarning, ko'nikmalarning, malakalarning bor yo'qligini aniqlashga, u yoki bu kasb sohasida ishlash uchun layoqatlilik darajasini va hakozolarni bilishga harakat qilinadi.

Suhbat metodi - yordamchi metod bo'lib, o'rganilayotgan muammoni qo'shimcha o'rganishga imkon beradi. Suhbat doimo o'rganilayotgan vazifaning maqsadlariga mos kelishi va rejali ravishda tashkil etilishi lozim. Tekshirishning qanday borishiga va tekshiriluvchining individual xususiyatlariga qarab, suhbat vaqtida savollarni o'zgartirish, to'ldirish, boshqacha qilib berish mumkin.

Psixologiyada odam faoliyatining maxsullarini o'rganish metodidan ham foydalanish mumkin. Masalan: yozgan asarlari, chizgan rasmlari, yozib qoldirgan kundaliklari, xatlari o'rganiladi. Ayrim kishilarning, ma'lum bir davr kishilarning psixikasini ularning faoliyat samarasiga qarab bilsa bo'ladi.

Mavzu yuzasidan test savollari

1. Psixologiya fanining predmeti bu:

A). Fiziologik jarayonlar. B). axloqiy qoidalar. S). milliy an'analar. D) ruhiy hodisalar va ular asosida yetuvchi qonuniyatlar.

2. Jahonda ilk psixologik laboratoriyani tashkil etgan...

A) Vundt. B). Gartli. V). Fexner. D). Yung.

3. Psixik aks ettirishning asosiy xususiyati...

A). konstantlik. B) aktivlik. V). predmetlilik. D). sub'ektivlik.

5. So'rov metodiga ta'luqli...

A). proektiv metodlar. B). ekspertlarni baholash metodi. S) anketa.

2-MAVZU: PSIXIKA VA ONGNING TARAQQIYOTI. FAOLIYAT VA MOTIVATSIYA

Reja:

2.1. Psixika haqida tushuncha. Psixikaning filogenetik taraqqiyoti.

2.2. Psixika va ong munosabati. Ongning paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti.

2.3. Ong va ongsizlik (anglanmagan, ong darajasiga borib yetmagan harakatlar) holatlari.

2.4. Faoliyat haqida tushuncha, faoliyatning psixologik tahlili.

2.5. Motivativatsiya tushunchalari.

Tayanch so'z va iboralar

Psixika, ong, id, ego, super ego, motiv, motivatsiya, filogenez, filogenetik, faollik, emotsiya.

2.1. Psixika haqida tushuncha. Psixikaning filogenetik taraqqiyoti

Psixika miyaning xususiyatidir. Sezgi, fikr, ong maxsus tarzda tashkil topgan materiyaning oliy maxsulidir. Organizmning psixik faoliyati tananing ko'p sonli maxsus a'zolari vositasida amalga oshiriladi. Ulardan ba'zi birlari taassurotlarni qabul qilsa, boshqasi ularni signallarga aylantiradi, xatti-xarakat rejasini tuzadi uning ijrosini nazorat qiladi, uchinchi biri xili xatti-xarakatga kuch g'ayrat va shiddat bag'ishlaydi, to'rtinchi xili mushaklarni xarakatga keltiradi va xakozo. Ana shu murakkab ishning hammasi organizmning tashqi muhitga faol muvofiqlashuvini hayotiy vazifalarini hal etilishi ta'minlaydi.

Organik dunyoning amyoblardan to odamga qadar uzoq davom etgan evolyusiyasi davomida xulq-atvor xatti-xarakatlarning fiziologik mexanizmlari to'xtovsiz murakkablashib, tabaqalanib shular tufayli organizm muhit o'zgarishlariga tez reaksiya qila oladigan va moslashuvchan bo'la bordi.

Bir hujayrali, masalan amyoba kabi organizm na ovqatni idrok etish uchun, na uni izlash uchun, na uni hazm qilish uchun hech qanday ixtisoslashagan a'zolarga ega emas. Yolg'iz bittagina hujayraning o'zi ham sezuvchi, ham xarakatlanuvchi ham ovqat hazm qiluvchi a'zo bo'lsa kerak. Ko'rinib turibdiki amyobaning hayot kechirish imkoniyatlari, uning ovqat qidirib topish, o'z hayotini saqlab qolish qobiliyati o'ta cheklangandir. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarda a'zolarining ixtisoslashuvi, ozuqani farqlash, xavf-xatarni juda tez aniq sezish imknini beradi. Ixtisoslashuvning yakka-yu yagona funksiyasi signallarni idrok etishdan iborat xujayralarning paydo bo'lishida o'z ifodasini topadi. Bu hujayralar reseptorlar (tashqi muhitning ta'sirini qabul qiluvchi apparat) deb atalmish hujayralar guruhini tashkil etadi. Boshqa hujayralar mushak to'qimalari ishini yoki turli xil bezlarning shira chiqarishini o'z zimmasiga oladi. Bunday hujayralar effektorlar deyiladi. Ammo hayot a'zolar va funksiyalar o'rtasida uzluksiz aloqa bo'lishini, xarakatlarning tevarak-atrofdagi narsalardan va organizmning o'zidan bo'ladigan signallar oqimi bilan kelishilgan bo'lishini taqozo etayotgan bir paytda ixtisoslashuv a'zolari funksiyalarini bir-biridan ajratadi. Bunga organizmning asosiy «boshqaruv pulti» yaxlit bir butun narsa sifatida xarakat qiladiga markaziy nerv sistemasi vositasida erishiladi.

Nerv sistemasi tuzilishining umumiy plani barcha umurtqalilarda bir xildir. Uning asosiy elemayentlari nerv hujayralari yoki neyronlar bo'lib, ularning vazifasi qo'zg'atishdan iboratdir. Neyron hujayra tanachasidan va tanachaning shoxlab ketgan o'simtalari-qo'zg'atishni boshqa neyronlarga o'tkazadigan tolalar-aksondan tarkib topadi. Aksonning dendritlar bilan yoki boshqa neyronlarning hujayra tanasi bilan bog'lanadigan nuqta sinaps deb ataladi. Shu nuqtada neyronlar o'rtasida funksional bog'lanish yuz beradi. Nerv sistemasidagi yangi bog'lanishlarning xosil bo'lish mexanizmini tushintirib berishda sinaps hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu bog'lanishlarni hosil qilishda sinapslardagi o'zgarishlar (kimyoviy yoki strukturaviy o'zgarishlar) tufayli qo'zg'atish impul'slarini muayyan yo'nalishda tanlab o'tkazish ta'minlanadi. Sinaps-qo'zg'atish bo'yicha qo'yilgan o'ziga xos to'siq bo'lib, qo'zg'atish uni yengib o'tishi kerak. Ba'zi to'siqlarni yengish osonroq boshqalarini esa qiyinroq, ayrim hollarda ikkala yo'ldan birini tanlashga to'g'ri keladi.

Neyronlarning bir qismi qo'zg'alishni reseptorlardan markaziy nerv sistemasiga, boshqa qismi undan effektorlarga o'tkazadilar, lekin neyronlarning aksariyat ko'pchiligi markaziy nerv sistemasining o'zida uning turli joylari o'rtasida aloqa bog'lanishiga xizmat qiladi. Markaziy nerv sistemasining o'zi esa ikkin qismdan-bosh miya va orqa miyadan tashkil topgandir.

Bosh miyaning yuqori qismi olti qavat neyronlar (10 milliardga yaqin) bilan qoplangan hamda po'stloq deb ataladigan katta yarim sharlarni hosil qiladi. Po'stloq-psixik faoliyatning eng muhim (lekin yakka-yu yagonasi emas) organidir. Yarim sharlardan pastroqda, ensa qismida, miyacha joylashgan bo'lib, uning funksiyalari hali yetarlicha o'rganilmagan, uning mushaklar harakatini uyg'unlashtirishda jiddiy rol o'ynashni ma'lum. Katta yarim sharlarga miya naychasi kelib raqaladi. Naychanning yuqori qismi-talamus orqa miyadan katta yarim sharlarga boradigan barcha nerv yo'llari uchun « oraliq stansiyasi» vazifasini bajaradi. Naychanning pastki qismi-gipotalamus suv almashinuvini, ovqatlanish ehtiyojini va organizmning boshqa funksiyalarini boshqarib turadigan markazlardan tarkib topgandir.

Markaziy nerv sistemasining tilga olingan barcha qismlari murakkab tuzilishga ega bo'lib, uni o'rganish va ta'riflash bilan anatomiya va gistologiya shug'ullanadi.

Hozirgi zamon fanida mavjud tasavvurlarga qaraganda orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining asosan tug'ma (shartsiz reflekslar) hisoblangan shakllarini amalga oshiradi, katta yarim sharlarning qobig'i esa hayot kechirish jarayonida orttiriladigan va psixika tomonidan boshqariladigan xulq-atvor shakllari organi hisoblanadi.

Odamning psixik hayotida katta yarim sharlar qobig'i sirtining o'ttiz foizini egallaydigan peshona qismlari alohida rol o'ynaydi. Peshona qismlarining (kasallik, yaralanish va shu kabilar oqibatida) shikastlanishi xulq-atvorning oddiy formalariga emas, balki yuksak formalariga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, peshona qismlari shikastlangan bemorlar ko'rish, nutq, yozish qobiliyatlarini saqlab qolib, arifmetika masalalarini yechgan holda uning shartlarini tahdil etishga urinmaydilar. Masalan, yechish planini tuzganlarida oxirgi savolni tushirib qoldiradilar. Ular masalaning yechimini uning sharti bilan solishtirib chiqmaydilar, o'z xatolarini sezmaydilar va xakozo. Ko'pgina klinik faktlar shuni ko'rsatdiki, miyaning peshona qismlari shikastlanishi aqliy qobiliyatni susaytirishi bilan birga kishining shaxsiyati doirasida uning xarakterida xam kator buzilishlarga sababchi bo'ladi. Kasalga chalinganligiga qadar xushmuomalaligi, vazminligi bilan ajralib turgan bemorlar yengiltak, qiziqqon, qo'rs bo'lib qoladilar.

I.P.Pavlov (1849-1936) buyuk rus olimi fiziolog, psixologiyaga katta hissa qo'sha oldi. Uning ayniqsa ikki signallar sistemasi haqidagi ta'limoti bugungi kunda butun jahonda ma'lum va keng miqyosida hayotga tadbiiq etilayapdi. U 1911 yili birinchi marta odamda ikkita signallar sistemasining faoliyat ko'rsatishini, hayvonlarda esa faqat bitta signallar sistemasining borligi haqida fikr bildirgan. So'ng esa maxsus izlanishlar natijasida bu ta'limot I.P.Pavlovning ijodida muhim o'rin egalladi.

Uning fikricha birinchi signallar sistemasi ham odamlar ham hayvonlar dunyosiga xos bo'lib, tevarak atrofdagi voqea va hodisalarning sezgi organlar ta'sii ostida paydo bo'lgan in'ikosdir.

I.P.Pavlov iborasi bilan aytganda yana ortiqcha ikkinchi signallar sistemasi ya'ni so'zlarni ishlatish bilan bog'liq so'zlar bilan tevarak muhitdagi voqea hodisalarning ma'nosini kishi idrokiga olib kiritilishi mumkinligi bilan bog'liq bo'lgan bir sistemadir. Yozilayotgan, o'qilayotgan yoki eshitilayotgan so'zlarning o'zlari fizik kattalik bo'lganliklari uchun birinchi signallar sistemasi orqali idrok etilsa shu so'zlarning ma'nosi ular orqali anglanayotgan voqea va hodisalar mohiyati ikkinchi signallar sistemasi orqali idrok etiladi. Ya'ni ikkinchi signal sistemasi insonning bir voqea yoki hodisani bevosita ko'rishi yoki ushlab ko'rishi orkali emas, balki mshu voqeani ifoda etgan har qanday axborotdan tushunib olishini ta'minlaydi. Masalan biz itga qarab biron bir noxush gap aytsak shaksiz it shu tovush so'zlarni eshitadi, lekin faqat bir sado sifatida idrok etadi xolos. Chunki it uning mag'zini chaqa olmaydi, tushuna olmaydi, tushunarli aynan so'zlarning mohiyatini chaqish signal sistemasiga ega bo'lgan insonlargagina xosdir.

Shunday qildib inson har ikkala signallar sistemasiga ega bo'lgan universal bir mavjuddir. Uning oliyligining asosida aynan ikkinchi signallar sistemasini faoliyati yotadi. Ikkinchi signallar sistemasi insonga voqea va hodisalarning ichki mohiyatini tushunishiga ularni so'zlarda, sonlarda har xil belgilarda belgilab, moddiy holatga keltirib, yana birinchi signallar sistemasi orqali boshqa kishining bevosita idrokiga havola qilishiga to'la imkoniyat yaratadi. Odam tabiatining bu ajablanarli xususiyati bor ekanki, ilmu ma'rifat, san'at umuman insoniyat turixi jamiyati va barcha insongagina buyuk mutafakkir sifatida odamdagi bu ikki signallar sistemasini bashariyat rivojlanishining negizi deb atadi.

2.2. Psixika va ong munosabati. Ongning paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti

Psixikaning odamga xos bo'lgan oliy darajasini ong tashkil etadi. Ong psixikaning oliy, uni yaxlit bir xolga keltiruvchi shakli bo'lib, kishining mehnat faoliyatida, boshqalar bilan (til yordamida) doimiy muloqot qilish jarayonida shakllanishining ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlari natijasi hisoblanadi. Shu ma'noda ong «ijtimoiy mahsul» bo'lib anglangan borliqdan bo'lak boshqa narsa emasdir.

Ongning strukturasi, ya'ni tarkibining muhim psixologik ta'rifi qanday?

Uning birinchi ta'rifi nomining o'zidayoq berilgan bo'lib, ong deganidir. Kishining ongi bizning tevarak-atrofimizni qurshab turgan olam haqidagi bilimlar majmuasidan tarkib topdi. Ongning yashash usuli va ong u nimaningdir borligi bilimdir. Shunday qilib ongning strukturasi muhim bilish jarayonlari kiradiki ular yordamida odam o'z bilimlarini doimo boyitib boradi. Bu jarayonlar qatoriga sezgilar va idrokni, xotirani hayol va tafakkurni o'tkazuvchi qo'zg'atuvchilarning bevosita aks etishi natijasida ongda borliqning o'sha momentda kishi tasavvurida hosil bo'lgan hissiy manzarasi gavdalanadi. Xotira ongda o'tmish obrazlarini qaytadan gavdalanitirsa, hayol ehtiyoj ob'yekti bo'lgan, ammo hozirgi paytda yo'q narsaning obraz modelini hosil qiladi. Tafakkur umumlashgan bilimlardan foydalanish yo'li bilan masalaning hal

etilishini ta'minlaydi. Aytib o'tilgan psixik bilish jarayonlaridan istalgan birning batamom barbod bo'lishi u yoqda tursin, buzilishi yo izdan chiqishi ham ongning barbod bo'lishiga olib keladi.

Ogning ikkinchi ta'rifi-unda sub'yekt bilan ob'yekt o'rtasida fanni farqlanishining o'z ifodasini topishi, ya'ni odam «men» degan tushuncha bilan «men emas» degan tushunchaga nima tegishli ekanini aniq biladi. Tirik organizmlar dunyosi tarixida birinchi bo'lib undan ajralib chiqqan va o'zini atrof-muhitga qarama-qarshi qo'ygan inson o'z ongida ushbu qarama-qarshilik va tofovutni saqlab kelmoqda. Jonli mavjudotlar ichida uning o'zigina bilishga, ya'ni psixik faoliyatni o'zini tadqiq etishga yo'naltirishga qodirdir. Odam o'z xatti-xarakterlarini va umuman o'zini o'zi ongli ravishda baholaydi. «Men»ning emas «men emas» dan ajratilishi-har bir kishi bolaligida boshdan kechiradigan yo'l bo'lib, uning o'zini o'zi anglashi jarayonida yuz beradi.

Ogning uchinchi ta'rifi-odamning maqsadni ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashdir. Faoliyatning maqsadlarini yaratish ogning funksiyasi kiradi. Bunda faoliyat motivlari yuzaga keladi va chamalab chiqiladi, irodaviy qarorlar qabul qilinadi, xarakterlarni bajarishning qanday borishi hisobga olinadi, unga tegishli tuzatishlar kiritiladi va x.z. «Kishi tabiat tomonidan berilgan narsalar bilan birga o'zining ongli maqsadini ham amalga oshiradi, bu maqsad qonun sifatida, kishining ish usulini va bu ishning xarakterini belgilab beradi va kishi o'z irodasini ana shu maqsadga bo'ysundirishi lozim»;-deb ta'kidlagan edi. Maqsadni ko'zlovchi faoliyatning amalga oshirilishida, uning muvofiqlashtirilishida va yo'nalishida kasallik oqibatida yoki biron-bir boshqa sabablarga ko'ra har qanday buzilishning yuz berishini ogning buzulganligi deb qaramoq kerak.

Nihoyat ogning to'rtinchi ta'rifi-uning tarkibiga muayyan munosabatning kirganligidir. Ya'ni «Mening o'z muhitimga bo'lgan munosabatim mening ongimdir». Kishi ongiga muqarrar ravishda his-tuyg'ular olami kirib keladi. Undamurakab ob'yektiv va eng avvalo odamning o'zi ham jalb etilgan ijtimoiy munosabatlar o'z aksini topadi. Bu o'rinda ham boshqa ko'pgina hollarda bo'lgani kabi patologiya normal ogning mohiyatini yaxshiroq anglab olishga yordam beradi. Ayrim ruhiy kasalliklarga chalinganda ogning buzilganligi aynan his-tuyg'ular va munosabatlar sohasidagi buzilish bilan belgilanadi: bemor bunga qadar behad sevgan onasini suymaydigan bo'lib qoladi, yaqin kishilari to'g'risida zarda bilan gapiradi va xakozo.

Ogning yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha o'ziga xos xususiyatlari shakllanishi va namoyon bo'lishining muqarrar sharti hisoblanadi. Nutq faoliyati jarayonida odam bilim hosil qiladi, kishi dunyoga kelgunga qadar uning uchun insoniyat yaratib bergan, tilda mustahkamlab, unga yetkazgan inson tafakkuri boyliklari bilan o'z hayotini boyitadi. Til alohida ob'yektiv sistemaki, unda ijtimoiy-tarixiy tajriba yoki ijtimoiy ong aks etgandir. Konkret odam tomonidan o'zlashtirilgan ekan, til ma'lum bir ma'noda uning real ongi bo'libqoladi. Til-amaliy, haqiqiy ongdir, boshqalar uchun ham mavjud bo'lgan ongdir.

«Ong» tushunchasi psixologiyada, psixiatriyada va boshqa fanlarda uning yuqorida keltirilgan asosiy ta'riflarga mos keladigan ma'noda ishlatiladi. Psixiatrlarni bemorda ong bor yoki yo'qligi, yo bo'lmasa buzilganligi masalalari doim qiziqtiradi, shu tufayli ular ong deganda bemorning o'z-o'zini qayerdaligi

to'g'risida o'z shahsiy holati hamda xarakatlari haqida hisob Bera olish imkoniyatlarini tushunadilar. Ongi yaxshi saqlanib qolgan odam miyaga kelayotgan Yangi axborotga o'zidagi mavjud bilimlarni hisobga olgan holda baho beradi. O'zini tevarak-atrofdagi muhitdan aloqada ajratib, bosh odamlarga va faoliyat vaziyatiga nisbatan tarkib topgan ma'lumotlar asosida o'z hatti-xarakatini idora qiladi.

Ong ijtimoiy mahsul bo'lib, faqat odamlarga xosdir. Hayvonlarda esa ong bo'lmaydi.

Psixikaning quyi darajasi ongsizlikdan iboratdir.

2.3.Ong va ongsizlik (anglanmagan, ong darajasiga borib yetmagan harakatlar) holatlari

XX asr g'arb psixologiyasining yana bir nufuzli yo'nalishi - psixoanalizdir. U ko'pincha avstriyalik psixiatr va psixolog Z.Freydning nomi bilan freydizm deb ham yuritiladi. Freydizm nuqtai nazaridan olganda, odam amalda ijtimoiy hodisa emas. Kishi xulq-atvori ikkita: «Huzur-halovat yo'nalishi» va «Reallik yo'nalishi» yo'nalishlarga bo'ysindiriladi. Psixoanalitiklar anglanilmaganlik psixik g'o'zo'ovchilar bilan avval boshdanoq odamga dushman bo'lgan ijtimoiy muhit o'rtasidagi homiy qarama – qarshilik to'g'risidagi tasavvurlardan kelib chiqib, individ, bir tomondan vijdon, nomus, qo'rquv va shu kabilar shaklida o'z boshidan kechiradigan qatag'onlarni yaratuvchi muhitning talablar, ikkinchi tomondan esa hukmini o'tkazuvchi anglanilmagan mayllarning bir –birini sig'ishtirmasligi bilan bog'liq ichki konflikt holatga muqarrar tushadi, deb da'vo qilishgan edi. Kishi bunday vaziyatlar oqibatida vujudga kelgan tanglikdan shahvoniy g'ayrat ijtimoiy jihatdan maqbul yo'lgaburib yuboradigan himoya mexanizmlarini ishga solgan tarzda qutiladi. Katta yoshdagi odamning anglanilmagan holda yo'naltiruvchi xatti-harakati, uning ilk bolalik davrida shakllangan maqsad-istagining qaramligida bo'ladi va amalda uning butun umri bo'yi sira o'zgarasdan faqat ongning «senzurasini» bilan murosaa qilish zaruratidan niqoblarib qolib ketadi. Freyd psixologlarning anglanilmaganlik va psixolog himoya muammolariga, katta yoshdagi kishining xulq - atvoriga, bolalikdagi voqealarning ta'siriga va boshqalarga jalb qiladi, lekin bu muammolarni tubdan to'g'ri, shaxs psixologiyasini biologiyalashtirgan, shaxsning hatto ijtimoiy kuch deb ta'riflagan holda anglanilmaganlikning ongdan ustunligi va kishi xulq – atvorining shahvoniy mayllarga bo'ysinishi to'g'risidagi tasavvurlardan kelib chiqib talqin etgan edi. Freyd o'zining psixologik nazariyasini odam haqidagi, jamiyat va madaniyat haqidagi umumiy ma'lumotga aylantirib g'arb mamlakatlarida katta e'tibor qozondi. Psixoanalitik asarlarning umumiy tavsifi go'yo ichidan turib kishini idora qiladigan induktiv mayllarning boshqarilmaydigan holatdagi o'zini eplay olmaydigan qo'g'irchoqqa aylantirib qo'yadigan qorong'i, ongsiz kuchlar haqida Freydning ta'limoti hush keladigan jamiyatning idologik kurashga, aylanishiga imkon yaratib beradi. Psixoanaliz—ongsiz psixik jarayonlar va motivatsiyalarga asoslangan psixologik ta'limot hamda psixoterapiya metodi. Psixoanaliz XIX asr oxiri XX asr boshlarida avstriyalik vrach va psixolog Z.Freyd tomonidan asab kasalliklarining umumiy nazariyasi va ularni davolash metodi sifatida ilgari surilgan. Erkin assotsiasiyametodiga asoslangan Freyd ta'limotiga ko'ra

psixo'analizda insonni psixik hayoti tug'ma, ongsiz mayllarga bog'lanadi; insondagi turli ruhiy kechinmalar, amalga oshmagan istaklar butunlay yo'qolib ketmaydi, balki ong doirasidan ongsizlik holatiga o'tib, psixik hayotga faol ta'sir ko'rsatadi va bu hol ko'pincha asabiylik alomatlarida namoyon bo'ladi, deb ko'rsatiladi. Psixoanalizning asosiy davolash usuli instinktlarni g'ayritabiiy yo'l bilan qondirish yoki ularni boshqa faoliyatga ko'chirishdan iboratdir. Psixoanaliz namoyondalari salbiy ijtimoiy hodisalarni ham «biologik» sabab bilan tushuntirishga harakat qiladilar. Psixoanaliz Evropada ayniqsa, birinchi jahon urushidan so'ng keng tarqaldi.

Insondagi ruhiy kasalliklarning rivojlanishi ijtimoiy-hayotiy sharoitlarga bir jihatdan bog'liqligi ilmiy ravishda isbotlangan.

Zigmund Freyd inson ruhiyatini tahlil qilar ekan, uning ichki qonunlari ongsizlik borasida yashirinib yotgan tomonlariga alohida e'tibor berdi. Inson borlig'ining muhim jabhasi, ruhiy dunyosi modelini yaratdi. Olim xulosasiga binoan, bu model uch qismdan iborat bo'lib, asosini avvalo «U» (anglab etilmagan g'ayri shuuriylik yoki ongsizlik) tashkil etadi. Keyingi qismi esa «Men» (ong) hisoblanadi. Bu insonning ongli faoliyati bo'lib, matematik formulalar va turli belgilar bilan ifodalanadi.

Uchinchi «Mendan ulug'» (shartli ravishda ijtimoiy ong deb atasa bo'ladi) holatdir. Freyd birinchisini lotincha «Id», ikinchisini «ego», uchinchi esa «Super ego» deb nomlaydi. Inson ichki dunyosi asosan ana shu «uchlik» dan tashkil topadi, deb tushuntiradi.

Inson ichki dunyosi, ruhiyatini mazkur uchlik vositasida o'rganar ekan, olim «Id» ongsizlikni chopqir otga o'xshatadi. «Men» (ego)-ong, onglilikni chavandozga o'xshatadi. Chavandoz turli maqsadlari yo'lida o'zini xohlagan tomonga yo'naltira oladi. Biroq kuch-qudrat, energiya manbasi chavandozda emas, otda bo'lib, u butun yumushni bajaradi. Shu tufayli olim, butun energiya, kuch-qudratning manbasi ongsizlikda deb ko'rsatadi.

Ongsizlik nimaga kerak, bilish jarayoni uchun qanday ahamiyatga ega? Insonning bunday faoliyati xilma-xil ruhiy holatlar, jarayonlardan iborat bo'lib, bunga uyqu, tush, intuitsiya, ongosti, ongoldi hodisalari kiradi. Ijodning vujudga kelishida ana shu jarayonlar muhim ahamiyat kasb etadi, demak, har qanday ijodning genezisi, kelib chiqishi ongsizlikdan kelib chiqadi, deydi Freyd. Bundan tashqari, «ongosti» ga ham alohida e'tibor beradi. U psixoterapevtik faoliyatda muammoning kelib chiqishini ong ostidan qidirgan va bu yuzasidan muvofaqqiyatga erishgan.

Psixika voqelikning kishi yamisdagi aksi sifatida har-xil darajalari bilan farqlanadi.

Ongsizlik kishini o'zini tuta olmaydigan qilib qo'yadigan ta'sirotlar bilan bog'liq psixik jarayonlar, xarakterlar holatlar yig'indisidir. Psixik holat (bundan shu narsa ravshanki psixika tushunchasi «ong», «ongli» tushunchalariga qaraganda kenroqdir) sifatidagi ongsizlik voqelikni aks ettirishning shunday bir shakti hisoblanadiki, bunda harakat vaqti va o'rnini mo'ljal qilish yaxlitligi yo'qoladi, xatti-harakatning nutq yordamida boshqarilishi buziladi. Ongsizlikda, onglilikdan farqli o'laroq, kishi o'zi bajarayotgan xarakterlarini maqsadga

muvoftiq tarzda nazorat qila olmaydi, ularning natijasini baholay olishi ham amri maholdir.

Ongsizlikka quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkin: uyqu paytida yuz beradigan psixik hodisalar (tush ko'rish: sezilmaydigan, lekin haqiqatdan ham ta'sir ko'rsatadi, o'zgartuvchilarga «subsensory» yoki «subseptiv» javob reaksiyalari oldinlari ongli harakat bo'lib, lekin takrorlanaverib, avtomatlashib ketgan va shunga ko'ra endilikda anglanmaydigan bo'lib qolgan harakatlar; faoliyatga undovchi ammo maqsad hissidan anglamaydigan ayrim mayllar va hakozi. Ongsizlik hodisalariga bemor kishining psixikasida ro'y beradigan ba'zi bir patologik hodisalarni- alahlash, ko'ziga yo'q narsalar ko'rinishi va shu kabilarni ham qo'shish mumkin. Shularga asoslanib, ongsizlikni ongga qarama-qarshi deb hisoblash, uni hayvonlar psixikasiga tenglashtirish noto'g'ri bo'lur edi.

Ongsizlik-bu kishining xuddi ong kabi o'ziga xos psixik qiyofasidirki, u kishi miyasida borliqning yetarli darajada bir xil bo'lmagan, qisman aksi tarzida inson hayotining ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog'liq holda paydo bo'lgan.

Psixikaning miyaga nisbatan munosabatini psixikaning tevarak-atrofdagi muhitga hamda psixik faoliyatga munosabati (bular psixik moslashtirish, programmalashtirish va boshqarish yordamida amalga oshirildi) siftaida bundan keyingi o'rganish psixikaning rivojlanishi problemasiga murojaat qilish zaruratini tug'diradi. Psixik aks ettirish qanday paydo bo'lganini, rivojlanganini, evolyusiya pillapoyasining turli bosqichlarida qanday o'zgarib borganini, kishi ongi qanday paydo bo'lgani va shakllanganini tushunib olganidagina psixikaning eng muhim qonuniyatlarni ochib beri shva jiddiy psixik faktlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

2.4.Faoliyat haqida tushuncha, faoliyatning psixologik tahlili

Voqelikka nisbatan munosabatning muhim shakli sifatidagi faoliyat inson bilan uni qurshab turgan olam (borliq) orasida bevosita aloqa o'rnatadi. Tabiatga, narsalarga o'zga odamlarga ta'sir ko'rsatish ham faoliyatning qudrati bilan ro'yobga chiqadi. Inson faoliyatda narsalarga nisbatan sub'ekt sifatida, shaxslararo munosabatda esa shaxs tariqasida gavdalanadi hamda imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga musharraf bo'ladi. Buning natijasida ikkiyoqlama bog'lanish uzluksiz harakatga kirishishi, to'g'ri va teskari aloqa o'rnatishi tufayli inson narsalarning, odamlarning, tabiat va jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ma'lumot to'playdi. Har xil xususiyatli o'zaro munosabatlar negizida faoliyat sub'ekti uchun narsalar sub'ektlar sifatida, odamlar esa shaxs timsolida aks eta boshlaydi.

Inson faoliyatga yo'naltirilgan maqsadga erishish uchun shu yo'lda harakat qilishi tufayli xususiy vazifalarni bajarishga kirishadi. U o'z oldida turgan maqsadni amalga oshirish uchun ma'lum vaqt oralig'ida u yoki bu amalni bajaradi. Biror matnni kompyuterda tayyorlash uchun inson oldin uni elektr tokiga ulaydi, ekranni ishga sozlaydi, uning tugmachalarini bosish orqali harf va so'zlarni teradi, so'ngra ma'lum ma'no anglatuvchi matn paydo bo'ladi.

Psixologiyada faoliyatning alohida bir xususiy vazifasini bajarishga mo'ljallangan, nisbatan tugallangan qismi (unsuri), tarkibi harakat deb nomlanadi. Masalan, kompyuter texnikasidan foydalanish harakatlari amalga oshiriladigan ishlardan tarkib topadi. Harakatlar natijasida odam borliqdagi narsalar xususiyati,

holati, fazoviy joylashuvini o'zgartiradi. Mazkur jarayon nafaqat harakat yordami bilan, balki muayyan sa'y-harakatlar tufayli yuzaga keladi. Duradgor eshik yasamoqchi bo'lsa, avval munosib material tanlaydi, ularni o'lchaydi, unsurlarini sanaydi, randalaydi, qismlarni bir-biriga joylashtiradi, yopishtiradi, unga parдоз beradi, oshiq- moshiq qoqadi, kesaki o'rnatadi, ochib yopilishini tekshiradi va hokazo. Keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, duradgorning gavdasi, oyoq-qo'llari, boshining tutishi sa'i-harakatlari bilan birga «tanlash», «ishlov berish», «o'rnatish» amal qismlari majmuasi faoliyatni tarkib toptiradi. Sa'i-harakatning harakatdan farqli tomonlari uning aniqligi, maqsadga yo'nalganligi, epchilligi, uyg'unligi singari belgilarida o'z ifodasini topadi.

Faoliyat turlari. Jismoniy va aqliy xarakatlar. Har qanday faoliyat real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Qilinayotgan har bir harakat ma'lum narsaga - predmetga qaratilgani uchun ham, faoliyat predmetli harakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi. Predmetli harakatlar tashqi olamdagi predmetlar xususiyatlari va sifatini o'zgartirishga haratilgan bo'ladi. Masalan, ma'ruzani konspekt qilayotgan talabaning predmetli harakati yozuvga qaratilgan bo'lib, u avvalo o'sha daftardagi yozuvlar soni va sifatida o'zgarishlar qilish orqali bilimlar zahirasini boyitayotgan bo'ladi. Faoliyatning va uni tashkil etuvchi predmetli harakatlarning aynan nimalarga yo'naltirilganiga qarab, avvalo tashqi va ichki faoliyat farqlanadi. Tashqi faoliyat shaxsni o'rab turgan tashqi muhit va undagi narsa va hodisalarni o'zgartirishga qaratilgan faoliyat bo'lsa, ichki faoliyat - birinchi navbatda aqliy faoliyat bo'lib, u sof psixologik jarayonlarning kechishidan kelib chiqadi. Kelib chiqishi nuqtai nazaridan ichki - aqliy, psixik faoliyat tashqi predmetli faoliyatdan kelib chiqadi. Dastlab predmetli tashqi faoliyat ro'y beradi, tajriba orttirib borilgan sari, sekin-asta bu harakatlar ichki aqliy jarayonlarga aylanib boradi. Buni nutq faoliyati misolida oladigan bo'lsak, bola dastlabki so'zlarni qattiqv tovush bilan tashqi nutqida ifoda etadi, keyinchalik ichida o'zicha gapirishga o'rganib, o'ylaydigan, mulohaza yuritadigan, o'z oldiga maqsad va rejalar qo'yadigan bo'lib boradi.

2.4.1-rasm

Har qanday sharoitda ham barcha harakatlar ham ichki-psixologik, ham tashqi – muvofiqlik nuqtai nazaridan ong tomonidan boshqarilib boradi. Har qanday faoliyat tarkibida ham aqliy, ham jismoniy - motor harakatlar mujassam bo'ladi. Masalan, fikrlayotgan donishmandni kuzatganmisiz? Agar o'ylanayotgan odamni ziyraklik bilan kuzatsangiz, undagi yetakchi faoliyat aqliy bo'lgani bilan uning peshonalari, ko'zlari, xattoki, tana va qo'l harakatlari juda muhim va jiddiy fikr xususida bir to'xtamga kelolmayotganidan, yoki yangi fikrni topib, undan mamnuniyat his qilayotganligidan darak beradi. Bir qarashda tashqi elementar ishni amalga oshirayotgan - misol uchun, uzum ko'chatini ortiqcha barglardan xalos etayotgan bog'bon harakatlari ham aqliy komponentlardan xoli emas, u qaysi bargning va nima uchun ortiqcha ekanligidan anglab, bilib turib olib tashlaydi.

Aqliy xarakatlar - shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turli-tuman harakatlaridir. Eksperimental tarzda shu narsa isbot qilinganki, bunday harakatlar doimo motor harakatlarni ham o'z ichiga oladi. Bunday harakatlar quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

Aqliy harakatlarning ko'rinishlari

- **pertseptiv** - ya'ni bular shunday harakatlarki, ularning oqibatida atrofdagi predmetlar va xodisalar to'g'risida yaxlit obraz shakllanadi;

- **mnemik faoliyat**- narsa va xodisalarning mohiyati va mazmuniga aloqador materialning eslab qolinishi, esga tushirilishi hamda esda saqlab turilishi bilan bog'liq murakkab faoliyat turi;

- **fikrlash faoliyati** - aql, fahm - farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboqlarni echishga haratilgan faoliyat;

- **imajitiv** - ("image" -obraz so'zidan olingan) faoliyati shundayki, u ijodiy jarayonlarda hayol va fantaziya vositasida hozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash va xayolda tiklashni taqozo etadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, har qanday faoliyat ham tashqi harakatlar asosida shakllanadi va motor komponentlardan iborat bo'lishi mumkin. Agar tashqi faoliyat asosida psixik jarayonlarga o'tish ro'y bergan bo'lsa, bunday jarayonni psixologiyada interiorizatsiya deb ataladi, aksincha, aqlda shakllangan g'oyalarni bevosita tashqi harakatlarda yoki tashqi faoliyatga ko'chirilishi eksteriorizatsiya deb yuritiladi.

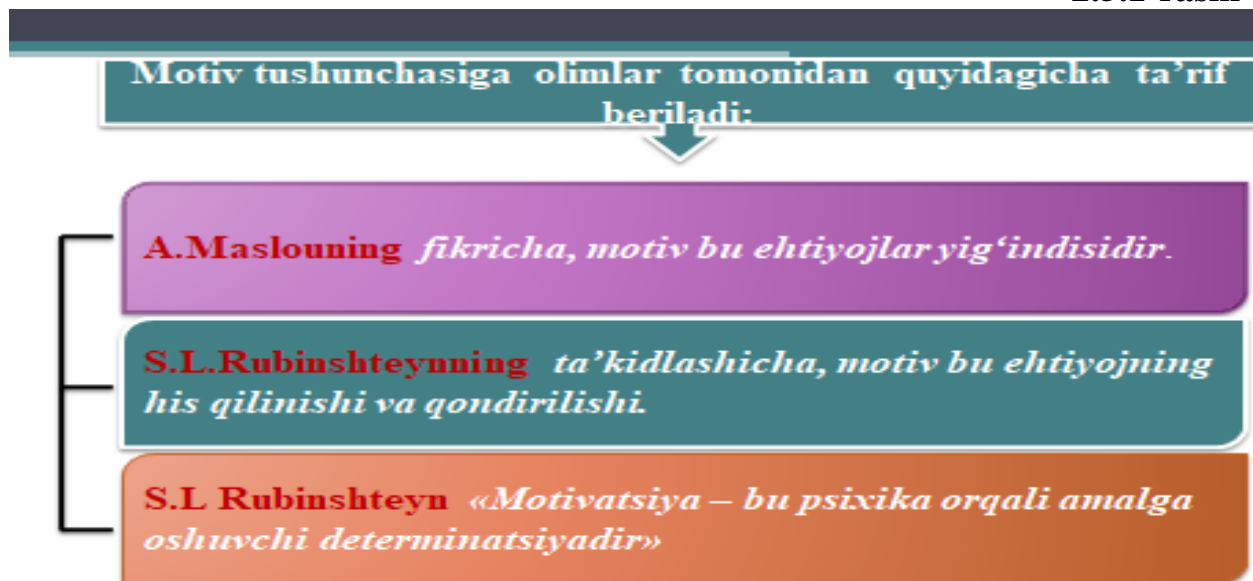
Faoliyat turlari yana ongning bevosita ishtiroki darajasiga ko'ra ham farqlanadi. Masalan, shunday bo'lishi mumkinki, ayrim harakatlar boshida har bir elementni jiddiy ravishda, alohida-alohida bajarishni va bunga butun diqqat va ongning yo'nalishini talab qiladi. Lekin vaqt o'tgach, bora-bora unda ongning ishtiroki kamayib, ko'pgina qismlar avtomatlashib boradi. Bu oddiy tilga o'girilganda, malaka hosil bo'ldi deyiladi. Masalan, har birimiz shu tarzda xat yozishga o'rganganmiz. Agar malakalarimiz qat'iy tarzda bizdagi bilimlarga tayansa, faoliyatning maqsadi va talablariga ko'ra harakatlarni muvaffaqiyatli bajarishni ta'minlasa, biz buni ko'nikmalar deb ataymiz.

2.5.Motiv motivatsiya tushunchalari

“Motivatsiya” tushunchasi “motiv” tushunchasidan kengroq ma'no va mazmunga ega. Motivatsiya - inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu

tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo'lganda ishlatiladi, ya'ni: "nega?", "nima uchun?", "nima maqsadda?", "qanday manfaat yo'lida?" degan savollarga javob qidirish - motivatsiyani qidirish demakdir. Demak, u xulqning motivatsion tasnifini yoritishga olib keladi.

2.5.1-rasm

Motiv va motivatsiya muammosi jahon psixologiyasida turli tuman nuqtai nazardan yondashish orqali tadqiq qilib kelinmoqda. Uzoq va yaqin chet ellarda o'ziga xos psixologik maktablar vujudga kelgan bo'lib, ularning negizida ilmiy pozitsiyalar va kontseptsiyalar mohiyati jihatdan farqlanuvchi g'oyalar va yo'nalishlar mujassamlashdi. Hozir ularning ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Rus va sobiq sovet psixologiyasi namoyandalari K.D.Ushinskiy, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, V.M.Bexterev, A.F.Lazurskiy, V.N.Myasishev, A.A.Uxtomskiy, D.N.Uznadze, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, P.M.Yakobson, V.S.Merlin, L.I.Bojovich, V.I.Selivanov, V.G.Aseev va boshqalar mazkur muammo yuzasidan tadqiqot ishlarini olib borganlar. Ushbu mualliflarning qarashlari oldingi bobda berilganligi uchun ularga qaytatdan to'xtalishga hojat yo'qdir.

Rus va sobiq sovet psixologiyasi vakillaridan tashqari Evropa va Amerika mamlakatlarida motivatsiyaga oid 30 (o'ttiz)dan ortiq ilmiy kontseptsiyalar mavjuddir. Ana shu psixologik maktablarning ayrim namoyandalarining tadqiqotlari yuzasidan mulohaza yuritishga harakat qilamiz: interospektiv psixologiya, bixeviorizm, geshtaltpsixologiya, psixoanaliz, strukturaviy psixologiya, assotsianistik psixologiya, empirik psixologiya, analitik psixologiya, gumanistik psixologiya, antropologik psixologiya va hokazolar.

Bixeviorizmning asoschisi Dj.Uotson (1878-1938) psixologiya faninig bosh vazifasi xulqni tadqiq etishdan iborat deb tushunadi. U psixik hodisalardan mutlaqo voz kechib, xulqni ikki shaklga, ya'ni ichki va tashqiga ajratadi, ular o'zaro javoblar stimuli bilan uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlab o'tadi. Bixeviorizm uchun «xulq» asosiy tushunchaga aylanib, uning psixikasi bilan aloqasi chetlab o'tilgandir. Shunga qaramasdan, ba'zi bixevioristlar, jumladan

E.Torndayk, E.Tolmen, K.Xall, D.Xebb kabilar xulq motivatsiyasiga muayyan darajada e'tibor qilganlar. Ular o'zlarining izlanishlarida xulq motivatsiyasining «quyi darajalari» ni o'rganib, kalamushlarda tajriba ishlarini olib borib, jonivorda ochlik, tashnalik va ularning turlicha darajalarini reaksiya tezligiga nisbatan namoyon bo'lish xususiyati, har xil sharoitda motivatsiyaning kuchi to'g'risida muayyan qonuniyatlar ochishga intilganlar. hozirgi zamon bixevioristlari stimulni tashqi qo'zg'atuvchi sifatida talqin qiladilar va organizmning ichki energiyasini faollashtiruvchi deb hisoblaydilar. Neobixevioristik nazariyalar yangi qo'zg'atuvchilar, drayvalar paydo bo'lishiga asoslangan bo'lib, ular insonning organik ehtiyojlarini qoniqtirish bilan stimul natijasining uyg'unlashuvi tariqasida tahlil etiladi. Ularning ta'kidlashiga ko'ra, ikkilamchi qo'zg'ovchilar organik qo'zg'atuvchilarning go'yoki qobig'iga o'xshaydi, xolos. Vilyam Makdugall (1871-1938) motivatsiyaning irsiy (tabiatdan beriladigan) xususiyatga ega degan holatni asoslash uchun tug'ma instinktlar masalalari bilan mazkur voqelikni bog'lab tushuntirishga harakat qilgan. Uning fikricha, tug'ma instinktlar ham insonlarga, ham hayvonlarga bir tekis taalluqli bo'lib, ular odamlarning motivida oldin 14 ta, keyinchalik esa 18 tagacha «asosiy instinktlar» sifatida hukm surishi mumkin. Umuman olib qaraganda, bixevioristlar uchun bir qator holatlar o'ziga xoslikka ega:

1. Bixeviorizm motivatsiya modelini topish bilan shug'ullanib va xulq printsiplarini vujudga keltira borib, hayvon xulqi hamda ularda kashf etilgan xulq motivatsiyasi qonuniyatlariga asoslanib insonning xulq motivatsiyasi yuzasidan xulosa chiqarishga harakat qiladi.

2. Bixeviorizm insonni biologik mavjudod sifatida qarab, unga biologik jabhada yondashadi, oqibat natijada uning ijtimoiy mohiyati tadqiqot predmetidan chetda qolib ketadi.

3. Bixeviorizm ham insonga, ham hayvonlarga xos bo'lgan xulqning umumiy printsiplarini topishga intiladi.

4. Bixevioristlar insonni shaxs sifatida taraqqiy etish jarayonini ifodalovchi o'ziga xosligini yo chetlab o'tadilar yoki o'ta sodda tarzda izohlashga moyildirlar.

5. Hayvonlarning xulq motivatsiyasi shakllarini juda sodda tarzda tushuntirishga asosan tadqiqot natijalarini insonning murakkab va boshqa bir sifat bosqichidagi motivatsiyasiga ko'chirish ishonchli dalillarga ega emas.

6. Inson motivatsiyasini o'rganishda foydalanilayotgan bixeviorizmning tushunchalari, chunonchi, birlamchi mayllar, organizmni qitqlovchi tu'ma ehtiyojlar kabilar odamning motivatsiya doirasi tuzilishi mohiyatini juda yuzaki ocha oladi, xolos.

Psixoanalitik kontseptsiyalar negizida motivatsiya ortganlik ravishda inson mayllariga xosdir, degan g'oya yotadi. Ularning manbai maylni aks ettiruvchi qaysidir organdagi yoki uning qismidagi somatik jarayon tushuntiriladi.

Z.Freydning kontseptsiyasida mayllar va instinktlar tushunchalari o'rtasida hech qanday tafovut yo'qdir. Ongsizlik ta'limotining asoschisi Z.Freyd xulq motivalari va ehtiyojlari muammosini ishlab chiqayotib, motivatsiyaning manbai instinkt, u tur va individning saqlanish shartidir deb taqdirlaydi. Mazkur holatni muallif individning energetik potentsiyasi sifatida talqin etadi. Eng asosiy masala shuki, Z.Freyd motivatsiya regulyatori va motivatsiya

energiyasining irsiy manbai sifatida «u» tushunchasiga qanday ma'no yuklamoqchi? Uningcha, «u» tushunchasining mazmuni tug'ma va o'zgarmasdir. Xuddi shu bois mantiq qonunlari va aql darajalari, ko'rsatkichlari unga hech qanday ahamiyat kasb etmaydi. Z.Freyd affektiv, impulsiv shakldagi mutlaqlashgan qo'zg'ovchilarni nazarda tutgan bo'lsa ajab emas. Ushbu qo'zg'atuvchilar (turtkilar) ning impulsivlik, taxminiylilikning affektiv mohiyati, notanqiydiylik, ongli va irodaviy nazoratga itoat etishda qiyinchilik kabilarning dinamik xususiyatlarini mutlaqlashtirish bo'lib, ularning asosida quyi genetik va strukturaviy darajadagi qo'zg'atuvchilar yotadi. Z.Freyd ta'kidlab o'tgan dinamik xususiyatlar va xossalari mohiyatida motivatsiyaning chuqur asosiy manbasini ko'radi. Uning kontseptsiyasida inson xulqi va harakatining dvigateli jinsiy instinct hamda uning transformatsiyasi ustuvor o'rin egallaydi.

Mavzu yuzasidan test savollari

1. Psixik aks ettirishning oliy shakli faqat insonlarga xos bu...
A) Onglilik. B). O'z-o'zini anglash.S). Iroda. D). Xotira.
2. Psixik aks ettirishning asosiy xususiyati...
A). konstantlik. B) aktivlik. V). predmetlilik. D). sub'ektivlik.
- 3.K.Levin ehtiyoj bu- ,, deb ta'riflagan edi.
A). Faoliyat uzluksizligini ta'minlovchi mexanizm. B) Faoliyatni harakatga keltiruvchi motor mexanizm. S). Shaxs kamolotini belgilovchi. D). mexanizm.
4. Ehtiyoj o'z predmetini aniqlagandan keyin nimaga aylanadi?
A) Motivga. B). Yuksak ehtiyojlarga. S). Ma'naviy ehtiyojga. D). Oliy maqsadga.
5. Faoliyat struktura elementi bo'lib hisoblanadi...?
A). xulh-atvor. B). faollik. S). Mahsad. D) xarakat.
- 6.Mehnat, o'qish va o'yinlar?
A) faoliyat turlaridir. B). odam sifatlar. S). ongning ko'rinishi. D).motiv turlari.
7. Faoliyatning asosiy turlari bo'lib hisoblanadi...
A) barcha javoblar noto'g'ri. B). siyosiy S). jismoniy D). badiiy.
8. Muloqotning maqsadi bu ...
A). Jamiyatning ijtimoiy formulasini aks ettiradi. B) Kishilarning birgalikdagi faoliyatiga eqtiyojini aks ettiradi. S). Aloqa va o'zaro ta'sirlar yiqindisidir. D). Birgalikdagi ijtimoiy sharoitda yuzaga chiqadi.
9. Shaxslar aro munosabatlar –bu?
A). Odamlar o'rtasida faoliyat va guruhlardagi muloqotda o'rganiladigan munosabatlar.
B). Rahbarlar va xodimlar o'rtasidagi munosabatlar.
S). Tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilar o'rtasidagi munosabatlar.
D). Faoliyat jarayonidagi odamlar o'rtasidagi munosabatlar.

3-MAVZU: SHAXSNING EMOTSIONAL SOHASI. MULOQOT

Reja:

- 3.1. Emotsiya va hissiyot haqida tushuncha.
- 3.2. Hissiy hoaltlarning nerv-fiziologik asoslari.
- 3.3. Yuksak hislarning mazmuni va turlari.
- 3.4. Kayfiyat. Affekt. Stress.

3.5. Muloqot to'g'risida umumiy tushuncha.

Tayanch so'z va iboralar

Emotsiya, hissiyot, affect, stress, depressiya, verbal, nonverbal, komunikativ.

3.1.Emotsiya va hissiyot haqida tushuncha

Jahon psixologiyasida “hissiyot” bilan “emotsiya” terminlari (ayniqsa chet mamlakatlarda) bir xil ma'noda ishlatiladi, lekin ularni aynan bir xil holat deb tushunish mumkin emas. Bunday nuqson ommabop adabiyotlarda, chet ellarda chop etilgan darsliklarda aksariyat hollarda uchraydi. Odatda tashqi alomatlariga yaqqol namoyon bo'ladigan his-tuyg'ularni ichki kechinmalarda ifodalanishdan iborat psixik jarayon yuzaga kelishining aniq shaklini emotsiya deb atash maqsadga muvofiq. Masalan, ranglarning o'zgarishi, yuzlarning tabassumlanishi, lablarning titrashi, ko'zlarning yarqirashi, kulgu, g'amginlik, ikkilanish, sarosimalik va boshqalar emotsiyaning ifodasidir. Lekin vatanparvarlik, javobgarlik, ma'suliyat, vijdon mehr-oqibat, sevgi-muhabbat singari yuksak hislatlarni emotsiya tarkibiga kiritish g'ayritabiiy hodisa hisoblanar edi. Ushbu hissiy kechinmalar o'zining mohiyati, kuch-quvvati, davomiyligi, ta'sirchanligi, yo'nalganligi bilan bir-biridan keskin farq qilishlariga qaramay. Ularni emotsiya sifatida talqin qilish oddiy safosatga aylanib qolgan bo'lar edi. Shu boisdan ularning o'zaro eng muhim farqi shundaki, birisi ijtimoiy (hissiyot), ikkinchisi esa (emotsiya) individual, xususiy ahamiyat kasb etadi.

Ta'kidlab o'tilgan mulohazalarga qaramasdan, hissiyot bilan emotsiyaning o'zaro bir – biridan qat'iy cheklab qo'yish ham ba'zi anglashilmovchilikni keltirib chiqarishi mumkin. Faoliyat, hulq-atvor, muomala sub'ekti o'zining shaxsi hamda jamiyati uchun ahamiyatli hisoblangan narsalar va hodisalarni aks ettiruvchi munosabati hissiyotda mujassamlashadi. Shaxsning individual hayoti va faoliyatiga aloqador omillar, qo'zg'ovchilar, turtkilarni ifodalovchi hamda kelib chiqishi instinktlar, shartsiz reflekslar, irsiy belgilar (ovqatlanish, jinsiy, himoyalanih, qo'rqish va boshqalar) bilan bog'liq sodda hissiy holatlar “emotsiyalar” deyiladi. Emotsiyalar afaqat insonlarga, balki jonli rivojlangan mavjudotlarga ham taa'luqli ruhiy (psixik) holatlar. Hayvonlardagi emotsiyalar o'zgarishi murakkab bo'lgan tabiiylik (irsiy) alomatlariga asoslanuvchi sodda tuzilishga egadir. Odam bilan hayvon emotsiyalari o'zlarining mohiyati, tuzilishi, ta'sirchanligi, jadalligi, sifati va shakli bilan hissiyotdan farqlanadi. Shuni aytib o'tish sanalmish hazrati insongagina xos, xolos, chunki empatik hamdardlik his-tuyg'ular shaxsning mukammallik bosqichiga ko'tarilishiga kafolat negizidir.

Hissiyotning o'ziga xosligi

Psixologiyada shaxsning hayotiy va tabiat omillariga nisbattan salbiy va ijobiy turkumlarga ajratiladi. Ijobiy sifatlar narsa va hodisalarga nisbattan ehtiyoj maqsadiga muvofiq ravishda qondirilsa, u holda rohatlanish, quvonch, hislari ifodasi yuzaga keladi. Ehtiyojlarni qondirish to'siqlar, xalaqit beruvchi omillar namoyon bo'lsa, u taqdirda noxush kechinmalari, norozilik hislari tug'iladi. Hissiyotlarning ijobiy va salbiyligi bilan bir qatorda, uning ikkiyoqlamaligi va noaniqligidan iborat asosiy hislatlari mavjuddir. Ambivalent hissiyotda rohatlanish bilan azoblanish tuyg'ulari o'zaro qo'shilib ketish bilan cheklanibgina qolmasdan,

balki uyg'unlashgan, aralashgan holda ularning kechishi muhim xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Masalan, muhabbat va nafrat.

Shaxsning hissiyot va emotsional tarbiyasida "Baxt"ning mohiyati

Chet el ijtimoiy psixologiyasida baxt muammosi turmushdan qoniqish ma'nosida tadqiqodchilar diqqatini o'ziga jalb qiladi. Amerikalik psixolo, bixeviorizmning asoschilaridan biri Dj. Uotson tomonidan XX asrning boshlarida baxt man'balarini aniqlashga mo'ljallangan anketa so'rovnomasi o'tkazildi. XX asrning 40-yillarida Uotsonning safdoshi va izdoshi E.Torendayk turmushdan, yashashdan qoniqish omillarini tartibga keltirgan va ularni "yaxshi turmush sharoitlari" deb belgilagan.

Baxt ruhiy va jismoniy salomatlik singari individning muayyan ijtimoiy aloqalari ko'payishi tufayli ko'lamini kengaytirdi. Ijtimoiy hislarining kamayishi va stress (zo'riqish) vaziyatlarning paydo bo'lishi sababli depressiya holati vujudga keladi.

Oilaviy turmushdagi o'zaro munosabatlar: turmush yo'ldoshiga ega bo'lgan ayollar hayotiy vaziyatlarda ko'pgina stress holatlarini boshidan kechirganligiga qaramay, ular depressiya holatiga kamroq beriluvchanligi aniqlandi. Chunki ular o'z muammolarini muhokama qilishda turmush o'rtog'i yordamiga tayanadilar, o'zaro fikr almashadilar. Amerikalik psixologlarning fikricha, ishxonadagi xodimlar tomonidan insonni quvvatlash o'ta ta'sirchandir, rahbarning, oilaning, do'stlaarning qo'llashi alohida ahamiyat kasb etib depressiyaga etaklovchi stressning kamayishiga olib keladi.

Jahon psixologlari ma'lumotlariga qaraganda, eng xotirjam va eng baxtli odamlar Shimoliy Amerikada, Evropada, Avstraliyada yashaydilar. Yevropa qit'asida esa Belgiya, Daniya, Gollandiya, Angliya mamlakatlari xalqlari Germaniya, Italiya, Fransiya fuqorolaridan o'zlarini baxtliroq hisoblaydilar.

Kimni baxtli deb hisoblash mumkin degan savolga javob berishga loyiq materiallar mavjud. Odatda ekstravertlar (ichki dunyosi tashqi ifodaga ega odamlar) ko'p vaqtni odamlar bilan muloqotga, yoqtirgan mashg'ulotga, maroqli jismoniy faoliyatga ajratadilar.

Shunday toifadagi kishilar ham borki, ularda doimo depressiv holatga moyillik seziladi, ammo boshqa bir xususiyatli odamlar ham mavjudkim, ularga amaliy jihatdan uzluksiz ravishda omad kulib boqadi, ishlari hamisha baroridan keladi, umuman omadli insonlar, baxtiyor chehralilardir.

Salomatlik baxtning muhim tarkibiy qismidir. Salomatlik xotirjamlikning muhim va ob'ektiv jabhasi bo'lib hisoblanadi. Salomatlik insonning baxti bilan jips aloqaga ega va u asosiydeterminantlardan biri sanaladi.

Stress bizni hayotga moslashishimizni ta'minlab, xayotni to'g'ri tasavvur qilishimizga yordam berishi, yoki aksincha, o'zimizning tor qobig'imizga o'ralib qolib, dunyoni o'z qarichimiz bilan o'lchashga odatlantirib, o'zimizga ishonchni susaytirishi mumkin.

Hissiyot tushunchasiga rus psixologi A.V.Petrovskiy: "Hissiyot - kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'zicha turli xil shaklda bildiradigan kichik munosabatdir" deb ta'rif beradi. Taniqli o'zbek psixologi professor E.G'oziev esa, hissiyotni odamda, tirik mavjudotlar miyasida, ya'ni shaxslarning ehtiyojlarini

qondiruvchi va unga monelik qiluvchi ob'ektlarga nisbatan uning munosabatlarini aks ettirish ma'nosida qo'llaydi. Olimlarning hissiyotga bergan ta'riflardan hissiyotlar o'z- o'zidan yuzaga kelmasligi, tashqi olamdagi narsa va hodisalarning ta'siri bilan bog'liq ravishda yuzaga kelishi, hissiyot bizning tuyg'ularimizning o'ziga xos aks ettirish jarayonidir degan xulosa yasashimiz mumkin.

Psixologiyada hissiyot bilan birga emotsiya tushunchasi ham keng doirada qo'llaniladi. Aynan emotsiya tushunchasining mazmuni nimadan iborat va hissiyot tushunchasi bilan o'zaro bog'liqligi qanday degan savol tug'iladi? Shunga muvofiq emotsiya tushunchasining mazmun mohiyatini yoritadigan bo'lsak; professor E.G'oziyev, emotsiya-odatda tashqi alomatlari yaqqol namoyon bo'ladigan his-tuyg'ularni, ichki kechinmalarni ifodalanishidan iborat psixik jarayonni yuzaga kelishining aniq shaklidir, deb ta'riflaydi.

Emotsiya-shaxsning voqelikka o'z munosabatini his qilishidan kelib chiqadigan, uning ehtiyoj va qiziqishlari bilan bog'liq bo'lgan yoqimli yoki yoqimsiz kechinmalaridir. Keltirilgan ta'riflardan ko'rinadiki, hissiyot tushunchasi emotsiyaga nisbatan kengroq tushuncha bo'lib, shaxsning kundalik hayoti, turmush tarzidagi barcha jabhalarni qamrab oladi. Hissiyotlar o'zining yuzaga kelishiga ko'ra ehtiyojlar, qiziqishlar va intilishlar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, organik ehtiyojlarini qondirishi bilan bog'liq bo'lgan hissiyotlar odamda rohatlanish, qanoatlanish tuyg'usini yuzaga keltiradi. Organik hissiyotlarni qondira olmaslik ruhni tushirib, kayfiyatni buzib, azoblanish, toqatsizlanish hissiga sabab bo'lishi mumkin.

Hissiyotlar ham boshqa bilish jarayonlari kabi kishining faoliyati davomida namoyon bo'ladi. Masalan, mehnatsevarlik hissini yuzaga keltirish uchun ma'lum muddat davomida ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanish kerak bo'lsa, uzoq vaqt davomida biror ish faoliyati bilan shug'ullanmagan kishida dangasalik, loqaydlik kabilar shakllanadi. U yoki bu faoliyat davrida yuzaga kelgan hissiyot ana shu faoliyatning o'ziga ta'sir qilib, uni o'zgartiradi. Masalan, hohlamasdan o'zini majbur qilib ishlayotgan odam bilan o'zi hohlab sitqidildan ishlayotgan odam ishining unumdorligi o'rtasida juda katta farq mavjud. Odamning kayfiyati yaxshi xursand, ruhi tetik bo'lganda ishi ham barakali bo'ladi, aksincha odamning dili g'am, qandaydir tashvishli yoki g'amgin bo'lganda qo'li ishga bormaydi. Ana shu jihatdan olganda hissiyotning inson hayotidagi roli juda kattadir. Hissiyot boshqa bilish jarayonlariga ham ta'sir qiladi. Masalan, odamning ruhi tetik, xursand bo'lgan paytda, idroki juda jonli, diqqati barqaror, esda olib qolishi, tuyg'ularga boy, tafakkuri o'tkir, nutqi burro bo'ladi.

3.2.Hissiy holatlarning nerv-fiziologik asoslari

Hissiyot boshqa hamma psixik jarayonlar kabi bosh miya po'sti qismining faoliyati bilan bog'liqdir. Bosh miya hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Hissiyotlar boshqa bilish jarayonlaridan farqli bosh miya po'stining faoliyatidan tashqari organizmning ichki a'zolari faoliyati bilan ham bog'liqdir, boshqacha qilib aytganda hissiyotlar vegetativ nerv tizimining faoliyati bilan ham bog'liqdir. CHunonchi, odam qattiq uyalgan paytida qizarib ketadi, qattiq qo'rqqan paytida esa rangi o'chib, qaltirab ketadi, xattoki odamning ovozi ham o'zgarish paydo bo'ladi. Ana shunday hissiy holat yuz bergan paytda odamning yuragi tez ura boshlaydi, nafas olishi ham tezlashadi.

Demak, odam ma'lum hissiy holatni boshdan kechirayotgan paytda uning qon aylanish tizimi, nafas olish organlari nutq apparatlari ichki sekretsiya bezlari ham qatnashadi. Masalan, materialni yaxshi bilmaydigan talaba imtihon topshirayotganda terlab ketadi, tomog'iga nimadir tiqilib, gapini gapira olmay qoladi. Odamda qattiq qo'rqish paytida «YUragi orqaga tortib ketdi», «Sovuq ter bosib ketdi» kabi iboralarning ishlatilishi hissiyot paytida odamning ichki a'zolarining ishtirok etishidan dalolat beradi.

Juda ko'p hissiy holatlar bosh miyaning yaqin po'stloq osti qismlarining oralig'i bilan ham bog'liqdir. Masalan, ko'rish tepaligi deb ataluvchi qism ayrim hislarni ifodalaydigan ixtiyorsiz harakatlarning markazi hisoblanadi.

Shaxsning yuksak ma'naviy hissiyotlari (intellektual, ahloqiy, estetik) ham o'zining nerv-fiziologik asosiga ega bo'lishini tushunishda akademik I.P.Pavlovning dinamik streotip haqidagi ta'limoti juda katta ahamiyatga egadir. Bu haqda akademik I.P.Pavlov shunday deb yozgan edi: «Menimcha, ko'pincha odatdagi turmush tartibining o'zgargan paytlarida odat bo'lib, qolgan birorta mashg'ulot yaqin kishidan judo bo'lganda, aqliy iztirob chog'ida kechiriladigan og'ir hissiyotlarning fiziologik asosi xuddi eski dinamik streotipning o'zgarishi, uning yo'qolishi va yangi dinamik streotipning qat'iylik bilan hosil bo'lishidan iborat bo'lsa kerak».

Ayrim murakkab hissiyotlarning asosida dinamik streotipning yotishi yaqqol ko'rinadi. Masalan, estetik hissiyotni oladigan bo'lsak, biron yoqimli kuydan lazzatlanish, yoki biron mashhur rassomning ishlagan ajoyib suratlarini tomosha qilib, rohatlanish estetik hissiyot hisoblanadi. Agar bu hissiyotlarning nerv-fiziologik asoslarini tahlil qiladigan bo'lsak, qo'yidagilarni ko'rishimiz mumkin. Masalan, bizga juda yoqadigan kuy boshqa millat odamiga yoqmasligi mumkin. Bunda ajablanishga hech qanday o'rin yo'q. Biz yoshlikdan boshlab mazkur kuyni bir necha yuz marotalab eshitib borishimiz natijasida ana shu kuyga nisbatan deyarli buzib bo'lmaydigan nihoyatda murakkab dinamik streotip yuzaga keladi. Ana shuning uchun ayrim kuylar bizga yoqadi, ayrimlari esa yoqmaydi. Suratlar masalasiga kelganda shuni aytish kerakki, qadimgi klassik asarlar ularning ishlanish uslubi realligi bizni hayratda qoldirib zavq tug'diradi. Aksincha, hozirgi rassomlar tomonidan ishlangan rasmlar odamda qandaydir noxush hissiyotni tug'diradi. Demak, uzoq yillar davomida yuzaga keladigan dinamik streotiplar ayrim murakkab hisni tashkil qiladi.

Shunday qilib, hissiyot vegetativ nerv tizimi orqali boshqariladigan ichki a'zo faoliyati bilan bog'liq bo'lsa ham bari bir bosh miya po'sti orqali idora qilinadi. Chunki akademik I.V.Pavlovning fikricha, odamning butun a'zoyi badanida bo'ladigan har qanday hodisalarning hammasini bosh miya po'sti qismidagi neyronlar idora qiladi. Ana shu jihatdan olganda hissiyotning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'sti bilan bog'liq.

3.3. Yuksak hislarning mazmuni va turlari

Hissiy jarayonlarning har xil shakllari normal odamda alohida, yakka holda mavjud bo'lmaydi. Yuzlab va minglab kechirilayotgan emotsiyalar, affektlar, kayfiyatlarda aniq yashaydigan umumlashtirilgan hislar **yuksak hislar** deyiladi. Yuksak hislar o'z tarkibiga birinchi soddaroq ko'rinishdagi turli hislarni oladi.

Inson faoliyatining qaysi bir turi, yoki qaysi bir sohasi, hislarni qaysi birining asosiy ekanligiga qarab, yuksak hislarning muhim turlari: praksik, axloqiy, intellektual, estetik turlari ajratiladi.

Praksis hislar. Inson amaliy hayotining istalgan sohasi maqsadga muvofiq aqliy faoliyatiga, shaxsning ularga nisbatan muayyan munosabatda bo'lish sohasiga aylanib qoladi. Bu birinchi navbatda biror maqsadni anglabgina qolmay, uni e'tirof etadigan yoki inkor qiladigan maqsadlarga erishish yo'llarini baholaydigan ta'sir qilish usullari va ko'lamlarini ma'qullaydigan va ma'qullamaydigan, ularni to'g'ri tanlanganligiga shubhalanadigan, nihoyat muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik hissini kechiradigan mehnat faoliyatida kuzatiladi. Mehnat inson hayotining asosi bo'lib, insonning mehnatga bo'lgan hissiy munosabati yuksak hislar orasida muhim o'rinni egallaydi,

Mehnat faoliyatida shaxs:

1. Biror maqsadni ang'laydi.
2. Uni e'tirof qiladi yoki inkor etadi.
3. Maksadga erishish yo'llarini baholaydi.
4. Uni tadbir etish usullari va qurol vositalarini ma'kullaydi yoki ma'qullamaydi.
5. Ularning tanlanganligiga shubhalanadi.
6. Inson muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik hissini kechiradi va hokazo.

Ahloqiy hislar odamning boshqa kishilarga, jamoa va o'zining ijtimoiy burchlariga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadi. Inson bu hislarni kechirar ekan, ma'lum ahloqqa, ya'ni ijtimoiy ahloq - qoidalari va normalari majmuiga asoslanib, boshqa kishilarning xatti-harakatlariga yoki ruhiy hususiyatlariga hamda o'zining xatti-harakatlariga baho beradi.

Shaxsning yetakchi ahloqiy hislaridan biri bu burch hissidir. Bu his odam yashab va ishlab turgan tor doiradagi jamoa (oila, maktab, ishlab chiqarish, korxonalar) manfaatlari nuqtai nazaridan turib, harakat qilish lozimligini ang'laganda ham kechiriladi. Odam o'zining ijtimoiy burchlari nimalardan iborat ekanligini bilib va tushunibgina qolmay, balki ularni bajarish zarurligini ichdan his qilib qayg'uradi. Kishilar hayoti va faoliyatida o'zaro yordamlashish, hamjihatlik, intilish va manfaatlar birligiga asoslangan o'rtoqlik munosabatlari yuzaga keladi.

O'rtoqlik munosabatlarining yuksak cho'qqisi do'stlik hissida namoyon bo'ladi. Do'stlik hissi o'rtoq'iga mehribonlikda uni ko'rish u bilan gaplashish o'z fikr hislari bilan o'rtoqlashishda namoyon bo'ladi. Haqiqiy do'stlik hissi do'stga nisbatan yuksak talabchanlik bilan bog'liqdir. Xato va kamchiliklarni tuzatishga ham yordam berish, do'stlikka yaqin bo'lgan muhim ahloqiy his muhabbat hissidir. Muhabbat jamiyatda nikoh va oilaning ahloqiy psixologik asosi hisoblanadi.

Agar odamning jamiyatdagi xatti-harakatlari ahloq normalariga mutlaqo zid bo'lsa, odam vijdon azobiga uchraydi. Vijdon azobi murakkab hissiy holatdir. Mobodo odam biror ahloqsiz harakat qilib, vijdon azobiga uchrasa, undan qutilishi juda qiyin bo'ladi. Chunki vijdon azobiga uchragan odam jamiyat oldida o'zining nohaqligini biladi va o'zini-o'zi so'roq qila boshlaydi. SHuning uchun odam o'zidan-o'zi qochib qutila olmagandek, vijdon azobidan ham hech qachon qochib keta olmaydi.

Ma'lumki, vijdon azobi kishining qalbida chuqur ichki kurash hissini tug'diradi. O'z xatti-harakatida ahloq tomoyillariga amal qilmagan, uyati ham vijdoni bo'lmagan kishilarni «vijdonsiz» odamlar deyiladi. Kishi yomon bir ish qilib qo'yganligi bu kishining o'ziga munosib emasligini, anglashi bir tomondan vijdonini qiynaydi, vijdon azobiga soladi, ikkinchi tomondan ahloq talablariga xilof ish qilish bilan boshqalardan malomatga qolishni, ularni o'rniga nisbatan salbiy xislat paydo qilishni ham tushunadi. Masalan, mazkur jarayonga quyidagi misolni keltirib o'tish joiz. AQSH prezidenti R. Trumen 1945 yili 6 avgustda Yaponiyaning Xirosima va Nagasaki shaharlariga atom bombasini tashlashga buyruq bergan edi. Amerikaning birinchi darajali uchuvchisi Mayor Klod Izerli Xirosimaga atom bombasini tashlab 300 000 kishini yostig'ini quritishda ishtirok etdi. Atom bombasi zarbidan o'lgan yosh bolalarni qariyalarni, xotin-qizlarni o'z ko'zi bilan ko'rgan Izerli vataniga qaytganda "Xirosima qahramoni"ni sifatida uni tantana bilan kutib olishadi.

Izerlini vijdon azobi kundan kunga battarroq qiynay boshladi. U vijdonini tinchitmoq uchun nafaqadan, hamma mukofatlardan voz kechdi, o'ziga berilgan ordenlarni qaytarib bermoqchi bo'ldi. Pul to'plab Xirosimaga yordam yubordi. Ammo vijdon azobi hamon uni ezardi, ta'kib qilardi, kechalari uxloymasdan o'zini o'zi o'ldirishga urinib ko'rardi. Ammo natija chiqmadi, zora qamasalar, deb jinoyat qildi. Nihoyat Klod Izerli aqldan ozibdi, deb uni jinnixonaga yotqizdilar.

Estetik hislar ham yuksak ahloqiy hislardan hisoblanadi. Estetik his deganda biz go'zallikni idrok qilish, go'zallikdan zavqlanish va go'zallik yaratishga intilishni tushunamiz. Estetik hissiyot hamma odamlarga xos bo'lgan hissiyotdir. Atrofdagi tabiat manzaralari estetik hissiyotlarimizning birinchi manbai hisoblanadi. Masalan, bahor faslidagi tog' manzaralari yaylovlarda qo'y va qo'zichoqlarning o'tlab yurishlari, baland qorli qoyalarni uzoqlardan mag'rur turishlari odamda estetik lazzatlanish hissini tug'diradi yoki xuddi dengizdek ko'z ilg'amaydigan ko'm-ko'k paxtazorlar uzoqlarda chiroyli bo'lib ko'rinib turgan dala tepaliklari odamda qandaydir ko'tarinki ruh tug'diradi.

Odamlar hayotning turli faktlariga va ularning san'atini aks ettirishiga qandaydir go'zallik yoki xunuklik fojiali yoki kulguli, oliyjanoblik va razillik, nozik yoki dag'al hodisalar sifatida munosabatda bo'ladilar. Bu hislar tegishli baholarda estetik didlarda namoyon bo'ladi va o'ziga xos badiiy lazzatlanish holatida kechiriladi.

Estetik hissiyotlarning manbalari juda ko'p va xilma-xildir. Masalan, tabiat manzaralaridan lazzatlanishdan tashqari tasviriy san'at asarlari, badiiy- adabiy asarlar, muzika va xaykaltaroshlik, arxitektura va me'morchilik ishlari ham odamda estetik hisni tug'diradi. Bundan tashqari odamlarning o'zaro bir-birlari bilan bo'lgan munosabat va muomalalari ham estetik hissiyotlarning manbalari bo'la oladi. Odamning kiyinishi, uyining tutishi, qanday jihozlanishi, boshqalar bilan muomalasi ham estetik hislarimizning manbai bo'la oladi. Masalan; dag'al gaplashadigan kishidan odam nafratlanadi, aksincha muomalali, gapni o'rinli va madaniyatli qilib gapiradigan kishidan odam zavqlanadi. SHunday odamlarga taqlid qilgisi keladi. Umuman odamning estetik hissiyotlari ko'p manbalarga ega bo'lgan murakkab hissiyotlardandir.

Intellektual hissiyotlar ham o'z mohiyati jihatidan ahloqiy hissiyotlarga yaqin bo'lgan hissiyotlardir. Intellektual hissiyotlar odamning bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan hissiyotlar bo'lib, biror narsadan hayron qolish, hayratda qolish, shubhalanish kabi holatlarda ifodalanadi. Intellektual hissiyotlarga dastavval ajablanishni kiritish mumkin. Ajablanish inson bilish faoliyatining ajralmas tomonidir. Ajablangan va qandaydir tushunib bo'lmaydigan, hayratda qoldiradigan emotsiyalarga berilib qolgan odam o'zining bilish ehtiyojlarini qondirishga intiladi. Haqiqatni izlash shubhalanish hissi bilan bir vaqtda amalga oshirish mumkin. Bu his odam faol bilish faoliyati orqali hosil qilgan g'oya hamda e'tiqodlarni hayotga tadbiiq qilish uchun bo'lgan kurashning qiyin daqiqalarida unga madad bo'ladi.

3.4. Kayfiyat. Affekt. Stress.

Kayfiyat tushunchasiga psixologik manbalarda turli nuqtai nazardan yondashilgan taqdirda ham mazmunan ular bir xillikni anglatadi. Jumladan K.Turg'unov lug'atida shaxsning kuchsiz yoki o'rtacha kuchga ega bo'lgan nisbatan barqaror umumiy emotsional holati, A.V.Petrovskiyning "Umumiy psixologiya" darsligida kayfiyatlar ancha vaqt davomida kishining butun xatti-harakatiga tus berib turadigan umumiy hissiy holatini ifoda etadi, deb ta'kidlanadi. Professor E.G'oziev fikricha, kayfiyat shaxsning ruhiy jarayonlariga muayyan vaqt davomida tus berib turuvchi emotsional holatdir.

Kayfiyat, ya'ni odamning xursand yoki g'amgin kayfiyati hech vaqt sababsiz vujudga kelmaydi. Odam bajarayotgan biror ishning mavaffaqiyatli tugashi yaxshi tetik kayfiyatni yuzaga keltiradi. Qilayotgan ishning oldinga siljimasligi yoki ishga berilgan yomon baho odamda ma'yuslik, kuchiga ishonmaslik kayfiyatini tug'diradi.

Kayfiyatning xush yoki noxush bo'lishi, birinchi navbatda odamning sog'ligi bilan ham bog'liqdir. Masalan, biror a'zomiz qattiq og'rib turgan vaktida kayfiyat chog' bo'lmaydi.

Kishining hayoti davomida kayfiyatning u yoki bu turi, ya'ni xushchaqchaqlik, xursandlik yoki g'amginlik, ma'yuslik, tushkunlik kabilardan biri ustun bo'lishi mumkin. Ana shunga qarab odamlar xushchaqchaq, g'amgin, sertashvish deb turli guruhlariga bo'linadilar. Lekin shuni aytish kerakki, odam o'z kayfiyatining quli bo'lib, qolmay, uni boshqara bilishi kerak. O'z kayfiyatini idora qila biladigan odamlarning har doim ruhi tetik, kayfiyati chog' va ishida unum bo'ladi. Kayfiyatni idora qila olmaydigan odamlar bilan yashash juda qiyin bo'ladi. Bunday odamlar arzimagan narsadan kayfiyatini buzib, to'msayib yuradigan yoki arazlab yotadigan odamlar bo'ladi. Bunday odamlarni odatda «sirkasi suv ko'tarmaydigan» yoki «jahli burnini uchida turadigan» odamlar deyishadi. Agar odam xar doim o'ylab, aql bilan ish tutsa, kayfiyatini bo'lgan bo'lmagan narsalarga buzavermaydi.

Inson kayfiyatini paydo bo'lishiga va o'zgarishiga ta'sir qiluvchi ob'ektiv va sub'ektiv omillari mavjud. Ob'ektiv omillarga: a) tabiiy omillarga taalluqli bo'lgan vaziyat (havoning sovuqligi yoki issiqligi); b) shaxslararo munosabatning noqulayligi va boshqalar. Sub'ektiv omillar esa, sub'ektiv munosabatlar, iliq psixologik muhit, muloqatmandlik maromi, rag'batlantirish, muloqot o'rnatish uslubi, shaxsiyatiga tegmaslik, teng xuquqlilik, shaxsning psixologik xususiyatlarini hisobga olish va hokozo.

Psixologiyada affekt tushunchasiga berilgan ta'riflarga asosiy e'tiborni qaratadigan bo'lsak bu ham shaxsning kuchli emotsional holatlari bilan bog'liqdir. K.Turg'unovning lug'atida aytilishicha, affekt tez va kuchli paydo bo'lib, shiddat bilan o'tadigan qisqa muddatli emotsional holatdir. A.V.Petrovskiyning "Umumiy psixologiya" darsligida affekt haddan ziyod tez kechishi bilan miyada paydo bo'luvchi, shaxsni tez qamrab oluvchi, jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltiruvchi jarayonlar ustidan irodaviy nazorat buzilishiga etaklovchi organizm a'zolari funksiyasini izdan chiqaruvchi emotsional jarayonlarga aytiladi. M.Vohidov darsligida affekt to'satdan tez paydo bo'lib, tez orada o'tib ketadigan nihoyatda kuchli hissiy holat sifatida e'tirof etiladi.

Affekt lotincha so'z bo'lib, ruhiy hayajon ehtiros degan ma'noni anglatadi. Affektlar ko'pincha to'satdan paydo bo'ladi va ba'zan bir necha minut davom etadi. Affekt holatida kishini ongini tasavvur qilish, fikr qilish qobiliyati torayadi, susayib qoladi. Affektlar vaqtda odamning harakatlari kutilmagan tarzda portlash singari birdaniga boshlanib ketadi. Ba'zan affektlar tormozlanish holati tarzida namoyon bo'ladi va bunday holatda organizm bo'shashib, harakatsiz bo'lib va shalvirab qoladi. Bunday holat ko'pincha odam birdaniga qo'rqqanida, to'satdan quvonganida va shu kabi holatlarda o'zini yo'qotib qo'yish ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Affekt holatini boshlanishida shaxs insoniy qadriyatlarning barchasidan uzoqlashib, o'z hissiyotining oqibati to'g'risida ham o'ylamaydi, hatto tana o'zgarishlari, ifodali harakatlar bilinmay boradi. Kuchli zo'riqish oqibatida mayda kuchsiz harakatlar barham topadi. Tormozlanish miya yarim sharlari po'stini to'liq egallay boshlaydi, qo'zg'alish po'stloq osti nerv tugunlaridan oraliq miyada avj oladi, xolos. Buning natijasida shaxs hissiy kechinmasiga (dahshat, g'azab, nafratlanish, umidsizlik va hokazolar) nisbatan o'zida kuchli hohish sezadi.

Ma'lumotlarning ko'rsatishicha ko'pincha hissiyotlar affektiv shaklda o'tishi tajribalarda sinab ko'rilgan. Jumladan: 1) teatr tomoshabinlarida; 2) tantana nashidasini surayotgan olomonlarda; 3) es-xushini yo'qotgan telbasimon odamlarda; 4) ilmiy kashfiyot laxzasida; 5) tasodifiy qizg'in uchrashuvlarda, jo'shqin shodliklarda mujassamlashadi.

Affektlar vujudga kelishining dastlabki bosqichida har bir shaxs o'zini tushunish, o'zini qo'lga olish, uddalash qurbiga ega bo'ladi. Ularning keyingi bosqichlarida irodaviy nazorat yo'qotiladi, irodasiz harakatlar amalga oshiriladi, o'ylamasdan xatti-harakat qilinadi. Affektiv holatlar ma'suliyatsizlik, axloqsizlik, mastlik alomatida sodir bo'ladi, lekin shaxs har bir harakati uchun javobgardir, chunki u aql-zakovatli insondir. Affektlar o'tib bo'lgandan keyin shaxsning ruhiyatida osoyishtalik, charchash holati hukm suradi. Ba'zi hollarda holsizlanish, barcha narsalarga loqayd munosabat, harakatsizlik, faollikning barham topishi, hatto uyquga moyillik yuzaga keladi. SHuni ham unutmaslik kerakki, affektiv qo'zg'alish muayyan davrgacha davom etishi, ba'zan o'qtin-o'qtin kuchayishi yoki susayishi sodir bo'lib turishi mumkin.

Stress tushunchasining mazmuni mohiyati borasida qator ta'riflar uchraydi. Jumladan, A.V.Petrovskiy tomonidan stress–afektiv holatga yaqin turadigan, lekin boshdan kechirilishining davomiyligiga ko'ra kayfiyatlarga yaqin bo'lgan his-tuyg'ularni boshdan kechirilishining alohida shaklidir, deb ta'rif beriladi. Profssor

E.G'ozievning umumiy psixologiya kitobida yozilishicha, stress-og'ir jismoniy va murakkab aqliy yuklamalar ishlarning me'yoridan oshib, ketib xavfli vaziyatlar tug'ilganida, zaruriy chora-tadbirlarni zudlik bilan topishga intilganda vujudga keladigan hissiy zo'riqishlar sifatida ko'rsatiladi.

Stress tushunchasining mazmuni mohiyati borasida qator ta'riflar uchraydi. Jumladan, A.V.Petrovskiy tomonidan stress— afektiv holatga yaqin turadigan, lekin boshdan kechirilishining davomiyligiga ko'ra kayfiyatlarga yaqin bo'lgan his-tuyg'ularni boshdan kechirilishining alohida shaklidir, deb ta'rif beriladi. Profssor E.G'ozievning umumiy psixologiya kitobida yozilishicha, stress-og'ir jismoniy va murakkab aqliy yuklamalar ishlarning me'yoridan oshib, ketib xavfli vaziyatlar tug'ilganida, zaruriy chora-tadbirlarni zudlik bilan topishga intilganda vujudga keladigan hissiy zo'riqishlar sifatida ko'rsatiladi.

Stress psixologik ta'rifiga ko'ra affektiv holatga yaqin turadigan, lekin boshdan kechirilishining davomiyligiga ko'ra kayfiyatlarga yaqin bo'lgan his-tuyg'ular boshdan kechirilishning alohida shakli kuchli hayajonlanish (stress) holati (inglizcha stress - tazyiq ko'rsatish, zo'riqish degan so'zdan olingan)dan, yoxud hissiy zo'riqishdan iboratdir. Hissiy zo'riqish xavf-xatar tug'ilgan, kishi xafa bo'lgan, uyalgan, tahlika ostida qolib ketgan va shu kabi vaziyatlarda ro'y beradi.

Stress kishining o'ta faol yoki o'ta sust harakatida ifodalanadi. Hissiy zo'riqish holatida individning hatti-harakati kishi nerv tizimining tipiga, nerv jarayonlarining kuchliligi yoki ojizligiga jiddiy ravishda bog'liqdir. (Masalan, imtihon oldidagi holat). His-tuyg'ularning hissiyot (emotsiyalar), kayfiyatlar, kuchli hayajonlanish tarzida boshdan kechirilishi chog'ida ma'lum darajada seziladigan tashqi belgilariga ham ega bo'ladi. YUzning ifodali harakatlari (mimika), qo'l va gavdaning ma'noli harakatlari, turqi-tarovat, ohang, ko'z qorachigining kengayishi yoki torayishi kabilar shular jumlasiga kiradi. Kishi o'zining qahr-g'azabini tevarak atrofdagilarga qo'llarini musht qilishi, ko'zlarini chimirib qarash, do'q-po'pisali ohang bilan namoyish qiladi.

Stress-inson organizmini haddan tashqari zo'riqish natijasida paydo bo'ladigan tanglik jarayonidir. Stress ko'rinishiga qarab ikki turga ajratiladi:

1. **Konstruktiv**- (tuzuvchi); 2. **Destruktiv** – (buzuvchi) kechadigan jarayon.

Stress holatini oddiy tilda aytadigan bo'lsak, bu insonlarda kechadigan tushkunlik holatidir. Insonning aqliy jihatlari va fiziologik tizimida stress holati bo'lmasligi mumkin emas. Bular ko'p hollarda muloqotlarda va boshqa ijtimoiy jarayonlarda yuz beradi. Stressni fiziologik va psixologik turlari mavjud. Fiziologik stress - bu o'ta jismoniy zo'riqish, biror og'riq, qo'rquv, kasalliklar natijasida vujudga keladi.

Fiziologik stress organizm o'ta zo'riqishi, temperaturaning baland yoki past bo'lishi, nafas olishning qiyinlashishi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, ba'zida odam organizmida qattiq og'riq bo'lganda, og'riq nimadan kelib chiqqanligini tushunib eta olmaslik oqibatida odamda qo'rquv, xavotirlanish paydo bo'ladi va stress holatiga olib keladi.

Psixologik stress-odamning ruhiy holatiga voqealarni ta'siri tufayli paydo bo'ladigan stress. Psixologik stress informatsion stress va emotsional stress turlariga ajraladi.

Informatsion stress axborotlarni haddan tashqari ko'p qabul qilish vazifalarni bajarishda bir qancha echimlar bo'lsa-da, aniq ulardan qaysi birini tanlash yuqori darajadagi shiddat bilan qaror qabul qilishdagi ikkilanishi natijasida kelib chiqishi mumkin. Axborotlarni haddan tashqari ko'p qabul qilish oqibatida odam psixikasi zo'riqadi (charchaydi) va buyrak usti bezlaridan stressli garmonlar ko'p ishlab chiqara boshlaydi. Haddan tashqari zo'riqish natijasida miyada tormozlanish yuz beradi va oqibatda tanglikka olib kelgan axborotgina miyada aks etaveradi. Miya boshqa axborotlarni tashqi ta'sirni qabul qila olmay qoladi. Bu ba'zi hollarda salbiy yomon oqibatlarga olib kelishi mumkin. Miyada stressga olib kelgan axborot tormozlanib, saqlanib qolganda tanglik holatining yuqori nuqtasiga chiqqanda tanglik holatidan chiqib ketolmay o'z joniga qasd qilishgacha olib kelishi mumkin.

Emotsional stress-ta'qiq qilish, falokat, hayotiy o'zgarishlar (oilaviy mojarolar, to'satdan ishdan bo'shatish yaqin kishisini yo'qotish, uzoq muddatli sevgidan qutila olmaslik sababli, xavf ostida qolganda, atrofdagilar tomonidan noto'g'ri munosabat qilinganda va hokazolarda) ko'rinadi.

Olimlar o'tkazgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, falokat, hayotiy o'zgarishlar, kundalik tashvishlar ko'proq stresslar hisoblanadi.

Falokat – bu notinchlik, urush, er qimirlash, suv toshqinlari, avtohalokatlar va hokazo. Bularning hammasi inson ruhiy holatiga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Olimlar shuni ta'kidlashadiki, qattiq er qimirlashi, suv toshqinlari, yong'in bo'lishi kabi falokatlarning inson ruhiyatiga katta ta'sir ko'rsatishi natijasida xavotirlanish darajasi yuqori bo'lishi kuzatiladi.

Hayotiy o'zgarishlar - bu insonni hayotida yuz beradigan voqea va hodisalardir. Masalan, yaqin kishisining halok bo'lishi, kutilmaganda ish o'rnini yo'qotishi, ajralishlar va hokazo. Agarda inson bir qancha inqirozli vaziyatni boshidan o'tkazsa, qattiq kasallanishi va hattoki o'limga ham olib kelishi mumkin.

Kundalik tashvishlar-bu ish joylarida sodir bo'ladigan qiyinchiliklar, o'qish joylaridagi o'quvchilarning o'quvchilarga, o'qituvchilarning o'qituvchilarga noto'g'ri munosabatda bo'lishlari, imtihonlarni muvaffaqiyatsiz yakunlanishi va hokazolarda namoyon bo'ladi. Kundalik tashvishlar mayda stresslarni kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin, mayda stresslar to'planib borib inson sog'lig'iga ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, qon bosimining oshishi, yurak faoliyatining buzilishi va boshqalarda kuzatilishi mumkin. Doimiy yuz berib turadigan kundalik tashvishlar, aqliy, jismoniy, emotsional va ruhiy zo'riqishga olib kelishi mumkin

Stress ayrim odamlarda engil kechadi, ayrim odamlarda jiddiyroq, qiyinroq o'tadi. Bunga asosiy sabab quyidagilar deb belgilanadi: uning hosil bo'lishi stressli vaziyatga qay darajada munosabatda bo'lishimizga va bu holatni baholashimizga va u bilan kurashishimizga bog'liqdir. Masalan, optimist odamlar stress holatini taqdirning bir sinovi deb qabul qilsa, pessimist odamlar uni hayotida xavf-xatar tug'ildi, deb qabul qilar ekanlar. Pessimistlarda xavotirlanish darajasi yuqori bo'ladi va ular vaqtida ovqatlanmasalar ham stress holatiga tushib qolaveradilar. Psixologlar Maykl SHayer va Marlz Karver fikricha, optimist inson eng og'ir, qiyin vaziyatda ham yaxshi deb oldinga intiladi, o'z organizmida stress moslashib olishiga yo'l qo'ymaydi.

Stress atamasi XX-asrning 40-yillariga kelib ommaviylashgan. Bunga sabab stress holatini to'g'ri tushunish va undan himoyalaniшни o'rganishga zarurat tufaylidir, chunki stress turli salbiy munosabatlar natijasida vujudga kelishi mumkin.

Birinchi bo'lib stress bo'yicha 1932 yili fiziolog Uolter Kennon va 1936 yilda vrach Gans Sele chuqurroq tushuncha berishga harakat qilganlar.

U.Kennonning gomeostaz nazariyasi asosida 1933 yilda «Psixika va tana» asari yaratildi. Bu asarda barcha tashqi sharoit o'zgarishlariga optimal (to'la) moslasha oladigan bir yaxlit organizm haqida yozilgan. Organizmdagi turli o'zgarishlar, ya'ni ochlik, qo'rquv, jahldorlik holatlarini ko'p yillar kuzatib o'rganish natijasida «gomeostoz» ya'ni organizmni ichki holatini davomiyligi nazariyasi yaratildi. Uning fikricha, gemostoz va tashqi muhit ta'sirida asosiy o'rinni markaziy va vegetativ nerv tizimi egallaydi. Markaziy nerv tizimi tashqi-muhit, bilan vegetativ nerv tizimi esa gomeostoz holatini saqlab turadi. Bundan organizmni «qochishi va kurashishi» uchun energiya ishlab chiqaruvchi simpatoadrenal tizimi muhim rol o'ynaydi. U. Kennon yana shuni ta'kidlab o'tadiki, organizmni stressga qarshi kurashish yoki qochish vaqtida yurak urishi tezlashadi, qon aylanishi buziladi, ya'ni maqsadga intilish uchun tayyorgarlik ko'rishda organizmda qochish va kurashish kechadi. Bu reaksiyani u organizmni moslashish tizimi deb ataydi.

Kanadalik olim vrach G.Sele (1936-1976 yillar) o'zini 40 yillik ilmiy izlanishlari bilan U.Kennon nazariyalariga qo'shimchalar kiritib, stress psixologiya va tibbiyotda asosiy tushunchalardan biri ekanligini aytib o'tgan. G.Sele stress har doim ham zararli emas, ba'zan inson organizmiga yordam, ko'mak foyda berishi mumkin. Ayrim hollarda stressga tushib qolganda odam yashash uchun kurashish o'z ehtiyojini qondirish uchun faollashib, o'zi bilmagan zahiradagi energiyasini ishga solishi mumkin degan. U tirik organizmning noqulay tashqi sharoitlariga moslashuvchanlik muammosini o'rganib chiqqan.

G.Seleni fikricha, shu sabablar muhim va nomuhim stressini keltirib chiqaradi. Bu vaziyatlar bir-biriga bog'liqdir deb xisoblab, stressni 3 bosqich ajratadi.

- xavotirlik bosqichi;
- moslashish bosqichi;
- o'ta charchash bosqichi.

Xavotirlik bosqichida taloqning kichrayishi, yog' qavatining yo'qolishi, oshqozonda o'tkir yallig'lanishning sodir bo'lishi, buyrak tepasida likotsidlarning kamayishi kuzatiladi. SHu bilan birga teri jarohatini pasayishi, ko'z yoshlanishi, so'lakning ajralishi kuzatiladi. Agarda ta'sir kuchli bo'lsa, bu bosqichda xavotirlik holati boshlanadi.

Moslashish bosqichida buyrak usti bezlari kattalashadi, organlar va to'qimalarning ishlashi sekinlashadi. Agar stressni keltirib chiqaruvchi omil organizmga kuchli ta'sir etsa etmasa shu holat uzoq vaqt saqlanib qoladi. Agar ta'sir kuchli bo'lsa, uchinchi bosqich boshlanadi.

O'ta charchash bosqichi- organizmda kuzatilayotgan yutuqlarga ko'ra bosqich xavotirli bosqichga yaqin. Bunda odatda organizm kasallanadi.

Chet el mualliflari asosan ijtimoiy, psixik va fiziologik stress shakllarini ajratadilar. Ularning fikricha, ijtimoiy stress asosida shaxsning ijtimoiy, iqtisodiy yashash sharoiti yotadi. Ijtimoiy ziddiyatlar doimiy o'ziga ishonmaslik va keskinlikni yuzaga keltiradi.

3.5.Muloqot to'g'risida umumiy tushuncha

Muloqot odamlar amalga oshiradigan faoliyatlar ichida yyetakchi o'rinni egallab, u insondagi eng muhim ehtiyojni — jamiyatda yashash va o'zini shaxs deb hisoblash bilan bog'liq ehtiyojini qondiradi. Shuning uchun ham uning har bir inson uchun ahamiyati kattadir.

Bir qarashda osongina tuyulgan shaxslararo muloqot aslida juda murakkab jarayon bo'lib, unga odam hayoti mobaynida o'rganib boradi. Muloqotning psixologik jihatdan murakkab ekanligi haqida B.F.Parigin shunday yozadi: «Muloqot shunchalik ko'p qirrali jarayonki, unga bir vaqtning o'zida quyidagilar kiradi:

- a) individlarning o'zaro ta'sir jarayoni;
- b) individlar o'rtasidagi axborot almashinuvi jarayoni;
- v) bir shaxsning boshqa shaxsga munosabati jarayoni;
- g) bir kishining boshqalarga ta'sir ko'rsatish jarayoni;
- d) bir-birlariga hamdardlik bildirish imkoniyati;
- e) shaxslarning bir-birlarini tushunishi jarayoni».

Aslida har bir insonning ijtimoiy tajribasi, uning insoniy qiyofasi, fazilatlarini, xattoki, nuqsonlari ham muloqot jarayonlarining mahsulidir. Jamiyatdan ajralgan, muloqotda bo'lish imkoniyatidan mahrum bo'lgan odam o'zida individ sifatlarini saqlab qolishi mumkin, lekin u shaxs bo'lolmaydi. Shuning uchun muloqotning shaxs taraqqiyotidagi ahamiyatini tasavvur qilish uchun uning funksiyalarini tahlil qilamiz.

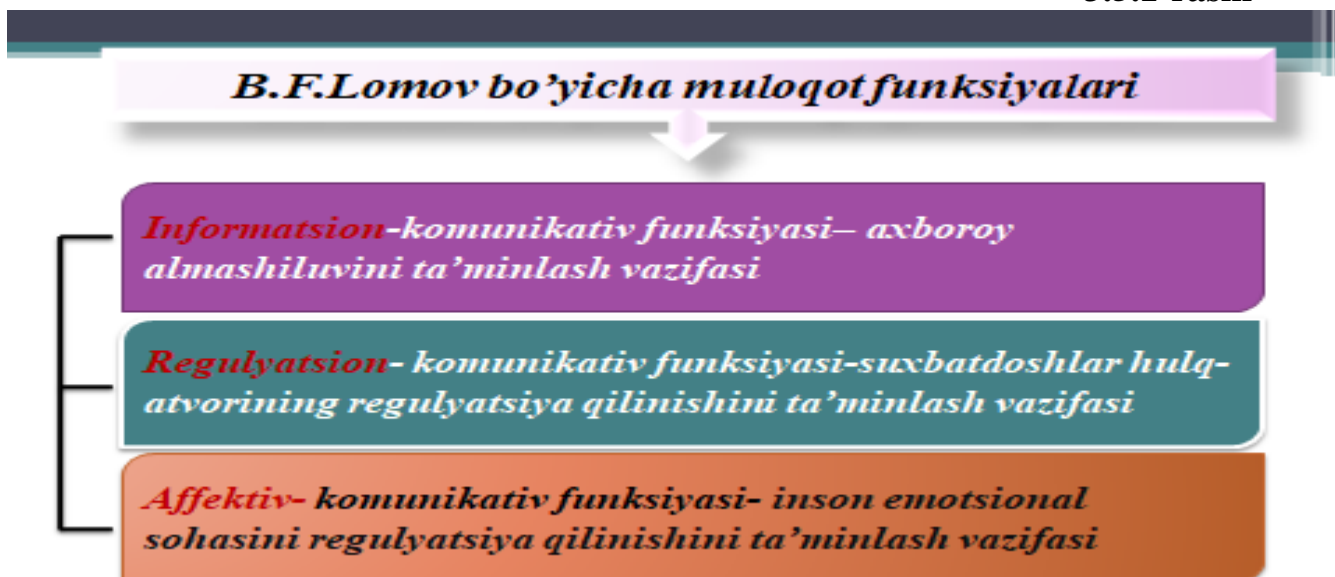
Uning **ikkinchi** muhim funktsiyasi ijtimoiy tajribaga asos solishdir. Odam bolasi faqat odamlar davrasida ijtimoiylashadi, o'ziga zarur insoniy xususiyatlarni shakllantiradi. Odam bolasining yirtqich hayvonlar tomonidan o'g'rilanib ketilishi, so'ng ma'lum muddatdan keyin yana odamlar orasida paydo bo'lishi faktlari shuni ko'rsatganki, «mauglilar» biologik mavjudot sifatida rivojlanaveradi, lekin ijtimoiylashuvda ortda qolib ketadi. Bundan tashqari, bunday xolat boladagi bilish qobiliyatlarini ham cheklashi ko'plab psixologik eksperimentlarda o'z isbotini topdi.

Dastlabki bosqich-**odamning o'z-o'zi bilan muloqotidir**. T. Shibutani "Ijtimoiy psixologiya" darsligida: «Agar odam ozgina bo'lsa ham o'zini anglasa, demak, u o'z-o'ziga ko'rsatmalar bera oladi»— deb to'g'ri yozgan edi. Odamning o'z-o'zi bilan muloqoti aslida uning boshqalar bilan muloqotining harakterini va hajmini belgilaydi. Agar odam o'z-o'zi bilan muloqot qilishni odat qilib olib, doimo jamiyatdan o'zini chetga tortib, tortinib yursa, demak u boshqalar bilan suhbatlashishda, til topishishda jiddiy qiyinchiliklarni boshdan kechiradi, deyish mumkin. Demak **boshqalar bilan muloqot**— muloqotning ikkinchi bosqichidir.

Muloqotning hayotimizdagi shakl va ko'rinishlariga kelsak uning har bir shaxsning hayotiy vaziyatlarga mos keladigan, o'sha vaziyatlardan kelib chiqadigan ko'rinishlari va turlari haqida gapirish mumkin. Lekin umumiy holda har qanday muloqot yo rasmiy yoki norasmiy tusda bo'ladi. Agar **rasmiy muloqot**

odamlarning jamiyatda bajaradigan rasmiy vazifalari va xulq-atvor normalaridan kelib chiqsa, masalan, rahbarning o'z qo'l ostida ishlayotgan xodimlar bilan muloqoti, professorning talaba bilan muloqoti va hokazo, norasmiy muloqot — bu odamning shaxsiy munosabatlariga tayanadi va uning mazmuni o'sha suhbatdoshlarning fikr-o'ylari, niyat-maqсадlari va emotsional munosabatlari bilan belgilanadi. Masalan, do'stlar suhbatdoshi, poezdda uzoq safarga chiqqan yo'lovchilar suhbatlari, tanaffus vaqtida talabalarning sport, moda, shaxsiy munosabatlar borasidagi munozaralari. Odamlarning asl tabiatlariga mos bo'lgani uchun ham **norasmiy muloqot** doimo odamlarning hayotida ko'proq vaqtini oladi va bunda ular charchamaydilar. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, odamda ana shunday muloqotga ham qobiliyatlar kerak, ya'ni uning qanchalik sergapligi, ochiq ko'ngilligi, suhbatlashish yo'llarini bilish, til topishish qobiliyati, o'zgararni tushunishi va boshqa shaxsiy sifatleri kundalik muloqotning samarasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun hamma odam ham rahbar bo'lolmaydi, ayniqsa, pedagogik ishga hamma ham qo'l uravermaydi, chunki buning uchun undan ham rasmiy, ham norasmiy muloqot texnikasidan xabardorlik talab qilinadi.

3.5.1-rasm

Muloqot mavzui va yo'nalishiga ko'ra, uning:

- *ijtimoiy yo'naltirilgan* (keng jamoatchilikka qaratilgan va jamiyat manfaatlaridan kelib chiqadigan muloqot);
- *guru\dagi predmetga yo'naltirilgan* (o'zaro hamkorlikdagi faoliyatni amalga oshirish mobaynidagi muloqot — mehnat, ta'lim jarayonidagi yoki konkret topshiriqni bajarish jarayonida guruh a'zolarining muloqoti);
- *shaxsiy muloqot* (bir shaxsning boshqa shaxs bilan o'z muammolarini ochish maqsadida o'rnatgan munosabatlari); pedagogik muloqot (pedagogik jarayonda ishtirok etuvchilar o'rtasida amalga oshiriladigan murakkab o'zaro ta'sir jarayoni) turlari farqlanadi.

Mavzu yuzasidan test savollari

1. Muloqotning maqsadi bu ...

- A). Jamiyatning ijtimoiy formulasini aks ettiradi. B) Kishilarning birgalikdagi faoliyatiga ehtiyojini aks ettiradi. S). Aloqa va o'zaro ta'sirlar yiqindisidir. D). Birgalikdagi ijtimoiy sharoitda yuzaga chiqadi.

2. Shaxslar aro munosabatlar –bu?

A). Odamlar o'rtasida faoliyat va guruhlardagi muloqotda o'rganiladigan munosabatlar.

B). Rahbarlar va xodimlar o'rtasidagi munosabatlar.

S). Tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilar o'rtasidagi munosabatlar.

D). Faoliyat jarayonidagi odamlar o'rtasidagi munosabatlar.

3.Xodimlar orasida mulqotga kirishuvchan, vaziyatlarga moslasha oladigan, yetakchilikka moyil, ochiq, mas'uliyatga nisbatan befarqlikni namoyon etishga mansub tip qaysi ?

A)Sangvinik. B). Xolerik. S). Flegmatik. D). Melanxolik.

4-MAVZU: SHAXS. SHAXSNING O'Z-O'ZINI ANGLASHI

Reja:

4.1. Shaxs haqida tushuncha.

4.2. Indivud va individuallik

4.3. Shaxsning ijtimoiylashuvi.

4.4. Shaxsning o'zini-o'zi anglashi.

Tayanch so'z va iboralar:

Shaxs, faollik, ehtiyoj, "Men", harakat, nazariya, individ, individuallik.

4.1. Shaxs haqida tushuncha

Shaxs tushunchasi keng va ko'p qirralidir. Mehnat qila olish ko'nikmasining mavjudligi, insonlar bilan birgalikda faoliyat munosabatni amalga oshirayotgan kishi asta – sekin shaxsga aylanib boradi. Bevosita moddiy dunyoni, jamiyatni va xususan o'zini o'rganish va faol tarzda qayta o'zgartirish jarayonining sub'ektga aylanmoqda. Shu o'rinda haqli bir savol tug'iladi, ya'ni shaxs, individ, individuallik tushunchasining o'zaro bog'liqlik jihatlari mavjudmi? Buning uchun mazkur tushunchalarning mazmunini tahlil qilish samarali hisoblanadi. Shuning uchun ham dastlab individ tushunchasining mazmuniga to'xtalish lozim. A.V.Petrovskiy tahriri ostida chiqqan "Umumiy psixologiya" darsligida "Individ" tushunchasida kishining nasl-nasabi ham mujassamlashgandir. Yangi tug'ilgan chaqaloqni, katta yoshdagi odamni ham, mutafakkirni ham, aqli zaif ovsarni ham, yovvoyilik bosqichidagi qabilaning vakilini ham, madaniyatli mamlakatda yashayotgan yuksak bilimli kishini ham individ deb hisoblash lozim. Individ tushunchasi professor E.G'oziyevning "Umumiy psixologiya" darsligida tavsiflanishicha, individ lotincha ajralmas, alohida zot ma'nolarini anglatib, inson zotiga xoslik masalasini belgilab beradi. Shuningdek, katta yoshdagi ruhiy sog'lom odamlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo'q, oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi.

M.G.Davletshin tahriri ostida chiqqan "Psixologiyadan qisqacha izohli lug'atda" individ bo'linmas, ayrim jins, shaxs ma'nolarini anglatib, biologik turga kiruvchi alohida tirik mavjudot sifatida ko'rsatib o'tiladi.

Keltirilgan ta'riflardan shuni xulosa qilish mumkinki **shaxs** deb muayyan jamiyatda yashovchi faoliyatning biror turi bilan shug'ullanuvchi, kishilar bilan normal til orqali munosabatga kirishuvchi ongli individga aytiladi.

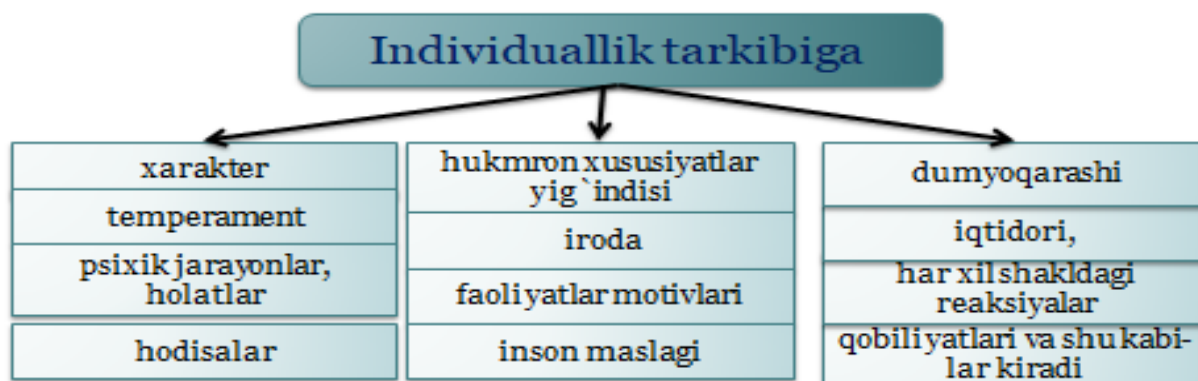

4.2. Individ va individuallik

Individ sifatida dunyoga kelgan odam ijtimoiy muhit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Dunyoga kelayotgan chaqaloqning gavda tuzilishi unda tik yurish uchun imkoniyatining mavjudligini taqozo etsa, miyasining tuzilishi aql-hushining rivojlanishi uchun imkoniyat tug'diradi, qo'llarining shakli shamoyili mehnat qurollaridan foydalanish istiqbollarning mavjudligini ko'rsatadi. Yuqorida aytilganlarning barchasida chaqaloqning inson zotiga mansubligini ta'kidlanadi va bu fakt individ tushunchasida qayd etiladi. Buni quyidagi sxema asosida tushuntirish lozim.

4.2.1-rasm

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri — bu uning **individualligidir**, ya'ni yakkaholligidir. Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri — bu uning individualligidir. **Individuallik** deganda insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik kishining o'ziga

xosligini, uning boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik fazilatlar birikmasidir. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig'indisi, iroda, faoliyat motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Individuallik individning boshqalardan farqlaydigan ijtimoiy xususiyatlari va psixikasining o'ziga xosligi hamda uning qaytarilmasligidir. Zikr etilgan psixologik xususiyatlarning bir xildagi birikmasini o'zida mujassamlashtirgan odam yo'q, inson shaxsi o'z individualligi jihatidan betakrordir.

4.3. Shaxsning ijtimoiylashuvi

Odamning ijtimoiyligi uning biologik holati bilan ajratilgan emas. Shaxsning individligi boshidayoq kiritilgan va shaxsiy sifati keyinchalik yuzaga keladi. Kelgusida u yuqori shaxsiy darajasi bilan namoyon bo'ladi. Ularning o'zaro bog'likligi haqida E.A.Klimov quyidagi misolni keltiradi, odamning "biologikligi" yoki "ijtimoiyligi" to'g'risidagi tortishuv shunchalik to'g'ri va mantiqiydirki, u xuddi kitobning kog'ozi yoki kitob kog'ozi haqidagi tortishuvga o'xshaydi.

Odam tug'ilgan onidan boshlab shaxslar qurshovida bo'ladi va uning butun ruhiy potentsiali ana shu ijtimoiy muhitda namoyon bo'ladi. Chunki agar insonning ontogenetik taraqqiyoti tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, hali gapirmay turib, odam bolasi o'ziga o'xshash mavjudotlar davrasiga tushadi va keyingina ijtimoiy muloqotning barcha ko'rinishlarining faol ob'ekti va sub'ektiga aylanadi. Odam bolasining jamiyatga qo'shilib yashashining psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biri bo'lib, bu jarayon psixologiyada **ijtimoiylashuv** yoki **sotsializatsiya** deb yuritiladi. Ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya – inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash, hayot – faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayoni bo'lib, bunda har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi va kerak bo'lsa, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishi jarayoni tushuniladi. Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonidir.

G'arbiy Evropaning eng muhim nufuzli nazariyalaridan biri bu rollar nazariyasidir. Ushbu nazariyaning mohiyatiga binoan jamiyat o'zining har bir a'zosiga status (haq-huquq) deb nomlangan xatti-harakat (xulq)ning barqaror usullari majmuasini taklif qiladi. Inson ijtimoiy muhitda bajarishi shart bo'lgan maxsus rollari shaxsning xulq-atvor xususiyatlarida o'zgalalar bilan munosabat muloqot o'rnatishda sezilarli iz qoldiradi.

AQSHda keng tarqalgan nazariyalardan yana biri bu individual tajriba va bilimlarni egallash (mustaqil o'zlashtirish) nazariyasidir. Mazkur nazariyaga binoan shaxsning hayoti va uning voqelikka nisbatan munosabati ko'pincha ko'nikmalarni egallash, bilimlarni o'zlashtirishdan iborat bo'lib, uning samarasi qo'zg'atuvchini uzluksiz ravishda mustahkamlab borilishining mahsulidir. Bu nazariyaning tarafdorlari E.Torndayk va B.Skinnerlar hisoblanadi.

K.Levin tomonidan tavsiya qilingan "fazoviy zarurat maydoni" nazariyasi psixologiya fani uchun (o'z davrida) muhim ahamiyatni kasb etadi. K.Levinning nazariyasiga ko'ra, individning xulqi (xatti-harakati) psixologik kuch vazifasini

o'tovchi ishtiyoq (intilish) maqsadlar bilan boshqarilib turiladi, va ular fazoviy zarurat maydonining ko'lamini va tayanch nuqtasiga yo'naltirilgan bo'ladi.

Psixologiyada psixogenetik yondashish ham mavjud bo'lib, u biogenetik, sosiogenetik omillarning qiymatini kamsitmaydi, balki psixik jarayonlar taraqqiyotini birinchi darajali ahamiyatga ega, deb hisoblaydi. Ushbu yondashuvni uchta mustaqil yo'nalishga ajratib tahlil qilish mumkin, chunki ularning har biri o'z mohiyati, mahsuli va jarayon sifatida kechishi bilan o'zaro tafovutlanadi.

Psixologiyaning irratsional (aqliy bilish jarayonlaridan tashqari) tarkibiy qismlari bo'lishi emosiya, mayl va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tahlil qiluvchi nazariya psixodinamika deyiladi. Mazkur nazariyaning yirik namoyondalaridan biri amerikalik psixolog E.Eriksondir. U shaxs rivojini 8 ta davrga ajratadi va ularning har qaysisi o'ziga xos betakror xususiyatga egaligini ta'kidlaydi.

Kognitiv yo'nalishning asoschilari qatoriga J.Piaje, J.Kelli va boshqalarni kiritish mumkin.

J.Piajening intellekt nazariyasi ikkita muhim jihatga ajratilgan bo'lib, u intellekt funksiyalari va intellekt davrlari ta'limotini o'z ichiga qamrab oladi. Intellektning asosiy funksiyalari uyushqoqlik (tartiblilik) va adaptasiya (moslashish, ko'nikish) dan iborat bo'lib, intellektning funksional invariantligi deb yuritiladi.

Sobiq sovet psixologiyasida shaxsning rivojlanishi muammosi L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, B.G.Ananov, L.I.Bojovich singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu masala bilan shug'ullanuvchilar safi kengayib bordi. Xuddi shu boisdan shaxsning tuzilishi, ilmiy manbai, rivojlanishning o'ziga xosligi bo'yicha yondashuvda muayyan darajada tafovutga ega. Hozirgi davrda shaxsning rivojlanishi yuzasidan mulohaza yuritilganda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhlarga ajratish va undan so'ng ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiq. Ontogenezda shaxs taraqqiyotini bir necha bosqichlarga ajratish va ularning har biriga alohida ilmiy psixologik ta'rif berish nuqtai-nazaridan yondashishni quyidagi nazariya va yo'nalishlarini ko'rsatib berish mumkin. Jumladan, rivojlanishdagi inqirozga binoan (L.S.Vigotskiy); motivatsion yondashish (L.I.Bojovich); faoliyatga ko'ra munosabat (D.B.Elkonin); shaxsning ijtimoiylashuv xususiyatiga e'tiboran (A.V.Petrovskiy); shaxsning tutgan pozitsiyasini hisobga olib (D.I.Feldshteyn) va hokazo.

Shunday qilib, jahon va hamdo'stlik mamlakatlari psixologlari tomonidan bir qator puxta ilmiy-metodologik asosga ega bo'lgan shaxsning rivojlanishi nazariyalari ishlab chiqilgan. Ularning aksariyati ontogenezda shaxsning shakllanishi qonuniyatlarini ochishga muayyan hissa bo'lib, xizmat qiladi, amaliy va nazariy muammolarni echishda keng ko'lamda qo'llaniladi.

Shaxs va uning faolligi: Jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, o'z-o'zini anglab, har bir harakatini muvofiqlashtiruvchi shaxsga xos bo'lgan eng muhim va umumiy xususiyat - bu uning faolligidir. Faollik (lotincha "actus" - harakat, "activus" - faol so'zlaridan kelib chiqqan tushuncha) shaxsning hayotdagi barcha xatti - harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyadir. Bu - o'sha oddiy qo'limizga qalam olib, biror chiziqcha tortish bilan

bog'liq elementar harakatimizdan tortib, toki ijodiy uyg'onish paytlarimizda amalga oshiradigan mavhum fikrlashimizgacha bo'lgan murakkab harakatlarga aloqador ishlarimizni tushuntirib beradi. Shuning uchun ham psixologiyada shaxs, uning ongi va o'z-o'zini anglashi muammolari uning faolligi, u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashi aloqador sifatlari orqali bayon etiladi.

Fanda inson faolligining asosan ikki turi farqlanadi:

A.Tashqi faollik - bu tashqaridan va o'z ichki istak-xohishlarimiz ta'sirida bevosita ko'rish, qayd qilish mumkin bo'lgan harakatlarimiz, mushaklarimizning harakatlari orhali namoyon bo'ladigan faollik.

B.Ichki faollik - bu bir tomondan u yoki bu faoliyatni bajarish mobaynidagi fiziologik jarayonlar (moddalar almashinuvi, qon aylanish, nafas olish, bosim o'zgarishlari) hamda ikkinchi tomondan, bevosita psixik jarayonlar, ya'ni aslida ko'rinmaydigan, lekin faoliyat kechishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'z ichiga oladi.

Misol tariqasida hayotdan shunday manzarani tasavvur qilaylik: uzoq ayriliqdan so'ng ona o'z farzandi visoliga etdi. Tashqi faollikni biz onaning bolasiga intilishi, uni quchoqlashi, yuzlarini silashi, ko'zlaridan oqqan sevinch yoshlarida ko'rsak, ichki faollik - o'sha ko'z yoshlarini keltirib chiqargan fiziologik jarayonlar, ichki sog'inchning asl sabablari (ayriliq muddati, nochorlik tufayli ayriliq kabi yashirin motivlar ta'siri), ko'rib idrok qilgandagi o'zaro bir-birlariga intilishni ta'minlovchi ichki, bir qarashda ko'z bilan ilg'ab bo'lmaydigan emotsional holatlarda namoyon bo'ladi. Lekin shu manzarani bevosita guvohi bo'lsak ham, uni ifodalagan rasmni ko'rsak ham, taxminan qanday jarayonlar kechayotganligini tasavvur qilishimiz mumkin. Demak, ikkala turli faollik ham shaxsiy tajriba va rivojlanishning asosini tashkil etadi. Bir qarashda har bir konkret shaxsga va uning ehtiyojlariga bog'liq bo'lib tuyulgan bunday faollik turlari aslida ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, shaxsning jamiyat bilan bo'ladigan murakkab va o'zaro munosabatlarning oqibati hisoblanadi.

4.4.Shaxsning o'z-ozini anglashi

Umumiy psixologiya fanida shaxsning shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlari hamda ularning mexanizmlari tadqiq etiladi. Bu borada psixologlar tomonidan shaxsga nisbatan turlicha ta'rif berilgan va uning tuzilishini o'ziga xos tarzda tasavvur qilishgan. quyida mualliflarning ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

A.G.Kovalevning fikricha, shaxs - bu ijtimoiy munosabatlarning ham ob'ekti, ham sub'ektidir. A.N.Leontev ushbu masalaga boshqacharoq yondashib, unga shunday ta'rif beradi: shaxs - bu faoliyat sub'ektidir. K.K.Platonovning talqiniga binoan: jamiyatda o'z rolini anglovchi, ishga layoqatli, yaroqli a'zosi shaxs deyiladi. Bu muammo mohiyatini chuqurroq ochishga harakat qilgan S.L.Rubinshteyn ta'rificha, shaxs - bu tashqi ta'sirlar yo'nalishini o'zgartiruvchi ichki shart-sharoitlar majmuasidir.

Psixologiya fanida bir-biriga yaqin, lekin ayniyat bo'lmagan tushunchalar qo'llanilib kelinadi, chunonchi: odam, shaxs, individuallik. Ularning mohiyatini aniqroq izohlab berish uchun har birining psixologik tabiatini tahlil qilish maqsadga muvofiq.

1. Odam: sut emizuvchilar sinfiga dahldorlik, biologik jonzod ekanligi odamning o'ziga xos xususiyatidir. Tik yurishlik, qo'llarning mehnat faoliyatiga moslashganligi, yuksak taraqqiy etgan miyaga egaligi, sut emizuvchilar tasnifiga kirishi uning o'ziga xos tomonlarini aks ettiradi. Ijtimoiy jonzod sifatida odam ong bilan qurollanganligi tufayli borliqni ongli aks ettirish qobiliyatidan tashqari o'z qiziqishlari va ehtiyojlariga mutanosib tarzda uni o'zgartirish imkoniyatiga ham egadir.

2. Shaxs. Mehnat tufayli hayvonot olamidan ajralib chiqqan va jamiyatda rivojlanuvchi, til yordami bilan, boshqa kishilar bilan muloqot (muomala) ga kirishuvchi odam shaxsga aylanadi. Ijtimoiy mohiyati shaxsning asosiy tavsifi hisoblanadi.

3. Individuallik. Har qaysi inson betakror o'ziga xos xususiyatlarga ega. SHaxsning o'ziga xos qirralarining mujassamlashuvi individuallikni vujudga keltiradi. Individual shaxsning intellektual, emotsional va irodaviy sohalarida namoyon bo'ladi.

Sobiq sovet psixologiyasida eng ko'p tarqalgan shaxsning tuzilishiga oid materiallar bilan qisqacha tanishib o'tamiz.

S.L.Rubinshteyn bo'yicha shaxs quyidagi tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar, faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi.

2. Bilimlar, ko'nikmalar, malakalar - hayot va faoliyat jarayonida egallanadi.

3. Individual tipologik xususiyatlar - temprament, xarakter, qobiliyatlarda aks etadi.

K.K.Platonov ta'limotiga ko'ra, shaxs tuzilishi quyidagi shaklga ega:

I. Yo'nalganlik - shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi. Undan harakatchanlik, barqarorlik, jadallik, ko'lam (hajm) darajalarini farqlash lozim.

II. Ijtimoiy tajriba - Ta'lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko'nikmalar va odatlarni qamrab oladi.

III. Psixologik aks ettirish shakllari - Ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlari.

IV. Biologik shartlangan

Miya morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik xosiyatlarini birlashtiradi.

A.G.Kovalev talqiniga binoan, shaxs mana bunday tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi, unga o'zaro ta'sir etuvchi har xil xususiyatli g'oyaviy va amaliy ustanovkalar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi.

Ustuvor yo'nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.

2. Imkoniyatlar-faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi tizim. O'zaro ta'sir etuvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan turlicha qobiliyatlar.

3. Xarakter. Ijtimoiy muhitda shaxsning xulq-atvor uslubini aniqlaydi. Odamning ruhiy hayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo'ladi. Xarakter tizimidan irodaviy va ma'naviy sifatlar ajratiladi.

4. Mashqlar tizimi. Hayot va faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korreksiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydi.

Shaxsning psixologik tuzilishi modellari tahlili

Psixologiya fanida sistemali yondashuvga oid tadqiqotlarning ko'rsatishiga qaraganda, har qaysi tizimning tavsifi sifatida uning tuzilishi qabul qilinadi. Odatda, ya'ni struktura - bu ob'ektning bir qator tarkiblari o'rtasidagi uning yaxlitligi, o'ziga o'zining ayniyatlashuvini ta'minlovchi barqaror ichki aloqalar majmuasidir.

Biz shaxs strukturasi, ya'ni tuzilishi muammosini bayon, talqin qilishda tayanch va jabha, komponent tushuncha tariqasida yaxlit tuzilishning nisbiy mustaqil qismidan, tahlilning birligi sifatida element tushunchasidan (atamasidan), har qanday kontekstlardan yaxlitlik xususiyatini aks ettirmasa ham ulardan foydalanamiz. Bunday tafovut (farq) shaxs xususiyatlarini yaxlit holda mukammal ochish uchun tarkibiy tizimli va elementli tizimli darajalarini namoyon etish uchun mutlaqo zarur.

Shaxsning tuzilishi to'g'risidagi muammo o'zining dolzarbligi bilan fanning tadqiqot doirasidan, predmetidan tashqari chiqadi. Shaxs tuzilishiga oid ilmiy tasavvurlarning yaratilishi, ishlab chiqilishi yaxlit nazariyaning zaruriy sharti hisoblanib, insonning ijtimoiy mohiyatini qirralarini ochish imkoniyatiga egadir. Xuddi shu boisdan psixologiyaga falsafa, pedagogika, tibbiyot singari fanlarning namoyandalari tomonidan uni muhokama qilish namoyon bo'layotganligi tufayli unga qiziqishning yuksakligidan dalolat bermoqda.

Psixologiya fani shaxs strukturasi modelini yaratishga boshqa fanlardan izchilroq kirishadi, uning tabiatini aks ettirish imkoniyatiga erishadi, natijada u psixologiya muammolari majmuasida markaziy o'rin egalladi. Psixologiya olimlari tomonidan tadqiqot qilinayotgan dolzarb muammolar bilan shaxs tuzilishiga oid masala u yoki bu jabhasi orqali uzviy bog'likka ega. Bu kontekstda xulq motivatsiyasi, shaxsning tipologiyasini ishlab chiqish, shaxsga ta'sir o'tkazishning samarali yo'l-yo'riqlarini qidirishni eslatib o'tishning o'zi kifoya.

Psixologiya fanida shaxsga strukturaviy yondashish bo'yicha eng salmoqli ilmiy izlanishlar amalga oshirilganligi qonuniy holat bo'lib, xilma-xil shaxs strukturasi modeli yaratilganligi fikrimizning yorqin dalilidir. Bu borada B.G.Ananovning fikricha, psixologik hodisalarni aql (intellekt), hissiyot (emotsiya) va irodaga ajratilish... inson psixologiyasida strukturaviy yondashish tajribasining dastlabki ko'rinishi bo'lib, uning haqqilligi ko'pgina psixologlar tomonidan tan olinishidir. B.G.Ananov strukturaviy yondashishning boshqa variantlari tariqasida turlicha psixik hodisalar bilan qarama-qarshi aloqalarning e'tirof etilishi - psixik aktlarning psixik funksiyalar, ongning ongsizlik, tendensiyalarning potensiyalar bilan uyg'unligini ta'kidlaydi. L.S.Vigotskiyning mulohazasiga ko'ra, insonning psixik funksiyalarini yuksak, madaniy, quyi, tabiiy turlarga ajratishni kiritish mumkin, chunki ularning negizida ta'lim bilan insonning oliy nerv faoliyatida birinchi va ikkinchi signallar sistemasi o'zaro ta'sirining ifodalanishi yotadi.

Hozirgi davrda psixologiya fanida psixologik hodisalarni psixik jarayonlarga, holatlarga, shaxsning xususiyatlariga ajratish qabul qilinganligi muhim ahamiyatga ega. Bunday yondashuvning mavjudligi B.G.Ananov tomonidan strukturaviy konsepsiyaning bir tajribasi sifatida qaraladi. Bu voqelik

“hodisalarni bir qator jabhalari bilan to’ldirishga intilish psixofiziologik xususiyat kasb etib, psixik jarayonlar uchun dastlabki materiallarni to’plash imkoniyatini (idrok, tafakkur, emotsiya, iroda) beradi”. Uning fikricha, dastlabki materiallar, bir tomondan, psixik funksiyalar (sensor, mnemik), xulqning, ikkinchi tomondan, elementar, motivlari (ehtiyoj, ustanovka) hisoblanadi. Olimning mulohazasicha, bu qo’shimchalar “genetik ma’no kasb etib, fiziologiyadan miya mexanizmlarini umumpsixologik va neyrohumoral regulyatorlarini qamrab olish psixologiyaga o’tishga imkon beradi”. Lekin ushbu strukturaviy yondashuvning maxsus psixologik deb qarashdan qat’i nazar, hozirgi zamon sintetik insonshunosligi uchun umumiy ahamiyatli jihatni yuksaklikka ko’tarishga qodir emas.

Yuqorida ta’kidlab o’tilgan psixik hodisalarning turli ko’rinishlarini fenomenlarga ajratishning qonuniyligi bo’yicha bahs yuritmasdan turib, jumladan jarayonlarga, holatlarga, xususiyatlarga bo’linishdan ko’z yumib, ushbu kategoriyalar, ularning turlicha talqini shaxs strukturasi tarkibiy qismlariga tenglashtirish mumkin emasligini qayd etish zarur. Chunki ular sof psixologik asnoda vaqt va fazo o’lchami bo’yicha aniqlikka ega emasdir. Shuning uchun B.G.Ananev tomonidan kiritilgan ilmiy qo’shimchalar umumpsixologik vaziyatni keskin o’zgartirish imkoniyatiga ega bo’lmasa-da, uning ayrim tomonlarni to’ldirishga ega.

Shaxs tuzilishining modelini ishlab chiqishdagi muhim qiyinchiliklarning eng asosiy sababi har xil nuqtai nazarlar mavjudligida yorqin namoyon bo’ladi, ular “shaxsning tuzilishiga ko’ra, substansional va ideal, irsiy va egallaganlik, ijtimoiy va psixologik, somatik va psixologik tomonlariga ega” (V.M.Banshikov). Mulohazadan ko’rinib turibdiki, bunda shaxsning “substansional tomoni” ni irsiy, turmushda egallaganlik, somatik jabhalar bilan taqqoslaganda mustaqil strukturaviy tarkib sifatida alohida reallikka ega emas. Bunday talqin biron bir psixologik hodisani turlicha nuqtai nazardan izohlash bilan bog’liq bo’lib, yakkahol, ya’ni individual voqelik (reallik) ustida gap borayotganligini bildiradi.

Psixologiya fanida qo’llanilib kelinayotgan va nisbatan barqarorlashgan shaxsni yo’nalganlikka, temperamentga, xarakter va qobiliyatlarga bo’lish etarli darajada keskin e’tirozlarga sabab bo’layotgani yo’q. Shuning uchun ko’pgina psixologlar umumiy tizimning majmuasini tashkil qiluvchi murakkab xususiyatlarning tuzilishi sifatida qaraydilar va shaxsning yaxlit tavsifini ifodalaydi, deb tushunadilar. A.G.Kovalevning fikricha, temperament tabiiy (irsiy) xususiyatlarning tizimini bildirib keladi, yo’nalganlik - ehtiyoj, qiziqish, ideallar tizimi, qobiliyatlar - intellektual, irodaviy va emotsional xislatlar ansambli, xarakter - xulq-atvor usullarining va munosabatlarining sintezidir.

Yuqoridagilardan ko’rinib turibdiki, shaxsning murakkab tuzilishga ega bo’lgan ko’p qirrali xususiyatlari, fazilatlar, xislatlari o’zaro bir-birlarining ichiga singib ketganligi natijasida tabiiy, emotsional, ehtiyojlar, munosabatlar, xulq-atvor usullari to’g’risidagi mulohazalar umumlashmalar umumlashmasidir. Chunki qiziqishlar va ideallarni intellektual, emotsional, irodaviy xususiyatlarisiz tasavvur qilish mumkin bo’lmaganiday, munosabatlar va xulq-atvor usullari ham alohida hukm surishi g’ayritabiiy holatdir.

B.D.Pariginning fikricha, shaxsning statik tuzilishga quyidagilar kiradi:

1) umuminsoniy psixologik xususiyatlar;

2) milliy, kasbiy, iqtisodiy, siyosiy, sinfiy birlikka aloqador ijtimoiy o'ziga xos xususiyatlar;

3) shaxsning individual betakror xususiyatlari. Bizningcha, olim tomonidan ta'kidlab o'tilgan xususiyatlarning har qaysisi shaxs psixikasida mavjud bo'lib, ular alohida xislatlar guruhi ko'rinishiga ega emasdir.

Yuqorida tahlil qilingan modellarning hech qaysisi sistemali yondashuv doirasidagi hozirgi zamon shaxs strukturasi to'g'risidagi modelga mos kelmas edi. Ushbu modellarning tarkib (jabha) larida nisbiy mustaqil birlik xususiyati aks topmaganligi tufayli bir vaziyatda ular o'zaro tobe elementlarga, ikkinchi hodisalarda esa takroriy xislatlar ko'rinishiga o'xshab ketadi. SHuningdek, shaxs tuzilishi umuman muayyan nazariy yoki amaliy ahamiyatga tomon (jabha) lari bilan ajralib turmaydi. SHuning uchun ta'kidlangan hech bir model psixologik mohiyatini o'zida aks ettiruvchi, jamiyat a'zosi sifatidagi insonning tipiklik va individuallik qiyofalarini tahlil qilishni ta'minlay olmaydi.

Uzoq chet el psixologlarining shaxs tuzilishining mohiyatini ochib berishga qaratilgan ko'pgina yondashuvlari ham yuksak ko'rsatkichlarga erishmaganligi tufayli bu masalani yoritish uchun keskin o'zgarish kiritilmadi. G.Ollport, G.Myurrey, R.Linton, K.Rodgers, A.Maslou va boshqa olimlarning yaqqol shaxsning psixologik mohiyatini tushunchalar tizimi yordami bilan xaspo'shlashi ijobiy izlanish tarzida o'ziga tortadi, lekin unda shaxs "kundalik turmushimizda biz bilgan shaxsning aynan timsolidir" deb ta'riflanadi.

Mazkur ijobiy ezgu niyatlarni amaliyotda qaror toptirishga shaxsning tizimi tashkiliy tomonini baholay olmaslik va ichki omillar rolini bir tomonlama orttirish holati to'sqinlik qiladi. Jumladan, R.Linton shaxs tuzilishini "individuumsiz aloqador psixik holatlar va hodisalar tashkiliy agregati" deb talqin qilishni taklif qiladi, buning natijasida ularning shunchaki yig'indisi yuzaga keladi, xolos.

Taniqli AQSH psixologi G.Ollportning fikricha, shaxs "ichki tizim", "dinamik qurilma", "Men", "qandaydir metapsixologik Men" o'zida oldindan maqsad va dispozitsiyani aks ettiruvchi, inson tafakkuri va xulq-atvorida mutanosib ravishda qaror toptiruvchi jonzotdir". Xuddi shu boisdan shaxsning sinfiy-tarixiy jihatdan yaqqol baholanishi ochilmay qoladi, ijtimoiy tahlil o'rnini psixologik talqin egallaydi chamamda.

Psixologlardan T.Parsons, G.Mid va boshqalar "shaxsning rolli tuzilishi" nomli konsepsiyani ishlab chiqib, odamning yaxlit sub'ektiv dunyosini, uning psixologik qiyofasini diqqat markazidan, idrok maydonidan chetda qoldiradilar.

Shunga qaramasdan, sobiq sovet faylasuflari va psixologlari shaxsning strukturasi biryoqlama yondashishga barham berishga intildilar, uning jamiyatda bajaradigan rolini adolatli bahslab, ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik, psixologik tizimlarda rolning turli kontekstda maqsadga muvofiq bajarilishini ko'rsatib o'tdilar. Bu kontekstdagi asosiy yoki bosh muammo rollarni internalizatsiyalashning yaqqol psixologik mexanizmlari, ular bilan bog'liq bo'lgan normalari, rollar o'rtasidagi psixologik farqlar, shaxs tuzilishida mustahkam joy olgan, unga nisbatan tashqi omillar; qo'zg'atuvchilar tarzida saqlanuvchilar hisoblanadi.

Chet el psixologiyasida olimlar diqqatini keyingi yillarda shaxs modelining psixologik omillari tortmoqda, ularning asosiy variantlari G.Ayzenk, R.Kettell

konsepsiyalari bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur konsepsiyalar ko'p yoki oz miqdordagi "omillar" (Ayzenkda ular 2-3 ta, Kettellda esa 20 tadan ziyod) ga asoslangan bo'lib, ular muayyan darajada umumlashgan individuallikning yoki shaxs qiyofasini ifodalovchi, psixologik xususiyatlarni aks ettiruvchi ruhiy tizimni qayd qilishga suyanadi. Ammo tub ma'nodagi shaxsning psixologik konsepsiyasi ham individuallik qiyofalarini haqiqiy ijtimoiy-psixologik mohiyatini ochish imkoniyatiga ega emas, chunki xususiyatlarning qonuniy ravishdagi o'zaro aloqalari tavsif qilinmay qolingan.

Ta'kidlangan paradoks sistemasi yondashuv pozitsiyasi orqali izohlanishi mumkin, lekin yaxlit tizimning tavsifisiz ayrim komponentlarning mazmundor tasnifini amalga oshirish imkoniyati yo'q. Darhaqiqat shuning uchun "insonning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari yoki alohida psixologik tizimdan kelib chiqqan holda majmua" deb atashga suyanib ish yuritish orqali hech qanday "shaxs tuzilishi" ni yaratib bo'lmaydi.

Shaxsning dinamik tuzilishidagi modellari sobiq sovet psixologlari taxmin qilgan qiyinchiliklarning oldini olish mazmunida ifodalangan.

B.D.Pariginning qat'iy asoslanib aytishiga ko'ra, shaxsning dinamik strukturasi yetakchi (farqlanuvchi) alomati yaqqol vaqt oraliq'iga bog'liqligi, shaxs faoliyati yoki psixikaning muayyan holatiga aloqadorligidir. Shaxsning dinamik strukturasi ikki asosiy jabhaga taalluqligiga, ya'ni psixik holatlarga va xulqqa ishora qilgan B.D.Pariginning mulohazasicha, shaxsning kayfiyati yoki psixologik jihatdan o'zining tayyorgarlik xislati yuksak ahamiyatli yangilanishdir.

Olimning talqiniga ko'ra, psixologik tayyorgarlik - bu integral strukturaviy tuzilmadan iborat bo'lib, muayyan vaqt oraliq'ida inson psixikasining jismlari yo'nalganlik darajasi va tonalligini tavsiflaydi. Psixologik tayyorgarlik o'zining tuzilishi bo'yicha uch xil jabhani qamrab oladi (konstantli, dolzarbli, vaziyatli) va faoliyatda muhim funksiyalarni bajaradi. a) muayyan vaqt birligida individ tomonidan qayta ishlanuvchi va idrok qilinuvchi barcha joriy axborotlarning akkumulyatori; b) inson faolligining tonizatori va regulyatori; v) faoliyat va axborotni qabul qilish ustanovkasi; g) shaxsning qadriyatga yo'nalganlik omili hisoblanadi. Inson hayoti va faoliyatining u yoki bu lahzalarida psixikasining (komponentlari) tarkibiy qismlari bilan sodir bo'lishlikning psixik tayyorgarligi sintetik ravishda birlashgandir. Bu muammo pariginchasicha, psixik tayyorgarlik psixik holatlarning dominantligi degan tushunchaga yaqinlashib qoladi. Vaholanki, shaxsning dinamik va statik tuzilishi munosabatini hisobga olmaydi, psixologik tayyorgarlikning miqdoriy tavsifi yo'llarini ko'rsatib o'tmaydi, natijada uning ko'lemi cheksizga aylanib qoladi.

V.S.Merlin ham shaxsning tuzilishi masalasiga alohida ahamiyat bergan olimlardan biri sanaladi. Uningcha, shaxsning qismlariga ajratib talqin qilinmaydigan jabha (komponent) - bu uning xislatlaridir. Ularning har biri muayyan yo'nalganlik mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, shaxs munosabatini aks ettiradi. Shunga binoan shaxsning tuzilishi deganda V.S.Merlin insonning o'z-o'ziga, o'zgalarga, mehnatga u yoki bu munosabatini o'zida birlashtiruvchi shaxs xususiyatlarining tashkiliy va o'zaro aloqadorligini anglatuvchi o'ziga xos "simptomokompleks" ni tushunadi.

Olimning muammoga bunday yondashuvi go'yoki juda o'rinli, to'la ashyoviy daliliy tasavvurni vujudga keltiradi. Shaxs tuzilishi muammosini uzil-kesil hal qilinishi, echimini topish uchun ayrim shartlarga rioya etilishi lozim. Birinchidan, "shaxsning munosabati" tushunchasi mohiyatini yaqqol ochish, ikkinchidan, shaxsning xususiyatlari to'g'risidagi tasavvurlarni detallashtirgan holda ishlab chiqish darkor. V.S.Merlinning faktlar konstatatsiyasiga binoan "simptomokompleks" shaxs tuzilishining bayoniy va statik tavsifini bildiradi, xolos", holbuki shunday ekan "mazkur ijtimoiy sharoitlarda shaxs tuzilishining rivojlanishi va yuzaga kelishi qonuniyatlari" o'rnatilishi joiz.

Ko'pgina psixologlarning qarashlarida shaxsning ijtimoiy-psixologik tavsifi qiyofasining tuzilishida yetakchi rol o'ynashi va qayd etishi ta'kidlanadi. Shu jumladan, tadqiqotchi N.I.Reynvaldning fikricha, shaxsning tuzilishi va uning har bir qiyofasi (xislati) uch mezon asosida tahlil qilinishi joiz:

1) orientirovkaning darajasi va anglanganlik xususiyatiga;
2) u yoki bu ehtiyojij holatlarni harakatlantirishning xususiyati hamda tashkiliyligi;

3) paydo bo'lishning jadalligi, jiddiyligi va zo'riqishga, ya'ni insonning emotsional irodaviy, bilishga oid sifatleri nuqtai nazariga va boshqalar.

N.I.Reynvaldning izohlashicha, faoliyatning regulyasiyasida psixik funksiyalarni umumlashgan guruhlashtirish ularning uch o'lchovli (mezonli) tasnifining aql (intellekt), hissiyot (emotsiya) va iroda mohiyati zimmasiga tushishi shaxs tuzilishini temperament, xarakter va qobiliyatlarga, ikkinchi tomondan esa ekstraversiya, introversiya omillariga ajratishga barham beradi.

N.I.Reynvaldning ushbu yondashuvi A.R.Luriyaning miya faoliyatining uch blokli roli tasnifiga bevosita mos tushadi, chunonchi, aql (intellekt) ko'p hollarda informatsion blok orqali amalga oshadi, iroda (tashkiliylilik) programmalashtirish bloki bilan, xilma-xil emotsional holatlar (hissiyot) yuzaga kelishining negizida "energetik" blok yotadi. Aql, hissiyot, iroda va ularni ro'yobga chiqaruvchi miyaning bloklari, harakatlantiruvchilarni emas, balki o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatining uch lahzasini anglatadi.

Xullas, qarashlarning rang-barangligi muammo echimining har xil variantlari, invariantlari, modifikatsiyalari, modullari va modellari bir davrning o'zida hukm surishini ta'minlaydi hamda sistemali yondashuv majmuasi yuzaga kelishi uchun puxta negiz, mexanizm va barqaror manba hozirlaydi.

Mavzu yuzasidan test savollari

1. Sobiq sovet psixologiyasida shaxs rivojlanish bosqichlari kim tomonidan davriylashtirildi?

A) K.K.Platonov. B). A.N.Leontev. S). B.G.Ananov. D). S.L.Rubenshteyn.

2. Sublimatsiya nima?

A). Shaxsni o'rganish usuli. B) Shaxsning himoya mexanizmi. S). Shaxsni psixologik xususiyati. D). Shaxsni tadqiq etish usuli.

3. Shaxsning ijtimoiy jihatdan o'ziga xosligini ifodalovchi xususiyatlari nima deb ataladi?

A). Sub'ekt. B). Shaxs. S) Individuallik. D). Individ.

4. I.P.Pavlov bo'yicha kuchli barqaror tip:

A). Xolerik. B) Sangvinik. S). Flegmatik. D). Melanxolik.

5. K.Yung bo'yicha shaxs tiplari qaysi?

A). Ekstrapunitiv, intropunitiv. B). Ekstrapunitiv, impunitiv. S). Eksternallik, internallik. D) Ekstraversiya, introversiya.

5-MAVZU: DIQQAT. SEZGI. IDROK

Reja:

5.1. Diqqat haqida tushuncha. Diqqatning nerv-fiziologik asoslari

5.2. Sezgi haqida umumiy tushuncha, introretseptiv, ekstreretseptiv, proproetseptiv sezgilar.

5.3. Idrok haqida tushuncha. Idrokning xossalari, idrokda ob'ekt va fon, appersepsiya, idrokning konstantligi.

5.4. Idrokda illyuziya va gallyusinatsiya. Vaqt, harakat, fazoni idrok qilish.

Tayanch so'z va iboralar

Diqqat, yo'nalganlig, barqarorligi, beqarorligi, ko'chuvchanligi, Dominanta printsipi, "bu nima" refleksi, ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat, sezi, teri sezish, ekstreretseptiv sezgilar, introretseptiv sezgilar, proprioretseptiv sezgilar, analizator, idrok, ilyuziya, galyusinatsiya.

5.1. Diqqat haqida tushuncha

Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning va ularni samaradorligini ta'minlovchi muhim shartlardan biridir. Kishi faoliyati qanchalik murakkab, serzahmat, davomiylik jihatdan uzoq muddatli, mas'uliyat hissini taqozo qilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatliligi, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, shaxslararo munosabatida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-harakatlari ham uning ishtirokida sodir bo'ladi.

Psixologiya fanida diqqatga har xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar. Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir ob'ektga aktiv (faol) qaratilishi aytiladi (P. I. Ivanov). P.I.Ivanovning fikricha, biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir xodisa, o'zimiz qilgan ishimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning ob'ekti bo'la oladi.

N.F.Dobrinin. N.V.Kuzmina, I.V.Straxov, M.V.Gamezo, F. N.Gonobolin va boshqalarning nuqtai nazaricha, diqqatning vujudga kelishida ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishini bildiradi, go'yoki ong doirasi bir muncha tig'izlanadi. Bunday torayish va tig'izlanish natijasida ong doirasi yanada yorqinlashadi. Ongning eng toraygan, tig'izlangan yorqin nuqtasi diqqatning markazi (fokusi) deb nomlanadi. Xuddi shu markaz (fokus) ga tushgan idrok qilinayotgan jismlar, tasavvur obrazlari, o'y va fikrlar to'la, yorqin va aniq ifodalanadi. Jahon psixologlarining fikricha, diqqat uzluksiz ravishda, muayyan darajada aktivlik xususiyatini saqlab turadi. Bunday aktivlik, ongning biron bir ob'ektga o'ynalishining kuchayishi va ma'lum vaqt davomida diqqat yo'naltirilgan narsaga ongning faol (aktiv) qaratilishini regulirovka qilib turadi hamda mazkur holatning saqlanishini ta'minlaydi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, diqqat sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutq kabi alohida psixik jarayon emas. SHuning uchun barcha psixik jarayonlarda qatnashadi, ularning mahsuldorligini oshirishga ta'sir etadi. Shu boisdan diqqat qaratilgan ob'ektlar ong to'plangan nuqtasida aniq, yaqqol aks ettiriladi. Demak, diqqat-aqliy jarayonlarning sifati, mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlovchi insonning ichki aktivligidan iboratdir. Shuningdek, u har qanday inson faoliyatining zaruriy shartidir.

Psixologiya tarixining sahifalarini varaqlasak, diqqatning kishi faoliyatidagi roliga berilgan yuksak va qimmatli mulohazalar uchraydi. Jumladan, fransuz olimi Kyuve geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashi, Nyutonning kashfiyot fikrini doimo shu masalaga qaratilish jarayoni deyishi, Ushinskiyning diqqat psixik hayotimizning yagona eshigi deb baho berishi bunga yorqin misol bo'la oladi.

Bilish jarayonlari kechishining eng muhim xususiyati uning tanlovchanlik va yo'nalganlik bilan xarakterlanadi. Shu boisdan inson atrof-muhitning ko'plab qo'zg'atuvchilari, ta'sirlari orasidan alohida nimanidir idrok etadi, faraz qiladi, allaqaysi narsa to'g'risidagina mulohaza yuritadi, xolos. Ongning bu xossasi diqqat xususiyati bilan bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Diqqat bilish jarayonlari singari o'zining alohida mazmuniga, muayyan mahsuliga ega emas, shuning uchun u barcha jarayonlarning jo'shqinligi, ildamligini ta'minlaydi. Demak, diqqat individning hissiy, aqliy yoki harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqozo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va biror narsaga qaratilganligidir (E.B.Pirogova). Berilgan ta'rifga binoan, ushbu yo'naltirilganlik sub'ektning ehtiyojlariga, uning faoliyati maqsadlari va vazifalariga mos keladigan ob'ektlarning tanlanganligida, ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy tanlashda va ajratishda vujudga keladi. Diqqatning muayyan ob'ektlarga to'planishi, to'planganligi (konsentratsiyalanishi) ayni paytda boshqa jismlardan chalg'ishni yoki ularning vaqtincha (muvaqqat) inkor etilishini talab qiladi. Ana shu omillarga ko'ra, aks ettirish ravshanlanib boradi, tasavvurlar, mulohazalar faoliyat yakunlangunga qadar, qo'yilgan maqsadga erishguncha ongda saqlanadi. Ana shu yo'sinda diqqat faoliyatini nazorat qilib boradi va uni boshqaradi. SHuning uchun ko'pgina psixologlar (P. YA. Galperin va uning shogirdlari) diqqatni yuksak turini bilish jarayonlari, kishining xulq-atvori kechishini boshqarish imkoniyatiga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Diqqatning biror ob'ektga yo'nalishiga ko'ra sensor (perseptiv), aqliy (intellektual), harakatlantiruvchi (harakat) shakllariga ajratish mumkin.

Diqqat muayyan ob'ektga to'planishi ko'p jihatdan insonning his-tuyg'usi, irodaviy sifati, qiziqishi kabilarga bog'liqdir.

His-tuyg'ular va emotsional holatlar diqqatning ob'ekti bilan uzviy bog'langandagina uning uchun ijobiy ahamiyat kasb etadi. His-tuyg'ular, emotsional holatlar qanchalik kuchli va ko'tarinki tarzda namoyon bo'lsa, demak diqqat ham shunchalik ob'ektga mustahkam qaratiladi. Hislar, emotsiyalar diqqatning ham ixtiyorsiz, ham ixtiyoriy turlarini zo'raytiradi. Insonning amaliy va aqliy faoliyati jarayonida uning ongi muayyan darajada yangi bilimlar ma'lumotlar bilan boyib borishi natijasida diqqat ham takomillashadi. YAngilikni payqash hissi odam aqliy faoliyatini faollashtiradi (aktivlashtiradi), shu bilan birga, diqqatning ob'ektga uzoqroq to'planishini ta'minlaydi. Insonning barqarorlashgan kayfiyati

diqqatning kuchi va ildamligini oshiradi, tanlovchanligiga ijobiy ta'sir etadi. Stress, affekt singari emotsional holatlar diqqatga salbiy ta'sir etib, uning tashqi ta'sirlariga beriluvchan, kuchsiz qilib qo'yadi. Ana shuning oqibatida diqqat chalg'iydi, bo'linadi, parishonlik namoyon bo'ladi, faoliyatdagi bir tekislik buziladi.

Psixologiyada diqqatning ixtiyoriy turi, ko'pincha irodaviy deb nomlanadi. Bu, albatta, bejiz emas, chunki, diqqatning muayyan ob'ektga yo'naltirilishi iroda kuchi bilan saqlab turiladi. Hatto ixtiyorsiz diqqat faoliyatida qatnashsa, u ham irodaning zo'ri bilan yo'naltirilgan ob'ektda to'planib turadi. Irodaning faoliyatni amalga oshirishda ishtirok qilishi ko'p jihatdan kishining maqsadiga intilishi, ishchanlik qobiliyati, psixologik tayyorligiga bog'liq. SHu boisdan diqqatning kuchi, barqarorligi, mustahkamligi ildamligi odamning muayyan faoliyatini bajarishga moyilligi, shayligi bilan o'lchanadi. Diqqatning yuksak darajada mujassamligini ta'minlab turishda odamning faoliyatni bajarishga muvafiqlashgani muhim rol o'ynaydi. Har qanday faoliyatni amalga oshirishning boshida qiyinchiliklar yuzaga keladi va ular kishidan irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Faoliyatni bajarishdagi nuqsonlarning namoyon bo'lishi diqqatni to'plashdagi qiyinchiliklarning oqibati bo'lib hisoblanadi.

Diqqatning ob'ektga to'planishi, mustahkamlanishi odamning qiziqishlariga bog'liqdir. Hatto ixtiyorsiz diqqatning faoliyatda mujassamlashishida kishining ishtiyoqi va qiziqishi katta ahamiyatga egadir. Odatda faoliyatga qiziqish bevosita va bilvosita shaklda namoyon bo'ladi. Bevosita qiziqish faoliyat jarayoniga, xatti-harakatlarning o'ziga, ish uslublariga qaratilgan qiziqishdan iboratdir. Bilvosita qiziqish esa, faoliyatning maqsadgi, uning natijasiga yo'naltirilgan qiziqishdir. Ixtiyoriy, irodaviy diqqat bilvosita qiziqish bilan aloqadordir. Psixologik ma'lumotlarning tahliliga ko'ra, diqqatning ob'ektga to'planishi va mustahkamlanishi ko'zlangan maqsadni, faoliyat mahsulining zarurligi hamda sifatining ahamiyatini inson tomonidan anglash orqali ta'minlab turiladi. Faoliyat maqsadini anglash o'z ish-harakatida kishi diqqatining yuksak darajada mujassamlanishini ta'min etuvchi eng muhim shart va sharoitlardan biridir.

Diqqatning ixtiyorsiz va ixtiyoriy ravishda vujudga kelishi o'zining yo'nalishiga ko'ra tashqi va ichki bo'lishi mumkin. Agar diqqatning manbai ongimizdan tashqarida bo'lsa tashqi deb ataladi. Masalan, shofer, tikuvchi, muharrir kabilarning faoliyatida sodir bo'ladigan diqqat tashqi diqqatdir. Tashqi diqqat faqat idrok qilish jarayonidagina namoyon bo'lmasdan, balki fikr yuritilayotgan narsalarga ham qaratiladi. Jumladan, ixtirochining o'zi yaratgan narsasini tasavvur qilishi, rassomning obrazlarni kashf qilish jarayoni, muhandisning to'g'on qurilishini ko'z o'ngiga keltirish bilan bog'liq holatlar bunga misol bo'la oladi. Inson ongining o'zida sodir bo'layotgan o'z hissiyotlarini, fikrlarini, orzu istaklarini va shu kabilarni kuzatishda ichki diqqat yuzaga keladi. Diqqatning har ikkala ko'rinishi ham faoliyatning muvaffaqiyatli yakunlanishiga munosib hissa qo'shish imkoniyatiga egadir.

a) Diqqatning ma'lum vaqt oralig'ida saqlanish diqqatning barqarorligi deb ataladi. Agar biron bir kiobni e'tibor bmlan o'qishga kirishilganda bu xususiyat kuzatiladi. Diqqatning barqarorligining tebranishi lahzali ondan bir necha soatgacha davom etishi mumkin.

b) *Diqqatning qisqa vaqt oralig'ida bir necha ob'ektni idrok etish xususiyati esa uning ko'lami deyiladi.* Masalan, inson bir vaqtni o'zida gapirishi, eshitishi va o'qishi mumkinmi? Buning imkoni bormi? Albatta. Imkoni bor. Buning uchun ushbu faoliyatga o'rganish kerak.

v) *Diqqatni bir vaqtning o'zida bir necha ob'ektlarga yo'nalishi va nazorat olib borishi hamda ba'zan aksincha bir necha faoliyatdan bitta faoliyatga diqqatni to'plashiga taqsimlanishi deyiladi.* Masalan, harakat, intellektual jarayonlar bilan bir vaqtda eshitish assotsatsiya hosil qilish. Bunday har xil faoliyatni bir vaqtning o'zida amalga oshirish ancha qiyinchilik tug'diradi.

g) *Diqqatning to'planishi deganda ong biron bir ob'ektga to'planishi va yo'nalishi tushunilib, unda faoliyatni boshqa chet ta'sirlarga chalg'ishiga yo'l qo'yilmaydi.* Diqqatning to'planishi intellektual faoliyatni aniq va muvaffaqiyatli bajarish sharti hisoblanadi. Bu xususiyat ikkita talabga tayanadi: birinchidan, agar diqqat ob'ekti va faoliyat turlari qancha kam bo'lsa odam diqqatini taqsimlashdan ko'ra yuqori darajada diqqatini to'plash imkoniyatiga ega bo'ladi. Diqqat to'planishining aksi esa parishonxotirlik hisoblanadi. Parishonxotirlik diqqatning bir joyga to'play olmaslik. Bunday holat ko'pincha shaxsning ichki muammolarining natijasi sifatida yuzaga chiqadi. Natijada odam atrofdagi ta'sirlarni payqamaydi yoki kuchsiz boshqaradi. Parishonxotirlik kishiga yolg'on taassurot uyg'otadi.

d) *Diqqatning bir ob'ektdan ikkinchi bir ob'ektga o'tishi diqqatning ko'chishi deb ataladi.* Bunda bir faoliyat turidan ikkinchisiga o'tish sharoitida oxirgi faoliyat samaradorligi susaymasligi kerak. Masalan, shaxs aqliy faoliyat bilan mashg'ul, so'ngra u biron bir jismoniy faoliyatga ko'chib o'tdi, so'ngra musiqa asbobida kuy chaldi va boshqalar. Har safar bir faoliyat turidan ikkinchisiga o'tgan vaqtda ma'lum vaqt talab etiladi. Bu esa unga roslanish, adaptatsiya qilish va yangi faoliyat turiga ko'nikma hosil qilishni talab etadi. Agar faoliyat mashqlantirib borilsa, bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga o'tganda diqqatning samaradorligi susaymaydi.

5.2. Sezgi haqida umumiy tushuncha, introretseptiv, ekstreretseptiv, proproetseptiv sezgilar

Sezgi a'zolari tashqi olamning kishi ongiga kirib keladigan yagona yo'lidir. Sezgi a'zolari kishiga tevarak-atrofdagi olamda mo'ljal olish imkonini beradi. Agar kishi barcha sezgi a'zolaridan mahrum bo'lsa, u o'zining atrofida nimalar sodir bo'layotganligini bilishdan mahrum bo'ladi. Bu esa inson hayoti uchun juda katta qiyinchiliklar va muammolarni keltirib chiqaradi.

Sezgi deb tashqi olamdagi narsa va hodisalarning bevosita sezgi a'zolariga ta'siri tufayli yuzaga keladigan aks ettirish jarayoniga aytiladi.

Sezish jarayoni quyidagicha ro'y beradi: 1. Narsa yoki hodisalar sezgi a'zolariga ta'sir etib, tegishli sezuvchi nerv uchlarini qo'zg'aydi; 2. Shu yerda kelib chiqqan qo'zg'alish afferent nervlar orqali bosh miya po'stlog'ining tegishli markaziy xujayralariga ma'lumotlarni yetkazadi; 3. Tegishli nerv markazlarida

ma'lumotlar qayta ishlanib, qaror qabul qilinadi; 4. Qabul qilingan qaror (sezgi) yana qaytib efferent nervlar orqali sezuvchi nerv uchlariga yetkaziladi. Sezgilarning shu tarzda sodir bo'lish jarayoni I.P.Pavlovning aks ettirishning «Reflektorlik xarakteri» haqidagi ta'limotiga muvofiq tarzda amalga oshadi.

Bitta sezgi apparatini tashkil qiladigan qismlarni I. P. Pavlov umumlashtirgan nomda analizator deb atagan.

Sezgi mohiyatiga ko'ra ob'ektiv olamning sub'ektiv siymosidir. Lekin sezgilarning hosil bo'lishi uchun organizm moddiy qo'zg'atuvchining tegishli ta'sirga berilishi kifoya qilmaydi, balki organizmning o'zi ham qandaydir ish bajarishi darkor. Sezgilar muayyan davr mobaynida retseptorga ta'sir o'tkazayotgan qo'zg'otuvchining o'ziga xos quvvatini nerv jarayonlari quvvatiga aylanishi natijasida hosil bo'ladi. Sezgilarning hosil bo'lishiga kuchli ta'sir qiladigan jarayonlarning ishtirokini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab va ko'pqirrali tadqiqotlar olib borilgan.

Sezgi a'zolari faqat moslashuvchanlik, ijro qilish funksiyalarini bajaribgina qolmasdan, balki axborot olish jarayonlarini bevosita ishtirok etadigan harakat organlari bilan mustahkam bog'langandir.

Analizator. Sezgi nerv sistemasining u yoki bu qo'zg'otuvchidan ta'sirlanuvchi reaksiyalari tarzida hosil bo'ladi va har qanday psixik hodisalar kabi reflektorlik xususiyatiga egadir. qo'zg'otuvchining aynan o'ziga o'xshaydigan analizatorga ta'siri natijasida hosil bo'ladigan nerv jarayoni sezgining fiziologik negizi hisoblanadi.

Analizator uch qismdan tarkib topadi: 1) tashqi quvvatni nerv jarayoniga aylantiradigan maxsus transformator hisoblangan periferik bo'lim (retseptor). 2) analizatorning periferik bo'limini markaziy analizator bilan boglaydigan yullarini ochadigan afferent nerv (markazga intiluvchi) va efferent (markazdan qochuvchi) nervlar. 3) Analizatorning periferik bo'limlaridan keladigan nerv signallarining qayta ishlanishi sodir bo'ladigan qobiq osti va qobiq (miyaning o'zi bilan tugaydigan) bo'limlar.

Analizator periferik bo'limlarining muayyan hujayralari miya qobig'idagi hujayralarning ayrim qismlariga mos bo'ladi. Jumladan, ko'z to'r pardasining turli nuqtalarida hosil bo'ladigan tasvir miya qobig'ida ham har xil nuqtalarda shuni aks ettiradi; eshitishda ham xuddi shu jarayonni kuzatishimiz mumkin: nog'ora parda va miyadagi aks sado.

Sezgining hosil bo'lishi uchun hamma analizatorlar yaxlit bir narsa sifatida ishlashi darkor. qo'zg'otuvchining retseptorga ta'siri qo'zg'alishning yuz berishiga olib keladi.

Analizator nerv jarayonlarining yoxud reflektor yoyining butun yo'li manbai va eng muhim qismini tashkil etadi. Reflektor yoyi retseptordan, ta'sirni miyaga olib boruvchi afferent nerv yo'llari va efferent nervlardan tarkib topgandir. Reflektor yoyi elementlarining o'zaro munosabati murakkab organizmning tevarak atrofdagi olamda to'g'ri mo'ljal olishining, organizmning yashash sharoitlariga muvofiq tarzidagi faoliyatning negizini ta'minlaydi.

Sezgilar xilma-xil bo'ladi. Har bir sezgi turining sezish organi mavjud. Masalan, ko'rish sezgisi-ko'z, eshitish sezgisi-quloq, hid bilish sezgisi-burun, ta'm bilish sezgisi-til, teri tuyush sezgisi-muskullar. Sezgilar-aynan bir xil

qo'zg'atuvchilarning aks ettirish shakllaridan iboratdir. Jumladan, elektr magnitlari nurlanishi ko'rish sezgisining qo'zg'atuvchisi hisoblanadi. Bu nurlanish to'lqini uzunligi 380 dan 770 millimikron doirasida bo'ladi va ko'rish analizatorlarida nerv jarayoniga aylanadi. Eshitish sezgisi -reseptorlarga tebranish tezligi 16 dan 20 mingga qadar bo'lgan tovush to'lqinlari ta'sirining aks etishi natijasidir. Taktil sezgilar mexanik qo'zg'atuvchining teri yuzasiga ta'siri ostida hosil bo'ladi. Tebranish sezgilari karlar uchun alohida ahamiyatga ega bo'lib, narsalarning tebranishi natijasida yuz beradi.

Sezgilarning sifati, uzoq davob etishi va ko'p joylarda yuz berishi sezgi turlarining asosiy xususiyatlari hisoblanadi.

Sezgilarning sifat, jadalligi, davomiyligi, joylarda yuz berishi kabi xususiyatlari bor.

Sifat-mazkur sezgining asosiy xususiyati bo'lib, uni boshqa sezgi turlaridan farqlaydi va ayni shu sezgi turi doirasida o'zgartirib turadi. Jumladan eshitish sezgisi past-balandligi, mayinligi, zo'rliigi bilan, ko'rish sezgisi boyligi, ranglarning tusi bilan farq qiladi va hokazo.

Sezgining jadalligi - uning miqdorini ifoda etadigan xususiyati bo'lib, ta'sir qilayotgan qo'zg'otuvchining kuchi retseptorning funktsional holati bilan belgilanadi.

Sezgining davomiyligi uning vaqtinchalik xususiyati hisoblanadi. qo'zg'otuvchi sezgi a'zosiga ta'sir qilishi bilanoq hosil bo'lmaydi, balki, bir oz vaqt o'tgach hosil bo'ladi. Bu sezgining latent (yashirin) davri deb ataladi. Latent davri har xil sezgi turi uchun har xil: masalan, taktil sezgilar uchun 130 millisekund bo'lsa, og'riq sezgisi uchun 370 millisekunddir. Ta'm bilish sezgisi esa tilning ustiga kimyoviy qo'zg'otuvchi surtilgandan keyin 50 millisekund o'tgach hosil bo'ladi.

Sezgi qo'zg'otuvchi ta'sir qila boshlashi bilan bir paytda hosil bo'lmaganidek, ta'sir to'xtashi bilan birdan yo'qolmaydi. Sezgining bu xildagi sustligi oqibat deb atalgan hodisada namoyon bo'ladi.

Ko'rish sezgisi bir muncha sust bo'lib, uni qo'zg'agan qo'zg'otuvchi ta'sir qilishni to'xtatishi bilanoq darhol yo'qolib ketmaydi. (Kinematograf shunga asoslangan).

Nihoyat, sezgilar qo'zg'otuvchining muayyan joylarda yuz berishi xususiyatiga egadir. Distant retseptorlar tomonidan amalga oshiriladigan fazoviy tahlil qo'zg'otuvchining muayyan joyda yuz berishi haqida axborot beradi. Taktil sezgilar tananing qo'zg'otuvchi ta'sir qiladigan qismi bilan munosabatga kirishadi.

Sezgi a'zolarining sezuvchanligi muayyan sharoitlarda sezgini hosil qilishga layoqatli bo'lgan eng kuchsiz qo'zg'otuvchi yordamida aniqlanadi. Bilinar bilinmas sezgi hosil qiladigan qo'zg'otuvchining eng kam kuchi sezuvchanlikning quyi absolyut chegarasi deb ataladi.

Eng kam kuchga ega bo'lgan va quyi chegaradagi qo'zg'otuvchilar sezgi hosil qilmaydi va ular haqidagi signallarni bosh miya qobig'iga o'tkazmaydi.

Sezgilarning quyi chegarasi mutlaq sezuvchanligi darajasini belgilaydi. Mutlaq (absolyut) sezuvchanlik bilan quyi chegara o'lchami o'rtasida teskari bog'lanish mavjud: quyi chegara o'lchami qanchalik kichik bo'lsa, muayyan analizatorning sezuvchanligi shunchalik yuqori bo'ladi. Eq1G'P, E - sezuvchanlik,

R - qo'zg'otuvchining ta'sir chegarasi me'yor. Bizning analizatorlarimiz har xil sezuvchanlikka egadir. Kishining birgina hid bilish hujayrasining chegarasi tegishli hid tarqatuvchi moddalar uchun 8 molekuladan oshmaydi. Ta'm sezgisini hosil qilish uchun hid bilish sezgisini hosil qilishga sarflanadiganiga qaraganda kamida 25 ming marta ko'p molekula talab qilinadi.

Ko'rish va eshitish analizatorlarining sezuvchanligi juda yuksakdir. S. I. Vavilov (1891-1951) ning tajribalari ko'rsatganidek, kishining ko'zlari to'rpardaga bor-yo'g'i 2-8 kvant atrofida nur tushgan taqdirda ham yorug'likni seza oladi. Buning ma'nosi shuki, biz tim qorong'uda 27 km masofada yonib turgan shamni ko'rish qobiliyatiga egamiz. Ayni paytda biz badanimizga biror narsa tekkanini sezishimiz uchun ko'rish va eshitish sezgilari hosil bo'lishiga sarflanadiganiga nisbatan 100-hatto 10 mln baravar ziyod quvvat talab qiladi.

Sezgining mutlaq yuqori sezuvchanligi deb, qo'zg'otuvchining eng ko'p kuch bilan ta'sir qilishiga aytiladi. Bunda ta'sir ko'rsatayotgan qo'zg'otuvchiga aynan o'xshaydigan sezgi hosil bo'ladi. (Masalan, qattiq tovush, kuchli yorug'lik og'riq paydo qiladi).

Sezgilar o'rtasida bilinar bilinmas farqni hosil qiluvchi 2 ta qo'zg'otuvchi o'rtasida mavjud bo'lgan minimal farq - farq ajratish chegarasi deb ataladi. Ajratish chegara sezuvchanligi yoxud farq ajratish sezuvchanligi ham farqlanish chegarasining o'lchamiga nisbatan teskari bog'lanishda bo'ladi: farqlanish chegarasi qanchalik katta bo'lsa, ayirma sezuvchanlik shunchalik kam bo'ladi. (Yuk 100 gr bo'lganda farq 3,4 gr, 1000 gr bo'lganda 33,3 gr bo'ladi).

Sezgilarning klassifikatsiyasi. Aks ettirish xususiyatiga va reseptorlarning joylashgan o'rniga qarab sezgilar odatda uch guruhga ajratiladi:

1. Tashqi muhitdagi narsalar va hodisalarning xususiyatlarini aks ettiradigan hamda tananing yuzasida reseptorlari mavjud bo'lgan ekstroreseptiv sezgilar.

2. Tananing ichki a'zolarida va to'qimalarida joylashgan hamda ichki a'zolarining holatini aks ettiradigan reseptorlarga ega bo'lgan introseptiv sezgilar.

3. Reseptorlari mushaklarda va paylarda o'rnashgan proprioseptiv sezgilar.

Ekstrotseptorlarni ikki guruhga: kontakt va distant retseptorlarga ajratish mumkin. Teri orqali paypaslab ko'rishga asoslangan sezgilarni taktil sezgilar deyiladi, bular ham o'z funktsiyasiga ko'ra bir necha xil bo'lishi mumkin, masalan, haroratni sezish, silliq yoki g'adir-budirni, qattiq yoki yumshoqni, issiq-sovuqni sezish va hokazo.

Sezgilarning asosiy xususiyatlari

Adaptasiya (moslashuvchanlik)-sezgi organlari sezgirligining qo'zg'atuvchi ta'siri ostida o'zgarishiga aytiladi. Bu hodisaning uch xil turini ajratish mumkin:

1. Qo'zg'atuvchining uzoq muddat davomida ta'sir etishi jarayonida sezgining tamomila yo'qolib qolishiga o'xshash. Masalan, hid bilish sezgilari atrof-muhitga e'qimsiz hid yoyilgandan keyin ko'p o'tmay batamom yo'qolib qolishi ham adaptasiya hodisasi hisoblanadi. 2. Kuchli qo'zg'atuvchining ta'siri ostida sezgining zaiflashib qolishi. Masalan, sovuq qo'zg'atuvchi hosil qiladigan sezgining jadalligi qo'lni sovuq suvga solganda susayadi. 3. Kuchsiz qo'zg'atuvchining ta'siri ostida sezgirlikning ortishi ham adaptasiya deb ataladi. Ko'rish analizatoriga tadbiquan buni qorong'ulik adaptasiyasi deyiladi. Masalan, qorong'ulikda uzoq vaqt bo'lish ta'siri ostida ko'zning sezuvchanligining ortishi.

Sensibilizasiya. Analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezuvchanlikning ortishi sensibilizasiya deb ataladi. Masalan, mashq qilish natijasida musiqa bilan shug'ullanadigan bolalarda past, baland ohanglarni eshitish qobiliyati rivojlanib boradi.

Qo'zg'alish jarayonining tarqalishi (irradiatsiyalashuvi) natijasida boshqa analizatorning sezuvchanligi oshadi. Kuchli qo'zg'otuvchi ta'sir qilganda ko'zg'alishning aksincha to'planish xususiyatiga ega bo'lgan jarayoni yuzaga keladi. O'zaro induksiya qonuniga binoan bu markaziy bo'lmalarda boshqa analizatorning tormozlanishiga va ular sezuvchanligining susayib qolishiga olib keladi.

Analizatorlarning sezuvchanligi boshqa sezgilarga mansub qo'zg'otuvchilar ta'siri ostida ham o'zgarishi mumkin. Jumladan sinaluvchilarga eshittirib «limon kabi nordon» degan so'zlarga javoban ko'zlarning elektr sezuvchanligini o'zgartirib yuborgani kuzatiladi.

Sezgi a'zolari sezuvchanligining o'zgarishi qonuniyatlarini bilgan holda maxsus tanlangan qo'shimcha qo'zg'otuvchilarni qo'llanish yo'li bilan u yoki bu retseptorni sensibillashtirish, ya'ni uning sezuvchanligini oshirish mumkin.

Sensibillashtirishga mashq qilish natijasida ham erishish mumkin. Masalan, musiqa bilan shug'ullanadigan bolalarga past-baland ohanglarni eshitish qobiliyati qanday rivojlana borishini bilamiz.

Sinesteziya. Sinesteziya deb, bir analitorning qo'zg'alishi ostida boshqa analizaortga xos sezgining hosil bo'lishiga aytiladi. Sinesteziya sezgilarning har xil turlarida kuzatiladi. Tovush qo'zg'atuvchilari ta'sir qilganda kishida ko'rish obrazlari paydo bo'lsa, bu ko'rish-eshitish sinesteziyasi hisoblanadi. Har xil odamlarda bu sinesteziyalarda muvofiqlik bo'lmaydi, lekin o'lar alohida kishi uchun turg'un xususiyat hisoblanadi. Masalan, ayrim kompozitorlar (N.A.Rimskiy-Korsakos, Shopen, Betxoven kabilarda)da «rangni eshitish» qobiliyati mavjud bo'lgan. Bu xildagi sinesteziyaning yorqin namunasini Litvalik rassom M.K.Churlyoniyning ijodida, uning ranglar simfoniyasida ko'rish mumkin.

Keyingi paytlarda tovush obrazini rang obraziga aylantiradigan rang-musiqaviy sozlarning yaratilayotganligi va rang-musiqaning jadal tadqiq qilinayotganligi sinesteziya hodisasiga asoslangan. Sinesteziya juda keng tarqalgan bo'lsada u hamma odamlarda ham uchrayvermaydi. «O'tkir did», «antiqa rang», «shirin tovush» va shu kabilarni ishlatish mumkinligi hech kimda shubha tug'dirmaydi.

Sezgilarning o'zaro munosabati. Analizator sezuvchanligining boshqa sezgi a'zolarining qo'zg'alishi ta'siri ostida o'zgarishi sezgilarning o'zaro munosabati deyiladi. Masalan, ko'rish analizatorlarining sezuvchanligi eshitish qo'zg'atuvchisining ta'sirida o'zgaradi. Shuningdek, ko'rish sezuvchanligi ba'zi hid qo'zg'atuvchilarining ta'siri bilan ham oshadi. Lekin keskin ifodalangan salbiy his tug'diradigan hid ko'rish sezgirligini pasaytiradi. Xuddi shunday sust yorug'lik qo'zg'alishida eshitish sezgilari kuchayadi, jadal yorug'lik qo'zg'atuvchilari ta'siri ostida eshitish sezuvchanligi yomonlashadi. Shuningdek, sust og'riq qo'zg'alishlari ta'sirida ko'rish, eshitish, taktil va hid bilish sezgilari oshishi hammaga ma'lum. Demak, bir sezgi xususiyatining ikkinchi sezgi ta'sirida o'ziga xos tarzda o'zgarishi sezgilarning o'zaro munosabatini ifodalaydi.

Boshqa analizatorlarga quyi chegaradagi qo'zg'atuvchilarning ta'sir etishida ham biron bir analizatorning sezuvchanligi o'zgarishi mumkin. Jumladan, P.P.Lazerev (1878-1942) teri ultrabinafsha nurlari bilan nurlanishi natijasida ko'rish sezuvchanligi susayib ketishini aniqlagan.

5.3. Idrok haqida tushuncha. Idrokning xossalari, idrokda ob'ekt va fon, appersepsiya, idrokning konstantligi

Narsalar yoki hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'sir qilish jarayonida kishi ongida aks etishiga sezgilarning tartibga solishi hamda narsalar va voqea-hodisalarning yaxlit obrazlariga birlashuvi yuz beradi. Idrokning sezgidan farqi, narsalarni umumlashgan holda, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettirilishidir. Idrokning muhim xususiyatlari uning predmetliligi, yaxlitligi, strukturaliligi, doimiyliigi (konstantligi) va anglashilganligidir. Idrok narsalarni umuman, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettiradi. Bunda idrok alohida sezgilar yig'indisidan iborat tarzda emas, balki hissiy bilishning o'ziga xos xususiyatlari bilan sifat jihatidan yuqori bosqichi sifatida tasavvur qilinadi. Idrokning ancha muhim xususiyatlari predmetlilik, yaxlitlik, strukturalilik, barqarorlik va anglanilganlikdan iborat.

Idrok-deb sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa-hodisalar obrazlarni kishi ongida bir butun holda aks ettirilishiga aytiladi.

Idrokning predmetliligi ob'yektivlashtirish hodisasi deb atalmish hodisada, ya'ni tashqi dunyodan olinadigan axborotning o'sha dunyoga mansubligida ifoda etadi. Bu xildagi mansublik bo'lmasa, idrok kishining amaliy faoliyatida o'zining mo'ljal oldirish va yo'naltirishdan iborat vazifasini bajara olmaydi. Idrokning predmetliligi tug'ma xislatga kirmaydi. Predmetlilik idrokning belgisi sifatida hatti-harakatni boshqarishda alohida rol o'ynaydi.

Idrokning yana bir xususiyati uning yaxlitligidir. Sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan narsaning ayrim xususiyatlarini aks ettiradigan sezgilardan farqli o'laroq, idrok narsaning yaxlit obrazi hisoblanadi. O'z-o'zidan ravshanki, bu yaxlit obraz narsaning ayrim xususiyatlari va belgilari haqida turli xil sezgilar tarzida olinadigan bilimlarni umumlashtirish negizida tarkib topadi.

Idrokning yaxlitligi uning strukturaliligi bilan bog'langandir. Idrok ma'lum darajada bizning bir lahzalik sezgilarimizga javob bermaydi va ularning shunchaki oddiy yig'indisi ham emas. Biz ana shu sezgilardan amalda mavhumlashgan va birmuncha vaqt davomida shakllanadigan umumlashgan strukturani idrok etamiz. Agar kishi birorta kuyni tinglayotgan bo'lsa, oldinroq eshitgan ohangi yangisi eshittira boshlangandan keyin ham uning qulog'iga chalinayotganday tuyulaveradi.

Idrokning yaxlitligi va strukturaliligi manbalari, bir tomondan, aks ettiriladigan ob'yektlarning o'ziga xos xususiyatlarida va, ikkinchi tomondan, insonning aniq faoliyatida gavdalanadi. I.M.Sechenov ta'kidlaganidek, idrokning yaxlitligi va strukturaliligi analizatorlarning reflektor faoliyatining natijasidir.

Idrokning yaxlitligi va strukturaliligi manbalari, bir tomondan, aks ettiriladigan ob'ektlarning o'ziga xos xususiyatlaridir, va ikkinchi tomondan

insonning konkret faoliyatida gavdalanadi, ya'ni analizatorlarning reflektor faoliyati natijasidir.

Idrokning doimiyliги, konstantliги narsani idrok qilish sharoitlari o'zgarishiga qaramay, narsaga xos bo'lgan kattalik, shaql, rang va boshqa xususiyatlarning idrokimizga nisbatan bir xilda aks etishidir. Masalan, yoritish darajasi o'zgarishiga qaramay, biz qorni oq, ko'mirni qora narsa sifatida idrok qilaveramiz. qizil chiroq ostida kitob sahifasi qizil bo'lib ko'rinsa ham uni oq deb, samolyotdan qaraganda erdagi odamlar va narsalar kichkina bo'lib ko'rinsa ham ularni odatdagiday kattalikda deb idrok qilaveramiz. Kitob qanday ko'rinsa ham uni to'rtburchak deb, stakandagi qoshiq siniq ko'rinsa ham uni butun deb idrok qilamiz.

Narsalarning shaqli, katta kichikligi, rangini doimo bir xilda idrok qilish amaliy jihatdan nihoyatda katta ahamiyatga egadir. Idrokning konstantliги tevarak atrofdagi narsalarni aslida qanday bo'lsa shundayligicha ob'ektiv ravishda bilishga imkon beradi.

Pertseptiv sistemaning faol ta'sir ko'rsatishi idrok konstantliгining haqiqiy manbaidir. Bir narsaning bir necha ko'rinishda bo'lishi uning invariantliги deb, ya'ni obraz invariantliги, xilma xilligi deb aytiladi.

Idrok yaxlitliги va konstantliги kishining o'tmish tajribasiga bog'liq bo'lib, bu xususiyat appertseptsiya deyiladi.

Demak, idrok faqat narsaga emas, idrok etayotgan sub'ektning o'ziga ham bog'liqdir. Idrokda hamisha idrok etuvchi kishi shaxsining xislatlari, uning idrok etilayotgan narsalarga munosabati, kishining ehtiyojlari, qizikishlari, intilishlari, istaqlari va his-tuyg'ulari u yoki bu tarzda aks etadi. (qandaydir shaqlarni «uchburchak», «aylana», «krujka» deb idrok qilish).

Shunday qilib, idrokning yaxlitliги va konstantliги uning teskari aloqa mexanizmi mavjud bo'lgan va idrok etilayotgan ob'ektning xususiyatlariga hamda uning hayot sharoitlariga moslashadigan, o'zini-o'zi tartibga soluvchi o'ziga xos hodisa ekanliги bilan ham izohlanadi.

Idrokning anglangan bo'lishi. Garchand idrok qo'zg'atuvchisining retseptorlarga bevosita ta'siri natijasida hosil bo'lsa ham, pertseptiv obrazlar hamisha muayyan ma'noli ahamiyatga ega bo'ladi. Kishining idroki uning tafakkuri bilan, narsaning mohiyatini tushunib etishi bilan, uning ko'plab xossalarini bilishi bilan ham bog'liqdir. Narsani anglab idrok etish - unga fikran nom berish, ya'ni idrok etilgan narsani narsalarning muayyan guruhiga, sinfiga kiritish, uni so'z vositasida umumlashtirish demakdir. Shu nuqtai nazaridan olganda goh shaql, goh fon navbatma navbat idrok etish, «Ikki mazmunli» deb ataladigan rasmlar bilan tajribalar o'tkazish diqqatga sazovordir. (Kubiklar nechtaq, vaza yoki bir biriga qarab turgan odamlarmiq va hokazo rasmlar.)

Shunday qilib, idrok sub'ektning bundan oldingi tajribasiga bog'liq bo'ladi. Kishining tajribasi qanchalik boy bo'lsa, uning bilimlari qanchalik boy bo'lsa, uning idroki shunchalik to'liq bo'ladi, buyumda u shunchalik ko'p narsalarni ko'ra oladi.

Idrokning mazmuni kishi oldiga qo'yilgan vazifa bilan ham uning faoliyati sabablari bilan ham belgilanadi.

Sub'ektning ustanovkasi (yo'l-yo'rig'i) ham, his-hayajonlari ham idrok mazmuniga ta'sir etadi.

Idrok ham sezgi kabi reflektor jarayondir. I.P.Pavlov idrokning negizini tevarak-atrofimizdagi narsalar va hodisalar reseptorlarga ta'sir etishi natijasida bosh miyaning katta yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan shartli reflekslar, muvaqqat nerv boshlanishlari tashkil etishini ko'rsatib bergan edi. Idrok sezgilarga qaraganda miyaning ancha yuksak darajadagi tahlil qilish-umumlashtirish faoliyati hisoblanadi. Tahlil qilmasdan turib idrokning anglangan bo'lishi mumkin emas. Idrokning negizi nerv bog'lanishlarining ikkita turidan-bitta analizator doirasida hosil bo'ladigan bog'lanishlardan va analizatorlararo bog'lanishlardan tarkib topadi.

Idrok-sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan narsalarning ongda bevosita aks etishidir. Biz narsa va hodisalarni yaxlit holicha idrok qilamiz, narsalarning ayrim xossalarni esa sezamiz. Masalan, quyoshni biz idrok qilamiz, uning yorug'ini esa sezamiz, og'zimizdagi qandni idrok qilamiz, uning shirinligini esa sezamiz.

Kishining idroki uning tafakkuri bilan narsaning mohiyatini tushunib yetishi bilan chambarchas bog'liqdir. Narsani ongli idrok etish-unga fikran nom berish, ya'ni idrok etilgan narsani narsalarning muayyan guruhiga, sinfiga kiritish, uni so'z vositasida umumlashtirish demakdir. Idrok shunchaki sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan qo'zg'atuvchilarning oddiy yig'indisi bilan belgilanmaydi, balki mavjud ma'lumotlarni yaxshilab talqin qilish, izohlab berish yo'llarini

Idrokda-1) idrok jarayonini, ya'ni ongimizni bevosita aks ettiruvchi faoliyatni va 2) narsalarni idrok qilishdan hosil bo'ladigan sub'yektiv obrazni bir-biridan farq qilish lozim. Idrok murakkab ruhiy jarayondir. Bu murakkablik avvalo shundan iboratki, har bir idrok tarkibiga ayni vaqtda bir necha sezgi kiradi. Masalan: dori vositani idrok qilish: uning shaklini, rangini, sezish-bu ko'rish sezgilaridir. Hidini sezish shirin-chuchukligini sezish, og'ir-yengilligini, qattiq-yumshoqligini sezish va boshqa sezgilardan tarkib topadi. Idrok qilishda analiz yordamida shu ayrim sezgilar idrokning reseptiv tomonini tashkil qiladi.

Idrokning nerv-fiziologik mexanizmi narsalar xossalari yig'indisining ta'g'siri bilan hosil bo'ladigan muvaqqat bog'lanishlar tizimidan iboratdir. Har bir narsadagi xossalarning shu yig'indisiga qarab, biz narsalarni bir-biridan farq qilamiz. Idrok xotira, hayol, diqqat, tafakkur, nutq kabi ruhiy jarayonlar bilan chambarchas bog'langandir. Idrok jarayonlari faqat tevarak-atrofdagi narsalarning sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turishi natijasidagina emas, balki shu bilan birga idrok qilayotgan odam o'zining olamni bilishi va amaliy faoliyatida yon-atrofdagi narsalarga ta'sir qilishi natijasida ham vujudga keladi.

Idrokning tavsif qilinishida ham xuddi sezgilardagi kabi idrok qilishda ishtirok etuvchi analizatorlardagi mavjud farqlarga asoslanadi. Idrok etishda qaysi bir analizator ustunroq kelganiga muvofiq tarzda ko'rish, eshitish, paypaslab ko'rish, hidlash va ta'm bilish yo'li bilan idrok qilinishi farqlanadi.

Idrok qilish jarani, odatda o'zaro birgalikda harakat qiladigan bir qancha analizatorlar vositasida sodir bo'ladi. Harakat sezgilari u yoki bu darajada idrokning barcha turlarida ishtirok etadi. Misol tariqasida teri tuyushi analizatori ishtirok etadigan paypaslab turib idrok etishni ko'rsatish mumkin. Shunga o'xshab eshitish va ko'rish orqali idrok etishda harakat analizatorlari ham ishtirok etadi. Idrokning har xil turlari sof hoida kamdan-kam uchraydi, odatda ular bir-birlari bilan uyg'unlashib ketadi va natijada idrokning murakkab turlari hosil bo'ladi.

Jumladan, o'quvchining dars paytida matni idrok qilishi ko'rish, eshitish idroklarni o'z ichiga oladi.

Materiyaning mavjud bo'lish shakllari-fazo, vaqt va harakat idrokni tasniflashga binoan fazoni idrok etish, vaqtni idrok etish va harakatni idrok etish alohida ajratib ko'rsatiladi.

Idrok jarayoni ikki xil bo'ladi: ixtiyoriy va beixtiyoriy idrok. Oldindan belgilangan maqsadga qarab muayyan bir obyektning idrok qilish ixtiyoriy deb ataladi. Bemor holati bilan tanishish, kasallik tarixi varaqasiga kiritilgan vrach ko'rsatmalarini qarab chiqish, bemor shikoyatlarini tinglash ixtiyoriy idrokka misol bo'la oladi. Muayyan bir obyektning oldindan maqsad qilib olmasdan va maxsus tanlanmasdan, kuch sarf etmasdan idrok qilish jarayoni beixtiyoriy idrok deb ataladi. Bunday idrok jarayonlari diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qiladi. Masalan: uzoqda kelayotgan shoshilinch yordam mashinasi, palatadan to'satdan chinqirgan ovozni eshitamiz.

Fazoni idrok qilinishi kishining o'zini qurshab turgan muhitni chamalashining muqarrar shartlaridan bo'lib, uning ushbu muhit bilan o'zaro birgalikdagi harakatida katta rol o'ynaydi. U obyektiv ravishda mavjud bo'lgan fazoning aksini ifoda etadi va obyektning shakli, hajmi va o'zaro birgalikda joylashuvi, ular sathi, olisligi va yo'nalishlarining idrok etilishini o'z ichiga oladi.

Fazoni chamalashda harakat analizatori alohida rol o'ynaydi. Fazoni chamalashning maxsus qurollari qatoriga analizatorlar faoliyatida har ikkala yarim sharlar o'rtasidagi nerv bog'lanishlarini: binokulyar ko'rishni, binoural eshitishni, terining bimanual tuyishini, dirinik hid bilishni va shu kabilarni kiritish lozim.

Ko'zlarning turli olislikdagi narsalarni aniq ravshan ko'rishga moslashuvi 2 ta mexanizm - akkomodatsiya va konvergentsiya yordamida yuz beradi.

Akkomodatsiya - ko'z gavharining egriligini o'zgartirish yo'li bilan uning aksini sindirib qaytarish qobiliyatini o'zgartirish demakdir. Akkomodatsiya, odatda konvergentsiya bilan ya'ni ko'rish o'qlarini qayd qilinayotgan narsaga yo'naltirilishi bilan bog'liqdir. Konvergentsiya burchagi bevosita masofa indikatorini ya'ni o'ziga xos masofa o'lchagich (dalnomer) sifatida foydalaniladi.

Ikkita qo'zg'otuvchi - narsaning ko'z to'rpardasidagi tasviri akkomodatsiya hamda konvergentsiya natijasida ko'zdagi mushaqlarning zo'riqishi o'lchamlari bir biriga moslangan holda birga qo'shilishi idrok etilayotgan narsaning hajmi haqidagi shartli refleks tarzidagi signal hisoblanadi. (Uzoqlikni va chuqurlikni idrok qilish, ezaqlaydigan bolaning oyna ko'prik ustidagi harakati, zinalar nechta, kubiklar nechtaq Va boshqa misollar).

Ko'rish illyuziyalari: 1) kamon o'qi illyuziyasi; 2) temir yo'l izlari ko'rinishi; 3) tik chiziqlarning boshqacha ko'rinishi illyuziyasi. (Tsilindr qalpoq); 4) elpig'ich illyuziyasi; 5) kesishish illyuziyasi; 6) umumiy markazli doiralar illyuziyasi va b.

Ola-bula yuzaga chizilgan ketma-ket doiralar go'yo burama (spiral) chiziqlar singari idrok qilinadi. Illyuziya hayvonlarda ham kuzatiladi, ba'zi hayvonlar o'z tusini o'zgartirib, o'zini muhofaza qiladi. O'zini yashirishning samarali usuli mimikriyadir. Hayvonlarda rangini, qiyofasini o'zgartirishdir. (Hayvonlarning yil fasllariga, yashash joyiga qarab rangini o'zgartirishi).

Odamlar illyuziyadan maxsus maqsadga muvofiq foydalanishlarining eng ko'p tarqalgan turi maskirovka qilishdir. Og'irlikni idrok qilishda ham illyuziya hodisasi bo'lishi mumkin. Bunda hissiyot va xayol ta'sir etgan bo'lishi mumkin.

Vaqt ham makon singari materiyaning asosiy hayot kechirish shakllaridan biridir. Vaqtning idrok qilinishi voqelik hodisalarining ob'yektiv ravishda davomiyligini, tezligi va izchilligini aks ettirish demakdir. Ob'yektiv reallikni aks ettirarkan, vaqtning idrok etilishi kishiga o'zini qurshab turgan mihitdan mo'ljal olish imkonini beradi.

Odanda vaqt chamalash miya qobig'i bo'lmalarida ro'y beradi. Miya qobig'ining ma'lum bir joyida vaqt chamalash ro'y beradi, vaqtni sarhisob qilishning maxsus markazi mavjud degan taxmin asossizdir. Vaqtni idrok etilishi negizini qo'zgalish va tormozlanishning ritmik tarzda almashinuvi, markaziy nerv sistemasida, bosh miya yarimsharlarida qo'zgalish va tormozlanish jarayonlarinig susayishi oqibatidir.

Vaqtni idrok qilishda turli analizatorlar ayniqsa eshitish va kinestezik sezgilar ishtirok etadi. Makon va vaqt oraliqlari vaqtni idrok etishda juda muhimdir. (quyosh holati va vaqt, turli tovushlar: xo'rozning qichqirishi, azon tovushi, bir xil vaqtda chalinadigan gudok, ma'lum jadval bo'yicha qatnaydigan poezdning o'tishi yoki kechqurun ayrim qushlarning to'planib o'tishi, sayrashi va boshqalar eshitish sezgilari ta'sir qilayotgan qo'zg'otuvchining vaqtga oid xususiyatlarini: uning davomiyligini, ritmik xususiyatlarini va shu kabilarni aks ettiradi.)

Vaqt doimiyligini idrok etish ko'p jihatdan ichki kechinmalarga, hissiyotga ham bog'liq. qiziqarli va chuqur asoslangan faoliyat bilan band bo'lishdagi vaqt juda qisqa, zerikarli va mazmunsiz faoliyatda vaqt o'tishi qiyin, uzoq deb idrok qilinishi mumkin.

Harakatning idrok qilishini-ob'yektlarning fazoda egallangan holati o'zgarishining aks ettirilishidir. Harakatning idrok etilishi hayotiy muhim ahamiyatga egadir. Harakatni idrok etishda ko'rish analizatori asosiy rol o'ynaydi. Tezlik, tezlanish, harakatning yo'nalishi harkatdagi ob'yektning parametri hisoblanadi.

6-MAVZU: XOTIRA. XAYOL. TAFFAKKUR

Reja:

- 6.1. Xotita haqidagi tushuncha. Xotira jarayonlari, esda olib qolish, esga tushirish, esda saqlash, unitish.
- 6.2. Xayol haqida tushuncha. Xayol turlari, tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyoriy va ixtiyoriy xayo, orzu, tush ko'rish va shirin xayol.
- 6.3. Tafakkur haqida tushuncha. Tafakkur va hissiy bilish. Taffakkur operatsiyalari.

Tayanch so'z va iboralar

Xotita, operativ, tezkor, aks ettirish, mnemik, assosiativ, esga tushurish, unutish, Xayol, ijodiy xayol, ixtiyoriy xayol, Tafakkur, analiz sintez umumlashtirish, xulosa.

- 6.1. Xotita haqidagi tushuncha. Xotira jarayonlari, esda olib qolish, esga tushirish, esda saqlash, unitish**

Individning o'z tajribasini esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi.

Biz sezgan, idrok qilgan narsalar iz qoldirmasdan yo'qolib ketmaydi, balki ma'lum darajada esda saqlanib qoladi va qulay sharoitda yoki kerak bo'lganda esimizga tushadi. Kunlik tajribamiz shuni ko'rsatadi, esda qolgan narsalarning hammasi ham esimizga tushavermaydi, ularning bir qismi unutiladi. Unutish ham xotiraga oid hodisadir. Esda qolgan narsa xotira materialini, esda saqlanib turadigan va esga tushiriladigan narsa esa xotiraning mazmunini tashkil qiladi. *Ongimiz aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklashdan iborat bo'lgan aqliy faoliyat xotira deyiladi.* Xotira bir necha ruhiy jarayonni o'z ichiga oladi:

1. Esda olib qolish;
2. Esga tushirish;
3. Esda saqlash va unitish.

Bu jarayonlarning har biri alohida mustaqil psixik xususiyat hisoblanmaydi. Ular faoliyat davomida shakllanadi va o'sha faoliyat bilan belgilanadi. Muayyan bir materialni *esda olib qolish* hayot faoliyati jarayonida individual tajriba orttirilishiga bog'liqdir. Esda olib qolingani keyinchalik bo'ladigan faoliyatda qo'llash uchun uni *esga tushirish* taqozo etiladi. Muayyan bir materialning faoliyat doirasidan chiqib qolishi esa uning *unitilishiga* olib keladi. Materialni *esda saqlash* uning shaxs faoliyatidagi ishtirokiga bog'liq bo'ladi. Chunki har bir muayyan paytda kishining xulq-atvori uning butun hayotiy tajribasi bilan belgilanadi.

Xotira shaxs psixik hayotining eng muhim, belgilovchi xususiyati hisoblanadi. Xotiraning roli «o'tmishda yuz bergan» narsani aks ettirish bilangina cheklanib qolishi mumkin emas.

Xotira barcha psixik jarayonlarning eng muhim xarakteristikasi bo'lish bilan birga inson shaxsining birligi va yaxlitligini ta'minlaydi.

Xotira faoliyati esda olib qolishdan boshlanadi. Biz hamisha biror narsa yoki xodisani idrok qilamiz, biror narsa yoki hodisani esda olib qolamiz. Esda olib qolish jarayoni eng avval miya po'stida idrok qilinayotgan narsalar-buyum, surat, so'z, fikr va hokazolarning «izlari» hosil bo'lishidan va ayni vaqtda esda olib qolinadigan material bilan kishida mavjud bilim va tajriba o'rtasida, esda qoladigan materialning ayrim qismlari yoki elementlari o'rtasida bog'lanish vujudga kelishidan iboratdir.

Esda olib qolishning ikki turi mavjud: assosiativ va mantiqan esda qoldirish. Bir vaqtda va bir joyda birin-ketin idrok qilingan ikki yoki bir qancha narsa va hodisalarning obrazlari o'rtasida miyada hosil bo'ladigan bog'lanish assosiativ bog'lanish yoki assosiasiya deyiladi. Masalan, birorta ashulani eshitib turib, ayni zamonda shu ashulani aytayotgan odamning o'zini ham ko'rsak, shu ashulani idrok qilish o'rtasida yondosh assosiasiya hosil bo'ladi. Assosiasiyaning yondoshlik assosiasiyasidan tashqari o'xshashlik, qarama-qarshilik turlari ham mavjud.

Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan esda olib qolish jarayonida asosiy o'rinda fikrlash jarayonlari turadi. Esda qoldirilayotgan materialning ayrim qismlari va elementlari o'rtasidagi ma'no va mantiqiy bog'lanishlarni fikr yuritish yo'li bilan ochiladi. Ma'no bog'lanishlarni ochish birorta narsaning obrazini oddiy esda olib qolish emas, balki narsa va xodisalarga xos bo'lgan eng muhim va zaruriy bog'lanishlarni ochish demakdir, bir guruh doirasiga kirgan narsa va hodisalarning

umumiy va muhim belgilari, ular o'rtasidagi sabab va natija bog'lanishlarini aniqlash demakdir.

O'tmishda idrok qilingan narsalarning hisqtuyg'u, fikr va ish harakatlarning ongimizga qaytadan tiklanishi esga tushirish deyiladi. Esga tushirishning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'stida ilgari hosil bo'lgan nerv bog'lanishlarning qo'zg'alishidir.

Idrok qilingan narsalar miyamizda o'rnashib qolishi, esimizda turishi tufayli, ular turli usulda esimizga tushishi mumkin. Esda saqlash deyilganda ilgari tug'ilgan taasurot, fikr, his-tuyg'u va ish harakatlarning jonlanib, takrorlanib turishga moyillik paydo qilishi va mustahkamlanishini tushunamiz. Ana shunday moyillikning hosil bo'lishi va mustahkamlanib qolishi nerv sistemasining plastiklik deb ataluvchi alohida xususiyatga ega bo'lishi bilan bog'liq. Shuning uchun ham nerv sistemasi ilgari bo'lib o'tgan taasurotlarni takrorlashga tayyor turadi. *Unutish*-ilgarilari esga olib qolingani narsalarning ongimizdan tamomila yo'qolishi, ya'ni uni esda tutishga batamom qarama-qarshi jarayon deb tushunamiz. Bu xato fikrdir. Esdan chiqarish xotirani ko'pgina keraksiz detallardan holi qilish va eslab qolingani umumlashtirish, shu orqali esa uning saqlanib qolishiga yordam beradi. Esdan chiqarishning o'ziga xos xususiyati uning bir tekisda bo'lmasligidir. Esdan chiqarishning oldini olish uchun u materialni shunday, biroq o'z vaqtida takrorlash kifoyadir, chunki esdan chiqarilgan narsani qayta tiklash uchun anchagina mehnat talab qilinadi.

Xotiraning mexanizmlari haqidagi fiziologik nazariyalar I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati qonuniyatlari haqidagi ta'limotining eng muhim qoidalari bilan chambarchas bog'liqdir. Muvaqqat shartli bog'lanishlarning hosil bo'lishi haqidagi ta'limot-bu sub'yektning individual tajribasi tarkib topishi mexanizmlari haqidagi ta'limot, ya'ni aslida «fiziologik darajada esda olib qolish» nazariyasidir.

Xotira kishi hayoti va faoliyatining barcha jabhalarida ishtirok etishi sababli uning namoyon bo'lishi shakllari ham benihoya rang-barangdir. Xotiraning turlarga bo'linishi, eng avvalo, esda olib qolish va yana qayta eyaga tushirish jarayonlari o'rin olgan faoliyatning aynan o'ziga xos xususiyatlar bilan bog'liq bo'lishi kerak. Bu xotiraning u yoki bu turi kishida uning psixik tuzilishiga xos xususiyat sifatida gavdalangan hollar uchun ham to'g'ridir. Muayyan psixik xususiyat faoliyatda gavdalanmasidan oldin unda shakllanadi.

Xotira ta'riflarining esda olib qolish va qayta esga tushirish jarayonlari sodir bo'ladigan faoliyatning xususiyatlariga bog'liqligi xotiraning har xil turlarini ajratish uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda xotiraning ayrim turlari uchta asosiy mezonga muvofiq tarzda bo'linadi:

1) faoliyatda ko'proq sezilib turadigan psixik faollikning xususiyatiga qarab xotira harakat, emosional, obrazli va so'z-mantiqli turlariga bo'linadi;

2) faoliyatning maqsadlari xususiyatlariga ko'ra ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira turlariga bo'linadi

3) materialni qancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga ko'ra (uning faoliyatdagi roli va tutgan o'rniga bog'liq ravishda) qisqa muddatli, uzoq muddatli xotira turlariga bo'linadi.

Harakat xotirasi-turli xildagi ish harakatlari va ularning sistemasini esda olib qolish, esda saqlash va yana qayta esga tushirishdan iboratdir.

Emotsional xotira-his-tuyg'uga xos xotiradir. His-tuyg'ular hamisha bizga ehtiyojlarimiz va qiziqishlarimiz qanday qondirilayotgani, bizning tevarak-atrofdagi olamga munosabatimiz qanday yo'lga qo'yilganligi haqida xabar berib turadi. Shuning uchun ham hissiy xotira har bir kishining hayoti va faoliyatida juda muhim ahamiyatga egadir.

Obraz xotirasi tasavvurlarni, tabiat va hayot manzaralarini, shuningdek, tovushlarni, hidlarni, ta'mlarni esda olib qolishdan iborat xotira hisoblanadi. U ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilishga oid xotiradir.

Bizning o'y-fikrlarimiz *so'z-mantiq* xotiraning mazmunini tashkil etadi. O'y-fikrlar nutqsiz mavjud bo'la olmaydi, shuning uchun ham ularga oid xotira ham shunchaki mantiqiy deb emas, balki *so'z-mantiq* xotira deb ataladi. O'y-fikrlar turli xildagi til shakllarida mujassamlashgan bo'lishi mumkinligi vajidan ularning aks ettirilishi materialning yo faqat asosiy mohiyatini yetkazishga, yoxud uning aynan so'z bilan ifoda etilishiga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Biron narsani esda olib qolish yoki eslash uchun maxsus maqsad bo'lmagan holda esda olib qolish va yana qayta esga tushirish ixtiyorsiz xotira deb ataladi.

Oldimizga bironta maqsad qo'yib esda olib qolganimizda ixtiyoriy xotira haqida gap boradi.

Har kimning o'ziga xos xotira xususiyatlari bor. Xar kimning xotirasidagi farq xotiraning kuchida ifodalanadi. Ma'lumki, xotirasi kuchli va xotirasi zaif odamlar bor. Xotiraning kuchli-kuchsiz bo'lishi esda olib qolish va esdan chiqarish tezlik darajasiga qarab belgilanadi. Tez esga olib sekin, bora-bora unutish kuchli xotiraning xarakterli xususiyati bo'lsa, sekin esda olib qolish va tez esdan chiqarib qo'yish kusiz xotira belgilaridandir.

6.2. Xayol haqida tushuncha. Xayol turlari, tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyoriy va ixtiyoriy xayo, orzu, tush ko'rish va shirin xayol

Xayol deb biz ilgari idrok qilmagan, tajribamizda uchratmagan narsa va xodisalarning obrazlarini mavjud xotira tasavvurlari asosida miyamizda yaratishda ifodalanadigan faoliyatga aytiladi.

Turmushning muayyan bir sharoiti, odamning bilish, amaliy, axlokiy, estetik va boshka ehtiyojlari xayol jarayoniga sabab buladi. Ma'lumki, kishilar utmishda tabiat berayotganiga kanoat qilmay, uni uzgartirish, kayta kurish va undan kuprok narsalarni undirib olish uchun xayol so'rganlar. Natijada xayollarida yangi-yangi mexnat kurollari obrazlarini yaratganlar, bu obrazlar asosida esa usha kurolning uzini yasaganlar. Demak, dastlab xayol obrazlari tabiatni uzgartirshga ehtiyoj sezish tufayli kishilarda paydo bulgan.

Xayol yuksak bilish jarayoni bo'lib, u kishining o'ziga xos insoniy xarakterga ega bo'lgan faoliyatida namoyon bo'ladi. Mehnatning natijasini xayolga keltirmay turib, ishga kirishb bo'lmaydi. Fantaziya yordami bilan kutilayotgan natijani tasavvur qilish uning muhim xususiyatidir.

Bizning ongimizda o'zimiz ilgari idrok qilgan obyektlar to'g'risidagina emas, shu bilan birga, biz idrok qilmagan obyektlar (narsalar, voqealar, shaxslar, joylar va shu kabilar) to'g'risida ham tasavvurlar bor. Masalan, garchi biz Antarktikada,

Janubiy qutbda bo'lmagan, Mirniy pasyolkasidagi tadqiqotchilarning hayotini va ishini ko'rmagan bo'lsak ham, lekin ular haqida bizning tasavvurimiz bor, biz Vatanimizning uzoq o'tmishidagi voqealar to'g'risidagi tasavvurga egamiz, o'n, yuz va ming yillardan keyin nimalar bo'lishini tasavvur qilamiz va hokazo. Biz kosmik kemalarning Oyga va boshqa planetalarga uchishini tasavvur qilishimiz mumkin. Bu tasavvurlarni xayolimiz yaratib beradi, xotira tasavvurlaridan farq qilgan bu tasavvurlar xayol tasavvurlari yoki fantaziya tasavvurlari deb ataladi.

Xayol vujudga keltirayotgan obrazlar (tasavvurlar) faqat ongning subyektiv mazmunigina bo'lib qolmaydi, shu bilan birga, bu obrazlar odamlarning hayoti va faoliyatida og'zaki va yozma nutqda ifodalanadilar; narsalarda, bo'yoqlarda, tovushlarda, she'r va proza tariqasidagi adabiy asarlarda va san'atning boshqa turlarida gavdalanadi.

Shunday qilib, xayol ong faoliyatidir, bu faoliyat ilgari biz idrok qilmagan, tajribamizda uchratilmagan narsa va hodisalarning obrazlarini mavjud tasavvurlarimiz asosida miyamizda yaratishda ifodalanadi. Odanning miyasida ilgari vujudga kelgan muvaqqat bog'lanishlarning miyada gavdalanishini va bu bog'lanishlar bir-biri bilan tutashib, yangicha paydo bo'lishini xayolning nerv-fiziologik negizi deb hisoblamoq kerak.

Ogning boshqa funksiyalari kabi xayol ham, tarixan, avvalo odanning mehnat faoliyatida rivojlanib kelgan. Odamlar o'z ehtiyojlarini qondirmoq uchun odam aralashmasdanoq tabiat berayotgan mahsuldan ham ko'ra ko'proq mahsul olish niyatida tevarak-atrof olamni o'zgartirganlar va uni o'zlariga bo'ysundirganlar. O'zgartirmoq va yaratmoq uchun esa istalgan narsani oldindan tasavvur qilish, shunday o'zgartirishga qanday yo'llar bilan erishishni va uning natijalarini tasavvur qilish lozim bo'lgan. Bora-bora odanning xilma-xil ehtiyojlari – ijtimoiy, bilish, estetik va shu kabi ehtiyojlari rivojlana borgan sari xayol ham rivojlana borgan. Jamiyatdagi odamlarning ijodiy faoliyatida namoyon bo'layotgan xayol ham ijtimoiy hayot sharoitiga va umumiy madaniy rivojlanish darajasiga qarab, shu jamiyatdagi odamlarning asosiy intilishlariga qarab, alohida xarakter, alohida yo'nalish kasb qilaveradi.

Xayol tasavvurlarining idrok obrazlaridan va xotira tasavvurlaridan farqi shuki, xayol tasavvurlari tajribamizda orttirilgan obyektlarga ega emas. Xo'sh, odamlarning ongida bu obrazlar qayerdan va qanday qilib paydo bo'ladi, degan savol tug'iladi. Albatta, bu obrazlar biror manbaga ega bo'lmay, yo'q narsadan paydo bo'lishi mumkin emas. Muayyan bir ehtiyoj mavjud bo'lgan taqdirda xayolning tegishli obrazlari xayol tasavvurlari insonning tajribasiga va xotira tasavvurlariga asoslanib hosil bo'lishi va tarkib topishi mumkin. Bu tasavvurlar xayol tasavvurlarini vujudga keltirishga asos bo'ladigan materialdir.

Xayol turlari. Xayol har xil turlarda namoyon bo'ladi. Tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol – xayol turlari jumlasidan bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi.

Tasavvur xayoli va ijodiy xayol. Tasavvur xayoli deb, hozir yoki o'tmishda aslida mavjud bo'lsa ham, lekin bizning tajribamizda hali uchramagan va biz idrok qilmagan narsa va hodisalar to'g'risida tasavvur hamda obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytamiz.

Bu narsalarning obrazlari boshqa kishilarning aytib bergan so'zlari asosida, shuningdek, yozma va boshqa hujjatlar asosida yaratiladi. Mana shu hamma misollardagi tasavvur obyektlari hozir yoki o'tmishda aslida bo'lgan bo'lsa-da, lekin biz o'zimiz bevosita idrok qilmagan obyektlardir. Tasavvur xayoli jarayonida odam o'zi ko'z oldiga keltirayotgan obrazning obyekt haqiqatan ham muayyan joyda bo'lganligini yoki muayyan vaqtda bo'lganligini anglaydi. Tasavvur xayolining xarakterli xususiyati ham mana shudir. Masalan, arxiv hujjatlari va tarixiy yodgorlik bilan ishlayotgan tarixchining xayoli ham shu jumladandir, chunki u tarixda bo'lib o'tgan voqealarni shu materiallar asosida ko'z oldiga keltiradi.

Kimdir – birov ma'lum bir sistemaga solgan, undagi obrazlarni ham yaratgan tayyor material asosida biron-bir obraz yaratayotganda qilingan xayol ham tasavvur xayoli bo'ladi. Masalan, badiiy asarni o'qiganimizda, badiiy suratni ko'rganimizda, texnika chertyoqlarini va sxemalarini o'qiganimizda, hikoya eshitganimizda bizning ongimizda shaxslarning, suratlarning, tabiat manzaralarining, voqealarning obrazlari paydo bo'ladi.

Ijodiy xayol deb, bizning tajribamizda bo'lmagan va voqelikning o'zida ham uchramagan narsa va hodisalar haqida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytiladi.

Odam o'zining ijodiy xayolida o'zi biror yangi, original narsa yaratadi. Masalan, yozuvchi o'z asari uchun personajlarning tipik obrazlarini yaratayotganida uning xayoli mana shunday ijodiy xayol bo'ladi. Ixtirochining yangi mashina, yangi asbob loyihasini yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir.

Tadqiqotchining biror gipoteza yoki eksperiment rejani yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Ijodiy xayolning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat bo'ladi. Avvalo yaratilayotgan obrazning obyekt haqiqatda yo'qligi, qandaydir biron yangi narsa yaratilayotganligi anglanadi. So'ngra, jamiyatning va shu muayyan kishining ehtiyoj va manfaatlari o'sha obrazni yaratishga

rag'batlantiradi, shu obrazning yaratilishi o'sha obrazni yaratayotgan odamdagi shaxsiy tasavvurlar va bilimlar boyligiga, shuningdek, o'sha odam xayolining alohida ijodiy xislatlariga bog'liq bo'ladi. Ijodiy xayol obrazlari so'zlarda yoki moddiy obyektlarda gavdalantirilishi, tasvir qilinishi mumkin.

Ijodiy xayol san'atning hamma turlarida – poeziyada, musiqada, tasviriy san'atda (suratkashlikda), arxitekturada, qishloq xo'jaligidagi novatorlikda, fan va texnika sohasidagi ixtirolarda namoyon bo'ladi.

Ijodiy xayol jarayonida odam o'z ongida faqat yangi mazmun yaratibgina qolmaydi, shu bilan birga, obyektiv olamda yangi real narsalar ham yaratadi. Shuni nazarda tutish kerakki, tasavvur xayoli bilan ijodiy xayol o'rtasidagi farq faqat nisbiy farqdir. Ijodiy xayol jarayonida bo'lgani kabi, tasavvur xayoli jarayonida ham obyektlarning obrazlari yaratiladi, yangidan ijod qilinadi. Xayolning bu ikki turi ham aslida ijodiy jarayondir.

Orzular va shirin xayol surishlar ijodiy xayolning alohida turlaridir. Orzu – ijodiy xayolning tilakdagi kelajakka qaratilgan faoliyatidir. Orzu qilish –

ko'nglimizga yoqadigan istiqbol obrazlarini yaratish demakdir. Chunonchi, yosh yigit kelgusida pedagog, muhandis, tokar, shifokor, traktor haydovchi, uchuvchi va hokazo bo'lishni orzu qiladi.

Odamning kosmosga uchishi yaqin-yaqingacha ham ro'yobga chiqmaydigan orzu, deb hisoblanib kelgan edi, endilikda esa kosmonavtlar kosmosda bir necha o'n million kilometr masofani bosib o'tdilar. Endi biz Oy, Mars, Venera, Koinotning boshqa planetalariga uchishni orzu qilmoqdamiz. Bu orzu ham real orzudir. Bu orzu ham amalga oshiriladi. Binobarin, agar xayolda yaratilgan obrazlar amalga oshirilishi mumkin bo'lsa va haqiqatan amalga oshirilayotgan bo'lsa, bunday obrazlarni yaratib bergan xayolni real xayol deb aytamiz. Texnikaning, san'atning hamma turlari mana shunday real xayol mahsullaridir.

Maktab o'quvchisining «kelgusida qahramon bo'laman» degan orzusi va shu orzuning haqiqatan amalga oshirilganligi mana shunday real orzudir. Kuchli real xayol ilmiy bashoratning, fan istiqbolini oldindan ko'rishning eng muhim tarkibiy bo'laklaridan biridir. Masalan, K. E. Siolkovskiy mana shunday juda kuchli real xayol qilish quvvatiga ega edi. Bu haqda Yu. A. Gagarin quyidagilarni yozadi: «Shuni aytish mumkinki, Siolkovskiy o'zining «Yerdan tashqarida» degan kitobida men o'zim uchgan vaqtda ko'rgan narsalarning hammasini juda ravshan tasavvur qilgan. Kosmosga ko'tarilgan insonning ko'zi oldida gavdalangan olamni Siolkovskiy hammadan ko'ra ravshanroq tasavvur qilgan edi».

6.3. Tafakkur haqida tushuncha. Tafakkur va hissiy bilish. Taffakkur operatsiyalari

Tafakkur deb narsa va hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlarning ongimizda aks ettirilishiga aytiladi.

Tafakkur bilish jarayonining eng yuksak shaklidir. U shaxsning obyektiv voqelikdagi narsa va hodisalarni, ularning muhim xususiyatlarini, bog'lanish hamda munosabatlarini bevosita umumlashgan holda aks ettirishdan iborat bo'lgan aqliy jarayonidir. Tafakkur amaliy faoliyat asosida hissiy bilishdan boshlanadi va hissiy bilish chegarasidan tashqariga chiqadi. Dunyoni bilish faoliyati ikki yo'ldan borishi mumkin. Bevosita yo'l bilan narsa va hodisalarning ayrim xossalarni sezgilar yordamida, idrok orqali narsa va hodisalarni yaxlitligicha, shuningdek, ilgari sezib idrok qilgan narsalarni ko'z oldimizda yaqqol tasavvur qilib bilib olamiz. Bu bevosita hissiy bilishdir.

Dunyoda shunday narsa va hodisalar borki, biz ularni sezish, idrok qilish, tasavvurlar orqali bila olmaymiz. Bunday vaqtda dunyoni hissiy (bevosita) bilishdan tasavvur orqali tafakkurga (bavosita) o'tiladi. Dunyodagi narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabat, bog'lanish hamda qonuniyatlarni biz hissiy yo'l bilan bila olmay, faqat bavosita yo'l bilan tafakkur orqali to'liq va chuqur bilib olamiz. Tasavvur qilishimiz mumkin bo'lmagan hodisalar fikr yuritish orqali hal qilinadi. Voqelik tafakkurda idrok va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq va to'laroq aks etadi.

Biz sezgi, idrok va tasavvur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo'lmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan, bizga ma'lumki, agar yorug'lik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur spektrning yetti rangiga ajralib ketadi, bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko'zimiz bilan ko'ramiz), lekin fizikadan bizga shu narsa ma'lumki, bu nurlardan bo'lak, yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infraqizil va ultrabinafsha nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko'rmaymiz, idrok qilmaymiz. Bunday nurlarning borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan.

Tafakkur – voqelikning umumlashtirib aks ettirilishidir. Biz ayrimayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umuman mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin.

Umumiylash natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan, «O'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Tafakkur qilish jarayoni biror psixik elementlarning shunchaki birbiri bilan almashinishi tarzida voqe bo'lmasdan, balki alohida aqliy operatsiyalar – biz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalar (obyektlar) ustida, biz umumiylashgan va abstrakt tushunchalarga ega bo'lgan obyektlar ustida aqliy harakatlar qilish tarzida voqe bo'ladi.

Tafakkur qilish – operativ jarayondir. Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiylashtirish, aniqlashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosil bo'ladi, real olamdagi narsalar va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar vujudga keladi.

Taqqoslash – shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar o'rtasida o'xshashlikni yoki tafovutni, tenglik yoki tengsizlik borligini, bir xillik yoki qarama-qarshilik borligini aniqlashda ifodalanadi. Narsalarning o'xshashligi yoki tafovuti dastlab bevosita sezgilarda va idroklarda aks etadi. Taqqoslash fikr qilish jarayoni bo'lib, bu jarayon idrok qilinayotgan narsalarning o'xshashligi yoki tafovutini

aniqlash lozim bo'lganda, yoxud sezgilarda va idrokda bevosita aks etmagan o'xshashlik va tafovutni topish lozim bo'lgan hollarda voqe bo'ladi.

Analiz – narsani (buyumlarni, hodisalarni, jarayonni) tarkibiy elementlarga, qismlarga yoki tarkibiy belgilarga bo'lish demakdir. Analiz jarayonida butunning uning qismlariga uning elementlariga bo'lgan munosabati aniqlanadi. Biror moddiy narsani uning moddiy elementlariga ajratib bo'lish eng oddiy shakldagi analizdir. Stolni ayrim qismlarga bo'lish – uning oyoqlarini, yashiklarini va boshqa shu kabilarni

bir-biridan ajratib olish mumkin. Kimyogar suvni vodorod bilan kislorodga ajratib yuboradi. Mana shu hollarning hammasida analiz narsalar va hodisalar bilan qilinadigan ish-harakatlarda ifodalanishi mumkin. Analiz obyektlarni amalda ajratib bo'lmaydigan elementlarga yoki belgilarga bo'lishda ham ifodalanishi

mumkin. Bu fikriy analiz, ya'ni fikrda qilinadigan analizdir. Matematika masalasini yechish analiz qilishdan – dastlab bir qancha ma'lum sonlarni, so'ngra esa noma'lum sonlarni topishdan boshlanadi.

Sintez – analizning aksi yoki teskarisi bo'lgan tafakkur jarayonidir. Bu jarayon obyektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa, yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar, yoki qismlar tariqasida olingan buyum yoki hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga bo'lgan munosabati aniqlanadi.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir, amaliy analiz bo'lgani singari, sintez ham amaliy bo'lishi mumkin. Chunonchi, mashinaning ayrim detallari biribiriga tegishli tarzda biriktirilganda, ya'ni ular sintez qilinganda, yaxlit, butun mashina, masalan, odimlovchi ekskavator hosil bo'ladi. Kislorod bilan vodorodning kimyoviy birikishi natijasida suv hosil bo'ladi. Mana shu va shunga o'xshash hollarning hammasida sintez fikr qilish jarayonlarida va ish-harakatlarda sodir bo'ladiki, bu ish-harakatlar natijasida bir butun, yaxlit moddiy narsa hosil bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, fikran bo'lishi mumkin, ya'ni sintezda ayrim elementlarni faqat fikrda bir butun qilish mumkin. Masalan, biz chet tilining o'zimizga ma'lum bo'lgan so'zlaridan mazmunli gap tuzayotganimizda yoki ana shunday ma'lum so'zlardan tarkib topgan tayyor gapni o'qib tushunayotganimizda xuddi shunday jarayon sodir bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, o'qish jarayonida katta o'rin tutadi. Masalan, o'qishga o'rgatish vaqtida tovushlar va harflardan bo'g'inlar, bo'g'inlardan so'zlar, so'zlardan gap tuziladi. Mana shuning o'zi – sintezdir.

Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki tarixiy arboblarning qilgan ishlarini, fikrlarini, hislarini tasvirlash va analiz qilish yo'li bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlarning xarakteristikasi hosil bo'ladi.

Abstraksiya – shunday bir fikrlash jarayonidirki, bunda tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha obyektlarning biror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosabati) shu obyekt yoki obyektlardan fikran ajratib olinadi. Bu jarayonda obyektдан ajratilgan bir belgining o'zi tafakkurning mustaqil obyekti bo'lib qoladi. Abstraksiya, odatda, analiz jarayonida yoki analiz natijasida sodir bo'ladi. Masalan, sinfdagi doskani tasviriy analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini – qoraligini ajratib olish mumkin va qora doska to'g'risida emas, balki doskaning qoraligi to'g'risida, so'ngra esa umuman qoralik to'g'risida fikr qilish mumkin. Biz odamlar, samolyotlar, suv, ot va hokazolarning ko'z oldimizdagi harakatini kuzatib turib, ularning bitta umumiy belgisini – harakatini fikran ajratib olishimiz va umuman harakat to'g'risida fikr qilishimiz mumkin. Chunonchi, abstraktlash yo'li bilan bizda uzunlik, kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabilar to'g'risida abstrakt tushuncha hosil bo'ladi.

Umumiy lashtirish – tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning o'xshash, muhim belgilarini shu narsalar to'g'risidagi bitta tushuncha qilib, fikrda birlashtirish demakdir. Masalan, olmalarda, noklarda, o'riklarda, apelsinlarda va

boshqa shu kabilarda bo'lgan o'xshash belgilar bitta tushunchada birlashadi, biz buni meva degan so'z bilan ifodalaymiz.

Daraxtlar, o'tlar, gullar va boshqa shu kabilar «o'simlik» degan tushunchada umumiyashtiriladi, o'simlik va hayvonlar «organizm» degan tushunchada umumiyashtiriladi, harf va raqamlar «belgi» degan bir tushunchada umumiyashtiriladi. Umumiyashtirish tafakkurning abstraktlashtiruvchi faoliyati bilan

chambarchas bog'langandir. Abstraktlashtirish jarayonida ayrim narsalarning o'xshash belgilari aniqlanadi va shu o'xshash belgilar umumiyashtiriladi.

Xulosa chiqarish – tafakkurning tarixan tarkib topgan mantiqiy shaklidir, tafakkurning shu mantiqiy shakli vositasi bilan bir yoki bir necha ma'lum hukmlar (asoslar) dan yangi hukm – xulosa chiqariladi. Masalan, «Osmondagi hamma jismlar singari Quyosh ham, Yerdagi kabi elementlardan tarkib topgandir», «Quyoshda geliy elementi bor» degan ikkita hukm bor. Mana shu ikki hukmdan: «Demak, Yerda ham geliy bor» degan yangi hukm chiqariladi. Yerda geliy borligi dastlab xuddi ana shunday xulosa chiqarish yo'li bilan kashf qilingan edi. So'ngra bu xulosa amaliyotda ham tasdiqlandi.

Xulosa chiqarishning uch turi bor. Bular – induktiv xulosa chiqarish, deduktiv xulosa chiqarish va analogiyaga asosan xulosa chiqarishdir. Induktiv xulosa chiqarish (yoki induksiya) xulosa chiqarishning shunday bir turidirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan bitta umumiy hukm chiqariladi. Masalan, shunday hukmlar bor: «Yog'och qizdirishdan kengayadi», «Temir qizdirishdan kengayadi», «Suv isitishdan kengayadi», «Havo qizdirishdan kengayadi» va hokazo. Biz mana shu hukmlar (asoslar) dan yangi umumiy hukm (xulosa) chiqarib, demak, «jismlar qizdirishdan kengayadi» deb aytamiz. Umumiy hukmda yakka hukmga o'tish yo'li bilan xulosa chiqarishni deduktiv xulosa chiqarish (yoki deduksiya) deb ataymiz.

Masalan: «Jismlarning hammasi qizdirishdan kengayadi». Asos. «Havo jismdir». Asos. «Demak, havo ham qizdirishdan kengayadi» – xulosa. O'qitish jarayonida umumiy qoidalarni juz'iy, yakkalarga tatbiq qilish vaqtida o'quvchilar deduksiya yo'li bilan fikrlaydilar. Masalan, o'quvchilarga oxiridagi undosh tovush aniq eshitilmaydigan so'z uchrab qoladi (kitob, ozod va hokazo). Ular umumiy qoidani bilganliklari sababli o'sha qoidani mana shu juz'iy holda tatbiq qiladilar va aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmog'i uchun so'zni turlab, uni to'g'ri yozadilar. Analogiya yo'li bilan, ya'ni o'xshashligiga qarab xulosa chiqarish – juz'iy yoki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqarishdir.

7-MAVZU: IRODA.TEMPERAMENT

Reja:

7.1.Iroda haqida tushuncha. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari.

7.2.Irodaviy harakatlar va uni boshqarish.

7.3.Temperament haqida tushuncha. Temperament haqidagi tasavvurlarning rivojlanish tarixi.

7.4.Oliy nerv faoliyati tipi va temperament.

Tayanch soʻz va iboralar

Iroda, chidamlilik, matonat, sabrtoqatlilik, mustaqillik, tirishqoqlik, sobitqadamlik, temperament, xolerek, sangvinik, melonxolik, flegmatik.

7.1. Iroda haqida tushuncha. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari

1. Shaxs irodaviy sifatlarini psixologik nuqtai nazardan oʻrganilishiga, qadim zamonlardan buyon olimlar tomonidan eʼtibor qaratilib kelingan. Bugungi fan texnika rivojlanishi bilan bir qatorda irodaviy sifatlarni oʻrganish boʻyicha xam ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Psixologiya fanida irodani oʻrganish turli ilmiy-metodologik asosga qurilgan holda ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida amalga oshirilib kelinmoqda. Uzoq tarixga ega boʻlgan izlanishlar falsafa fani qobigʻida oʻtkazilgan, lekin sof psixologik masalalarni ochishga harakat qilingan. Iroda toʻgʻrisidagi mulohazalar, talqinlar, uning ichki mohiyatini ochishga intilish antik dunyoda yuzaga kelgan. Ularning bir qator asosli fikrlari, prinsiplari to hozirgi davrgacha oʻz qiymatini tarixiy omil sifatida saqlab turibdi. Chunki qadimgi zamonlarda ham insonning tabiat va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlari, shaxsning mazkur munosabatdagi roli, oʻrni muhim ahamiyat kasb etgan. Ana shundan kelib chiqqan holda shaxs irodasi mohiyatini tushunishga qaratilgan ilmiy-psixologik yondashuvlar vujudga kelgan.

Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning XVII asriga kelib psixologiyaning iroda kategoriyasiga nisbatan qiziqish avj olgan. Bu ajoyib ijtimoiy-psixologik voqelik boʻlib, nazariya bilan amaliyotning uzviyligini namoyish qilish uchun xizmat qilar edi. Inson imkoniyatini ilmiy jihatdan ochish uchun uning harakatlantiruvchi, ichki mexanizmi yuzasidan muayyan ham nazariy, ham miqdoriy maʼlumotga ega boʻlish kerak edi. Mazkur davrning yyetakchi nazariyotchilaridan boʻlmish mutafakkirlar Gobbs va Spinozalar oʻrganilayotgan masala yuzasidan shaxsiy mulohazalarini shunday taʼkidlab oʻtganlar – faollik manbaini bemahsul sohaning paydo boʻlishi, deb tushunish mumkin emas, chunki uni shaxs kuch-quvvatining hissiy intilishi bilan uzviylikda qaramoqlik lozim.

Psixologlar tomonidan irodaga nisbatan bildirilgan munosabatlarning tahlili koʻrsatishicha, psixologiya fanida irodani tushunish, talqin qilish, uni taʼriflash boʻyicha ular oʻrtasida ilmiy-metodologik nuqtai nazaridan bir xil yoki oʻxshash munosabat yaratilmagan. Qolaversa, irodaviy sifatlarning maʼnoviy asosini tahlil qilishda ham umumiylik, ham umumiy qarashlar majmuasi mavjud emas. Qiyosiy tavsif bunga yorqin misol boʻlib xizmat qiladi.

Psixologiya fanida irodaviy sifatlar va ularning maʼnosi, mohiyati, mazmuni, koʻlami jihatidan ham qarama-qarshi, eʼtirozli mulohazalar mavjud. Psixologlarning irodaviy sifatlariga munosabatlari toʻgʻrisida ayrim fikr va mulohazalar bildiramiz. Jumladan, V.A.Krutetskiy oʻz izlanishlarida irodaviy sifatlar tarkibiga sobitqadamlik, mustaqillik, qatʼiyatlilik, intizomlilik, dadillik, jasoratlilik va tirishqoqlikni kiritadi. Ularning taʼrifiga, foydalanish imkoniyatiga, shakllantirish yoʻl-yoʻriqlariga toʻxtalib oʻtadi. P.M.YAkobson esa irodaning muhim sifatlarini mustaqillik, qatʼiyatlilik, tirishqoqlik, oʻzini uddalashga ajratadi. Insonda namoyon boʻladigan irodaviy sifatlari qatoriga mana bularni kiritadi: sobitqadamlik va tashabbuskorlik, tashkillashganlik va intizomlilik, urinchoqlik va

tirishqoqlik, dadillik va qat'iyatlilik, chidamlilik va o'zini uddalashlik, botirlik va jasoratlilik. O'tkazilgan tahlillarimizga qaraganda, nima uchundir aksariyat ilmiy-psixologik adabiyotlarda irodaviy sifatlar qatoriga "ishonch" tushunchasi kiritilmagan. Bunday izlanishdagi uzilishlarga qaramay, "ishonch" iroda sifati tariqasida tadqiq etilishga loyiqdir. Fikrimizni tasdiqlash uchun A.I.SHcherbakov tadqiqotidan namuna keltirishning o'zi, chamamda, etarlidir. Izlanuvchining ta'kidlashicha, bir talabaga qisqa vaqt ichida institutni tugatish taklif qilingan, lekin sinaluvchi bu ishni uddasidan chiqa olmasligini oshkora bildirgan. Shundan so'ng eksperimentator talabada o'z kuchiga ishonch tuyg'usini uyg'otishni maqsad qilib qo'ygan va unda irodaviy zo'r berish, qiyinchiliklarni yengish vositalarini shakllantirgan. Buning natijasida talaba o'z maqsadiga erishishga muvaffaq bo'lgan. Bunga o'xshash tajriba boshqa tadqiqotchilar tomonidan ham o'tkazilganligi ilmiy manbalarda uchraydi. Hozirgi davrda shuning uchun ham o'z kuchiga ishonch psixologik hodisa sifatida o'rganilishi ko'pchilik psixologlarni qiziqtiradi. Chunki kuchli irodaviy zo'r berish qanday ob'ektiv yoki sub'ektiv omillar bilan shartlanganligini kashf qilish muhim ilmiy-psixologik masala bo'lib hisoblanadi. Xuddi shu bois, hozirgi zamon psixologiyasida irodaga oid nazariyasi zaifligi tufayli irodaviy sifatlarni tasniflashning asosiy prinsiplari ishlab chiqilmagan. Lekin bundan bu borada izlanishlar olib borilmayapti, degan ma'no kelib chiqmasligi kerak.

Ta'kidlab o'tilgan, zaiflikda o'z ifodasini topgan psixologik masalani hal qilish xohish-istagida V.K.Kalin irodaviy sifatlarni tasniflashga harakat qilgan. Muallif nuqtai nazaricha, bazal irodaviy sifatlar irodaviy jarayonlar asosida vujudga keladi. Lekin bunda uning intellektual va axloqiy jabhalari ishtirok etmaydi. Kalin bazal sifatlarni aniqlash uchun ongning mana bunday tarzda namoyon bo'lishini tanlaydi: a) faollik darajasining ortishi; b) zaruriy faollik darajasini qo'llab-quvvatlash; v) faollik darajasining pasayishi. Oldingi fikr va mulohazalardan kelib chiqqan holda tadqiqotchi quyidagi sifatlarni muhokama uchun mutaxassislar diqqat-e'tiboriga tavsiya qiladi: g'ayratlilik, chidamlilik, vazminlik. Agarda bu jarayonda intellektual negiz ishtirok etmasa, u holda qaysi hal qiluvchi qurilma hisobiga vaziyat baholanadi, harakatni kuchaytirish, quvvatlash, pasaytirish to'g'risida komanda qanday beriladi, bu narsani tushunib bo'lmaydi. Bu yo'nalishdagi talqinni davom ettirgan V.K.Kalin bazal tizimga kirmagan irodaviy sifatlarni ikkilamchi, deb nomlaydi. Chunki ularda bilimlar, ko'nikmalar, emotsiya va intellektning paydo bo'lishi mujassamlashadi. Negadir muallif qat'iyatlik tushunchasini uning so'zi bilan aytganda, ikkilamchilar qatoriga kiritadi. Vaholanki, V.K.Kalinning mulohazasicha, u o'ziga mahliyo qiladigan his-tuyg'ularni engishdan, shuningdek, rad etilgan variantlardan, ishonchsizlikni to'sishdan tashkil topadi. Tadqiqotchi o'zining qaysidir psixologik bazisiga ko'ra, tirishqoqlik tushunchasini ham ikkilamchi sifatlar qatoriga kiritadi. Lekin matnlarda bu qarorga izoh berilmaydi, o'z-o'zidan dildagi dilda qolib ketganday tasavvur kishida paydo bo'ladi. Bizning faraz qilishimizcha, ularda ob'ektning to'planganligi ifodasi o'z aksini topgan, ravshan, aniq hayotiy-ijtimoiy qadr-

qiymat mujassamlashgan. Bularning echimi to'g'risida alohida fikr-mulohaza yuritish, dadil g'oyalarni ilgari surish fursati etib kelganga o'xshaydi.¹

Ilmiy-psixologik rasmiy manbalarda ta'kidlanishicha, chidamlilik sifati tavsifida "qo'shimcha impulslar", "qo'shimcha irodaviy zo'r berish", "iroda kuchi", "sabr-toqat" jabhalari ifodasining o'rni mavjud. Ma'lumotlarga asoslanib shuni aytish mumkinki, chidamlilik tushunchasiga xos turtkilarning xususiyatlari tirishqoqlik irodaviy sifatiga mutanosib tutish hollari uchraydi.

T.Gobbs ham irodani insonning har qanday xatti-harakatini amalga oshirish bilan bog'laydi. U irodani predmetga nisbatan moyillik o'rnini undan nafratlanish egallagandan keyin insonning harakat oldidan qabul qilgan so'nggi xohishi sifatida talqin qilgan. Istak predmet yoki xatti-harakatning foydasi to'g'risidagi mulohazalardan keyin qabul qilinadi. "Iroda va moyilliklar bu bir narsa", - deb ta'kidlaydi olim. Uning nuqtai nazaridan muammo ko'rib chiqiladigan bo'lsa, iroda intilish, moyillik, hirs, aql bilan bir qatorda mustaqil voqelik bo'lmay qoladi. Iroda bor-yo'g'i aql bilan foydasi aniqlanadigan oddiy moyillik (xohishga)ka aylanib qoladi. Mazkur dunyoqarash tufayli iroda va motivatsiyani ayniylashtirish, ularni ajrata olmaslik vujudga keladi (Ayniqsa, K.Levin ilmiy ishlaridan so'ng bu yo'nalish AQSH psixologiyasi keng kuzatiladi).

T.Gobbsning irodaga yondashuvi D.Gartliga ham xosdir. "Iroda – bu harakatni vujudga keltirishga qodir mayl yoki jirkanishdir. SHu tariqa iroda aynan hozirgi daqiqada kuchli istak yoki e'tirozdir".

D.Pristli iroda deb inson harakat qilish to'g'risidagi qarorni qabul qilganidan so'ng hosil bo'luvchi intilish yoki istakni atashni taklif qiladi. CHunki istalgan predmet ko'z o'ngimizda bo'lsa-da, harakat qilish xohishi har doim ham vujudga kelavermaydi, buning uchun harakat qilish istagi bo'lishi shart. Bu intilish va harakatlar doimo motivlar tomonidan belgilab beriladi, oqibatda irodaning hamisha sababi bo'ladi degan hukmga keladi olim.

A.Kollinz iroda deganda "biror harakatni boshlash yoki undan voz kechish, davom ettirish yoki to'xtatishni" tushungan. Uning fikricha, xohish-istak iroda akti, uning ifodasi bo'lib, undan keyingina harakat boshlanadi.

G.Spenser ham irodani ongimizda yyetakchilik qiluvchi xohish bilan ayniylashtirishga intilgan. "Irodani aynan hozirgi damda qolgan hissiyotlarmiz ustidan hukmron qo'shimcha voqelik deb talqin qilamiz. Aslida esa, iroda bizning xatti-harakatlarimizni belgilab beruvchi yetakchi hissiyotning o'zidir..."

V.Vindelbandt iroda tushunchasi ostida alohida istak va mayllarni o'zida mujassamlashtiruvchi voqelikni tushungan. Iroda o'z mohiyatiga ko'ra shaxsni tavsiflovchi, uning asosini tashkil etuvchi doimiy motiv (xohish-istak) lar majmuasidir.

A.Ben irodani assotsiatsiya bilan bog'langan istak hamda harakat deb talqin qiladi. U iroda tarkibida motiv va harakatni ajratib ko'rsatadi. Spontan harakatlarga moyillikni u irodaning dastlabki unsuri deb tan oladi. Motivlar rohatlanish hamda azoblanish hislari bilan belgilanadi. A.Benning fikricha, iroda nafaqat tashqi harakatlarda, balki diqqatda ham o'z aksini topadi. Xulq motivlari

o'rtasida g'oyaviy motivlar bo'lganligi sababli vaziyatni baholash harakatning tormozlanishiga olib kelishi mumkin. Olimning mulohazalariga ko'ra, irodaning kuchayishi yoki zaiflashishi avvalo motivlar kuchiga, fikrlar ta'sirida hamda insonning jismoniy holati bilan bevosita bog'liqdir.

V.Vundt tomonidan kiritilgan irodaning emotsional nazariyasini ham motivatsion yondashuvga kiritish mumkin. U ehtiyojni intellektual jarayonlardan irodaviy harakatga o'sib o'tishiga keskin qarshilik bildirgan bo'lib, eng sodda irodaviy jarayon sifatida emotsional jarayonlardan bo'lgan maylni tushungan. O'zini volyuntarist deb tan olar ekan, ya'ni irodaning mustaqilligini tan olsa-da, Vundt uni motivatsiyadan alohida bo'lgan jarayon tariqasida talqin etilishini tan olmaydi. Olimning fikricha, iroda bu motivlar bilan birga kechuvchi, biroq ularga bog'liq bo'lmagan o'ziga xos jarayondir. Eng sodda irodaviy akt negizida, u affekt va undan kelib chiquvchi harakatni nazarda tutgan. Tashqi harakatlar oxirgi natijani qo'lga kiritishga qaratilgan bo'lsa, ichki bo'lsa – emotsional va boshqa jarayonlarni o'zgartirishga yo'naltirilgan.

T.Ribo ishlarida ham iroda to'g'risida harakatga undovchi qobiliyat sifatida yondashiniladi. Irodaning sodda ko'rinishiga olim tirik materiyaning vaziyatga reaksiya bildirish qobiliyatini tushungan. Iroda asosida motivlashtiruvchi kuch sifatida hirs va mayllar yotadi. T.Ribo bo'yicha iroda taraqqiyoti bu reflektor reaksiyalardan abstrakt g'oyalar sari harakatni amalga oshirishdir. Irodaning rivojlangan shakllarida u shaxsning o'zidan, uning "Men"idan vujudga keluvchi faollikdir. T.Riboning fikricha, iroda nafaqat harakatga undashda va psixik jarayonlar (diqqat)ning yo'nalishini belgilashda, balki ularning tormozlanishida ham ifodalanadi. Irodaviy zo'r berish ayniqsa, ongli tanlov ham harakat qilishga bo'lgan tabiiy intilish o'rtasidagi nizoni bartaraf etishda namoyon bo'luvchi mexanizm (vosita)dir.

K.Levinning irodaning undash funksiyasini ko'zlangan harakatga undovchi mexanizm sifatida shakllanuvchi kvaziehtiyojlar bilan ayniylashtirishi g'arb psixologiyasida iroda hamda motivatsiya tushunchalarining aynan birdek talqin etilishiga sabab bo'ldi. Buning natijasida uzoq yillar mobaynida iroda psixologiyasi bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari butunlay to'xtatildi, irodaviy harakatlar deb baholanuvchi ayrim xulq ko'rinishlari boshqa muammolar negizida tadqiq etila boshlandi. L.Farber buni psixologiyaga irodani boshqa nomlar bilan olib kirish deb baholagan.

V.I.Selivanov irodani tadqiq etishning negizidan kelib chiqqan holda, shaxsiy tajribalari natijalariga asoslanib ayrim xulosalar ham chiqaradi:

1) iroda – bu shaxsning o'z faoliyatini va tashqi olamdagi o'zini o'zi boshqarish shakllarini anglashning tavsifi;

2) iroda – bu inson yaxlit ongining bir tomoni hisoblanib, u ongning barcha shakllari va bosqichlariga taalluqli;

3) iroda – bu amaliy ong, o'zgaruvchi va qayta quriluvchi olam, shaxs tomonidan o'zini ongli idora qilishlik holati;

4) iroda – bu shaxsning hissiyoti va aql-zakovati bilan bog'liq bo'lgan xususiyati, lekin qaysidir harakatning motivi hisoblanmaydi.

Bizningcha, V.I.Selivanov tomonidan chiqarilgan xulosalar irodani umumiy psixologiya predmetiga kiruvchi muhim kategoriya sifatida baholanishiga xizmat

qiladi. V.I.Selivanov irodaning psixologik jabhalarini o'rganishda to'plangan ma'lumotlarni yoritayotganda, shunday g'oyani ilgari suradi. Insonning ongini jarayonlar, holatlar va xislatlarni o'zida mujassamlantiruvchi yaxlit tizim sifatida tasavvur qilish mumkin, deydi. Bundan mana shu tarzda fikrni oydinlashtirishga harakat qilamiz. Demak, shaxsning u yoki bu ongli harakati o'zining tuzilishiga ko'ra, u bir davrning o'zida ham aqliy, ham hissiy, ham irodaviy hisoblanadi. Bunda biz ong harakatning uch jabhasi o'zaro uyg'unlashgan holda maqsadga erishish yo'lidagi to'siqlarni engishda ishtirok qiladi, deya olamiz.²

V.I.Selivanov irodani mustaqil psixik jarayon, kognitiv yoki emotsional sohalar singari alohida psixik soha deb tushungan. Yuqorida qayd etilgan uch soha markazida ehtiyoj va motivlar joylashtirilgan ucburchakni tashkil etadi. Olimning irodaga bergan yana bir ta'rifi: "iroda bu – shaxsning qiyinchiliklarni ongli ravishda engish chog'ida uning harakatlarini idora qiluvchi aks ettirishning o'ziga xos shaklidir".

7.3.Temperament haqida tushuncha. Temperament haqidagi tasavvurlarning rivojlanish tarixi

Shaxs-qaytarilmas, u o'z sifatleri va borligi bilan noyob. Ana shu qaytarilmaslik, noyoblikning asosida uning individual psixologik xususiyatlari majmui yotadi. Insonning individualligini izohlovchi xususiyatlardan biri bu—temperamentdir.

Temperament lotincha «*temperamentum*» degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi «aralashma», «qotishma» demakdir. Temperament deganda biz odatda, kishining tabiiy tug'ma xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlarini tushunamiz. Temperament va layoqatlar individning dinamik psixik faoliyatini ta'minlovchi sifatlarini o'z ichiga oladi. Kishi temperamentiga aloqador sifatning o'ziga xosligi shundaki, ular kishi bir faoliyat turidan ikkinchisiga, bir emotsional holatdan boshqasiga, bir malakalarni boshqasi bilan almashtirgan paytlarda reaksiyalarning egiluvchan va dinamikligini ta'minlaydi va shu nuqtai nazardan qaraganda, TEMPERAMENT-shaxs faoliyati va xulqining dinamik va emotsional-hissiy tomonlarini xarakterlovchi individual xususiyatlar majmuidir.

Psixologiya fanining ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davrida temperamentga nisbatan bildirilgan mulohazalar, uning moddiy asosi to'g'risidagi talqinlar xilma-xil bo'lib, shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan. Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni grek olimi, vrachi Gippokrat (eramizdan avvalgi 460-356 yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi hozirgi davrgacha qo'llanilib kelinmoqda. Uning fikricha organizmning holati asosida «sharbat»larning, u ya'ni organizmda mavjud suyuqliklarning (qon, limfa, o't) miqdoriy nisbati bilan bog'liqdir. Bu sharbatlarning aralashirilgandagi nisbati grekcha «*krasis*» («go'zal» ma'no) so'zi bilan aytilgan. Bir necha asr keyinroq ishlagan rimlik anatom va vrach Galen birinchi bo'lib temperamentning kengaytirilgan tasnifini beradi: u 13 ta turni o'z

ichiga qamrab oladigan temperament turini aniqlagan. Temperament turlari soni qadimgi tibbiyot olimlari tomonidan keyinchalik to'rtga kamaytiriladi.

Gippokratning ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, ular o't yoki safro, qon, qora o't, balg'am kabilardan iborat.

Uning mulohazasicha:

1) o'tning xususiyati-quruqlikdir, uning vazifasi-tana a'zolarida quruqlikni saqlab turish yoki badanni quruq tutishdir.

2) qonning xususiyati-issiqlikdir, uning vazifasi tanani isitib turishdir.

3) qora o't xususiyati-namlikdir, uning vazifasi-badanni sovutib turishdan iborat.

Gippokrat ta'limotiga muvofiq, har bir insonda shu to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, uning bittasi ustivorlik kasb etadi. Mazkur aralashmalardan qaysi biri salmoqliroq bo'lsa, shunga qarab insonlar temperament jihatidan farqlanadilar, chunonchi xolerikda-sariq o't, sangvinikda-qon, melanxolikda-qora o't, flegmatikda balg'am ustun bulishi ta'kidlanadi.

1. Xolerik temperament (lotincha cholericus-o't)-hissiyotning tez va kuchli qo'zg'aluvchanligi, barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Xolerik temperamentli kishilarning xissiyotlari ularning imo-ishoralarida, mimikalarida, harakatlari va nutqlarida yaqqol ko'rinib turadi. Xoleriklar qizg'inlik va tajanglikka moyil bo'ladilar. Bunday temperamentli kishilar chaqqon, umuman harakatchan, serg'ayrat va har doim urunuvchan bo'ladilar. Ular bir ishga tez kirishadigan va boshlagan ishini oxiriga etkazadigan bo'ladilar. Xolerik temperamentlilar arazchan, serjahl va tajang bo'ladilar. Bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik ularda uzoq saqlanadi. Ulardagi kayfiyat ancha barqaror va davomli bo'ladi. Bunga misol qilib A.Dyumaning «Uch mushketyor» asaridagi Atosni olishimiz mumkin.

2. Sangvinik temperament (lotincha sanguis-qon)-hissiyotning tez, kuchli qo'zg'aluvchanligi, lekin beqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Sangvinik temperamentli kishilarning kayfiyati tez-tez o'zgarib, bir kayfiyat o'ziga teskari bo'lgan ikkinchi bir kayfiyat bilan tez almashib turmog'i mumkin. Sangviniklar juda faol, har bir narsaga ham qattiq kulaveradi, yolg'on dalillarga jahli chiqadi. Atrofdagi narsalar, ma'ruzalar diqqatini tez jalb etadi. Imo-ishoralarni ko'p ishlatadi, chehrasiga qarab kayfiyatini aniqlab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishiga qaramay, kuchsiz ta'sir (qo'zg'atuvchilar)ni seza olmaydilar, serg'ayrat, ishchan, toliqmas. Hatti-harakati jo'shqin, nutq sur'ati tez, yangilikni tez payqaydi, aql-idroki tiyrak, topqir, qiziqishlari, kayfiyati, intilishlari o'zgaruvchan. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi. Ko'ngli ochiq, dilkash, muloqotga tez kirishadi. xayolati (fantaziyasi) yuksak darajada rivojlangan: tashqi ta'sirlarga hozirjavob va hokazo. Bu temperament turiga A.Dyumaning «Uch mushketyor» asaridagi D'Artanyanni misol qilishimiz mumkin.

3. Melanxolik temperament (grekcha melanhole-qora o't)- hissiyotning sekin, lekin kuchli qo'zg'aluvchanligi va barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Melanxoliklar barqaror, davomli bir kayfiyatga moyil bo'ladilar, lekin hissiyotlarining tashqi ifodasi zaif bo'ladi. Tortinchoq, g'ayratsiz. Arazchan, xafaxon. Jimgina yig'laydi, kam kuladi. Melanxolik temperamentli odamlar sustkash bo'ladilar. Melanxolik temperamentli odam ishga birdan kirishmasligi

mumkin, lekin bir kirishsa, boshlagan ishni oxiriga etkazmay qo'ymaydi. Bunday temperamentlilar mo'min-qobil, yuvosh bo'ladilar, ko'pincha birov savol bilan murojaat qilsa, uyalib, tortinib javob beradilar. Ularni darov xafa yoki xursand qilish engil emas. Lekin bir narsadan xafa bo'lsalar bu xafalik uzoq davom etadi, barqaror bo'ladi. Qat'iyli va mustaqilligi zaif. Tez toladi. Ortiqcha ishchan emas. Diqqati beqaror. His-tuyg'usi sust o'zgaradi. Ular bir ishga tez yopishib kirishmaydilar, lekin qandaydir ish boshlasalar, bunda chidam va matonat ko'rsatadilar. Bunga A.Dyumaning «Uch mushketyor» asarining Aramis obrazi misol bo'la oladi.

4. Flegmatik temperament (grekcha phlegma-balg'am)- hissiyotning juda sekin, kuchsiz qo'zg'alish va uzoq davom etmasligi bilan farq qiladi. Flegmatiklar his-tuyg'usi kam o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday shaxsni kuldirish, jaxlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin. Ko'ngilsiz hodisa, xavf-xatar haqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo'ladi. Vazmin, kam harakat. Imo-ishorasi, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanmaydi. Bu xil temperamentli kishilar nihoyat og'ir, yuvosh, bosiq, harakatlari salmoqli bo'ladi. Agar bir faoliyatga kirishsalar, uni qat'iyat bilan davom ettiradilar. Flegmatiklar tashabbus ko'rsatishga moyil bo'lmaydilar, lekin ular faoliyati yo'lga qo'yilsa, ancha qunt bilan ish ko'radilar. Bunga A.Dyumaning «Uch mushketyor» asaridagi Portos obrazini misol qilsak bo'ladi.

Har qaysi kishi temperamentini batamom bir tip doirasigagina «sig'dirib» bo'lmaydi, albatta. Tip tushunchasining o'zi faqat bir-birlariga o'xshash bir guruh kishilarnigina o'z ichiga olishligini nazarda tutadi. Har qaysi kishi temperamentida o'ziga xos individual xususiyatlari bo'ladi, bu xususiyatlarni batamom bir temperament tipiga kiritib bo'lmaydi. Bu xususiyatlar ayni individual xususiyatlardir, ya'ni shu shaxsning o'zigagina xos xususiyatdir. Ko'pchilik kishilarda bir tip temperament alomatlari ikkinchi bir tip temperament alomatlari bilan qo'shilgan bo'lishini ko'ramiz, chunonchi, xolerik temperamentli kishida melanxolik yoki flegmatik temperament alomatlari bo'lishi, sangvinik temperamentli kishida xolerik va flegmatik temperament alomatlari bo'lishi mumkin va xokazo.

Kishilarni faqat ularda qaysi temperament belgilari ustun bo'lsa, shunga qarab ma'lum bir temperament tipiga kiritish mumkin.

E.Krechmer bo'yicha temperament tiplari:

Nemis psixiatri E.Krechmer va amerikalik psixolog U.Sheldonlar temperament tashqi ko'rsatkichi badanning jismoniy tuzilishiga, uning ba'zi qismlari o'rtasidagi aloqaga, organizm tarkiblarining munosabatlaridan tuzilgan organizmning umumiy tuzilmasiga bog'liqdir, degan nazariyalari jahon psixologiyasida ustuvor o'rin egalladi. Ularning fikricha, tana tuzilishi bilan temperament xususiyatlari orasida muayyan mutanosiblik mavjuddir.

E.Krechmer tana tuzilishi bo'yicha odamlarni quyidagi tiplarga ajratgan:

1) Astenik tana tuzilishi tipi-baland bo'yli, cho'zinchoq yuzli, uzun va ingichka burunli, ingichka tana tuzilishli insonlar bo'lib, ularning elkalari tor, oyoqlari uzun va oriqli.

2) Piknik tana tuzilishi tipi-o'rta yoki bo'yli, semiz, keng yag'rinli, qorindor, yumshoq yuz tuzilishli, bosh tuzilishi dumaloq, bo'yni qisqa insonlardir

Astenik tana tuzilishi tipini E.Krechmer **shizoid** temperamenti bilan ta'riflaydi: yopiq, hissiyotlari o'zgaruvchan, qaysar, ustanovkalar va qarashlarga kam beriluvchan, abstrakt fikrlash xususiyati xos, tashqi muhitga qiyin moslashuvchi kishidir. Ularning harakatlari yoki reaksiyasi real holatga mos kelmaydi, ya'ni beo'xshov.

Piknik tana tuzilishi tipi **sikloid** temperamentli kishilar bo'lib, hissiyotga beriluvchan odamlar bilan engil munosabatga kirisha oladi. Ularning reaksiyalari haqiqiy holatga mos keladi, qulaylikni sevadilar. Ochiq tabiatli, ishlarini engil bitiradigan kishilardir.

7.4.Oliy nerv faoliyati tipi va temperament

Temperament xususiyatlarining ilmiy sabablari I.P.Pavlovning yuksak nerv faoliyat tiplari haqidagi ta'limotida ochib berildi.

I.P.Pavlov itlar ustida ko'p tajribalar o'tkazib, reflekslarni tekshirish natijasida hayvonlar nerv sistemasining:

a) qo'zg'alish va tormozlanishning kuchiga;

b) bu jarayonlarning muvozanatiga;

v) ularning ildamlilik (labillik) darajasiga qarab bir-biridan farq qilishni aniqladi.

I.P.Pavlov ajratishicha, nerv sistemasining kuchi xujayralardagi fiziologik moddalarning zaxira miqdori bilan belgilanadi. Nerv sistemasining kuchi qo'zg'alish jarayoniga ham, shuningdek, tormozlanish jarayoniga ham tegishlidir. Nerv sistemasining kuchi, avvalo, kuchli qo'zg'ovchilarga «bardosh» bera olish qobiliyatida ko'rinadi.

Nerv sistemasidagi muvozanat, I.P.Pavlov ta'limotiga muvofiq, nerv sistemasining qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuch darajasini teng holda tutib tura bilish qobiliyatida ko'rinadi.

Nerv sistemasining ildamligi miya po'stining biron qismidagi qo'zg'alishning tormozlanishi bilan, yoki, aksincha, tormozlanishning qo'zg'alish bilan naqadar engil almashinishidan iborat.

Yuqorida ko'rsatilgan belgilariga qarab, nerv sistemasining quydagi to'rt asosiy tiplarini ajratiladiki, bular I.P.Pavlov fikricha, Gippokratning 4 temperament tipiga to'g'ri keladi:

a) kuchli muvozanatlashgan va epchil tip. Serharakat tip. Bu tip sangvinik temperament asosini tashkil etadi;

b) kuchli, muvozanatlashgan, inert (sustkash) tip. Og'ir vazmin tip. Flegmatik temperament asosini tashkil etadi;

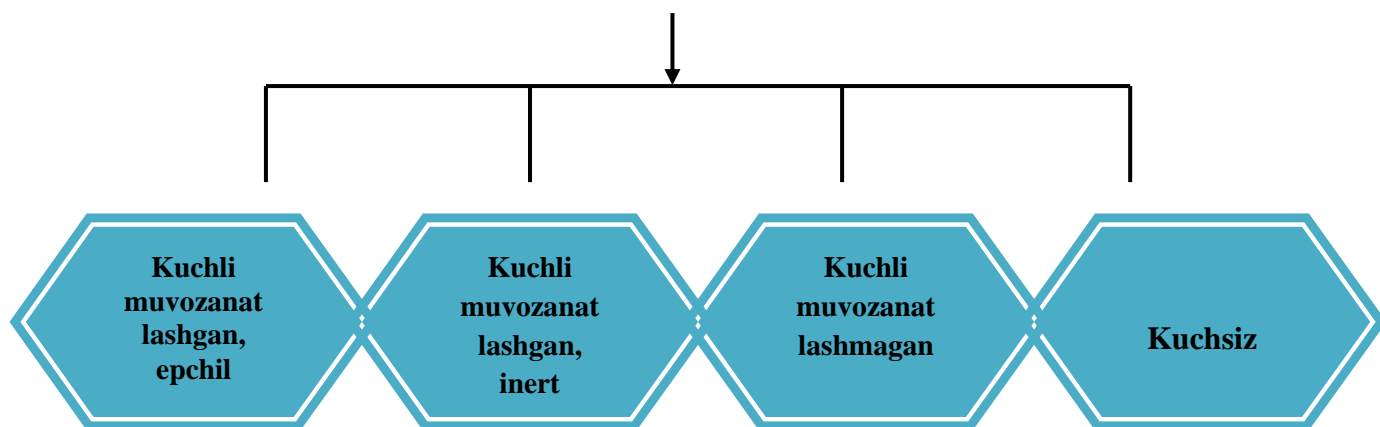
v) kuchli, lekin muvozanatlashmagan, ya'ni qo'zg'alish tormozlanishdan ustun chiqadigan, qizg'in, jo'shqin tip. Bu xolerik temperamentning asosini tashkil etadi;

g) kuchsiz tip. Melanxolik temperamentning asosini tashkil etadi.

I.P.Pavlov nerv faoliyatining bunday tiplari kishilarga ham xos deb hisoblanadi. «Hayvonlar nerv sistemasi tiplarini klassifikatsiyalashning elementar fiziologik asoslariga suyanib turadi,-deydi I.P.Pavlov,-ana shu tiplarni ko'pchilik kishilarga nisbatan ham qabul qilish lozim».

Shunday qilib, temperament, I.P.Pavlov ta'limotiga muvofiq, yuksak nerv faoliyat tiplarining kishi hulqida namoyon bo'lishidan iboratdir.

I.P.Pavlov bo'yicha temperament tiplari:

Ammo temperament haqida bayon qilingan bu fikrlardan kishi temperamentining barcha xususiyatlari albatta nerv sistemasining tuzilish xususiyatlari bilan qat'iy ravishda belgilanadi va o'zgarmaydi, degan xulosa chiqarish yaramaydi. Nerv sistemasining ma'lum bir tipi faqat shaxsda ma'lum sifatlarga moyillik vujudga keltiradi, unga zamin hozirlaydi, xolos. Temperamentga xos bo'lgan xususiyatlarni kishi o'z irodasi, istagi bilan o'zi o'stira oladi, bir muncha yo'qota yoki o'zgartar oladi.

Kishining temperamenti o'zicha ayrim ravishda namoyon bo'lmaydi, u kishining xarakteri tarkibiga kiradi.

Endi temperament muammosining muhim jihatlardan biri bo'lgan temperament va xulq-atvorning o'zaro bog'liqligi masalasiga to'xtalamiz. Aloxida kishining temperament xususiyatlarini hisobga olgan holda uning ma'lum vaziyatga munosabat ko'rsatish xususiyatlari haqida ishonch bilan oldindan fikr aytish mumkin. Masalan, rol berishda qaysi aktyor munosib o'ynashini oldindan aytish mumkin.

Temperament o'z imkoniyatlarini muloqot usullarida ko'rsatishi mumkin, jumladan, o'zaro munosabatlarga kirishishda ko'p yoki kam faollik ko'rsatishini belgilashini misol qilish mumkin. Masalan, sangvinik tipidagi kishida ijtimoiy munosabatlarga kirishish tez amalga oshadi. U doim muloqotning tashabbuskori sifatida maydonga chiqadi. Butunlay notanish kishi bilan ham muloqotga kirishishga moyillik yuqori bo'ladi.

Shuningdek, melanxolik tipidagi kishilarda ham o'ziga xos faoliyatda muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlari mavjud. Masalan: doimiy bir xil harakatlarni bajarish lozim bo'lgan faoliyatlar jumlasidandir.

Shuni ta'kidlash o'rinliki, temperamentni faoliyat talablariga moslashtirish imkoniyati mavjuddir. Chunki har qanday faoliyat psixik jarayonlari dinamikasiga muayyan talablar tizimini qo'yadi. Chunonchi: 1) kasb-hunarlarining insonlar temperamentiga mos turini

tanlash kerak, chunki ularning psixik xususiyatlariga mutanosib kasbni tanlash professional tanlash deyiladi; 2) shaxslarning individual xususiyatlarin hisobga olish joiz; 3) temperamentga xos kamchiliklarni (salbiy illatlarni) bartaraf etish lozim; 4) insonlarda individual uslubni shakllantirish zarur. Shaxsning faoliyatiga ongli, faol va ijodiy munosabatda bo'lish muvaffaqiyatlar garovidir.

8-MAVZU: XARAKTER.QOBILYAT

Reja:

8.1.Xarakter haqida tushuncha. Xarakter tipalogiyasi, Xarakter tarkibi.

8.2.Xarakter tuzilishi va xususiyatlari. Xarakter aksentuatsiyasi.

8.3.Qobilyat haqida tushuncha.

8.4.Qobilyat tuzilishi. Talant paydo bo'lishi va tuzilishi.

Tayanch so'z va iboralar

Xarakter, tamg'a, belgi, aksentuatsiya, destim, piknik, qobilyat, istedod, talant, maxorat.

8.1.Xarakter haqida tushuncha. Xarakter tipalogiyasi, Xarakter tarkibi

Bizga ma'lumki, har qanday odamlar boshqa odamdan o'zining individual-psixologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bundan ma'lum bir odamga xos bo'lgan hislatlar nazarda tutiladi. Psixologiyada xarakter deganda mazkur shaxs uchun tipik hisoblangan faoliyat usullarida namoyon bo'ladigan, tipik sharoitlarida ko'rinadigan va bu sharoitlarga shaxsning munosabati bilan belgilanadigan individual psixik xususiyat yig'indisi tushuniladi. Xarakter termini fanda qadimgi yunoncha «tamg'a», «xususiyat» ma'nosini anglatadi. Teofrast o'zining xarakterga bag'ishlangan «Traktat»ida 30 xil xarakterni ko'rsatadi.

Xarakter-ijtimoiy muhit ta'sirida tarkib topi, shaxsning atrofdagi voqelikka va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan, uning muayyan sharoitlardagi xatti-harakatlarini belgilab beradigan barqaror individual psixik xususiyatlar yig'indisi. Xarakterni tashkil qiluvchi xususiyatlar xarakter xususiyatlari deyiladi.

Shaxsning individualligi psixik jarayonning o'tish xususiyatlarida (yaxshi xotira, xayol, zehni o'tkirlik va h.k.) va temperament xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Xarakter - shaxsning va muomalada tarkib topadigan va namoyon bo'ladigan barqaror individual xususiyatlar bo'lib, individ uchun tipik xulq-atvor usullarini yuzaga keltiradi.

Kishining xarakterini tashkil etuvchi individual xususiyatlar birinchi navbatda irodaga - (dadillik, qo'rqqoqlik) va hissiyotga (xushchaqchaqlik, qovog'i soliqlik, tushkunlik va h.k.) taalluqli bo'ladi.

Xarakterning shaqllanishi shaxsning rivojlanish darajasiga ko'ra turli xildagi sharoitlar bilan qo'shilgan holda (oilada, do'stlar davrasida, mehnat va o'quv jamoasida, asotsial uyushmada va h.k.) yuz beradi. Uning uchun referent bo'lgan guruhda shaxsning individuallashuvi shaqllanadi. Kishining xarakterini bila turib, uning u yoki bu holatlarda o'zini qanday tutishini, kishi xulq atvorini qanday izga solishini oldindan bilish mumkin. Jumladan, o'quvchilarga jamoat topshiriqlarini

taqsimlayotib, ularning nafaqat bilimlarini va malakalarinigina emas, balki xarakterini ham hisobga olish lozim.

Shaxsning individual xususiyatlari turli-tumandir. Masalan: kamtarlik, mag'rurlik, xudbinlik, samimiylik, rostgo'ylik, bahillik, tortinchoqlik, quvnoqlik va hokazo. Xarakter hislatlari ikki katta guruhga bo'linadi:

1. Xarakterning ma'naviy sifatleri-mehnatsevarlik, halollik, rostgo'ylik, mehribonlik, tashabbuskorlik, kamtarlik kabilar.

2. Xarakterning irogdaviy hislatlar-maqсадga intiluv-chanlik, qat'iylik, jasurlik, mardlik, matonatilik, o'z-o'zini tuta bilish kabilar.

Inson shaxsining xakteri hamisha ko'p qirralidir. Unda alohida xususiyatlar yoki tomonlari ajralib ko'rsatilishi mumkin, lekin ular bir birlaridan ajratilgan, alohida holda mavjud bo'lmaydi, balki, ma'lum darajada xakterning barqaror tuzilishini tashkil etgan holda o'zaro bog'liq bo'ladi.

Xakterning strukturaliligi uning ayrim xususiyatlari o'rtasidagi qonuniy boglanishda namoyon bo'ladi. Agar kishi qo'rqqoq bo'lsa, u tashabbuskorlik, kat'iylik, mustaqillik, fidoiylk va oliy himmatlik singari fazilatlariga ega bo'lmaydi, deb aytish uchun asoslar bor. Yoki bularning aksi bo'lgan fazilat sohiblari va ularning xakterini ham shunday taxmin qilish mumkin. Xakter xususiyatlar orasida ayrimlari asosiy, etakchi bo'lib, uning namoyon bo'lishi butun kompleksni tashkil etadi. Bundan tashqari ikkinchi darajali xususiyatlar ham bor, bular ham xakterga ma'lum ta'sir etadi. Xakter xususiyatlari – e'tiqod, hayotga qarash va shaxs yo'nalishi bilan bir emas. Xakter tarkib topishida tevarak atrof - muhitga, o'ziga, boshqalarga munosabatda bo'lishi katta ahamiyatga ega.

Kishining xakteri, birinchidan, u boshqa odamlarga qanday munosabat bildirayotganida namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, kishining o'ziga munosabatida - obro'talablik va o'z qadrini xis qilish yoki kamtarlik.

Uchinchidan - xakter kishining ishga munosabatida namoyon bo'ladi (vijdonlilik, ma'suliyat, ishchanlik, jiddiylk).

To'rtinchidan - xakter kishining narsalarga munosabatida namoyon bo'ladi. (Narsalariga, kiyimiga va hokazo).

Xakter xislatlari ichida eng ustun ko'zga tashlanadigan xususiyatlar majmui xakter aktsentuatsiyasi deyiladi. (Surbetlik, molparastlik, vijdotsizlik rostgo'ylik, yolg'onchilik, saxiylk, ochko'zlik, dilkashlik va hokazolar).

Xakter aktsentuatsiyasiga qarab odamlarni quyidagicha farqlash mumkin: introvert tip - odamovi, ichimdagini top, boshqalar bilan til topishga qiynaladigan tip, ekstrovert tip - his xayajonga berilganlik, ko'p gapiradigan, maqtanchoq, ko'p narsaga beqaror qiziqadigan tip. Boshqarib bo'lmaydigan tip – oraliq tip, gayritabiiy, sun'iy qiliklar, e'tirozlarga murossasizlik, ba'zan o'rinsiz shubhalanish bilan qarash. o'z salbiy qiliklarini bila turib davom ettirish - xudbinlikning oliy shaqli. Kishining qaysi xakter tipiga kirishini aniqlashda E.I.Rogov taqlif qilgan so'rovnoma va unga olingan javoblar natijasidan foydalanish mumkin. Rogov xakter tiplarini quyidagicha tasvirlaydi: Ekstravertlar («o'ngi ustidalar») bor-yo'g'i ko'zga tashlanib turadigan odam.Muloqotga kirishuvi oson, chaqqon, mahmadona, tajovuzkor, peshqadamlikka intilish, odamlar diqqatini tortishga

intilish darajasi yuqori. Boshqalar bilan osongina aloqaga kirisha oladi, tez ta'sirlanuvchan, tashqi ta'sirga beriluvchan, sezgir, ochiq ko'ngil odam. Odamlarga «tashqi ko'rinishi» ga qarab baho beradi, ichki olami ularni qiziqitmaydi. Ekstravertlar ko'proq xolerik va sangvinik temperament tipida bo'lishi kuzatilgan.

Introvertlar («o'ngi ichidalar») tashqi olamga o'z kechinmalari bilan yo'naltirilgan odam, kamdan-kam aloqaga kirishadi, kamgap, kamsuqum, yangi tanishlar topishi qiyin, tavakkal qilishni yoqtirmaydi, avvalgi aloqalari uzilishidan iztirob chekadi, yutuq va yutqazish variantlari yo'q odam tipi. Hayajonlanish va vahimachilik darajasi yuqori, odatlangan harakat dasturini o'zgartirishi qiyin. Introvertlar ko'proq flegmatik, melanxolik temperament tipida bo'lganlarda uchraydi.

Oraliq tip yoki ambovertlar ta'sirlanish, qo'zg'olish darajasi beqaror, o'zgaruvchan, «Kimligini bilib bo'lmaydigan» tip. Bu tipga mansub odam vaziyatga qarab og'ib ketishi mumkin.

Xarakter shaqllanishining psixofiziologik mexanizmi temperament, qobiliyatnikiga o'xshash bo'lsada, o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini tarbiyalashga intilish asosiy yo'l hisoblanadi.

Shunday qilib, xarakter - shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimiga, hamkorlikdagi faoliyatiga va boshqa odamlar bilan muomalasiga jalb etiladigan hamda shu bilan o'z individualligiga ega bo'layotgan, tiriklik paytida erishgan narsasidir. Psixologiya tarixidan xarakterni bosh suyagining shaqliga, yuz tuzilishiga, qaddi-qomatiga va hokazolarga bog'liq deb qarash ko'p bo'lgan.

Aflotun va Arastu kishi xarakterini uning basharasiga qarab aniqlashni taqlif qilgan edilar. Kishi tashqi qiyofasida biror hayovonnikiga o'xshash belgilarni topish zarur, keyin xarakter aniqlanadi, deydi. Arastu fikricha, buqaniki singari yo'g'on bo'yin ishyoqmaslikni bildiradi, cho'chqanikiga o'xshash teshiklari katta-katta keng burun axmoqlikni, arslonnik kabi burun mag'rurlikni, echkilar, qo'ylar va quyonniki singari junining mayinligi qo'rqqoqlikni, sherlar va yovvoyi cho'chqalarniki singari junining dag'alligi botirlikni bildiradi.

Xarakterni aniqlashning bunga o'xshash fiziognomik tizimini o'rta asrda yashagan suriyalik yozuvchi Abul Faraj Bar Ebreyda ko'ramiz. U shunday yozadi: «Yo'g'on va kalta bo'yinlik kishi buyvol (yovvoyi mol) singari qahr g'azabga keladigan maylga ega. Uzun va ingichka bo'yin qo'rqqoqlik alomatidir, bunday kishi bug'u singari hurkadigan bo'ladi ... qaysi birining bo'yni juda kichik bo'lsa, bo'ri singari makkor bo'ladi». (Abul Faraj).

XVIII asrda yashagan Iogann Kaspar Lafaterning fiziognomistik qarashlari mashhur bo'lib ketdi. Uning fikricha «Inson boshi - qalbini ko'rsatadigan oynadir.» Bosh suyagi konfiguratsiyasini, imo-ishorani o'rganish xarakterni o'rganishning asosiy yo'li deb hisoblaydi, qarashlari asossizligini uning o'z qotilini bila olmagan, suhbatlashib o'tirgan munofiq uni otib o'ldirishidir. Xarakterni o'rganadigan soha frenologiya deb nom olgan. (Nemis vrachi Frenst Gall nomi bilan bog'liq.) Bosh suyagi konfiguratsiyasi asosida frenologik karta tuzgan. Lekin bu ham o'zini oqlamagan.

Charlz Darvin (1809-1882) o'zining «Odamda va hayvonlarda his-tuyg'ularning ifodalanishi tugrisida» (1872) kitobida, fiziognomistik «har bir

individning o'z shaxsiy qiziqishlariga ergashib, faqat yuzlaridagi, asosan ma'lum bir muskullarning qisqarishi, bu muskullar kuchliroq rivojlangan bo'lishi mumkinligi va shuning uchun bu chiziqlar va ularning odatdagi qisqarishidan paydo bo'ladigan yuz o'zgarishi ancha chuqur va ko'zga ko'rinarli bo'lishi mumkinligini jiddiy ravishda bilish kerak»: Darvinning bu g'oyalari ko'pgina psixologlarning izlanishlari uchun asos bo'ldi.

Xarakter kishining tashqi ko'rinishiga ta'sir qilar ekan, uning hatti harakatlarida, xulq atvorida, faoliyatida yorqin ifodasini topadi. Xarakter to'g'risida odamlarning hatti harakatlari asosida hukm chiqarish kerak. Odatdagi ish, faoliyat va hatti - harakatlar tizimi - kishi xarakterining poydevoridir. Xarakterni kishining odatlari ham yaxshi namoyon qiladi.

Xarakter sotsial tabiatga ham ega, ya'ni, kishining dunyoqarashiga, uning faoliyat mazmuni va shaqliga, u yashayotgan va ishlayotgan jamoada, boshqa odamlar bilan qanday munosabatda bo'lishiga bog'liq. Eng muhimi kishi ekstremal vaziyatda o'zini yaqqol ko'rsata oladi.

Kishining istalgan, shu jumladan, ichki psixologik holatlarga qarshilik qila olish qobiliyati uning o'zini o'zgartiradigan qudratli kuchi borligini, uning shaxs sifatida rivojlantirish negizini namoyon qiladi.

Shaxs nimaga va qay darajada qodirligiga qarab unda birinchi o'rinda konkret xarakterologik emas balki ijtimoiy va umuminsoniy qadriyatlari chiqadi va bunga u qay darajada qodir bo'lmasa, shaxs odatdagi vaziyatlarda boshqalardan ajralib turadigan individual sifatleri bilan benishon ko'milib ketishi mumkin.

Buning ustiga odamlar aynan bir xil holatlarni har doim ham bir xil aks ettirmaydilar: «Kimki bajarishni istasa vosita izlaydi, kimki istamasa bahona izlaydi». Artist o'zi o'ynagan qaxramoni xarakteriga tushib qolganini bilmay qolishi mumkin. (Italiyalik sobiq firibgar ijobiy kahramon rolini o'ynab avvalgi xarakterini tamomila o'zgartirib yuboradi.) Yoki sobiq yosh qoidabuzar unga ishonch bildirilgach shu ishonchni oqlashga urinib o'zi eng odobli, intizomli kolonistga aylanishini A.S.Makarenko isbotlagan.

Xarakter tug'ma o'zgarmaydigan xususiyat emas. U kishining hayot sharoitlariga bog'liq holda tarkib topib, o'zgaruvchan va tarbiyalanuvchandir: maxsus sharoitda, maxsus ta'lim-tarbiya, salbiy xarakter hislatlarini bartaraf qilish, ijobiy xarakter hislatlarini tarbiyalash mumkin. Odamning tabiati, xakteri-tashqi muhit ta'sirotlariga ko'rsatadigan ruhiy reaksiyalarining bolalik paytidan shakllanib boradigan tipidir. Xarakter atrofdagi muhitga temperamentdan ko'ra ko'proq darajada bog'liq bo'ladi, uning shakllanib borishi odamning butun umri bo'yi davom etadi. Shunga qaramay, xarakter shaxsning barqaror xususiyatlarini tashkil etadi, odamning yurish-turishi hamda uning atrofdagi muhitga o'z-o'ziga qanday ko'z bilan qarashi shu xususiyatlarga bog'liq deb hisoblanadi. Xarakter keyinchalik mustahkamlanib, qaror topib boradigan va odamning yurish-turishi hamda atrofdagilarga munosabatini belgilab beradigan temperamentga va tashqi ta'sirotlarga ko'rsatiladigan reaksiyalar shakliga qarab mujassamlanib boradi.

Shaxs munosabatlari xakteri hislatlarining individual o'ziga xos xususiyatlarini ikki xil tarzda aniqlaydi. Bir tomondan xakterning mazkur xususiyati namoyon bo'ladigan har bir tipik vaziyat. Emosional kechinmalarning individual o'ziga xos xususiyati shaxs munosabatlariga bog'liq. Shu bilan bir

qatorida, odam xarakterlarining usullari iroda, hissiyoti, diqqat, tafakkur xususiyatlarga ham bog'liqdir. Masalan: mehnatda namoyon bo'ladigan tirishqoqlik va puxtalik faqat mehnatga ijobiy munosabatga bo'lish emas, balki diqqatning to'planishiga harakatlarning aniqligi, irodaviy zo'r berishga va shu kabilar bog'liqdir. Shu sababli harakat usullariga turli psixik jarayonlarning ustunlik qiluvchi ta'siriga bog'liq holda xarakterning intellektual, emosional va irodaviy hislatlarini ajratish mumkin.

Odam xarakteri jamiyat uchun ham katta ahamiyatga ega. Jamoaning mehnat faoliyati va hayoti, undagi odamlarning xarakter sifatleri bilan belgilanadi. Ba'zi og'ir xarakterli o'quvchilar tufayli sinfdagi intizom, o'quvchilar o'ratsidagi munosabatdan sinfning psixologik muhiti buzilishi mumkin. Shu sababli har bir pedagog xarakter strukturasi, xarakter shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni, o'quvchilarda xakterni tarbiyalash yo'llarini yaxshi bilishi lozim.

Xarakter-bu odam faoliyati va xulq-atvori xususiyatlarini belgilovchi, uning shaxs sifatida bir butun holda tashkil topishidir. Xarakter hayotning, voqelikning turli jihatlariga odamning barqaror munosabatlarini ifoda etadi.

Xarakter hayotiy ta'sir ko'rsatish va tarbiya berish orqali shakllantiriladi: shu bilan birga u oliy nerv faoliyatining tabiiy tipi bilan ham bog'liqdir. Nerv faoliyatining tipi xakterning ayrim xususiyatlarini ham, umuman, xakterning o'zini ham oldindan belgilay olmasada, biroq bosh miya qobig'ida tevarak-atrofdagi muhitning ta'siri paydo bo'ladigan hamda sub'yektning psixik rivojlanish sohasidagi yutuqlarini tegishli tarzda in'ikos etuvchi muvaqqat aloqalar sistemasini shakllantiruvchi turli shart-sharoitlar yaratishini ta'minlaydi.

Sintetik jihatdan qarab chiqiladigan xarakter sotsial muhitdan olingan ta'surotlarning o'ziga xos integrasiyasidan iborat bo'ladi. Xarakter muayyan zvenolar, komponentlardan tashkil topadi. Shular orasida dunyoqarash, e'tiqod yyetakchi o'rin tutadi. Xarakter ko'p qirralidir. Uning xususiyatlari g'oyat xilma-xil bo'lib, bu turlilik eng faol, yyetakchi va barqaror xakterdagi belgilardan tashkil topadi.

Xakterning dinamik tomoni temperayent bilan ham belgilanadi: u oliy nerv faoliyatining tipini ifoda etadi. Temperament xakterga ta'sir ko'rsatadi, unda muayyan belgilarning shakllanishiga qulaylik yaratadi. Yoki bunga qarshilik ko'rsatadi. O'z navbatida temperamentning xususiyatlari xakter hislatlari orqali tartibga solib turiladi. Ular yordamida niqoblanadi va ma'lum darajada xakter hislatlarning ta'siri ostida unga moslasha boradi.

Shaxsning umumiy psixik strukturasi shakllanishida iroda xakterga muayyan ahamiyat va salmoqli vazn baxsh etadi. Xakterning ijobiy tomonlari yoki kamchiliklari ko'p jihatdan irodaning kuchli yoki kuchsiz bo'lishi bilan belgilanadi: xakterning irodaviy belgilariga xos bo'lgansotsial ahamiyat ma'naviy jihatdan yaxshi tarbiyalangan iroda orqali belgilanadi.

Xakter hislatlarini aniqlash odamni u yoki bu darajada uzoq vaqt va sistemali ravishda har xil faoliyat turlarida, xilma-xil vaziyatda va ko'proq tegishli tipik shart-sharoitlarda o'rganib chiqishni taqozo etadi. Undagi yyetakchi xakter hislatlarini bilib olgach, o'sha kishining u yoki bu sharoitda o'zini qanday tutishini bir qadar aniqlik bilan oldindan aytib berish mumkin. Odamning xakterini

tushunish uchun xarakterning yyetakchi komponentlarini, shaxsning axloq-odabiga oid hislatlarini aniqlash lozim.

Xarakter hislatlarining dinamikasi ham hisobga olinishi kerak: turli vaziyatlarda bir kishining o'zida turlicha xarakter belgilari va hatto bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan belgilar ham namoyon bo'lishi mumkin.

Xarakterning shakllanishida shart-sharoitlarning xilma-xilligi va ularning dinamik tarzidagi murakkab o'zaro aloqalar xarakter xilma-xilligi vujudga keltiriladi. Xarakter kishining tashqi ko'rinishiga ta'qsir qilarkan, uning xatti-harakatlarida, xulq-atvorida, faoliyatida yorqin ifodasini topadi. Xarakter to'g'risida avvalo odamlarning xatti-harakatlari asosida xukm chiqarish kerak. Ularning mohiyati ana shu xatti-harakatlarida ancha to'laroq aks etadi.

Xarakter aksentuatsiyasi

Xarakterning u yoki bu xususiyati miqdoriy ifodaliligi oxirgi marraga etib va normaning eng oxirgi chegarasiga borib qolganda xarakterning aksentuatsiyasi (ortiqcha urg'u berilishi) deb ataladi. Xarakterga ortiqcha urg'u berilishi ayrim xarakter xususiyatlarining kuchayishi natijasi sifatida normaning oxirgi variantlaridan biri sanaladi. Bunda individda boshqalariga nisbatan barqarorlik bo'lgani holda bir xil stressogen (qattiq hayajonlanuvchi) omillarga zaiflik ortishi kuzatiladi. Xarakterning aksentuatsiyasi o'ta noqulay vaziyatlarda patologik buzilishlarga va shaxs hulq-atvorining o'zgarishlariga, psixopatiyaga olib borishi (xarakter shaxsning adekvat ijtimoiy adaptatsiyaga to'sqinlik qiluvchi va amalda takrorlanmaydigan patologiyasi, garchi to'g'ri davolash sharoitlarida ba'zi tuzatishlarga berilsa ham) mumkin, lekin uni patologiyaga oid deb hisoblash noo'rindir.

Xarakterning aksentuatsiyasi (ortiqcha urg'u berilishi) turlarini tasniflash ancha murakkablik tug'diradi va har xil nomenklaturasi bo'yicha bir – biriga mos kelmaydi. (K.Leongard, A.Lichko). Lekin aksentuatsiyalashgan xususiyatlarning tavsifi ma'lum darajada bir xil bo'lib qoladi. Bu har ikkala tasnif sxemalaridan muvaffaqiyatli terminlarni olib va bunda psixiatrik terminologiya («shizofreniya xususiyatlari», «epilepsiya» xususiyatlari va hokazo) bilan to'g'ridan- to'g'ri o'xshashlik bo'lishidan qochgan holda ortiqcha urg'u beriladigan xususiyatlar ro'yxatini keltirish imkoniyatini beradi. Xarakterni ortiqcha urg'u berilgan holda baholash psixiatrning emas, balki pedagogning diqqatini jalb qilishini taqozo etadi, garchi aksentuatsiya muammosining o'rtacha qo'yilishi tarixi psixiatriya va psixonevrologiyaga borib taqalganda ham shunday hisoblanadi.

Nemis psixiatri K.Leongard fikricha, 20-50% kishilarda ba'zi xarakter xususiyatlari shu darajada kuchliki, ba'zan bir xil tipdagi ziddiyat va hissiy portlashlarga olib kelishi mumkin.

Xarakter aksentuatsiyasi – biror xususiyatning boshqalari zarariga kuchli rivojlanishi va atrofdagilar bilan munosabatlarning yomonlashuviga olib kelishidir. Xarakter aksentuatsiyasi turli darajada engil va hatto psixopatiya darajasigacha bo'lishi mumkin. O'smirlar orasida xarakter aksentuatsiyasi ko'p (50-80%) uchraydi.

K.Leongard tomonidan xarakter aksentuatsiyasi muammosi o'rganilib uni shaxsda namoyon bo'lishiga qarab quyidagilar tasniflanadi:

- ✓ **Gipertim tip** - haddan tashkari aloqaga kirishuvchan, ko'p gapiradi, imo ishora, mimikaga boy, suhbat mavzusini burib yuborishga moyil, ko'pincha xizmatga doir va ommaviy majburiyatlarni unutib qo'yganligi sababli ziddiyatlar kelib chiqadi.
- ✓ **Distim tip** - kamgap, muloqotga kirishishga qiynaladi, pessimist, ziddiyatlardan o'zini olib qochadi, uyda yolg'iz qolishni yoqtiradi.
- ✓ **Sikloid tip** - kayfiyati tez o'zgarishga moyil, kayfiyati yaxshi paytda – gipertim, yomon paytda distim tipga o'xshab qoladi.
- ✓ **Qo'zg'aluvchan tip** - muloqotda passiv, verbal va noverbal reaksiyalari sust, qaysar, ba'zan urushqoq, ko'pincha turli mojarolarning tashabbuskori.
- ✓ **Kuchaytiruvchi tip** - kamgap, aql o'rgatishni yoqtiradi, yuqori natijalarga erishishni hohlaydi, tez xafa bo'ladi, shubhalanuvchan, kasoskor. Kichik-kichik muammolarni kattalashtirishga, bo'rtirishga moyil.
- ✓ **Pedant tip** - ziddiyatlarga kam qo'shiladi, ko'pincha passiv holatda bo'ladi, atrofdagilarga ko'plab rasmiy talablar qo'yadi, tartibli, jiddiy ishonchli xodim.
- ✓ **Xavotirli tip** - kamgap, odamovi, o'ziga ishonmaydi, ziddiyatlardan o'zini olib qochadi, tinchliksevar, o'z-o'zini tanqid qiladi. Topshiriqlarni vaqtida bajaradi.
- ✓ **Emotiv tip** - tor doiradagi kishilar bilan muloqotga kirishishni yoqtiradilar, xafa bo'lsa tashqaridan sezdirmaslikka harakat qiladi, mehribon, g'amxo'r, ma'suliyatni his qiladi. Boshqalarning yutuqlaridan quvonadi.
- ✓ **Namoyishkorona (demonstrativ) tip** - muloqotga tez kirishadi, etakchilikka intiladi, hokimiyat va maqto'vni yoqtiradi, boshqalarni o'ziga jalb qila oladi, noyob tafakkurga, xulq-atvoriga ega.
- ✓ **Ekzaltirlashgan tip**. O'ta mulokotga kirishuvchan, ko'p gapiradi, qiziquvchan, do'stlari va yaqinlarga e'tiborli, boshqalarga yordam beradi, did-farosatli, samimiy.
- ✓ **Ekstrovertlashgan tip** - muloqotga kirishuvchan, do'stlari ko'p, ziddiyatlardan o'zini olib qochadi, boshqalarni diqqat bilan eshitish mumkin. Topshiriqlarni vaqtida bajaradi.
- ✓ **Introvertlashgan tip** - muloqotga kirishishga qiynaladi, «ichimdagini top», falsafiy fikr yuritishni yoqtiradi, qat'iyatli, e'tiqodi mustahkam, qaysar, tafakkuri qotib qolgan.

To'g'ri tashkil etilgan ta'lim-tarbiya jarayonida xarakter aksentuatsiyasini tarbiyalash va tuzatish mumkin.

8.3.Qobiliyat haqida tushuncha

Qobiliyatlar kishining shunday psixologik xususiyatlaridirki, bilim, ko'nikma, malakalar orttirish shu xususiyatlarga bog'liq bo'ladi. Shu xususiyatlar mazkur bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli bo'ladi. Malakalar, ko'nikma va bilimlarga nisbatan qobiliyatlari qandaydir imkoniyat sifatida namoyon bo'ladi.

Qobiliyatlar faqat faoliyatda, shunda ham amalga oshirilishi mumkin bo'lmagan faoliyatdagina namoyon bo'ladi. (Rasm solish qobiliyati bor yo'qligini shu faoliyatda aniqlanadi). Masalan, Albert Eynshteyn (1879-1955, nemis fizigi) o'rta maktabda uncha yaxshi o'kimagan o'quvchi edi, uning kelajakdagi genialligidan, aftidan hech narsa dalolat bermas edi.

Qobiliyatlar bilim, malaka va ko'nikmalarning o'zida ko'rinmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo'ldi.

Qobiliyatlar shaxsning mazkur faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan va buning uchun zarur bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyatdir. Shunday qilib, qobiliyat odamlarni sifat jihatidan bir biridan farqlaydigan individual psixologik xususiyatdir.

Qobiliyatlarni sifat xususiyati deb qarab chiqadigan bo'lsak, u odamning murakkab psixologik xossalari sifatida namoyon bo'ladi, va maqsadga etish uchun juda zarur bir necha yo'llarni egallaganligini bildiradi. Kishida u yoki bu faoliyatga qobiliyat bo'lib, boshqa biriga bo'lmasligi mumkin, lekin uning o'rnini to'ldirish, (kompensatsiya) imkoniyati borligidan foydalanib uni paydo qilish mumkin. (Masalan, kar-soqov, ko'r-olima O. I. Skoroxodova faoliyati).

Qobiliyatlarning sifat jihatidan xarakteristikasi insonga mehnat faoliyatining qaysi sohasida (konstruktorlik, pedagogik, iqtisodchilik, sport va boshqalar) osonlik bilan o'zini topa oladi, katta yutuqlarga va muvaffaqiyatlarga erishadi deyishga imkon beradi. qobiliyatlarning sifat xarakteristikasi ularga miqdoriy xarakteristikasiga uzviy bog'liq.

Psixologiyada qobiliyatlarni miqdor jihatdan o'lchash muammosi katta tarixga ega. XIX asr oxiri XX asr boshlarida qator burjua olimlari (Kettel, Termen, Spirmen va boshqalar) ommaviy ixtisoslar uchun kasb tanlashni amalga oshirish zarurati bilan bog'liq bo'lgan talablar ta'siri ostida ta'lim olayotganlarning qobiliyat darajasini aniqlashni taqlif qildilar. Lekin bunday qarashlar hukmron doiralar manfaatiga, ularning «qobiliyatli ekanliklarini» ta'kidlashga xizmat qildi. qobiliyatlarni o'lchash usuli sifatida aqliy iste'dod testlaridan foydalanildi. Ular yordamida qator mamlakatlarda (AqSh, Buyuk Britaniya va hokazo) qobiliyatlarni aniqlash va maktablarda o'quvchilarni saralash, armiyada ofitserlik, sanoatda rahbarlik lavozimini egallash va boshqalarda amalga oshiriladi.

Ikki o'quvchi darsda tahminan bir xil javob berishdi. Lekin pedagog ularning javobiga har xil munosabat bildiradi; birini maqtaydi, boshqasining javobidan qanoatlanmaydi. «Ularning qobiliyatlari har xil,-deb tushuntirdi. Ikkitasi institutga kiriyapdi. Birovi imtihonlardan o'tdi, boshqasi muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Bu ulardan birining qobiliyatlari ko'pligidan dalolat beradimi? Abiturientlarning har biri tayyorlanishiga qanchadan vaqt sarflagani aniqmanmaguncha bu savolga javob berib bo'lmaydi. Bilim olishdagi muvaffaqiyat faktining birgina o'zi bilan qobiliyatni aniqlab bo'lmaydi.

Qobiliyatlar kishining konkret faoliyatidan tashqarida mavjud bo'lmaydi, balki ularning tarkib topishi ta'lim va tarbiya jarayonida sodir bo'ladi. Demak, qobiliyatlarni aniqlashning eng ishonchli yo'li - bu ta'lim jarayonida bolalarning yutuqlari dinamikasini aniqlashdan iboratdir. Bolaning qanday qilib kattalar yordami bilan bilim va ko'nikmalarni egallashlariga, bunday yordamni qanday

qilib har xil qabul qilishlariga qarab qobiliyatlarning kattaligi, kuchi va zaifligi haqida asoslangan xulosalar chiqarishi mumkin. Bundan tashqari qobiliyatlarni aniqlashda shaxsni o'rganishning boshqa metodlaridan ham foydalanish mumkin.

Qobiliyat strukturasi konkret faoliyat turi bilan belgilanadi. Bir faoliyatga bir necha qobiliyat kirishi mumkin. Masalan, pedagogik faoliyatga pedagog odobi, kuzatuvchanlik, bolani sevish, talabchanlik va hokazolar kiradi. Shulardan biri etakchi, qolganlari yordamchi fazilatlar bo'lishi mumkin. Kishi qobiliyati uning yordamchi, qo'shimcha fazilatlariga bog'liq yoki shunday deb qaralishi mumkin. Masalan, bir odam o'z ishini puxta, mazmunli uddalaydi, lekin artistlik, notiqlik, san'atini yaxshi egallamagani (ya'ni, yordamchi fazilatga ega emasligi) uchun o'zini ko'rsata olmaydi, ikkinchi bir odam ishni shunchaki uddalasa ham uni ko'z-ko'z qila oladi, o'zini iste'dod egasi qilib ko'rsata oladi. qobiliyatlar strukturasi shu singari tomonlarini umumiy va maxsus sifatlarini farqlay olish kerak.

Odamlarni qobiliyatiga qarab tiplarga ajratish muammosi juda murakkab. Birida maxsus, birida umumiy sifat ustunlik qilishi mumkin. I.P.Pavlov qobiliyatga qarab odamlarni 3 tipga bo'ladi: «Fikrlovchi tip», «Badiiy tip», «O'rtacha tip». Bunda odamdagi ikki signal tizimi nisbatini hisobga oladi.

Qobiliyatlar kishining shunday psixologik xususiyatlaridirki, bilim, ko'nikma, malakalar orttirish shu xususiyatlarga bog'liq bo'ladi, lekin shu xususiyatlarning o'zlari mazkur bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli bo'lmaydi. Aks holda imtihonda qo'yilgan baho, doska oldidagi javob muvaffaqiyatlari to'g'risida qat'iy xulosa chiqarish imkonini bergan bo'lur edi. Shu bilan birga psixologik tadqiqotlar va pedagogik tajriba ma'lumotlari guvohlik berishicha, ba'zan dastlab nimalarnidir bajara olmagan va bu bilan tevarak atrofdagilardan o'ngaysiz ajralib turgan kishi ta'lim olish natijasida favqulodda ko'nikma va malakalarni tez o'zlashtirib oladi va tezdayoq mahorat yo'lida hammani quvib o'tadi. Unda boshqalarga qaraganda zo'r qobiliyatlar namoyon bo'lsa ham, bilimlar va ko'nikmalar egallash bilan bog'lanib qolmaydi, qobiliyatlar va bilimlar, qobiliyatlar va malakalar, qobiliyatlar va ko'nikmalar aynan bir-biriga o'xshash emas. Malakalar, ko'nikma va bilimlarga nisbatan kishining qobiliyatlari qandaydir imkoniyat sifatida namoyon bo'ladi. Tuproqqa tashlangan don ana shu dondan unib chiqishi mumkin bo'lganboshqqa nisbatan atigi imkoniyat bo'lib hisoblangani singari (lekin urug' tuproqning tuzilishi, tarkibi va namligi, ob-havo va boshqalar qulay sharoit yaratsagina unib chiqadi) kishining qobiliyati bu bilimlar va ko'nikmalarni egallash uchun imkoniyat hisoblanadi, xolos. Bu bilim va ko'nikmalar egallanadimi yoki egallanmaydimi, imkoniyat haqiqatga aylanadimi yoki yo'qmi, bularning hammasi ko'plab sharoitlarga bog'liq bo'ladi. Shart-sharoitlar jumlasiga, masalan, kiradi: tevarak-atrofdagi odamlar (oilada, maktabda, mehnat kollektivida) kishining bu bilim va qanday ta'lim beradilar, ana shu malaka va ko'nikmalar kerak bo'ladigan va mustahkamlanadigan mehnat faoliyati qanday tashkil etiladi va hakoza.qobiliyatlar-bu imkoniyat, u yoki bu ishda mahoratning zarur darajasi esa voqelikdir. Bolada namoyon bo'lgan musiqiy qobiliyat uning musiqachi bo'lishi uchun biron bir darajada garov bo'la olmaydi. Bolaning musiqachi bo'lishi uchun unga maxsus ta'lim berilishi, pedagog va bola namoyish qolgan qat'iylik, salomatlikning yaxshi bo'lishi, musiqa asbobi, notalar va boshqa

ko'plab shart-sharoitlar bo'lishi zarur. Bularsiz qobiliyatlar rivojlanmay turibq so'nib ketishi mumkin.

Psixologiya qobiliyatlar va faoliyatning muhim komponentlari bo'lmish bilimlar, malakalar va ko'nikmalarning aynan bir xilligini inkor qilar ekan, ularning birligini ta'kidlaydi. Qobiliyatlar faqat faoliyatda, shunda ham faqat ana shu qobiliyatsiz malgam oshirishi mumkin bo'lmaganfaoliyatdagina namoyon bo'ladi. Agar kishini rasm chizishga faoliyatdagina namoyon bo'ladi. Agar kishini rasm chizishga o'rgatishga hali urinilmagan bo'lsa, agar u tasviriy faoliyat uchun zarur bo'lgan hech qanday ko'nikmani egallamagan bo'lsa, uning rasm solish qobiliyatlari to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas. Faqat rasm chizishga va tasviriy san'atga mahsus o'qitish jarayonida o'quvchida qobiliyatning bor yo yo'qligi aniqlanishi mumkin. Bu uning ish usullarini, rang munosabatlarini qanchalik tez va oson o'zlashtirib olishida, tevarak- atrofimizdagi olamda go'zallikni ko'rishga o'rganishida namoyon bo'ladi. Bolada hali zarur ko'nikma va malakalar sistemasi, mustahkam bilimlar, tarkib topgan ish usullari yo'qligiga asoslanib, jiddiy tekshib krmay, shoshilinch ravishda mazkur o'quvchida qobiliyatlar yo'qligi haqida xulosa chiqarish pedagogning jiddiy psixologik xatosi hisoblanadi. Bolalik paytida paytida kishida muayyan qobiliyatlarning atrofdagilar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik ularni yanada rivojlantirish munosib shon-shuhrat keltirganligi hollari ko'plab uchraydi. Albert Eynshteyn o'rta maktabda uncha ya'shi o'qimagan o'quvchi hisoblanar va uning kelajakda geneialligidan, aftidan hech narsa dalolat bermas edi.

Shunday qilib, qobiliyatlar shaxsning mazkur faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan va buning uchun zarur bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga yaiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual-psixologik xususiyatdir. Agar shaxsning ma'lum sifatlar yig'indisi odamning pedagogik jihatidan asoslanib berilgan vaqt ichida egallangan faoliyati talablariga javob bersa, bu narsa bizga unda mazkur faoliyatga qobiliyat borligi to'g'risida xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Agarda boshqa kishi xuddi shunaqa boshqa sharoitlarda uning oldiga faoliyat ro'baro' qilayotgan talabalarning uddasidan chiqa olmasa, unda tegishli psixologik sifatlar, boshqacha so'zlar bilan aytganda, qobiliyatlar yo'q deb taxmin qilishga asos bo'ladi.o'z-o'zidan ma'lumki bunday odam zarur ko'nikma va bilimlarni umuman egallay olmaydi, degan ma'no kelib chiqmaydi. Bu ko'nikma va bilimlarni egallash cho'zilib ketadi, natijasi nisbatanoz bo'lsa ham favqulodda ko'p kuch-g'ayrat sarflanishi va shu kabilarni talab qilishini bildiradi. Bu hol biroz vaqt o'tgach, shuningdek, qobiliyatlarning rivojlanishi mumkinligini ham inkor etmaydi. Qobiliyatlar murakkab strukturaga ega bo'lgan psixik fazilatlar yig'indisidan iboratdir.

Qobiliyat sifatida namoyon bo'ladigan fazilatlar yig'indisining tuzilishi oqibat natijada konkret faoliyat talablari bilan belgilanadi. Masalan, mavjud ma'lumotlarga ko'ra, matematikaga bo'lgan qobiliyatlarning tuzilishi bir qator xususiy bo'lgan qobiliyatlarni o'z ichiga oladi: matematik materiallarni umumlashtirish qobiliyati, matematik mulohaza yuritish jarayonini va tegishli matematik harakatlarni qisqartirish qobiliyati (izchil ko'p tabaqali mulohazalar qisqacha aloqalar bilan almashtiriladi, masalan idrok qilish va uning natijalari

o'rtasidagi bevosita aloqa o'rnatishga qadar ish olib boriladi), fikr yuritish jarayonining qaytarilishi qobiliyati (ya'ni to'g'ri fikr yuritishdan teskari fikr yuritishga osonlik bilan o'ta olish qobiliyati), matematik masalalarni hal qilish chog'ida fikrlash jarayonining epchilligi va shu kabilar. Konkret qobiliyatlar strukturasini tashkil etadigan shahs xislatlari va xususiyatlari orasida ba'zi birlari etakchi o'rinni egallasa, ba'zi birlari yordamchilik rolini o'ynaydilar. Jumladan, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida pedagogik odobi, qo'zg'atuvchanlik bilan qo'shib olib boriladigan bilim berishga ehtiyoj, yordamchilik tarzida shular jumlasiga kiradigan bir qator tashkilotchilik qobiliyatlari kompleksi va boshqalar etakchi fazilatlar hisoblanadi. Yordamchi fazilatlarga quyidagilar kiradi: artistlik, notiqlik ma'lumotlari va boshqalar.

Mutlaqo ravshanki, pedagogik qobiliyatlarning ham etakchi, ham yordamchi komponentlari ta'lim va tarbiyaning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan birlikni hosil qiladi vashu bilan birga pedagog shaxsi va uning xususiyatlari bilan bog'langan individuallashtirishni tashkil qiladi. Qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi iste'dod deb aaladi. Iste'dod bu kishiga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasidir. Qobiliyatlar kabi iste'dod ham faqat ijodiyotda yuksak mahoratga va anchagina muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatidan iboratdir. Oqibat natijada ijodiy yutuqlar odamlarning ijtimoiy-tarixiy hayot sharoitlariga bog'liqdir.

8.4. Qobilyat tuzilishi. Talant paydo bo'lishi va tuzilishi.

Iste'dodlarning uyg'onishi ijtimoiy shart-sharoitlarga bog'liqdir. Ma'lum qobiliyatlarning to'l-to'kis rivojlanishi uchun naqadar qulay sharoitlarning mavjud bo'lishi davlat uchun naqadar qulay sharoitlarning mavjud bo'lishi davlat oldida turgan qulay sharoitlarning mavjud bo'lishi davlat oldida turgan konkret vazifalarning xususiyatlariga va davr ehtiyojlariga bog'liq. Urush yillarida sarkardalik iste'dodlari jo'shqin rivojlanadi, tinchlik davrida injenerlik, konstruktorlik va shu kabi iste'dodlar rivojlanadi.

O'zidan oldingi barcha ijtimoiy formatsiyalarga qarama-qarshi o'laroq, sotsialistik jamiyat har bir tomonlama rivojlanishiga to'la imkoniyat yaratib beradi. Bu imkoniyat xalq maorifi sistemasi bilan, fan va madaniyat taraqqiyotining yuksak darajasi bilan, halqning butun ijtimoiy hayoti tartibi bilan ta'minlanadi. Kishilarning Fan va texnika taraqqiyoti sohasidagi zo'r muvaffaqiyatlari va sport sohasidagi talablari-bularning hammasi bizda iste'dodlar juda ko'pligidan dalolat beradi.

Kishi psixik faoliyatida birinchi signallar tizimi signallarining nisbatan ustunligi uning badiiy tipga, signallar signalining nisbatan ustunligi fikrlovchi tipga, signallar vakolatining tengligi odamlarning o'rta tipga mansubligini belgilaydi.

Badiiy tip uchun bevosita ta'surot, jonli tasavvur, emotsiya ta'sirida paydo bo'ladigan obrazlar yorqinligi xosdir.

Fikrlovchi tip uchun mavhumlik, mantiqiy tuzilmalar, nazariy mulohazalar ustunligi xosdir.

Qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi iste'dod deb ataladi. Iste'dod bu kishiga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli, mustaqil va

original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasidir. Iste'dodlarning uyg'onishi ijtimoiy shart-sharoitlarga bog'liqdir. Masalan, bozor iqtisodiyoti «hammani tijoratchi qilib yubormoqda».

Alohida olingan, yakka qobiliyatni garchi u taraqqiyotning juda yuksak darajasiga erishgan va yorqin ifodalangan bo'lsa ham iste'dod bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Xotira, aqlning ephilligi, qo'llash ko'lamining kengligi iste'dodga yo'l ochadi. Bu singari sifatlarni mashhur odamlar faoliyati misolida ko'ramiz.

Iste'dod strukturasi oqibat natijada mazkur faoliyat shaxs oldiga qo'ygan talablar xarakteri bilan belgilanadi. Bu umumiy va maxsus qobiliyatlar bilan bog'liq. Bir qator iste'dodli bolalarni o'rganish natijasida ba'zi bir juda muhim qobiliyatlarni aniqlashga erishildi. Bunday qobiliyatlar yig'indisi aqliy iste'dod tuzilmasini tashkil etadi. Shunday yo'l bilan ajratganda shaxsni birinchi xususiyati ziyraqlik, yig'noqlik, doimo jiddiy tayyorlikdir. Ikkinchi xususiyat birinchi xususiyat bilan bog'liq - mehnatga tayyorligi, mehnatga moyilligi, mehnatga ehtiyojdir. Uchinchi xususiyati - intellektual faoliyatga bevosita bog'liqdir: bu tafakkur xususiyatlari, fikrlash jarayonlarining tezligi, aqlining sistemaliligi, taxlil va umumlashtirish imkoniyatlarining ko'pligi, aqliy faoliyatning yuksak mahsuldorligidir. Shaxsning o'z so'zini o'tkaza olishi, boshqa odamga kuchli ta'sir eta olish kishi faoliyatida katta ahamiyatga egadir. Shuning uchun psixologiyada bu muammo bilan bog'lik qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Masalan amerikalik psixolog A.Assingerning bu sifatni o'rganish testi «Pedagog tajovuzkorligini baholash» deb nomlanadi. E.I.Rogov esa shaxs tipologik xususiyatlarini aniqlash, o'quvchi-o'qituvchi munosabatlarini aniqlash singari test so'rovnomalari yordamida shaxs sifatlarini aniqlash hozirgi kunda keng qo'llanilmoqda. Shuningdek, shaxs sifatlarini aniqlash muammolariga duch keladigan rahbar xodimlar, maktab va o'quv muassasasalari psixologlari Ayzenk, E.I.Rogov so'rovnomalariidan foydalanishlari mumkin.

Iste'dod qator darajalariga ega bo'lib, maxsus iste'dod faoliyat turlari bilan, mahorat - ruyobga chiqish tezligi, chaqqonligi bilan belgilanadi. Ilhomlanish - faoliyat davomida qo'l keladigan izchillik tizimiga ega bo'lish bilan harakatlanadi va hokazo.

9-MAVZU: YOSH VA PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA FANIGA KIRISH. YOSH VA PEDAGOGIC PSIXOLOGIYA FANINING TADQIQOT METODLARI. PSIXIK RIVOJLANISH VA DAVRIYLASHTIRISH MUAMMOSI

Reja:

- 9.1. Yosh va pedagogik psixologiya fani predmeti.
- 9.2. Yosh va pedagogic psixologiyaga oid ilmiy bilimlarning vujudga kelish tarixi.
- 9.3. Psixik rivojlanish haqida tushuncha, uning o'ziga xos xususiyatlari.
- 9.4. Psixik rivojlanish va davriylashtirish muammosi.

Tayanch so'z va iboralar:

Yosh davrlari, yosh bosqichlari, ontogenez, filogenez, psixik taraqqiyot, ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya, psixika, evolyusiya guruh, jamoa, erkak, ayol, yosh o'sishi, metod.

9.1. Yosh va pedagogik psixologiya fani predmeti

1. Yosh davrlari psixologiyasi fani predmeti to'g'risida fikr yuritilayotganda inson yoshining turli yosh bosqichlarida kechishi, yosh o'sishiga va psixik taraqqiyotga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, turli ta'sirlar tufayli turlicha tarzda ro'y beradigan psixik rivojlanish xarakteristikasi nazarda tutiladi. Demak, yosh davrlari psixologiyasi fanining mavzu baxsi turli yoshdagi odamlarning (bolalar, o'quvchilar, kattalar, erkaklar, ayollarning (ontogenezda) tug'ilgandan yoshining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi hamda o'zaro munosabati qonuniyatlarini tahlil qilishdan iboratdir. Yosh davrlari psixologiyasi insonda turli psixik jarayonlar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini, uning har xil faoliyatini, erkak va ayolning jins tafovvutlarini, shuningdek inson shaxsining tarkib topishini ilmiy jihatdan tadqiq qiladi.

Jamiyat a'zosi sifatida kamol topayotgan bolada ijtimoiy muhit sharoitlari va o'z tabiatining muayyan hususiyatlari evaziga bilish jarayonlari, o'ziga xos xususiyatlari va ruhiy holatlari, ongi rivojlanib boradi. Bu jarayon alohida individ hayotida ma'lum ketma-ketlikda, muayyan qonuniyatlar asosida ro'y beradi. SHu tufayli yosh davrlari psixologiyasi fani predmeti xususida gap borganda turli yoshdagi insonlar psixik rivojlanishining xususiyatlari, o'ziga xos omillari, mezonlari va mexanizmlari nazarda tutiladi. Demak, ijtimoiy hayotda, TA'LIM-tarbiya jarayonida, guruh va jamoalarda, ishlab chiqarishda hamda oilaviy munosabatlarda yosh davrlari psixologiyasi alohida o'rin tutadi. Inson shaxsining tarkib topishi va bilish jarayonlarining rivojlanishi muammosini psixikaning rivojlanishi qonuniyatlarini xisobga olmay turib oqilona hal etib bo'lmaydi. Shuning uchun hozirgi ijtimoiy, siyosiy hamda kommunikativ omillarning roli kun sayin ortib borayotgan kunda «inson omili» masalasi dolzarb mavzuga aylangan. Shaxsning barcha imkoniyatlarini to'la to'kis ro'yobga chiqarish, ularning o'zlarini namoyon etishlari uchun keng imkoniyatlar yaratib berish, o'sib kelayotgan yosh avlodning intellektual, ma'naviy va moddiy jihatdan o'sishini kafolatlash zamonaviy ta'lim-tarbiyaning bosh mezoni bo'lishi lozim.

Pedagogik psixologiya boshqa psixologiya fanlari qatori **talabalari ilmiy-nazariy bilimlar bilan qurollantiradi**, mutaxassis sifatida shakllanishiga o'zining munosib hissasini qo'shadi. Pedagogik psixologiyaning oldida turgan asosiy maqsad, talablarni o'rta va oliy maktab TA'LIMiga hozirgi zamon psixologlarining yondoshishlari bilan, shuningdek turli yoshdagi insonlarda o'qish jarayonida shaxsni shakllanish xususiyatlari bilan tanishtirishdan iboratdir.

Pedagogik psixologiya bilimlarni o'zlashtirishning eng oqilona yo'llarini izlash, ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirish, o'qitish va bilim olishning yangi metodlarini ishlab chiqish, rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi ta'lim muammosini tadqiq qilish masalalarini o'z predmetiga qamrab oladi, ya'ni o'qish, o'qitish, tarbiya va kasb tanlash pedagogik psixologiyaning predmeti hisoblanadi.

Pedagogik psixologiyaning ta'limni yangi mazmunda joriy qilish yuzasidan so'nggi yillarda qo'lga kiritgan yutuqlari buning yaqqol dalili bo'la oladi. Ma'lumki keyingi o'n yil mobaynida mamlakatimizdagi barcha ta'lim tizimlarida ta'lim ishlarining mazmuni tubdan o'zgardi. ta'limning eksperimental ravishda tekshirilgan yangi usullari (masalan, muammoli interfaol ta'lim metodlari) keng joriy qilinmoqda.

Pedagogik psixologiya-psixologiya ilmining tarmog'i sifatida, ta'lim va tarbiyaning shaxsga samarali ta'sir etuvchi omillari, qonuniyatlari va mexanizmlarini o'rganuvchi fandır. Bolalar va yoshlarning maktabdagi hamda ta'lim-tarbiya muassasalaridagi faoliyat va hatti-harakatlarining psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi pedagogik psixologiya ikki fanni, ya'ni psixologiya va pedagogika fanlarining tutashgan joyidan o'rin egallagandır. Pedagogik psixologiyaning predmeti maktabda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash qonuniyatlarini, bu jarayonlarda sodir bo'ladigan individual tafovutlarni, o'quvchilarda faol, mustaqil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish qonuniyatlarini tadqiq etishdir. Shuningdek, pedagogik psixologiya-ta'lim tarbiyaning ta'siri oqibatida o'quvchilar psixikasida sodir bo'ladigan o'zgarishlarni, o'quv materiallarining o'quvchilarning yosh davrlariga mos kelishini, turli ta'lim metodlarining psixologik jihatdan samaradorligini, darsliklar, o'quv qurollari, asbob-uskunalar va maktab ishlarining tartibiga nisbatan bo'lgan psixologik talablar kabi muammolarini ham pedagogik psixologiya o'rganadi.

Mamlakatimizdagi mavjud barcha o'quv yurtlari ta'lim-tarbiyani to'g'ri, ilmiy asosda tashkil etish uchun bu jarayonning o'ziga xos psixologik qonuniyalarini, uning mexanizmlarini, shuningdek, faol, mustaqil hamda ijodiy tafakkur jarayonini zamonaviy bilimlar asosida tarkib toptirishning samarali usullarini bilishi lozim bo'ladi. Bu borada yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya- hozirgi zamon psixologiya fanining rivojlangan sohalaridan bo'lib, bu o'rinda muhim o'rin egallaydi, zero u inson ruhiy olamining tabiati va uning qonuniyatlarini o'rganuvchi sohadir.

Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlari mushtarak, bir-biriga uzviy bog'liqdir, chunki ularning har ikkisi bitta umumiy jarayonni-ulg'ayib borayotgan insonning psixik faoliyati hamda uning hulq-atvorini tadqiq etadi. Biroq, shunday bo'lsa-da, bu ikki faol psixologiya ilmining mustaqil sohaları hisoblanib, ularning har biri o'z predmeti va tadqiqot vazifalariga egadir.

Yosh davrlari psixologiyasi ontogenezdagi turli yosh davrlari psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini, psixik rivojlanishi hamda psixologik xususiyatlarni o'rganadi.

Ontogenez-(yunoncha,ontos-mavjud, jon zot; genezis- kelib chiqish, paydo bo'lish)—individning paydo bo'lishidan umrining oxirigacha psixik rivojlanish jaryoni.

Yoshning ulg'ayib borishi, psixik jarayonlarning inson rivojlanishidagi qonuniyatlari, undagi yetakchi omillar hamda inson hayot yo'lining turli bosqichlarida uning shaxsigacha xususiyatlar yosh davrlari psixologiya fanining

tadqiqot predmeti hisoblanadi. Ma'lumki, shaxs tarkib topish jarayonining psixologik qonuniyatlarini, uning ilmiy asoslarini mukammal bilmay turib, ta'lim va tarbiyaning nazariy hamda amaliy masalalarini muvaffaqiyatli hal etib bo'lmaydi. Yosh davrlar psixologiya fani bu borada ham o'ziga tegishli masalalarni tor eksperimental ravishda o'rganish bilan cheklanib qolmay, balki o'z muammolarini inson hayoti va faoliyatining tabiiy sharoitlarida bolaga beriladigan ta'lim va tarbiyaning mazmun va mohiyatidan kelib chiqqan holda o'rgansa, yanada muvaffaqiyatli rivojlanishi.

Hozirgi vaqtda pedagogik psixologiyaning muhim **vazifalaridan biri**-maktabdagi ta'lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chiqishdan iborat bo'lib, bu hol yangi ta'lim dasturiga o'tish munosabati bilan bog'liqdir. Pedagogik psixologiya **shu bilan birga** o'quvchilar shaxsining tarkib topish jarayonini turli tarbiyaviy tadbirlarning **o'quvchilarga ko'rsatadigan ta'sirini** o'rganadi hamda o'quvchilarning **o'z-o'zini tarbiyalashning psixologik** asoslarini tadqiq etadi.

Shunigdek, «Pedagogik-psixologiya» ta'lim va tarbiya jarayonining tashkilotchisi bo'lgan o'qituvchi shaxsini, uning pedagogik faoliyat xususiyatlarini ham o'rganadi. Bunda o'qituvchining ta'lim-tarbiya ishlaridagi yutuqlarni ta'minlovchi sifatlariga urg'u berish bilan birga, uning bilim, ko'nikma, malaka va qobiliyatlarining tarkib topishi hamda taraqqiyotining psixologik jarayonlari aniqlanadi.

Yosh davrlari psixologiyasi ham pedagogik psixologiya singari umumiy psixologik qonuniyatlarni yoritib beradigan, psixik jarayonlarni, holatlarni va shaxsning individual psixologik xususiyatlarini o'rganadigan umumiy psixologiyaga asoslanadi.

Pedagogik psixologiya fanini o'rganish ham **nazariy**, ham **amaliy** ahamiyatga ega bo'lib, u boshqa fanlar singari taraqqiyotning umumiy tamoyillariga; oliy nerv faoliyati va psixofiziologiya qonunlariga, bu sohada to'plangan ilmiy ma'lumotlariga tayanib, inson psixikasining kechishi, rivojlanishi, o'zgarishi yuzasidan bahs yuritadi.

Yosh davrlari psixologiyasining asosiy vazifasi shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davridagi odamlar psixik taraqqiyoti jarayonida yuz beradigan o'zgarishlarning sabablari, xolat va shart sharoitlarning o'zaro ta'siri xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Yosh davrlari psixologiyasi fanining **vazifalarni** mazmuniga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin. Yosh davrlari psixologiyasi fanining **nazariy vazifalari** g'oyat muhim va murakkab bo'lib, u shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davridagi odamlarda vujudga keladigan psixik faoliyat, holat va shart-sharoitlarining o'zaro ta'siri xususiyatlarini o'rganishdan iboratdir.

Yosh psixologiyasi fanining **amaliy vazifalarini** esa psixik jarayonlarning namoyon bo'lishi va taraqqiy etishi hamda inson shaxsi psixologik xususiyatlarining tarkib topishi qonuniyatlarini o'rganishda qo'lga kiritilgan ilmiy dalillarni ta'lim-tarbiya sohalariga tadbiiq qilish tashkil etadi.

Yosh davrlari psixologiyasi ana shu **vazifalarni** xal qilish bilan quyidagi **amaliy maqsadlarni** ruyobga chiqaradi:

- ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtiriladi;

- shaxslararo muloqotni to'g'ri yo'naltiriladi;
- jamoada ijobiy psixologik iqlim yaratiladi;
- uzoq umr ko'rish sirlari ochiladi;
- oilaviy munosabatlarni mustahkamlanadi;
- ajralishlarning oldi olinadi;
- farzand tarbiyasi oqilona amalga oshiriladi.

9.2. Yosh va pedagogik psixologiyaga oid ilmiy bilimlarning vujudga kelish tarixi

Markaziy Osiyo mutafakkirlaridan Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Xojib, A.Navoiy va boshqa bir qator allomalar yosh davrlari psixologiyasi mavzusiga doir o'z qarashlarini bildirganlar.

Ibn Sino inson yoshi va yosh o'sishi bilan bog'liq xolda kechadigan psixik taraqqiyot masalalari xususida hamda inson shaxsini shakllantirish muammolari to'g'risidagi fikrlarini "Odob haqida" risolasi orqali bayon qilgan. Shuningdek, Ibn Sino "Tib qonunlari" nomli asarida inson organizmining tuzilishi, undagi nerv tolalari va nerv yo'llari, fiziologik jarayonlar bilan bog'liq psixik jarayonlar xususida bir qancha ma'lumotlar keltirgan.

Mashoyixlardan eng ulug'i **Xoja Ahmad Yassaviy** insonning komil inson sifatida shakllanishida yosh o'sishi, turli yoshdagi bolalarni tarbiyalashda yosh o'sishi va u bilan bog'liq xolda yuzaga keladigan differensial tafovutlarni xisobga olish muhim ahamiyat kasb etishi xaqidagi fikrlarni bayon qilgan. Uning etuk insonni shakllantirish g'oyasida ta'lim-tarbiya masalasini insonning yoshlik davridan boshlab qo'lga olish zarurligi, buning uchun tarbiyani bolalarning yosh xususiyatlari bilan bog'liq xolda olib borishni, ularga yosh davrlariga mos keladigan tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish zarurligini tushuntiradi. Shu boisdan ham mutaafakkir "Devoni hikmat" asarida bolaning inson sifatida shakllanishida har bir yilning alohida bosqich ekanligini ta'kidlaydi.

9.3.Psixik rivojlanish haqida tushuncha, uning o'ziga xos xususiyatlari

Inson shaxsining psixik rivojlanishi va uning shakllanishi murakkab tadqiqot jarayonidir. Zero, uning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini asosli, ilmiy bilish, o'quvchi shaxsiga pedagogik jihatdan ta'sir ko'rsatishning zarur shartidir.

Inson-biosotsial mavjudotdir. Uning birligi, bir tomondan, kishining psixik, tug'ma ravishda tashkil topgan xususiyatlari (masalan, ko'rish yoki eshitish sezgilari) ikkinchi tomondan esa faoliyatning ongli sub'ekti va ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida uning hulq-atvor (M,ahloqiy odatlar) xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Xo'sh, odam psixikasi va hatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan bu xususiyatlarni nimalar sirasiga kiritish mumkin. Inson psixikasining tabiati biologikmi yoki inqilobiy xarakterga ega?

Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarning muammosi o'z mohiyati jihatidan g'oyaviy xarakterga ega. Shu bois, bu masalani hal qilishda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli oqimlar, yo'nalishlar maydonga kelgan. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishda

maydonga kelgan birinchi oqim biogenetik konsepsiya, nazariya bo'lsa, ikkinchi oqim sotsiogenetik konsepsiyadir.

Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishga intiluvchi biogenetik oqim XIX asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan.

Bola psixik xususiyatlarining tug'ma tabiati haqidagi ta'limot shu vaqtga qadar aksariyat psixologiya maktablarining asosini tashkil etib kelmoqda. Mazkur ta'limot inson psixikasining barcha umumiy va individual xususiyatlari tabiat tomonidan belgilangan, uning biologik tuzilishiga tenglashtirilgandir, psixik rivojlanish esa, irsiy yo'l bilan azaldan belgilanib, inson organizmiga joylashtirilgan shu xususiyatlarning maromiga etish jarayonidan iborat deb ta'kidlaydi. Ma'lumki, nasliy xususiyatlar tug'ma yo'l bilan nasldan-naslga tayyor holda beriladi, biroq shunday bo'lishiga qaramay, bu oqim namoyondalari inson shaxsi va uning barcha xususiyatlari, ichki qonunlar asosida, ya'ni nasliy xususiyatlar negizida maydonga keladigan narsa, biologik omillarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydilar.

Biogenetik ta'limot, inson qobiliyatlarining rivojlanish darajasi (chunonchi, imkoniyatlarining chegarasi, uning eng yuksak nuqtasi) taqdir tomonidan belgilanib qo'yilganligini, o'quvchi imkoniyatlari va qobiliyatlarini maxsus testlar yordamida aniqlab, undan so'ng ta'lim jarayonini uning irsiyat tomonidan belgilangan taraqqiyot darajasiga moslashtirish ularning aqliy iste'dod darajalariga qarab turli mavqedagi maktablarda taqsim olishi zarur deb ta'kidlashadi.

Chunonchi, bu yo'nalish tarafdorlaridan, amerikalik psixolog e.Torndayk o'quvchilarning «tabiiy kuchlari» va «tug'ma mayllar»ini psixik rivojlanishning yetakchi omili qilib ko'rsatib, muhitning, ta'lim-tarbiyaning ta'siri-ikkinchi darajalaridir, deb aytadi.

Avtraliyalik psixolog K.Byuler bolalarning faqat aqliy taraqqiyotinigina emas, balki ahloqiy rivojlanishi ham nasliy tomondan belgilangandir, deb ta'kidlaydi.

Bu borada nemis psixologi V.Shtern: ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni olg'a surgan edi. Bu fikrga qarama-qarshi rus psixologi L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning yetakchilik roli bor, degan qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi va uni: ta'lim rivojlanishidan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtirib olib boradi, deb aniq ifodalab beradi. Yuqorida bayon qilingan birinchi fikrga muvofiq ta'lim faqat rivojlanish tomonidan erishilgan narsalardan foydalanadi. Shuning uchun aqliy jihatdan yetilish jarayoniga aralashmaslik, unga halaqit bermaslik, balki ta'lim uchun imkoniyat etilguncha chidam bilan passiv kutib turish kerak.

Shunday qilib, bolaning, maktab o'quvchisining psixik rivojlanishi-murakka taraqqiyot jarayonidir.

Psixologiya fanida yosh davrlarini tabaqalash bo'yicha turlicha usullar mavjuddir. Bu inson shaxsini tadqiq qilishga turli nuqtai-nazardan yondoshuvi va mazkur muammoning mohiyatini turlicha yoritadi.

Ma'lumki, har bir davr o'zining muhim hayotiy, sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, o'ziga xos qarama-qarshiliklari, psixikasining sifat xususiyatlari va psixik jihatdan xarakterli yangi sifatlarning hosil bo'lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o'zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida shakllanishi va o'z

navbatida, o'zidan keyingi davrning paydo bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda psixologiyada mavjud yosh davrlarini tabaqalash nazariyalariga urg'u berib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Shvetsariyalik psixolog J.Piajening aql-idrok nazariyasi, aql-idrok funksiyalari hamda uning davrlari haqidagi ta'limotni o'z ichiga oladi. Aql-idrokning asosiy vazifalari, moslashish va ko'nikishdan iborat bo'lib, bu ning doimiy vazifalar turkumini tashkil etadi.

Muallif, bola aql-idrokini quyidagi psixik rivojlanish davrlariga tasniflaydi;
Sensomotor intellekti-tug'ilgandan 2 yoshgacha;
Operatsiyagacha tafakkur davri-2 yoshdan 7 yoshgacha;
Aniq operatsiyalar davri-7, 8 yoshdan-11, 12 yoshgacha;
Rasmiy operatsiyalar davri.

Fransuz psixologi A.Vallon esa yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi:

homilaning ona qornidagi davri;
impulsiv harakatt davri-tug'ilgandan 6 oylikkacha;
his-tuyg'u davri (emotsional)-6 oylikdan 1 yoshgacha;
sensomotor (idrok bilanharakatning uyg'unlashuvi) davri- 1 yoshdan 3 yoshgacha;
personologizm (shaxsga aylanish) davri-3 yoshdan-5 yoshgacha;
farqlash davri-6 yoshdan-11 yoshgacha;
jinsiy yetilish va o'spirinlik davri-12 yoshdan 18 yoshgacha.

Rus psixologiyasidagi yosh davrlarini tabaqalash muammosi dastlab L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, B.G.Ananov singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shug'ullanuvchilar safi ortib bordi, shu bois yosh davrlarini tasniflash muammosi o'zining kelib chiqishi, ilmiy manbai, rivojlanish jarayonlariga yondoshilishi nuqtai nazaridan bir-biridan keskin farq qiladi. Hozirgi vaqtda yosh davrlarini tabaqalash yuzasidan mulohaza yuritishda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhlarga ajratish va ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiqdir.

L.S.Vigotskiy psixologlarning yosh davrlarini tabaqalash nazariyalarini tanqidiy tahlil qilib, muayyan rivojlanishni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlarga tayanib, yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi;

1. Chaqaloqlik davri inqirozi;
2. Go'daklik davri-2oylikdan 1 yoshgacha. Bir yoshdagi inqiroz.
3. Ilk bolalik davri-1 yoshdan 3 yoshgacha-3 yoshdagi inqiroz
4. Maktabgacha davr-3 yoshdan 7 yoshgacha-7yoshdagi inqiroz
5. Maktab yoshi davri- 8 yoshdan 12 yoshgacha- 13 yoshdagi inqiroz;
6. Pubertat (jinsiy yetilish) davri-14 yoshdan 18 yoshgacha, 17 yoshdagi inqiroz.

L.S.Vigtskiy o'zining yosh davrlarini tabaqalash nazariyasini ilmiy asoslab, taeriflab bera olgan. Olim eng muhim psixik yangilishlar haqida ilmiy va amaliy ahamiyatga molik mulohazalar bildirgan. Biroq, bu mulohazalarda ancha munozarali, bahsli o'rinlar ham mavjud. Umuman L.S.Vigtiskiyning yosh davrlarini tabaqalash nazariyasi ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega, uning rivojlanishini amalga oshiruvchi inqirozlar to'g'risidagi mulohazali va olg'a surgan g'oyalari hozirgi kunning talablariga mosdir.

D.B.Elkoninning tasnifi yetakchi faoliyat (A.N.Leontev) nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida biror faoliyatning ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli, nazariyaning asosiy mohiyatini tashkil qiladi.

D.B. Elkonin yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratishni lozim topadi:

1. Go'daklik davri-tug'ilagandan 1yoshgacha-yetakchi faoliyat-bevosita emotsional muloqot;
2. Ilk bolalaik davri-1 yoshdan 3 yoshgacha-yetakchi faoliyat-predmetlar bilan nozik harakatlar qilish;
3. Maktabgacha davr-3 yoshdan 7 yoshgacha-rolli o'yinlar;
4. Kichik maktab yoshi davri-7 yoshdan 10 yoshgacha-o'qish;
5. Kichik o'smirlik davri-10 yoshdan 15 yoshgacha-shaxsning intim (dilkash, samimiy) muloqot;
6. Katta o'smirlik yoki ilk o'spirinlik davri-16 yoshdan 17 yoshgacha; -yetakchi faoliyat-o'qish, kasb tanlash davri.

D.B.Elkonin tasnifini ko'pchilik psixologlar tomonidan e'tirof etilsada, biroq uning birmuncha munozarali tomonlari mavjud. Umuman D.B.Elkoninning mazkur nazariyasi psixologiya fanida ayniqsa yosh davrlari psixologiyasida muhim o'rin tutadi.

Bolalar psixologiyasi fanining yirik namoyondasi A.A.Lyubinskaya inson kamolotini yosh davrlarga ajratishda faoliyat nuqtai nazaridan yondoshib, quyidagi davrlarga ajratishda faoliyat nuqtai nazaridan yondoshib, quyidagi davrlarni atroflicha ifodalaydi:

1. Chaqaloqlik davri-tug'ilgandan bir oylikkacha;
2. Kichik maktabgacha davr-1 oylikdan 1 yoshgacha;
3. Maktabgacha tarbiyadan avvalgi davr-1 yoshdan 3 yoshgacha;
4. Maktabgacha tarbiya davri-3 yoshdan 7 yoshgacha;
5. Kichik maktab yoshi davri-7 yoshdan 11, 12 yoshgacha;
6. O'rta maktab yoshi davri (o'spirin) -13 yoshdan 15 yoshgacha;
7. Katta maktab yoshi davri- 15 yoshdan 18 yoshgacha.

Pedagogik psixologiyaning taniqli namoyondasi V.A.Krutetskiy insonning ontogenetik kamolotini quyidagi bosqichlardan iboratligini ta'kidlaydi;

Chaqaloqlik (tug'ilgandan 10 kunlikkacha);

Go'daklik (10 kunlikdan 1 yoshgacha);

Ilk bolalik (1 yoshdan 3 yoshgacha);

Bog'chagacha davr (3 yoshdan 5 yoshgacha);

Bog'cha yoshi (5 yoshdan 7 yoshgacha);

Kichik maktab yoshi (7 yoshdan 11 yoshgacha);

O'smirlik (11 yoshdan 15 yoshgacha);

Ilk o'spirinlik yoki kata maktab yoshi (15 yoshdan 18 yoshgacha)

Yuqoridagi har ikala tasnif puxtaligidan, ularga qanday nuqtai nazardan yondashilganligidan qat'iy nazar inson kamolotini to'la ifodalab berishga ojizlik qiladi.

Mazkur nazariyalar insonning shaxs sifatida shakllanishi bosqichlari haqida ko'proq ma'lumot beradi xolos. Ularda yoshlik, etuklik, qarilik davrlarining xususiyatlari, qonuniyatlari to'g'risida nazariy va amaliy ma'lumotlar etishmaydi,

shunga qaramay ular o'rta maktab pedagogik psixologiya fani uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi zamon psixologiyasining yirik vakili A.V.Petrovskiy inson kamolotiga, shaxsning tarkib topishiga ijtimoiy-psixologik nuqtai-nazardan yondashib, shaxsning shakllanishini quyidagi bosqichlarda amalga oshishini ta'kidlaydi;

Ilk bolalik (maktabgacha tarbiya yoshidan oldingi davr)- tug'ilganidan 3 yoshgacha.

Bog'cha davri-3 yoshdan 7 yoshgacha

Kichik maktab yoshi davri-7 yoshdan 11 yoshgacha

O'rta maktab yoshi (o'smirlik) davri-11 yoshdan 15 yoshgacha

Yuqori sinf o'quvchisi (lk o'spirinlik) davri-15 yoshdan 17 yoshgacha.

A.V.Petrovskiyning tasnifi mukammal bo'lsa-da, kamolotning oraliq bosqichlarini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalamaydi. Vaholanki, o'sish ijtimoiy qoidalarga muvofiqmi yoki aksincha, qanday bo'lishidan qat'iy nazar, har ikkala yo'nalishning ham oraliq jabhalari bo'lishi ehtimoldan holi emas.

Ma'lumki, har bir yosh davr, o'ziga xos xususiyatlar bilan belgilanadi, bularga: oilada va maktabda bola holatining o'zgarishi, TA'LIM va tarbiya shakllarining o'zgarishi hamda bolaning yangi faoliyat turlari, organizmdagi ayrim xususiyatlarning yetilishi singari jarayonlarni kiritish mumkin.

Hozirgi zamon psixologiyasida yosh davrlarini shu nuqtai nazardan tabaqalash maqsadga muvofiqdir;

Ilk bolalik davri-tug'ilgandan 3 yoshgacha;

Bog'cha davri-3 yoshdan 6, 7 yoshgacha;

Kichik maktab yoshi davri-6, 7 yoshdan 10, 11 yoshgacha;

O'rta maktab yoshi (o'smirlik davri)-10,11 yoshdan 14,15 yoshgacha;

Ilk o'spirinlik (kollej va litsey o'quvchilari)-14-15 yoshdan 17, 18 yoshgacha.

Umuman psixologlar tomonidan yosh davrlarini tabaqalashtirishning puxta ilmiy-metodologik negizga ega bo'lgan qator nazariyalari ishlab chiqilgan. Hozirgi kunla ular ontogenetik qonuniyatlarni yoritishiga kata hissa qo'shib, uning nazariy va amaliy muammolarini hal qilishda muhim o'rin egallab kelmoqda. Biroq, shunday bo'lsada, hozir ontogenezni to'la yoritishga xizmat qila oladigan nazariyasini yaratish zaruriyati mavjuddir.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Yosh psixologiyasining asosiy vazifasi.
2. Yosh psixologiyasining asosiy prinsiplari.
3. Yosh psixologiyasining vujudga kelishi shart-sharoitlari.
4. Yosh davrlar psixologiyasining eng asosiy muammosi.
5. Yosh davrlarini tabaqalash nazariyalari.
6. Yosh davrlarni tabaqalash deganda nimani tushunasiz?
7. Psixologiyada yosh davrlarni tabaqalashning qanday turlari mavjud?
8. Yosh taraqqiyoti qanday davrlarga bo'linadi?
9. Chet el olimlaridan kimlarning yosh davrlar klassifikatsiyasi mavjud ?
10. E.Erikson klassifikatsiyasida yosh davrlar nechiga ajratilgan ?
11. L.S.Vigotskiy klassifikatsiyasi nimaga asoslangan?

10-MAVZU: ONTOGENEZNING ILK BOSQICHLARIDA INSONNING PSIXIK RIVOJLANISHIGA XOS XUSUSIYATLAR. MAKTABGACHA YOSH DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Reja:

- 10.1. Perinatal va chaqaloqlik davrida psixofiziologik rivojlanishga xos xususiyatlar haqida umumiy tushuncha.
- 10.2. Maktabgacha yosh davrida psixofiziologik taraqqiyotning umumiy tavsifi.
- 10.3. Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanishning umumiy tavsifi.
- 10.4. Kichik maktab yoshi davrida kognitiv-affektiv sohalaridagi rivojlanish xususiyatlari.

Tayanch so'z va iboralar

Perinatal, inqiroz, embiryon, terminal, ontogenez, psixika, davriylashtirish.

10.1. Perinatal va chaqaloqlik davrida psixofiziologik rivojlanishga xos xususiyatlar haqida umumiy tushuncha

Bolaning ona qornidagi o'sish davri onaning organizmiga uzviy bog'liq xolda kechadi. Chaqaloqning tug'ilishi sifat o'zgarishi ijtimoiy rivojlanishning yangi ko'rinishi boshlanadigan nuqta ekanligi bilan muhim ahamiyatga ega. Shu tufayli tug'ilish tabiatning chaqaloq organizmini kuchli larzaga keltiruvchi mo'jizasidir. Bunda ona qornidagi barqaror muhitda yashagan jonzot favqulotda yangi sharoitga, son-sanoqsiz xossa va xususiyatlarga ega bo'lgan qo'zg'ovchilar doirasiga tushadi.

Chaqaloqlik davrida ana shunday yangi muhitga moslashish jarayoni amalga oshadi.

Go'dakning hayotiy faoliyati va tarixi uni qurshagan, parvarishlaydigan katta yoshdagilarga bevosita bog'liq bo'lib, uning barcha extiyoji va talablari faqat kattalar tomonidan qondiriladi. Kattalar go'dak uchun yaratgan ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlar uning o'sishini belgilovchi muhim turtki vazifasini o'taydi. Atrof-muhitning xususiyat va xossalarini kattalar go'dakning psixik dunyosiga singdiradilar. Shiqildoqlarning shakli, rangi, xar-xil o'yinchoqlar va xokozolarni bolaning diqqatiga xavola qilish, unda jismlar to'g'risida tasavvur obrazlarni yaratadi, go'dakning xissiy bilish organlari esa ularni aks ettiradi. O'zaro muloqot jarayonida jismlarni ushlashga o'rgatish mashqlari natijasida go'dak «Tanish» jismlarga talpinadigan ularga qo'l uzatadigan bo'la boshlaydi, unda rang va shaklni farqlash imkoniyati tug'ila boshlaydi.

Tasavvur o'tkazishning murakkab bosqichida bola kattalar yordamida o'tirish, tik turish, ovqatlanish, qurollardan to'g'ri foydalanish, uzluksiz va mazmunli xarakatlarni amalga oshirishni o'rganadi. Shuning uchun aks ettirish qaysi bosqichda bo'lishidan qat'iy nazar, bevosita yo'l bilan amalga oshadi. Umuman go'daklik davrining dastlabki bosqichida olamdagi barcha ashyolar, jismlar to'g'risidagi tasavvurlarga ega bo'ladi. Mazkur davrning aksariyat bosqichlarida go'dakda bilim va tajribalarni, ko'nikma va malakalarni mustakil egallash imkoni bo'lmaydi.

Go'daklik davrining hususiyatlarini o'rgangan L.S.Vigotskiy «Go'daklik davri» asarida bolaning voqeylikka munosabati dastlab ijtimoiy munosabatdek tuyilishi, ana shu jihatdan jonzot deyish mumkinligini uqtiradi. Go'dak tabiiy, biologik jixatdan onadan ajragan bo'lsa ham, aslida u bilan ijtimoiy bog'liqligicha qoladi.

Go'dakning bir yoshgacha davridagi psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha qator tadqiqotlar mavjud. Shular orasida N.L.Figurin, M.P.Denisova, M.Y.Kistyakovskaya, A.Vallon, D.B.Elkonin, E.A.Arkin, S.Fayans, Sh.Byuler, F.I.Fradkinalarning asarlari alohida ahamiyatga molikdir.

S.Fayans tajribasida go'dakka chiroyli va jozibador uyinchoklar 9 sm masofadan ko'rsatilganda u butun vujudi bilan ularga intilgan keyinchalik oralik 60 sm bo'lganda bolaning intilishi, qo'l cho'zishi sustlashgan, va nihoyat ular 100 sm dan ko'rsatilganda bolada intilish, cho'zilishi, ixtiyorsiz xarakati mutlaqo so'ngan. U o'yinchoq bilan bir qatorda turgan katta kishiga ham ana shunday befarq qaragan. Masofa qanchalik qisqarsa, bolaning unga intilishi, qiziqishi shunchalik kuchayib borishini kuzatish mumkin.

Yuqoridagi tajriba materillari asosida shunday xulosa chiqarish mumkin: go'dak qatnashayotgan faoliyatni jonlantiradilar. Go'dakni qurshab to'rgan jismlar borgan sari uning nigohini o'ziga tortib, maftun qilib, qo'zg'atuvchi vazifasini bajarib, bolaning qidirish, mo'ljalga olish, chamalash faoliyatini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotchi A.V.Yarmolenko yarim yoshlik go'daklarda jozibali narsalarning o'zaro qiyosiy tasnifini tadqiq qilgan. Muallif olgan ma'lumotlarga qaraganda go'dak behisob jismlar orasida insonni (katta yoshli odamlarni) tobora aniqroq, ravshanroq ajrata boshlagan. SHu bilan birga harakatsiz ko'ruv qo'zg'atuvchisiga diqqatni to'plash 26 sekunddan 37 sekundgacha harakat qilmayotgan odamga bolaning tikilishi, 34 sekunddan 38 sekundgacha, xarakatdagi ko'ruv qo'zg'atuvchisiga qarashi 41 sekunddan 78 sekundgacha, harakatdagi insonga e'tibor berishi 49 sekunddan 88 sekundgacha ortgan.

Tajribada go'dakning xarakatlanayotgan odamga diqqatini to'plab turishi 4 marotaba ortgani aniqlangan.

Go'dak jonsiz narsalarga qaraganda odamga diqqatini barqaror qaratishi uning kattalarga munosabati o'zgarganidan emas balki ular bilan aloqaga kirishganda sust retseptor o'rnini faolrog'i egallaganidandir. Go'dakda fazoviy tassavurning boyishida jumalarning idrok qilishidagi farqlashning takomillashuvi muhim vosita xisoblanadi. Hayot tajribasi ortib borishi mashqlar natijasida jismlarning alomatleri va belgilarni o'quvi paydo bo'ladi.

Olimaning fikricha 3- oydan 6 oylikkacha bolada katta yoshdagi odamlar bilan tanlab munosabatda bo'lishi vujudga keladi. Uch oylik go'dak begonalar orasidagi tuqqan onasini ajrata olsa, yarim yoshdan boshlab esa begonalar ichidagi qarindoshlarini ham farqlay boshlaydi. M.Y.Kistayakovskaya ma'lumotiga ko'ra, 5-6 oylikda u muomala qilayotgan notanish shaxsga bir oz tiqiladi, keyin yo kulimsiraydi yoki undan yuzini o'giradi, xatto, qo'rqib yig'lab yuboradi. Bolada o'zini parvarish qilayotgan yaqin kishilariga bog'lanib qolishi sodir bo'ladi. Ana shu sababli onasini yoki enagasini ko'rsa qiyqirib qarshilaydi, unga talpinadi, qo'l-oyog'ini ixtiyorsiz tipirchilatadi. U yarim yoshga to'lganda atrofdagi yaqin

kishilari, qarindosh-urug'lariga, xatto qo'ni -qo'shnilarga ham bog'lanib (o'rganib) ko'nikib qoladi. Ta'minan 8-9 oyligidan kattalar bilan dastlabki o'yin faoliyatini boshlaydi.

O'yin faoliyatidagi tabassum, jonlanish, shodlik, tuyg'ulari avval faqat kattalar ishtirokida namayon bo'ladi, vaqt o'tishi bilan uyinning o'zi bolaga quvonch bag'ishlaydi. Go'dak bir yoshga yaqinlashgan sari kattalarning xattixarakteratlarini izchil kuzatishdan tashqari unda asta-sekin ularning ko'mak berish ishtiyoqi tug'iladi. Natijada bola individual faoliyat turidan hamkorlikdagi faoliyatga ham o'ta boshlaydi. Ma'lum, hamkorlikdagi faoliyat muloqot ko'lamini kengaytirishga yordam beradi.

Shunday qilib, go'daklik davrida kattalar bilan faol aloqaga kirishish extiyoji tug'iladi va bu aloqa nutq davrigacha muloqotning o'ziga xos yangi shakli sifatida bolaning o'sishida muhim rol o'ynaydi. Bir yoshgacha davrda paydo bo'lgan extiyojning tobora chuqurlashuvi bilan nutq davrigacha ma'lumot cheklanganligining nomutanosibliigi bir yoshdagi inqirozni keltirib chiqaradi. Vujudga kelgan qarama-qarshilik o'z echimini nutq orqali muloqot davrida topadi. Va bola o'tishning birinchi bosqichida o'tayotganini ifodalaydi. Go'dakning nutq faoliyati takomillashgan sayin muloqotning mazmuni boyib, ko'lami kengayib boradi. Natijada xaqiqiy ma'nodagi shaxslararo munosabat vujudga keladi, go'dakning shaxsga aylanishi va ijtimoiylashuviga keng imkoniyatlar yaratadi. Mazkur davrda go'dakning o'sishini ta'minlovchi ob'ektiv va sub'ektiv sharoitlar yaratilishi bolaning faolliigi ortishi uchun psixologik negiz bo'ladi.

Xarakteratning psixologik xususiyatlari va mexanizmlarini qator tajribalar asosida o'rgangan olimlardan D.B.Elkoninning ishonch bilan ta'kidlashicha 2-3 xaftalik go'dakda ko'z konvergentsiyasi vujudga kelsa ham, o'z nigoxini turli jismlarga qaratib turish jarayoni juda qiyin kechadi, hayotining keyingi 3-5 haftalarida esa uning nigoxi oz fursat bo'lsada, muayyan ob'ektga to'plana boshlaydi. 4-5 xaftalik go'dakda 1-1,5 metr naridagi jismlarni kuzatish ko'nikmasi xosil bo'ladi. Ikki oylik bola 2-4 metr uzoqlikdagi narsani kuzatishni o'rganadi, u 3 oyligida 4-7 metr oralig'idagi jismlarni ham payqay oladi, nixoyat 6-10 xaftalik go'dak xatto aylanayotgan predmetlarning xarakteratini idrok qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Keyinchalik xissiy organlarning ko'z bilan turli funksional aloqalar o'rnatishi qaror topadi. Go'dak 4 oyligida uning jismga tikilishi va uni tomosha qilishi nisbatan barqaror bo'ladi.

Yuqoridagi fikrlarga qaramay mazkur yoshdagi bolalarda qo'l xarakterat beixtiyor xususiyatga ega bo'lib, jismlarni maqsadga muvofiq xarakteratlantirishdan ancha uzoqdir. Go'dak 4 oyligidan boshlab narsaga qo'lini yo'naltiradi, asta-sekin unda paypaslash uquvi namayon bo'la boshlaydi. 5-6 oyligida predmetni va uni o'ziga tortib olish ko'nikmalari shakllanadi. Xarakterat va teri tuyush organlari sifatidagi qo'l vazifasini o'tovchi ko'rish qobiliyati bir maromda rivojlanishdan bir muncha kechikadi. Bola 6 oyligida unda turish, o'tirish, emaklash, yurish, gapirish ko'nikmalari shakllanadi.

Yuqoridagi xollarning moddiy asosini o'rgangan N.M.SHechelovanov 2 oylik bolada bosh miya yarim sharlari po'stlog'i o'z funksiyasini boshlashini, bu xol barcha idrok qilish organlarida, jumladan, eshituv, ko'ruv, apparatlarida reflekslar paydo bo'lganidan dalolat berishini uqtiradi. Olimning fikricha eshitish,

ko'rishning yuksak analizatorlari xattoki, ularning kortikal bo'limlari rivojlanganidan keyin bolada xarakat va xarakatni idrok qilish xodisasi rivojlanadi.

R.Y.Abramovich-Lextman go'dakning bir yoshgacha davrida predmetlar bilan xarakat qilishni o'rganib, ularning 6 ta rivojlanish bosqichidan iborat ekanligini aytadi. Bo'lar: a) faol sergaklik (tetiklik) 2 xaftalikdan 4-5 xaftalikkacha; b) sensor faollik 1,5 oylikdan- 2,5-3oylikkacha; v) xarakat oldi 2,5-3 oylikdan 4-4,5 oylikkacha; g) sodda «sermaxsul» xarakat 4 oylikdan 7 oylikkacha; d) o'zaro bog'langan (uyg'un) xarakat-7-10 oylikkacha; e) funksional xarakat 10-11 oylikdan 12-13 oylikgacha davom etadi.

Predmetning xususiyatiga qarab bola xarakatidagi o'zgarishlarni M.Y.Kistiyakovskaya, D.B.Elkonin, E.A.Arkin, V.S.Muxina, N.A.Menchinskaya va boshqalar, repseptor faoliyati mexanizmlarini I.P.Pavlov va uning shogirdlari F.R.Dunayevskiy va boshqalar o'rganishgan. Ularning talqiniga emaklash-go'dakning fazoda mustaqil xolda o'rin almashtirishi, xarakat qilishining dastlabki ko'rinishidir. Mustaqil yurish-go'dakning insonlarga xos yo'sinda fazoda siljishi, joyidan qo'zg'alishni amalga oshirish uchun muayyan darajada tayyorgarlikni taqazo qiluvchi xarakatlarning yangi ko'rinishidir.

Shunday qilib go'dakning jismlar bilan bevosita amaliy aloqaga kirishuvchi va ular yordamida xarakatlanishi narsalarning yangi xossa va xususiyatlarini bilib borishi, ular bilan munosabatini yanada kengaytirish uchun imkon yaratadi.

Hayotning ikkinchi yarmida bolaning predmetlar bilan xar-xil xarakatlarni amalga oshirishdagi ildamligi, orentirlashtirish faoliyatining murakkablashuvi, fazoda o'rin almashtirishning yangi shakllari vujudga kelishi uni katta yoshdagi odamlarga bevosita bog'lab qo'yadi.

D.B.Elkonin xulosasiga ko'ra, nutqni tushunish vujudga kelishining asosiy shartlari quyidagilardan iborat: a) umumiy xolatdan predmetni ajrata olish; b) predmetga diqqat-e'tiborni to'plash; v) favqulotda xolatiga qarab, anglanadigan xis-tuyg'uning mavjudligi va boshqalar.

O'zgalar nutqini tushunish ko'ruv idrokining zamirida vujudga keladi. Boladagi o'zgarishlar nutqini tushunishga o'rgatishda katta odam biror o'yinchoqdan ta'sirlanishni xosil qiladigan qo'zg'atuvchini uyg'otadi. Bunda jism va rasmlarga bolaning diqqatini jalb etadi, yoki uning qo'lidagi yoxud stol ustidagi ob'ektlarni ko'rsatib «Surnay qani?», «Katta ayiqcha qani?» kabi savolar bilan murojaat qiladi.

Tadqiqotchi F.I.Fradkina kattalarning go'dakka qaratilgan nutqida quyidagi ta'sirlanish xolatlarini ko'rish mumkinligini aniqlangan. Birdan bajarishga intilish (7-8oylikda), 3) Kattalarning nutq orqali ko'rsatmasi bo'yicha oddiy topshiriqlarni bajarish (9-1% oylikda), 4) Nutq orqali ko'rsatma bo'yicha zarur predmetni tanlab olish (10-11 oylikda), 5) «Mumkin emas» degan takidlovchi so'z ta'sirida xarakatni to'xtatish (12 oylikda va xakozo).

D.B.Elkonin fikricha, bir yoshgacha bola psixikasi o'sishining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Kattalar nutqini tushunish hamda dastlabki so'zlarni mustaqil talaffuz qilish:
2. Predmetlar bilan xilma-xil xarakatlarni uyg'unlashtirib, ish-xarakatini bajarish:
3. Yurishga o'rinishning ro'y berishi:
4. Xatti-xarakatni so'z bilan boshqara olish:

5. Soʻz bilan goʻdakning idrok qilish faoliyatini boshqara olish va xakazo.

Shunday qilib, bir yoshgacha goʻdak egallagan eng qimmatli xususiyat paydo boʻladi va u boladagi ijtimoiy ehtiyojning vujudga kelishida va uning shu ehtiyoj orqali katta yoshdagi odamlar bilan bevosita muloqotga kirishida oʻz ifodasini topadi. Shuning uchun jismlar bilan maqsadga muvofiq xatti-xarakatlarni birgalikda amalga oshirishda, bilish jarayonlari va shakllari zamirida muloqotga ehtiyoj tugʻiladi. Goʻdakning oʻsishi kattalar bilan muloqotga kirishish natijasida roʻy beradi.

10.2. Maktabgacha yosh davrida psixofiziologik taraqqiyotning umumiy tavsifi

3-7 yoshgacha boʻlgan davr maktabgacha yosh davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat oʻzgarishlari boʻlishini inobatga olgan xolda 3 davrga (3-4yosh) kichik maktabgacha davri, (4-5yosh)kichik bogʻcha yoshi, oʻrta maktabgacha davr(oʻrta bogʻcha yoshi) 6-7 yosh va katta maktabgacha davr katta bogʻcha yoshlilarga ajratish mumkin. Bola rivojlanish jarayonida odamlarning ilgari oʻtgan avlodlari tomonidan yaratilgan predmet va xodisalar olami bilan alohida maxsus munosabatga kirishadi .Bola insoniyat koʻlga kiritgan barcha yutuqlarni faol ravishda oʻzlashtirib, egallab boradi. Bunda predmetlar olamini, hamda ular yordamida amalga oshiriladigan xatti–harakatlarni, tilni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning oʻsib borishi, katta yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmogʻi kerak Asosan mana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning koʻzga tashlanib turuvchi hususiyatlaridan biri ularning serharakatligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatinining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat koʻrsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va bir tomonlamaligidan charchab qoladi. Mana shu soʻzlardan bogʻcha yoshidagi bola tabiatining asosiy qonuni boʻlmish serharakatligini ortiqcha cheklab tashlamay, balki maqsadga muvofiq ravishda uyushtirish kerakligi yaqqol koʻrinib turibdi.

Kattalar va tengdoshlari bilan boʻlgan munosabat orqali bola ahloq normalari, kishilarni anglash, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Bogʻcha yoshidagi bola endi oʻz gavdasini juda yaxshi boshqara boshlaydi. Uning harakati muvofiklashtirilgan xolda boʻladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. U yangiliklarni egallashga nisbatan oʻzi bilganlarini mustaxkamlashga ehtiyoj sezadi. Oʻzi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik shu davrdagi bolalarga xos hususiyatdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar ehtiyoji va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. Bu avvalo keng doiraga chiqish ehtiyoji, munosabatda boʻlish, uynash ehtiyojlarinig mavjudligidir. Bu davrda bolalarda hamma narsani bilib olishga boʻlgan ehtiyoj kuchayadi. Bogʻcha yoshidagi bola tabiatiga xos boʻlgan kuchli ehtiyojlardan yana biri uning har narsani yangilik sifatida koʻrib, uni har tomonlama bilib olish Maktabgacha yoshdagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan oʻsishida qiziqishning roli ham kattadir. Qiziqish xuddi ehtiyoj kabi bolaning biror faoliyatga undovchi omillardan biri boʻlib xizmat qiladi. SHuning

uchun ham qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'lik bo'lgan murakkab psixik xodisa desa bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yinlari atrofdagi narsa va xodisalarni bilish quroli bo'lishi bilan birga yuksak ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Boshqacharoq qilib aytganda, o'yin qudratli tarbiya qurolidir. Bolalarning o'yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali, yahni yuksak insoniy hislatlarni tarbiyalash mumkin. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar odatda o'zlari yolgiz o'ynaydilar. Predmetli va konstruktorlik o'yinlar orqali bu yoshdagi bolalar o'zlarining idrok, xotira, tasavvur, tafakkur hamda harakat layoqatlarini rivojlantiradilar. Syujetli, rolli o'yinlarda bolalar asosan o'zlari har kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti –harakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o'yini asta–sekinlik bilan jamoaviy harakterni ola boshlaydi.

Bolalarning individual hususiyatlarini, xususan ularning jamoaviy o'yinlari orqali kuzatish qulaydir. Bu o'yinlarda bolalar kattalarning faqat predmetlarga munosabatini emas, balki ko'proq o'zaro munosabatlarini aks ettiradilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, hayol, hissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni xali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishga yordam qiladigan o'yinchoqlar berish lozim. Bu yoshdagi bolalar turli narsalarni idrok qilishda ko'zga yaxshi tashlanib turuvchi belgilariga (rangi va shakliga) asoslansalar ham, lekin chuqur tahlil qilmaydilar.

Diqqat har qanday faoliyatimizning doimiy yo'ldoshidir. SHuning uchun diqqatning inson hayotidagi ahamiyati ham benihoya kattadir. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin juda katta ahamiyatga ega. O'yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyda to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarini ilgari suradilar.

Bu yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlari va bolaning oldiga qo'yilgan yangi talablar asosida takomillasha boradi. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining faoliyatlari uchun kandaydir ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurotlar koldirgan va ularni qiziqtirgan narsalarni beixtiyor eslarida olib koladilar. Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkuri va uning o'sishi o'ziga xos hususiyatga ega.

Tafakkur bolaning Bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining yaxshi o'sgan bo'lishi, uchinchidan esa, bog'cha yoshidagi bolalarning juda ko'p erkin mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir. Bog'cha yoshidagi bolalarda har sohaga doir savollarning tug'ilishi ular tafakkurining faollashayotganligidan darak beradi. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik susaya boshlaydi.

Odatda har qanday tafakkur jarayoni biron narsadan taajjublanish, hayron qolish va natijada turli savollarning tug'ilishi tufayli paydo bo'ladi. Juda ko'p otanalar va ayrim tarbiyachilar ham bolalar ortiqrok savol berib yuborsalar, «ko'p mahmadona bo'lma», «sen bunday gaplarni qaerdan o'rganding», deb jerkib tashlaydilar. Natijada bola o'ksinib, o'z bilganicha tushunishga harakat qiladi. Ammo ayrim passiv va tortinchok bolalar xech bir savol bermaydilar. Bunday

bolalarga turli mashg'ulotlar va sayohatlarda kattalarning o'zlari savol berishlari va shu bilan ularni faollashtirishlari lozim.

Har kanday tafakkur, odatda biron narsani taqqoslash, analiz va sintez qilishdan boshlanadi. Shuning uchun biz ana shu taqqoslash, analiz va sintez qilishni tafakkur jarayoni deb ataymiz. Sayohatlar bolalardagi tafakkur jarayonini faollashtirish va rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar tabiatga qilingan sayoxatlarda turli narsalarni bir-biri bilan taqqoslaydilar va analiz hamda sintez qilib ko'rishga intiladilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqi va uning o'sishi jadal kechadi. Agar 2 yashar bolaning so'z zapasi taxminan 250 tadan 400 tagacha bo'lsa, 3 yashar bolaning so'z zapasi 1000 tadan 1200 tagacha va 7 yashar bolaning so'z zapasi 4000 taga etadi. Demak, bog'cha yoshi davrida bolaning nutqi ham miqdor, ham sifat jihatidan ancha takomillashadi. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqini o'sishi oilaning madaniy saviyasiga bog'liq. Kattalar bolalar nutqini o'stirish bilan shug'ullanar ekanlar, bog'cha yoshidagi bolalar bahzi xollarda o'z nutq sifatlarini to'la idrok eta olmasliklarini unutmasliklari kerak. Bundan tashqari, bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir-biridan farq qilish qobiliyati ham xali to'la takomillashmagan bo'ladi. Tili chuchuklikni tuzatishning eng birinchi shartlaridan biri bola bilan tula va to'g'ri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir.

Maktabgacha davrda ahloqiy tushunchalar borgan sari qat'iylasha boradi. Ahloqiy tushunchalar manbai bo'lib ularning ta'lim –tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan kattalar, shuningdek, tengdoshlari ham bo'lishi mumkin. Ahloqiy tajribalar asosan muloqot, kuzatish, taqlid qilish jarayonida, shu bilan birga kattalarning ayniqsa onalarning maqtovi va tanqidlari orqali o'tadi va mustahkamlanadi. Bola doimo baho, ayniqsa maqtov olishga harakat qiladi. Bu baho va maqtovlarning bola shaxsidagi muvaffaqiyatga erishishga harakat hususiyatining rivojlanishida, shuningdek, uning shaxsiy hayoti, hamda kasb tanlashida ahamiyati juda katta.

Maktabgacha yoshdagi davrda bolalarda muloqotning yangi motivlari yuzaga keladi. U shaxsiy va ishbilarmonlik motivlaridir. SHaxsiy muloqot motivlari bu –bolaning tashvishga solayotgan ichki muammolari bilan bog'liq, ishbilarmonlik motivlari esa u yoki bu ishni bajarish bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Bu motivlarga asta –sekinlik bilan bilim, ko'nikma va malakalarni egalash bilan bog'liq bo'lgan o'qish motivlari qo'shiladi. Bu motivlar ilk bolalik davrdan boshlanib yuzaga keladigan bolalarning tabiiy qiziquvchanligi o'rnida paydo bo'ladi. O'zini ko'rsatish motivlari ham bu yoshda yaqqol namoyon bo'ladi.

Kichik va o'rta maktabgacha yoshida bola xarakterining shakllanishi davom etadi. U asosan bolalarning kattalar harakterini kuzatishlari asosida tarkib topadi. SHu yillardan boshlab bolada ahamiyatli hisoblangan –iroda, mustaqillik va tashabbuskorlik kabi ahamiyatli shaxsiy hususiyatlar rivojlana boshlaydi. Katta maktabgacha yoshda bola atrofdagi odamlar bilan turli faoliyatlarda muloqot va munosabatlarga kirishishga o'rgana boshlaydi. Bu esa unga kelajakda odamlar bilan til topishishda, ish bo'yicha va shaxsiy munosabatlarni normal ravishda o'rnata olishida foyda keltiradi. Bu yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishida ularning ota –onalari xaqidagi fikrlari va ularga beradigan baholari nihoyatda ahamiyatlidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda yoqimli va yoqimsiz his-tuygular g'oyat kuchli va juda tez namoyon bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning his-tuygulari ular organik ehtiyojlarining kondirilishi va kondirilmasligi bilan bog'likdir. Bu ehtiyojlarning kondirilmasligi sababli bolada noxushlik (yokimsiz), norozilik, iztiroblanish tuygularini qo'zg'aydi. Katta maktabgacha yoshidagi bolalarda burch hissi – nima yaxshi-yu, nima yomonligini anglashlari bilan ahloqiy tasavvurlari o'rtasida bog'liklik bor. Katta odamlar tomonidan buyurilgan biron topshiriqni bajarganlarida mamnunlik, shodlik tuyg'ulari paydo bo'lsa, biron tartib qoidani buzib qo'yganlarida xafalik, ta'bi xiralik hissi tug'iladi.

Bolaning maktabda muvaffakiyatli o'qishi ko'p jihatdan ularning maktabga tayyorgarlik darajalariga bog'lik. Bola avvalo maktabga jismoniy jihatdan tayyor bo'lishi kerak. 6 yoshli bolalarning anatomik-fiziologik rivojlanishi o'ziga xos tarzda kechadi. Bu yoshda bola organizmi jadal rivojlanadi. Uning ogirligi oyiga 150- 200 gm dan buyi esa 0,5 sm dan ko'payadi. 6 yoshli bolalar turli tezliklarda yura oladilar, tez va engil yugura oladilar. Ular yugurib kelib sakrash, kong'kida yugurish, changida uchish, so'zish singari harakatlarni ham bemalol bajara oladilar. Musiqa buyicha mashgulotlarda ham bu yoshdagi bolalar xilma-xil ritmik va plastik harakatlarni bajaradilar, turli mashklarni ham anik, tez, engil va chakkon bajara oladilar.

Bolaning maktabda muvaffakiyatli o'qishi nafaqat uning akliy va jismoniy tayyorgarligi, balki shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyogarliligiga ham bog'lik. Maktabga o'qish uchun kelayotgan bola yangi ijtimoiy mavqeini - turli majburiyatlari va xuquqlari bo'lgan va unga turli talablar qo'yiladigan - o'quvchi mavqeini olish uchun tayyor bo'lmog'i lozim.

10.4.Kichik maktab yoshi davrida kognitiv-affektiv sohalaridagi rivojlanish xususiyatlari

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning barcha o'qish faoliyati qattiiy ravishda maqsadga muvofiqlashtirilgandir. Birinchidan, o'quvchilar o'qish, yozish, va hisoblash malakasini egallashlarini, arifmetika, ona-tili, tarix, geografiya va tabiyatshunoslikdan geometriyaning elementar asoslaridan ancha katta xajmda bilimni ortirishlari kerak. Ikkinchidan, bolaning bilim darajasi va bilish qiziqishlari kengayadi hamda rivojlanadi. Uchinchidan bilim jarayonlarininng taraqqiyoti, aqliy rivojlanish yuzaga keladi. Faol mustaqil ijodiy faoliyat uchun qobiliyat tarkib topadi va nixoyat o'qishga bo'lgan yo'nalish o'qishga nisbatan maxsuliyatli munosabat o'qishni yuksak omillarini topishi kerak. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning bilim jarayonlarini va ularning faoliyatida taraqqiy etishini harakterlab beramiz.

Idrok rivoji. Jismoniy jarayonlar rivojlanishi butun kichik maktab yoshi davomida amalga oshadi. Garchi bolalar maktabga etarli rivojlangan idrok bilan kelisha-da (ular da ko'rish, eshitish o'tkirlashadi, ular turli shakllar va ranglarni yaxshi farqlaydilar), ularning o'quv faoliyatidagi idroki faqat shakl va ranglarni o'rganish va anglashdan iborat bo'ladi. Birinchi sinfda qabul qilingan predmetlar tarkibiy qismi va xususiyatlarining tizimli tahlili mavjud emas. Bolaning idrok etilgan predmetlarni tahlil qilish va farqlash imkoniyati unda shunchaki his etishdan ko'ra murakkabroq faoliyat turining shakllanishi bilan bog'liq. **Kuzatish**

deb atalgan faoliyat turi maktabda o'qish jarayonida juda intensiv ravishda shakllanib boradi, keyinchalik idrok biror maqsadga qaratila boradi.

Bola kuzatuvchanligi haqida shaxsning alohida xususiyati sifatida gapirish mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich ta'limda kichik yoshdagi o'quvchilarning barchasida bu muhim xislatni sezilarli rivojlantirish mumkin.

Diqqatning rivojlanishi. Maktabga keluvchi bolalar maqsadli diqqatga ega bo'lmaydilar, ular asosan bevosita o'zlari uchun qiziq bo'lgan, yorqinligi va noodatiyligi bilan ajralib turuvchi (ixtiyorsiz diqqat) narsalarga e'tibor beradilar. Maktab birinchi kundanoq boladan uni qiziqitirmaydigan narsalarni kuzatishni va ma'lumotlarni o'zlashtirishni talab qiladi. Bola asta-sekin diqqatini tashqi tomondan jalb etuvchi narsalarga emas, kerakli narsalarga yo'naltirish va qat'iy saqlashni o'rganib boradi. 2-3-sinfda ko'pchilik o'quvchilar allaqachon ixtiyoriy diqqatga ega bo'ladilar. Ixtiyoriy diqqat, uni u yoki bu masalaga maqsadli yo'naltirish – kichik maktab yoshining muhim Yutug'idir.

Kichik maktab yoshida diqqatning rivojlanishi ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqatning almashinuviga, uning hajmi kengayishiga va turli harakat turlari o'rtasida diqqatni taqsimlay olishga bog'liq.

Xotiraning rivojlanishi. Etti yoshli bola asosan tashqi tomondan yorqin va emosional jihatdan ta'sirli voqea, tasvir, hikoyalarni eslab qoladi. Lekin maktab hayoti shundayki, boshidanoq bolalardan materialni ixtiyoriy eslab qolish talab etiladi. O'quvchilar kun tartibi, axloq qoidalari, uy vazifalarini maxsus eslab qolishlari, keyin esa ularga rioya etishlari lozim.

O'quv materialini eslab qolish alohida bilimni talab etadi. Usiz o'quv xotirasi zaif va tartibsizligicha qolaveradi. O'quvchi maxsus aniqlash, guruhlash va taqqoslashni talab etuvchi narsani bevosita eslab qolishga harakat qilayotganida bu «yomon xotira» pand beradi. O'quv materiali bilan ishlash usullarining shakllanishi «yaxshi xotira»ni yanada samaraliroq tarbiyalash yo'li sifatida namoyon bo'ladi. Bu jarayonda nutq ustida ishlash kabi xotiraning ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlaridan oqilona foydalanish lozim. Aniq bir material bilan ishlashda ham shunday.

Tasavvurning rivojlanishi. Tasavvur qobiliyatining rivojlanishi ikki bosqichda kechadi. Dastlab yaratiluvchi obrazlar real ob'ektga yaqin tavsiflanadi (detallarga boy bo'lmagan holda). Ikkinchi sinf oxiri, keyin esa uchinchi sinfda ikkinchi bosqich boshlanadi. Avvalo, alomatlar va tarkibiy qismlar miqdori sezilarli tarzda oshadi.

Yaratuvchi (reproduktiv) tasavvur kichik maktab yoshida barcha mashg'ulotlarda rivojlanadi. Kichik maktab o'quvchilarining biror predmetning kelib chiqishi va qurilishi shart-sharoitini ko'rsatishga harakat qilishi - ularda ijodiy (produktiv) tasavvur rivojlanishida muhim psixologik asosdir.

Fikrlashning rivojlanishi. Kichik yoshdagi maktab o'quvchilari fikrlashning rivojlanishida ikki asosiy bosqich kuza-tiladi. **Birinchi bosqichda** (1-2-sinf) fikrlashda **ko'rgazmali-harakatlilik** ustunlik qiladi, uni yana **amaliy-harakatlilik yoki hissiylik** deb ham atashadi. Bu bosqichda bolalarning narsalarni umumlashtirishi predmetlarning yaqqol belgilari ta'siri ostida ro'y beradi. Fikrlash rivojlanishining **ikkinchi bosqichi** (3-sinf) o'quvchilar tomonidan tushunchalarning alohida xususiyatlari orasidagi o'zaro munosabatni bilib olish,

ya'ni tasniflashga (masalan, «stol» – ot so'z turkumi) bog'liq. Bolalar o'qituvchiga u yoki bu tasnifni qanday o'zlashtirganliklari haqida hisob beradilar. Abstrakt, mavhum va nazariy fikrlash nisbatan murakkab fikrlash turining keyingi bosqichi bo'lib hisoblanadi

Hayol. Hayol muhim psixik bilish jarayonlaridan biridir. Hayolning faoliyasiz o'qituvchi gapirayotgan va darslarda yozilgan narsalarning tassavvur qilishni hamda ko'rgazmali obrazlar bilan ishlashni bilmay turib, xech qanday o'quv predmetni chinakkam o'zlashtirishi mumkin emas.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchining hayoli uning o'quv faoliyatining ta'siri va talablari bilan tarkib topadi. SHuning bilan bir qatorda bevosita taxsurotlar (mo'zey, vistavkalarining borib ko'rish, kinokartinalarni ko'rish, ekskursiyalarga borishh, maktab er uchastkasida ishlash va boshqalar) ham hayolni rivojlantiradi.

Garchi kichik maktab yoshidagi davr shaxsning taraqqiyotida xal qiluvchi siljishlar davri bo'lmasa ham bizning fikrimizcha bunday davr o'smirlik davridir, shunga qaramay, bu davrda shaxsning tarkib topishi yetarli darajada sezilarli yuz beradi. Yuqorida qayd qilib o'tilganidek, maktabga kirish bolaning hayotida burilish momenti hisoblanadi. Kattalar (o'qituvchilar) va tengdoshlari (sinfdoshlari) bilan yangi munosabatlar maydonga keladi. Bolaga butun bir jamoaviylar sistemasiga (umum maktab, sinf) qo'shiladi. O'qituvchi o'z oldiga bir qator jiddiy talablarni qo'ygan o'qishga yangi faoliyat turiga qo'shilish o'quvchining o'z hayotini qatxiy tarzda tashqil qilishga, qoida va rejimga bo'ysunishga majbur qiladi. Bo'larning barchasi tevarak-atrofdagi voqeylikka, boshqa kishilarga, jamoaviyga ta'limga va uning bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlarga nisbatan yangi munosabatlar sistemasining tarkib toptirishga va mustahkamlashga qatxiy ravishda ta'sir qiladi harakterni irodani tarkib toptiradi. qiziqishlar doirasini kengaytiradi, qobiliyatlar taraqqiyotini belgilaydi.

Axloqiy normalar va xatti-harakatlar qoidalarini o'zlashtirish kichik maktab yoshidagi davrda axloqiy xatti-harakat poydevori qo'yiladi, axloqiy normalar va xatti-harakat qoidalari o'zlashtiriladi. SHaxsning ijtimoiy yo'nalishi tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy onglari 1-sinfdan 4-sinfgacha bo'lgan davr mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi. Bu yoshning oxirgi davrlariga kelib axloqiy bilimlar tasavvurlar va muloxazalari sezilarli darajada boyiydi, ancha anglangan bo'ladi, turli tushunchalarga ega bo'ladi, umumlashadi- 1 va 2 sinf o'quvchilarining axloqiy muloxazalari o'z xatti-harakatlari tajribasida va o'qituvchilar hamda ota-onalarning konkret ko'rsatmalri va tushuntirishlariga asoslanadi. 3-4 sinf o'quvchilari esa axloqiy muloxazalarida o'z xatti-harakatlari tajribasiga va kattalarning ko'rsatmalariga asoslanish bilan boshqa kishilarning tajribalarini ham analiz qilishga intiladilar bunday adabiyotlarni o'qishda bolalar uchun chiqarilgan kinofilg'mlarni ko'rish ancha katta ahamiyat kasb etadi. Axloqiy xatti-harakatlar ham xuddi shunday tarkib topadi. 7-8 yoshdagi bolalar to'g'ridan-to'g'ri kattalarni jumladan, o'qituvchining ko'rsatmalari bilan ijobiy bo'ladigan ko'rsatmani kutib o'tirmay, bunday ijobiy axloqiy ishlarining boshidan qanchasini tashabbuslari bilan amalga oshiradilar.

Harakter. Kichik maktab yoshdagi bolalarda namayon bo'lgan harakterolg'g'ogik xatti-harakatlarni hamma vaqt ham munosabatlar amalga oshiriladigan barqaror va mustahkam xatti-harakat formalari deb bo'lavermaydi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarda harakter jiddiygina tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab yoshidagi bolalar harakteri, xatti-harakatlari o'zining beqarorligi va qarama-qarshiligi bilan farq qilishi mumkin. SHu munosabat bilan ba'zan ulardagi o'tkinchi psixik xolatlarni xato rivishda hislatiga qo'shib yuborish mumkin. N.D.Letovitov bu xatoga shunday bir misol keltiradi. 1-sinf o'qituvchisi o'z o'quvchi qizlaridan birini har qanday ishni oxirigacha etkaza oladigan, qiyinchiliklarni eng oladigan matonatli qiz deb hisoblar edi. Biroq tajribali psixolog tomonidan o'tkazilgan kuzatishdan bu hususiyat ma'lum sharoitdagina maydonga keladigan vaqtinchalik, ya'ni o'tkinchi psixik xolat ekanligi ma'lum bo'ldi. O'quvchi qizdagi xatti-harakatni ko'rganda va dugonasining faoliyati muvaffaqiyatli bo'lganda namayon bo'lgan muvaffaqiyatsizlik qizchani izdan chiqarib qo'ygan.

Qiziqishlar. Maktab ta'limining dastlabki yillarida qiziqishlar, xususan bilishga bo'lgan qiziqish, tevarak-atrofdagi olamni bilishga bo'lgan qiziqish ko'proq bilimga bo'lgan tashnalik va intellektual qiziquvchanlik juda sezilarli ravishda rivojlanadi. Psixologlarning tahkidlariga qaraganda dastavval ayrim faktlarga, boshqa narsalardan ajratib olingan yolg'iz xodisalarga nisbatan qiziqishlar bo'ladi. Undan keyin esa sabablarini, qonuniyatlarini, xodisalar o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqliklarni bilib olish uchun bo'lgan qiziqishlar rivojlanadi. Agar 1-2 sinf o'quvchilarini «bu nima?» degen savol qiziqitirsa birmuncha kattaroq yoshdagi bolalar uchun «nima sababdan», «qanday qilib?» degen savollar tashqil bo'lib qoladit. O'qish malakasini rivojlanishi bilan kitob o'qishga, qiziqarli bo'lgan muayyan adabiyotlarni, ertaklarni o'qishga, bundan ham so'ngroq qiyin bo'lmagan ilmiy fantastik va sargo'zashtlar xaqidagi kitoblarni o'qishga qiziqish paydo bo'ladi. Texnikaga ayniqsa, xozirgi zamon texnikasiga, raketalariga, oy stansiyalariga, lunaxodlarga, eng yangi tipdagi avtomobil va samolyotlarga bo'lgan qiziqish tez tarkib topadi. Qishloq maktablarining 3- 4- sinf o'quvchilari qishloq xo'jaligiga nisbatan sezilarli darajada o'z qiziqishlarini namayon qila boshlaydilar. SHuning uchun o'qituvchi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga nisbatan munosabatlarida qiziqishlar rivojlanishining qonuniyatlarini nazarda tutish zarurdir. YUqorida aytib o'tilgandek xususan o'qituvchining tegishli baxosi bilan aniqlanadigan bolaning o'qishidagi o'z muvaffaqiyatlarini, qo'lga kiritgan yutuqlarini ichdan his qilish katta hususiyatga egadir.

Badiiy-estetik rivojlanish. Kichik maktab yoshidagi davrda bolalar badiiy-estetik rivojlanishda katta imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Bolalar odatda rasm chizishga, loy yoki plastilindan narsa yasash ishlariga, ashula aytish va mo'zikaga juda qiziqadilar. Bunday faoliyatni to'g'ri tadqiq qilish bir tomondan bolalarga estetik hislarning rivojlanishiga yordam beradi, ikkinchi tomondan tegishli qobiliyat komponentlarining rivojlanishiga uchun shart-sharoit yaratadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar uchun mehnatning tarbiyaviy ahamiyati kattadir. Biroq shuni takidlab o'tish lozimki, har qanday mehnat ham shaxsda ijtimoiy jihatdan qimmatli hislatlarini tarbiyalayvermaydi. Mehnat o'z shaxsiy manfaati uchun bajonudil va ko'p mehnat qilishga bo'lgan xudbinni ham tarbiyalaydi.

Bolalar o'z-o'ziga xizmat qilish va o'zlari uchun foydali bo'lgan narsalarni tayyorlash bilan shug'ullanayotganlarida ularda mehnatsevarlikni tarbiyalashga

xususan zo'r ehtibor berish kerak. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni sekin-asta ko'pchilik foydasiga qaratilgan, boshqalar uchun bo'lgan ijtimoiy-foydali mehnatga jalb etish juda muhimdir.

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun nafaqat bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanishi balki shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratadi. Shuni aloxida ta'kidlash lozimki yetakchi bo'lgan o'quv faoliyatidan tashkari boshqa faoliyatlar-uyin, muloqot va mehnat faoliyatit ham o'quvchi shaxsi rivojiga bevosita ta'sir kursatiadi. SHuningdek bu faoliyatlar asosida muvaffaqiyatga erishish motivlari bilan bog'lik bo'lgan shaxsiy xususiyatlar tarkib topa boshlaydi. O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi bolalarda o'qishda ma'lum yutuqlarga erishish extiyojini qondirishga ,shuningdek tengdoshlari orasida o'z o'rniga ega bulishiga imkoniyat ham yaratadi. Aynan ana shu urin yoki mavkega erishish uchun ham bola yaxshi o'qish uchun xarakat qilishi mumkin. Bu yoshdangi bolalar doimiy ravishda uzlari erishgan muvaffakkiyatini boshqa tengdoshlari muvaffakkiyati bilan solishtiradilar. Ular uchun doimo birinchi bulish nixoyatda muxim .Kichik maktab davrida bolalardagi musobakaga kirishish motivi tabiiy psixologik extiyoj hisblanib bu motiv ularga kuchli emotsional zo'riqishni beradi. Bu xususiyatlar aslida bog'cha davridan boshlab yuzaga kela boshlaydi va kichik maktab davrida, shuningdek o'smirlik davrida ham yakkol kuzga tashlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar kattalarning u xakidaga fikr va baxolariga karab uzlariga uzlari baxo beradilar. O'quvchining uziga uzi beradigan baxosi asosan tugridan tugri o'qituvchining beradigan baxosiga va turli faoliyatlaridagi muvaffakkiyatlariga boglik. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda uz uziga beradigan baxolari turlicha –yuqori , adekvat, past bulishi mumkin. Bu yoshdagi bolalarda mavjud bo'lgan ishonuvchanlik, ochiklik, tashki ta'sirlarga beriluvchanlik, itoatkorlik kabi xususiyatlari ularni shaxs sifatida tarbiyalash uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Kichik maktab yoshi davrini bolaning turli faoliyatlarda muvaffakkiyatga erishishini belgilab beruvchi asosiy shaxsiy xususiyatlarni yuzaga kelish va mustahkamlash davri deb hisoblash mumkin. Bu davrda muvaffakkiyatga erishish motivlari tarkib topish bilan bir katorda mehnatsevarlik va mustaqillik kabi sifatlar rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda mehnatsevarlik asosan o'qish va mehnat faoliyatida rivojlanadi va mustahkamlanadi. Mehnatsevarlik bolada uz kilayotgan mehnati unga zavk bergan takdirdagina yuzaga keladi. Bolada mustaqillik xusuiyatining shakllanishi asosan kattalarga boglik. Agar bola xaddan ziyod ishonuvchan, itoatkor, ochik xususiyatli bulsa unda asta sekinlik bilan buysinuvchanlik mustaqil bo'la olmaslik xususiyati mustahkamlana boradi. Lekin bolani vaqqli mustaqillikga undash unda quloqsizlik yopiqlikni shakllanishiga olib keladi va hayotiy tajribalarni asosan kimlargadir taklid qilgan xolda uzlashtiradi Mustaqillikni shakllantirish uchun bolaga mustaqil bajaradigan ishlarni ko'proq topshirish va unga ishonch bildirish nihoyatda muhimdir. Shuningdek shunday bir ijtimoiy psixologik muhit yaratish kerakki, unda bolaga biron bir ma'sul vazifani mustaqil bajarishni topshirish, bu ishni bajarish jarayonida bola o'zini tengdoshlari, kattalar va boshqa odamlarning lideri deb his qilsin Ana shu his bolada mustaqil bulishga undovchi motivlarni yuzaga keltiradi.

7-11 yoshli davrda bolalar o'zlarining individual xususiyatlarini anglay boshlaydilar. Bolani uz-uzini anglashi ham jadal rivojlana boradi va mustahkamlana boshlaydi. Bu davrda bolalar o'zlarining ismlariga yanada ko'proq ahamiyat bera boshlaydilar va ularning ismlari tengdoshlari va atrofdagilar tomonidan ijobiy qabul qilinishiga harakat qiladilar. Bolani o'zining tashqi ko'rinishi va gavda tuzilishiga beradigan bahosi ham o'z-o'zini anglashida ahamiyati juda katta. Kichik maktab davrining oxiriga borib bolalar, ayniksa qizlar o'zlarining yuz-tuzilishlariga aloxida e'tibor bera boshlaydilar. Kichik maktab yoshdagi o'quvchining o'quv faoliyati jarayonida o'zidagi xulq-atvorni va faoliyatni o'zi tomonidan muvofiqlashtirish qobiliyati rivojlanadi, ongli rivishda bir fikrga kela olish qobiliyati rivojlanadi, o'z faoliyatini o'zi uyushtirishiga, hamda bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishining qaror topishiga yordam beradi. O'quvchi xulq-atvorining motivlashtirishi ham o'zgaradi. Bunda o'rtoqlar va jamoaning fikrlari asosiy motivlar bo'lib qoladi. Axloqiy his-tuygular va shaxsning irodaviy xususiyatlari shakllanadi.

5-6 yoshli davrida bolalarning ko'zga tashlangan xususiyatlari 4 yil davomida rivojlanadi va mustahkamlanadi hamda o'smirlik davrining boshlariga kelib juda ko'p shaxsiy fazilatlar shakllanib bo'ladi. Bolalarning individualliklari ularning bilish jarayonida ham ko'rinadi. Bu davrda bolalarning bilimlari kengayadi va chuqurlashadi, ko'nikma va malakalari takomillashadi. 3-4 sinflarga borib ko'pchilib boalarda umumiy va maxsus layoqatlar ko'zga tashlanadi. Kichik maktab yosh davrida hayot uchun nihoyatda ahamiyatli bo'lgan muvaffaqiyatga erishish motivi mustahkamlanadi, bu esa o'z-o'zidan boshqa layoqatlarni jadal rivojlanishiga olib keladi.

Bu yoshdagi bolalarda idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutq to'liq shakllanib bo'lgani uchun ham ularga ta'lim berishda kattalarga qo'llaniladigan uslublardan foydalanish mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalar psixik rivojlanishiga ularning atrofidagi odamlar, ota-onasi va ayniqsa o'qituvchi bilan bo'ladigan munosabati orqali erishishi mumkin. 3-4 sinflarga borib bola uchun uning o'rtoqlari bilan munosabatining ham ahamiyati ortadi. Bu munosabatlardan kattalar ta'lim-tarbiya maqsadlarida foydalanishlari mumkin. Bu yoshdagi bolalar soatlab yolg'iz xolda sevimli mashg'ulotlari bilan shug'ullanishlari mumkin va shu asosda ularda mehnatsevarlik va mustaqillik fazilatlarini shakllanadi. Bu narsa ana shuning uchun muhimdirki, birinchi sinf o'quvchilarining mehnat faoliyatida shaxsiy motivlar aniq namayon bo'ladi. Birinchi sinf o'quvchisi o'zi uchun zarur bo'lgan narsani katta qunt bilan berilib tayyorlaydi. Boshqalar uchun ishlashga esa, unda xali tajriba yo'q.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

Mavzu yuzasidan nazorat savollari

1. Chaqaloqlik davrining asosiy belgilari nimalardan iborat?
2. L.S.Vigotskiy «Go'daklik davri» asarida bolalarning qanday xususiyatlari xaqida yozgan?
3. Go'daklik davrida bolalar qanday psixik xususiyatlarni egallaydi?
4. Go'daklik davrida bolalar nutqida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?
5. Go'daklik davrida bolalarning idrokida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?
6. Go'daklik davrida bolalar tafakkuridagi o'zgarishlarning sabablari nimalardan iborat?

7. Ilk bolalik davrida bolaning psixik o'sishi nimalardan iborat?
8. Ilk bolalik davrida psixik taraqqiyotni xarakterga keltiruvchi kuchlar nimalardan iborat?
9. Ilk bolalik davrida sodir bo'ladigan o'zgarishlar?
10. Ilk bolalik davrida shaxslararo munosabat xususiyatlari?
11. Ilk bolalik davrida bilish jarayonlarida qanday o'zgarishlar ro'y beradi?
12. Maktabgacha yoshdagi bolalar o'yinining psixologik hususiyatlari
13. Maktabgacha yoshdagi bolalarda bilish jarayonlarining rivojlanishi
14. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishi
15. Maktabga psixologik tayyorgarlik
16. Kichik maktab davri qaysi yoshlarga to'g'ri keladi?
17. Kichik maktab yoshida bilish jarayonlarida qanday o'zgarishlar ro'y beradi?
18. Kichik maktab yoshidagi bolaning harakteri nimalar ta'sirida shakllanadi?
19. Kichik maktab yoshidagi bolaning qiziqishlari qanday harakter kasb etadi?

11-MAVZU: O'SMIRLIK DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Reja:

- 11.1. O'smirlik davrdagi psixik rivojlanishning umumiy tavsifi.
- 11.2. O'smirlik davri inqirozi va uning psixologik, psixofiziologik sabablari.
- 11.3. Ilk o'spirinlik davri psixologiyasiga umumiy tavsif.
- 11.4. Oilaviy hayotga psixologik tayyorlik tushunchasi.

Tayanch so'z va iboralar

O'smir, o'spirin, pubertat, pubertal, inqiroz, balog'at, akserilatsiya, nutritiv, nurlanish, gelyogen, getroziya, funksiya, reproduktiv, regulyativ

11.1. O'smirlik davrdagi psixik rivojlanishning umumiy tavsifi

O'smirlik yoshining klassik tadqiqotiga nazar solsak, unda turli xil nazariyalar, farazlar va fundamental izlanishlar borligining guvohi bo'lamiz. O'smirlik yoshiga xos yorqin psixologik konsepsiyalardan biri XX asrning boshlarida L.S.Vigotskiy (1930) tomonidan yaratilgan madaniy-tarixiy nazariya bo'lib, unda mazkur yosh simptomatikasi, o'smir psixologiyasidagi barqaror va tarixiy o'zgaruvchanlik, uning fenomenlariga oid ilmiy konsepsiyalarning interpretatsiyasi berilgan. L.S.Vigotskiy ta'lim va taraqqiyotning o'zaro masalasini ko'rib chiqdi. Bunda u quyidagi vaziyatni keltirib chiqardi. Bolaga psixik hayotidagi qiyin shakllar muloqot jarayonida shakllanadi, demak muloqot nisbatan tizimlashtirilgan shaklda – o'qitishda rivojlanishni shakllantiradi, yangi psixik ma'lumotlarni vujudga keltiradi, oliy psixik funktsiya takomillashtiriladi. Ta'lim psixikaning shakllanishida muhim rol egallab, uning shakllari esa rivojlanish jarayonida o'zgaradi.

O'smirlik yoshini pubertat davri deb atagan Sh.Byuler o'z ishlarida ushbu davrning biologik mohiyati ochib berilgan. Pubertat davri, -bu biologik o'sish davri bo'lib, jinsiy yetilish o'z nixoyasiga yetadi ammo jismoniy rivojlanish davom etadi. U pubertat davrdan oldingi bosqichni insonning bolalik, ushbu davrning tugashini o'smirlik deb ataydi. Sh.Byuler pubertat davrni ikkiga: psixik va

jismoniy davrlarga ajratadi. O'smirning yetilishiga ta'sir etuvchi tashqi va ichki qo'zg'atuvchilar undagi o'zidan o'zi qoniqishi va xotirjamligini izdan chiqarib, uni o'zga jinsni qidirishga undaydi. Biologik yetilish uni izlanuvchan qilib qo'yadi va uning «Men»ida «U» bilan uchrashish istagi tug'iladi. Ya'ni Sh.Byuler psixik pubertatlikni tanadan farqlashga xarakat qiladi. Uning fikricha, jismoniy yetilish o'g'il bolalarda o'rtacha 14-16 yosh, qiz bolalarda 13-15 o'smirlik davrida to'g'ri keladi. Albatta, bunday farqlashlarda shaxar va qishloq, aloxida mamlakatlar va xatto iqlimning ta'siri xisobga olinadi. Pubertatlikning quyi chegarasi 10-11 yosh, yuqori chegarasi 18 yosh bo'lishi kerak. Ushbu davrning negativ xususiyatlari sifatida o'smirning urishqoqligi, injiqligini ifodalovchi jismoniy va ruxiy toliqish, notinch, oson qo'zg'aluvchi xolat, yuqori sezuvchanlik hamda qo'zg'aluvchanlikni ko'rsatadi. O'smirlarning o'zlaridan qoniqmasliklari asta atrofdagilaridan ham qoniqmasliklariga sabab bo'lib, boshqacha tus intilishlari bilan uyg'unlashadi va turli salbiy fikrlar shakllanishiga olib keladi. Ya'ni, o'smirlarda «sust melanxoliya» va «tajovuzkor ximoya» shakllanadi. Mazkur davrning ijobiy xususiyatlaridan biri tarzida qandaydir go'zallikning anglangan kechinmalarini, muxabbat tuyg'usini misol qilib keltiradi. Demak, Sh.Byulerning ilmiy urinishlari pubertat yoshni organik yetilish bilan psixik rivojlanishning uyg'unlikda kechishini ko'rsatishga qaratilgandir. Sh.Byulerning izlanishlariga tayangan G.Getser pubertat davr salbiy bosqichining 13-16 o'smirlik davrida oralig'ida o'y-xayollarga berilish, yaqin do'stga extiyoj sezish va «do'stni ishlash»ga urinishda ijobiy bosqichga o'sib o'tishini ta'kidlaydi.

O'smirlik – bolalikdan kattalikka o'tish davri bo'lib, fiziologik va psixologik jixatdan o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, xayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilish ortadi, xarakteri shakllanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. o'smirlik balogg'atga yetish davri bo'lib, yangi xislar, sezgilar va jinsiy xayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo'lishi bilan ham xarakterlanadi.

O'smirlik yoshiga xos bo'lgan psixologik xususiyatlarni o'rgana turib, o'smirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib kamolga yetish yo'llarini va unga ta'sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarni bevosita ta'sirini hamda ahamiyatini tushunishimiz mumkin. Bu davrda o'smir baxtli bolalik bilan xayirlashgan lekin, kattalar xayotida xali o'z o'rnini topa olmagan murakkab xolatda bo'ladi. Shuning uchun ham, o'smirlik davri “O'tish davri”, “Inqiroz davri” (krizis), “Qaltis davr”, “Qiyin davr”, “Balogg'at davri” kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlar bilan xarakterlanadi. O'smirlik darida kattalarga nisbatan agressiv munosabatning paydo bo'lishi, negativizm singari noxush xulq atvor alomatlari o'z-o'zidan kelib chiqadigan bevosita jinsiy yetishlash tufayli paydo bo'ladigan belgilar bo'libgina qolmay, balki ularga bilvosita ta'sir ko'rsatadigan o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar vositasi orqali: uning tengdoshlari, jamoadagi mavqei, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi o'rni sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. O'smirlik davrida ye t a k ch i f a o l i ya t – bu o'qish, muloqat hamda mexnat faoliyatidir. O'smirlik davri muloqatining asosiy vazifasi bu do'stlik, o'rtoqlikdagi elementar normalarni aniqlash va egallashdir. O'smirlar

muloqatining asosiy xususiyati shundan iboratki u to'la o'rtoqlik kodeksiga bo'ysunadi.

O'smirlik insonni balog'atga yetish davri bo'lib, o'ziga xos xususiyati bilan kamolotning boshqa pog'onalaridan keskin farq qiladi. O'smirda ro'y beradigan biologik o'zgarishlar natijasida uning psixik dunyosida tub burilish nuqtasi vujudga keladi. Balog'at davriga 11-15 yoshli qizlar va o'g'il bolalar kiradilar. Kamolotning mazkur pallasida jismoniy o'sish va jinsiy yetilish amalga oshadi.

E.Shprangerning izdoshlaridan biri V.Shtern o'smirlik yoshini shaxs shakllanishining asosiy bosqichlaridan biri deb qaraydi. V.Shtern «Do'stingni ko'rsatsang, kimligingni aytaman» degan naqlga «Xayotingdagi eng qimmatli kechinmangni ayt, men sening kimligingni aytaman» degan ma'no berib, uni izoxlashga xarakat qiladi. Chunki o'smir xayotining mazmunini tashkil etuvchi kechinmalar ta'sirida uning shaxsi shakllanadi. qimmatga ega kechinmalar esa uning shaxsini tiplarga ajratishga yordam beradi. Shu tariqa V.Shtern oltita tipni ajratadi:

- a) nazariy tip-shaxsning barcha intilishlari borliqni anglashga qaratiladi;
- b) estetik tip-bunday shaxs uchun ob'ektiv borliqni anglash yot bo'lib, u individual tanlanganlikka ega;
- v) iqtisodchi tip-bunday shaxsning sa'y-xarakatlaridagi shoiri ko'proq foyda (natija)ga qaratilgan bo'ladi;
- g) ijtimoiy tip-xayotining mazmunini muxabbat, muomila va o'zgaralar uchun yashash tashkil etadi;
- d) siyosiy tip-bundaylar uchun mansabga intilish, ta'sir o'tkazish va buyruq berish xosdir;
- y) diniy tip-xar qanday voqeani ham xayotning va dunyoning moxiyati bilan xaspo'shlashga urinadi.

V.Shternning fikricha, o'tish davri nafaqat ideal va intilishlar, xislar hamda fikrlarning yo'nalganligi, balki xarakatlarning o'ziga xos siymosi (obrazi) hamdir. U buni bolalikning o'yinlari bilan kattalikning mas'uliyatli faoliyati oralig'idagi holat deb atab, unga «jiddiy o'yinlar» deb nom beradi. Jiddiy o'yinlar o'smirning maqsad qo'yishiga, turli qiziqishlarga o'z munosabatini bildirishi va qiyosiy taxlil qilishidagi ikkilanishlarini bartaraf etishida hamda uni irodasining mustaxkamlanishiga imkon berishini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, o'smirlik yoshining klassik tadqiqot davri XX asrning boshlarida bolalar psixologiyasining mustaqil fan sifatida rivojlanish bosqichiga to'g'ri kelib, eng qiyin psixologik yosh deb tan olindi va o'smir shaxsi rivojlanishidagi xar qanday o'zgarishlar tadqiqotchilar tomonidan jinsiy yetilish jarayoni bilan bog'lab tushuntiriladi.

Shaxsning axloqiy jixatdan intensiv tarkib topishi, xatti-xarakatlarining axloqiy etnik nomalarini o'zlashtirish o'smirlik yoshining muxim psixologik xarakteristikalaridandir.

O'smirlik yoshida faqat jismoniy taraqiyot yuzaga kelmay, balki bolaning shaxsi ham sezilarli rivojlanadi. Bola shaxsining rivojlanishi tevarak-atrofdagi voqelikning ta'siri ortida maktabdagi, ta'lim tarbiya protsessining ta'sirida, kolektiv va tarbiyachilarning g'oyaviy raxbarligi ostida amalga oshadi.

O'smirlik yoshi xatti-xarakterlarida suyana boshlaydigan dunyoqarashlarning, ma'naviy e'tiqod, prinsip qoida, idealarining, baxolash muloxazalari sistemasining tarkib topishi davridir. Agar kichik maktab yoshidalik davrida u yoki kattalarning, ya'ni o'qituvchilar va ota-onalarning bevosita ko'rsatmalari bilan, yoki o'zining tasodifiy va impulsiv istaklari ta'siri bilan xarakter qilgan bo'lsa, endilikda uning uchun o'z xatti-xarakterlarining prinsipi, o'zining qarashlari va e'tiqodlari asosiy ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi va tarbiyachi shuni nazarda tutishi lozimki, xuddi ana shu yoshda axloqiy ong taraqqiyotiga zamin qo'yiladi.

O'smir turli narsalarni mutlaqo aniq differensiallaydi. Agar tanaffus paytida o'ynab turib stulni sindirib qo'ysa va uni ustaxonada tuzatish lozim bo'lsa, bu jazo emas. Agar o'zining iflos qilgan joyini supurishga majbur qilinsa bu ham jazo emas. Bularning mantiqi o'smir uchun ravshan: bu jazolash emas, balki xatti-xarakterlarining natijalarini tuzatishdir.

Psixologlar o'z oldilariga o'smirlar ma'naviy ongining mazmunini, ularning axloqiy tushunchalari va tasavvurlarini o'rganish vazifasini qo'yganlar. Tadqiqotlar umuman o'smirlar ma'naviy ongining yuksak darajada ekanligini ko'rsatadi. O'smirlarning ko'pchilik qismi yoshlarga munosib ma'naviy tushunchalarni to'g'ri tushunadilar. Bir necha misollar keltiramiz. qat'iylik-«bu, odam eng qiyin ishlarni amalga oshirishga kirishganda, uning xech qanday muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqmay ishini oxirigacha olib borishida ko'rinadigan xususiyatdir» (12yosh) «+atiylik yaxshi odamda ham rivojlanadi, ammo yomon odamda yomon ishlarga, yaxshi odamda esa yaxshi ishlarga xizmat qiladi.» (12yosh) o'smirlik yoshining oxiriga kelib chuqur anglashlik darajasi, albatta, sezilarli o'sadi. «Kamtarlik-bu, o'ziga oqilona baxo bera bilish, o'z-o'ziga va xatti-xarakterlariga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lishdir.»

E'tiqod va dunyoqarashning tarkib topishi bilan chambarchas bog'langan xolda o'smirlarning axloqiy ideallari ham yuzaga kela boshlaydi. Bu ideallar etarli darajada chuqur, mazmundor, faoldir va bu ideallar o'ziga xos axloqiy etalon bo'lib xizmat qiladi, o'smir esa o'z xatti-xarakterlarini ana shu etalon bilan tenglashtiradi. Kichik yoshdagi o'smirlar uchun odatda qandaydir konkret bir kishi ideal bo'ladi bu odam o'smir yuksak darajada baxolaydigan sifatlarni o'zida gavdalantirgan bo'ladi.

Ko'pgina bunday ideal ota-onalar, o'qituvchilar yoki yaxshi ko'radigan kitobidagi va kinofilmidagi qaxramonlardir. Katta yoshdagi o'smirlarda ideal sifatida majmui bo'lmish umumlashgan obrazlar ideallar sifatida yuzaga chiqa boshlaydi.

O'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, prinsip, o'zligini anglash, baxolash kabilar shakllanadigan davr xisoblanadi. O'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazari asosida tashkil qila boshlaydi. Ular shaxsini tarkib topshirishda uning atrof muxitga, ijtimoiy xodisalarga, kishilarga munosabatini xisobga olish lozim.

Psixologlar o'tkazgan tadqiqotlardan ko'rinadiki, o'smirlarning ko'pchiligini qat'iyatlilik, kamtarlik, mag'rurlik, samimiylik, dilkashlik kabi ma'naviy, axloqiy tushunchalarni to'g'ri anglaydi. Ularning turmush tajribasida

fan asoslarini egallash natijasida barqaror e'tiqodiy va ilmiy dunyoqarash tarkib topadi, shular zamirida axloqiy ideallar yuzaga kela boshlaydi.

O'smir o'g'il-qizlar shaxsining kamol topishida o'zini anglash jarayonida o'ziga baxo berish mayli va istagi o'zini boshqa shaxslar bilan taqqoslash, o'ziga bino qo'yish extiyoji paydo bo'ladi. Bular esa o'smirning psixik dunyosiga aqliy faoliyatiga, tevarak-atrofga munosabatning shakllanishiga ta'sir qiladi. O'smirlik yoshida psixologik jixatdan eng muxim xislat - voyaga yetish yoki kattalik xissining paydo bo'lishi aloxida ahamiyatga ega. Kattalik xissi ijtimoiy-axloqiy soxada, aqliy faoliyatda, qiziqishda, munosabatda, kungil olish jarayonida, xulq-atvorning tashki shakllarida o'z ifodasini topadi. O'smir o'z kuchi va quvvati, chidamliligi ortayotganini, bilim saviyasi kengayayotganini anglay boshlaydi.

O'smirlik davri xususiyatlarini talqin qilgan P.I.Leventuev, D.B.Elkonin, T.V.Dragunovning ta'kidlashicha, o'g'il va qizlarning bu yoshda o'rtoqlari bilan munosabatlarga intilishi, tengdoshlari jamoasining xayotiga qiziqishi yorqin namoyon bo'ladi. O'smirlarning jismoniy o'sishi va jinsiy yetilishi ularning psixikasida keskin o'zgarishlarni vujudga keltiradi. O'quv fanlarning ko'payishi, axborotlar. ma'lumotlar tarmog'ining kengayishi ularning fikr yuritishini shakllantiradi.

O'smir o'quvchilar o'rganayotgan fan asoslari ularning mavxum tafakkurini o'stirishga qaratiladi. Ularning aqliy faoliyati xususiyatlaridan biri - mavxum tafakkurining rivojlanishidir. Maktab ta'limini va mustaqil bilim olish faoliyati ta'siri ostida o'smirda analitik-sintetik faoliyat jadal sur'at bilan rivojlana boshlaydi.

O'smirning eng muxim xususiyatlardan yana biri mustaqil fikrlash, aqlning tanqidiyligi tez rivojlanishidir. Bu esa o'smirning aqliy faoliyatida yangi davr boshlanganini bildiradi. Aqlning tanqidiyligi ayrim xollarda o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida «anglashilmovchilik» ni vujudga keltiradi. Aqlning tanqidiyligi o'smirning asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, o'zgaralar muloxozasidan, darslikdan xato va kamchiliklar topishga, o'z gapida turib, ayrim fikrlarga qat'iy e'tiroz bildirishga urinib va baxslashishiga moyil bo'ladilar.

Tafakkurning mustaqilligi inson uchun katta ahamiyatga ega. O'qituvchi dars jarayonida va darslardan tashqari vaqtlarda, xar qanday ogir shart-sharoitlarda ham turli usullar bilan bu xislatni qullab quvvatlashi, uning rivojlanishi uchun imkoniyat yaratishi kerak.

O'smirlarning hulqiga doimiy e'tibor berish, uning hulqiga qat'iy, uzluksiz rahbarlik qilish, bularning hammasini shunday amalga oshira bilish kerakki, bola mayda-chuyda ishlarida ham kattalarni doimiy vasiyligini sezmasin. O'smirlar uning hayotdagi yangi mavqelari bilan hisoblashadigan, ularni "kichkina" deb hisoblamaydigan, talabchan, lekin adolatli o'qituvchilarni xurmat qiladilar.

O'smirlikda qiziqishlar turli-tuman bo'ladi. Bu qiziqishlar to'g'ri tarbiyalansa, ular o'smirlarning qobiliyatlari va mayllarining rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'quvchining bilimlari chuqurlashib boradi, u fanlarni o'rgana boshlaydi, unda ayrim o'quv predmetlariga, sanatga, sportning qaysidir turiga zo'r qiziqish ortadi. O'smir juda ko'p narsalarga; sport, turizm, kino-teatr, badiiy havaskorlik, pochta markalariniva qadimiy tangalarni yig'ish, o'simlik va hashoratlar kolleksiyasini to'plashga qiziqadi.

Ko'p hollarda bu qiziqishlar ehtiros xarakteriga ega bo'ladi. Kun tartibi to'g'ri tashkil qilinsa, vaqt to'g'ri taqqoslansa, o'smir yaxshi o'qish, maktabdan tashqari xilma-xil ishlar bilan shug'ullanishi va o'yin-kulgu uchun yetarli vaqt topa olishi mumkin. Ilk yigitlik bo'sag'asida turgan o'smirlar uchun kishilarning his-tuyg'ulari, kechinmalariga va ayniqsa, o'zining ichki dunyosiga, o'zini o'zi analiz qilishga moyillik xarakterlidir. O'z-o'zini anglashning –bu o'zini o'zi tanish, sifat va kamchiliklarini, o'z qobiliyat va imkoniyatlarini bilib olish, o'z xatti-xarakatlari haqida xisob berish ehtiyojidir. O'z-o'zini anglashning eng yuqori darajasi o'zining hayotdagi o'rnini aniq tasavvur qilish, o'zini shaxs sifatida anglab olishdir.

Dastlabki paytlarda uning o'zi haqidagi fikirlari ko'p jihatdan boshqa kishilarning u xaqidagi fikirlaridan iborat bo'ladi "O'z xarakter xislatlaring xaqida sen qaerdan bilasan " degan savolga o'smirlar to'g'rilad to'g'ri ota-onalari o'qituvchilari, o'rtoqlaridan bilib olganlarini aytadilar, ammo keyinchalik buni o'zlari seza boshlaydilar. Lekin xar qalay, o'zlaridan ko'ra boshqa kishilarni oldinroq baholay boshlaydilar. Ular o'z fikirlarini g'olib chiqishini hohlashadilar. O'smirlar boshqa kishilarni baholashda bazan shoshma-shosharlik qilib, qat'iy fikr yuritishga yo'l qo'yib qo'yadilar. Masalan: ular ko'pincha kishilarni faqat ayrim xatti xarakatlari va ayrim sifatlariga qarab baholaydilar. Bu bahoni esa butun bir shaxsga nisbatan tadbiiq qiladilar. Natijada kishining qadr-qiymatiga uning ijobiy va salbiy sifatlari haqida ko'pincha noto'g'ri xulosa chiqaradilar. Ularning o'z-o'ziga baho berishi ham har doimxolis bo'lavermaydi. Masalan: ular o'rtoqlaring qo'polligi yoki psmiqligi to'grisida gapiradilar-u, ammo buni o'zlarida sezmaydilar. Hamma o'smirlar ham o'z-o'zini tanqid qilish, o'z xatolarini vijdonan va ro'yi-rost bo'yniga olishni uddasidan chiqavermaydi. O'smir atrofda gilarining unga bergan bahosiga nisbatan sezgir bo'ladi. Uning kayfiyatidagi ranjish, ikkilanishning sababi ana shunda. Tasodifiy muoffaqiyat yoki kattalarning maqtab qo'yishi, o'smirlarni o'ziga ortiqcha baxo berishiga, o'ziga hatddan tashqari ishonuvchanlikka, maqtonchoqlikka olib keladi. Xatto vaqtincha, tasodifiy muvaffaqiyatsizlik o'smirda o'z kuchiga ishonmaslikna uyg'otish, ikkilanish, qorqoklik, juratsizlik va uyatchanlik xissini oshirib yuborish mumkin. Shuning uchun ota-ona yoki o'qitivchi o'smirlar bilan bo'ladigan munosabatda alohida e'tiborli va nazokatli bo'lishi zarur. O'smirlik yoshida zaif, mustaqil emas, kichkina deb nom chiqarishninig qo'rqish xavfi kuchayadi. U o'zining mustaqilligini ko'rsatish uchun, o'zining nohaqligini tushunib tursa ham, ko'pincha qaysarlik va qo'pollik qilaveradi. Muomalada dag'allik, talabchanlikva xurmatsizlik o'quvchiga yosh bolalarga bo'lganday muomalada bo'lish ular yaxshi tushunaman deb xisoblagan misollar bo'yicha o'zlarining mustaqil fikirlarini aytish xuqiqini mensimaslik ularning yuqori natijalarga erishishdagi kuch va imkoniyatlariga shubhalanish kabi hodisalar, odatda o'smirda norozilik yoki aniq ifodalangan boshqa bir salbiy harakatlarni hosil qiladi.

O'smirlar o'z-o'zini tarbiyalashga zarurat sezadilar buni ulardan anglilikning o'sishi, kattalarga o'xshashga intilishlari bilan tushintirish mumkin, endi ular ma'lum darajada o'zini ishontirish, o'ziga buyruq berish, o'zini nazorat qilish kabi o'z-o'zini tarbiyalash vositalariga egadirlar. Ular ayniqsa, jismoniy va iroda jihatlarini o'stirishga harakat qiladilar. O'z holiga tashlab qo'yilgan o'smirlar juda

sodda, bolalarcha qilinadigon ishlarga tayanib (masalan: o'zining mardligini va chidamliligini sinash uchun yonib turgan gugurtni qo'liga yaqin olib keladilar yoki o'zlarini chiniqtirish uchun paltosiz qorning ustiga yotadilar)har doim ham o'z-o'zini tarbiyalashning to'g'ri yo'lidan bormaydilar. O'smirlikda bolalarda burch va javobgarlik tuyg'ulari yetarli darajada o'sgan bo'ladi, bolalar o'zlari ongli ravishda tanlagan ma'lum maqsadga erishish uchun ish-harakatlar qilishga qobil bo'lib qoladilar. O'smirda boshqa yosh davrlaridan farqli o'laroq bilish jarayoni ham o'zgarib boradi. Uning idroki voqelikdagi narsa va xodisalarning tashqi tomonlarinigina emas, ularning ancha murakkab tomonlarini idrok qiladi. U narsalarning mohiyatini bilishga, narsa va xodisalarni tahlil qilishga, ularni o'zaro taqqoslashga harakat qiladilar. Muhim o'xshash tomonlarini farqlarini aniq idrok qiladi va bu ularda yaxshi kuzatuvchanlik sifatlarini tarbiyalashga yordam beradi.O'smir xotirasi sezilarli darajada o'zgaradi. Kichik maktab yoshidagi mexanik xotira o'rnini mantiqiy xotira egallaydi. O'qituvchi yosh davriga e'ibor bergan xolda o'smirda she'r yoki tekstlarni muvaffaqiyatli esda qoldirish yo'llarini izlab topish kerak, bir-biriga bog'lab o'rganish yo'llarini o'rgatish zarur.Ayrim katta kishilar o'smirlar bilan, ularni kichkina bola deb, mensimay munosabatda bo'ladilar. Ularga iltifotsizlik qiladilar. Bu o'smirlarga qattiq ta'sir qiladi. Bolaning katta bo'lganligini anglash. Ular bilan jiddiy munosabatda bo'lish va unga mas'uliyatli ishlarni topshirish quvonarli narsadir.O'smir irodasini tarbiyalash uning o'z-o'zini tarbiyalashda katta rol o'ynaydi. Bunga ehtiyoj o'smirlik yoshida paydo bo'ladi. O'smirlar o'z oldiga ma'lum talablarni qo'ymog'i mumkin, ular o'zlariga tanqidiy qarashga qobildirlar. O'zlari ideal deb hisoblagan xislatlarni tarbiyalashga intiladilar. Biroq kishi o'z-o'zini tarbiyalashga keyinroq yetuklik yoshida chinaakm intiladi. O'smirning o'qish va boshqa xildagi faoliyati qat'iylik ko'rsatmasdan amalga oshishi mumkin ham emas. Boshlagan ishni oxiriga yetkazishni bilish va uni talab qila borish qat'iylikni tarbiyalashga yordam beradi. Qat'iylik zo'r berib fikrlashni, ichki intizomlikni talab qiladi.Xulosa qilib aytganda o'smirlik davrining psixofiziologik rivojlanishi va uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganar ekanmiz , bu davr o'smir yoshida muxim davr xisoblanaishiga amin bo'ldik.O'smirlar o'zlarini psixologik rivojlanish xususiyatlari asosida o'quv faoliyati va o'z qiziqishlari asosida faollikka kirishadilar.Ularning faollikka undovchi motivlari ko'proq ijtimoiy psixologik omillar xisoblanadi. Bu davrda keskin psixofiziologik o'zgarishlar sodir bo'lishi ularning o'z "men" ini ustun qo'ishga, xar soxada o'zini ko'rsatishga va o'z imkoniyatlarini noto'g'ri baholashi asosida turli xatti xarakatlarini buzilish oqibatlarini ham sodir etilishi mumkin.

11.3. Ilk o'spirinlik davri psixologiyasiga umumiy tavsif

Ilk o'spirinlik davri «kamolot bo'sag'asi» deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi. Bu juda qiyin masala, chunki psixofiziologik taraqqiyot surr'ati bilan uning bosqichlari ijtimoiy yetilish muddati bilan bilan hamma vaqt ham to'g'ri kelaveraydi. Akseleratsiya natijasi natijasida bugungi bolalarimizning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval etilmoqda. Fiziologlar bu

jarayonni 2-darajada jinsiy belgilarning paydo bo'lishiga qarab, 3-ta bosqichga ajratadilar:

I-bosqich-prepubertat;

II-bosqich-pubertat;

III-bosqich-postpubertat.

Yosh psixologiyasi o'spirinlikning yoshini **I - II** bosqichlar bilan bog'lab kelar edi. Akseleratsiya munosabati bilan o'spirinlik yoshining chegarasi endi 15-16 dan 18 yoshgacha bo'lmoqda. Demak, konkret mazmuni birinchi navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Yoshlarning jamiyatda tutgan o'rni, ularning mavqei, ular egallaydigan bilimlarning hajmi va bir qator boshqa faktorlar ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir.

Ilk o'spirinlik yoshi bolalarning 15 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan taraqqiyot davrini o'z ichiga oladi. Bu akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilaridir.

Ilk o'spirinlik davrini ikkinchi o'tish davri deb hisoblash mumkin. Agar birinchi o'tish davridagi ko'proq balilkka yaqin bo'lsa, ikkinchi o'tish davrida bo'lgan o'spirin ko'proq yoshlik davriga yaqindir vash u jihatdan o'rganiladi hamda tadqiq etiladi. Ilk o'spirinlik davri, asosan, unda mustaqil hayotning boshlanishi bilan (o'rta maktabni tamomlab, litsey, kollejlarga kirishi) xarakterlanadi. Hayotdagi bu o'zgarishlar ilk o'spirinlik shaxsiga, uni o'zini anglashiga ta'sir ko'rsatadi. O'smirlardan farqli o'laroq ilk o'spirinlar kata hayotni tasavvur etmaydilar, balki unda ishtirok etadilar.

O'spirin-bola bilan kata odam o'rtasidagi oraliq mavqeni egallaydi. Bolaning jamiyatda tutgan o'rni kattalarga bog'liqdir, kattalar ularga hayot faoliyatining asosiy mazmun va yo'nalishini belgilab beradilar. Bolaning bajaradigan roli kattalar roolidan sifat jihatdan farq qiladi. Hayot faoliyati murakkablashgan sari, o'spirinlarda ijtimoiy rollar kengligi faqat miqdor tomondagina kengayib qolmay, balki sifat tomonidan ham o'zgarib boradi. Masalan: 16 yoshda pasport oladi; 18 yoshdan faol saylash huquqiga va oila qurish imkoniyatiga ega bo'ladi, o'spirin jinoiy ishlar uchun javobgar bo'ladi. Ba'zi o'spirinlar bu yoshdan boshlab ishlay boshlaydilar. Kasb tanlash haqida o'ylay boshlaydilar. Lekin, shunga qaramay o'spirinlarga kattalarga qaramlik g'ususiyatlari saqlanib qoladi.

O'spirinlar (16-18 yoshlar) o'zlarining psixologik xususiyatlari bilan boshqa yosh davrdagi bolalardan keskin farq qiladilar. Jismoniy hamda aqliy jihatdan voyaga etgan, kamolotga erishgan, dunyoqarashi, o'z-o'zini boshqarishi kabi etuk insoniy xususiyatlari tarkib toprgan bo'ladi. Ular vazmin, mulohazali bo'ladilar, kata yoshdagilarga hurmat-ehtirom bilan qaraydilar. Ular uzoqni ko'zlaydigan, kelajak uchun qayg'uradigan, ota-onalarining yaqin yordamchisiga aylanadilar. O'quv faoliyati o'spirinning asosiy faoliyati bo'lib qolaveradi, o'qishga nisbatan o'smirlik yoshiga qaraganda o'spirinlikda bir muncha yuqoriroq bo'ladi. Mustaqil hayotga tayyorgarligini o'z-o'zini anglashi bilan motivlar bu davrda yetakchi o'rinni egallaydi. Motivlar tizimida jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lishga intilish, insonlarga naf keltirish kebi ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi.

Rossiya psixologlari I.V.Straxov bilan A.L.Shnirman tadqiqotlarining ko'rsatishicha, o'spirinlik yoshidagi do'stlik o'smirlik yoshidagi do'stlikdan ba'zi bir xususiyatlari bilan farq qiladi.

O'spirinlarda do'stlik motivlari ancha chuqurroq bo'ladi. Bularda-oshkoralik, o'zaro ishonch, talabchanlik, sadoqat, birgalikda doimiy yordam ko'rsatish, kamchiliklarni tugatish, do'stiga yordam berish, o'zaro hurmat, bir-birini tushunish va hakoza.

Do'stlik hislari ancha sermazmun bo'lib, qiziqishlar faoliyatining kenga doirasini qamrab oladi.

O'spirinlik yoshidagi do'stlik ko'pincha butun umr bo'yi davom etadi. O'rtoqlik munosabatlari jamoani jipslashtirishga yordam beradi, uning hayotiy faoliyatini oshiradi. O'spirinlar do'stlik, samimiylik emotsional sofdillik kabi xislatlarini birinchi o'ringa qo'yishadi. Do'stlarga samimiy mehribonlik shaxsining reflektivlik darajasi hamda uning emotsional hayot xususiyatlariga bog'liqdir. O'spirin hamma vaqt rostgo'y, samimiy bo'lishini istaydi.

O'spirinlarni hali to'la kata deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning shaxsiy xususiyatlarida hali bolalikni kuzatish mumkin. Bu uning fikrlarida, berayotgan baholarida, hayotga va o'z kelajaklari munosabatlarida ko'zga tashlanadi. Ko'pchilik o'spirinlar maktabni tugatish vaqtiga kelib ham kasb tanlashga nisbatan ma'suliyatsiz yondoshadilar. Bu davr o'spirinning ahloqan o'z-o'zini anglashi shuningdek, ahloqning yangi bosqichiga o'tishi bilan xarakterlanadi. Intellectni yaxshi rivojlangan o'spirinlar kattalarni tashvishga solayotgan masala muammolarini tushuna oladilar va ularni muhokama eta oladilar. O'spirinlar juda ko'p muammoli savollarga javob o'ylaydilar. Ularning diqqatini ko'proq ahloqiy masalalar tortadi. Agar kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun ahloqiy masalalarni echish manbai-bu ular uchun o'qituvchilar bo'lsa, o'smirlik bu savollarga javobni ko'proq tengdoshlari davrasida qidiradilar. O'spirin yoshdagilar esa savollarga to'g'ri javobni topishda ko'proq kata kishilar foydalanadigan manbalarga murojaat etadilar. Bunday manbalar asosan real, ko'pqirrali, murakkab insoniy munosabatlar va ilmiy-ommabop, badiiy publitsistik adabiyotlar, san'at asarlari, matbuot, radio, televidenie bo'lib hisoblanadi. Bugungi o'spirinlarga hayotga nisbatan hushyor, aqliy-amaliy erkinlik va mustaqillik xos.ular haqqoniy bo'lish tushunchasiga ham real tarzda yondoshmoqdalar.

O'spirinlarda ahloqiy dunyoqarash bilan bir qatorda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, diniy va boshqa sohalar bo'yicha ma'lum bir qarashlar vujudga keladi. Juda ko'p yillardan beri o'spirinlarni yaxshilik va yomonlik, haqiqat va noqonuniylik, ahloqiylik va ahloqsizlik masalalari tashvishlantirib keladi. Hozirgi davr o'spirinlari har bir narsaga ishonuvchan yoki salbiy munosabatlarga xos bo'lmay, balki hayotga real, aqliy, amaliy qaraydigan ko'proq erkin va mustaqil bo'lishga intiluvchi yoshlaridir.

O'spirinlar ongli ravishda egallagan ahloq normalari asosida o'z hatti-harakatlarini yo'lga solishga intiladilar. Bu esa, avvalo o'spirinning o'zini anglashining o'sishida namoyon bo'ladi, o'zini anglash murakkab psixologik struktura bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

-birinchidan, bolada ashqi olamdagi predmet ta'siridan paydo bo'lgan sezgilari o'z tanasi bilan farq qila boshlaganda vujudga keladi;

-*ikkinchidan*, o'zining shaxsiy «Men»ligini aktiv faoliyati asosida anglashi;
-*uchinchidan*, o'zining psixik xususiyati va xislatlarini anglashi;
-*to'rtinchidan*, ijtimoiy, ahloqiy o'z-o'ziga baho berishning ma'lum sistemasini anglashi mana shu elementlarning barchasi bir-biri bilan funksional va genetik bog'langandir. Lekin, bularning hammasi sizga ma'lumki, bir vaqtning o'zida shakllanmaydi. Bolaning «men»ligini anglashi taxminan 3 yoshda paydo bo'ladi, bunda bola shaxsiy olmoshni ishlata boshlaydi. Masalan: men, meniki, mendan va hakozo, o'zining psixik sifatlarini anglash va o'z-o'ziga baho berish o'spirinlik yoshida, borgan sari ko'proq ahamiyat kasb eta boshlaydi.

O'spirin o'quvchining o'smirlik davridagi boladan o'zgacharoq yana bir xususiyati-bu, murakkab shaxslararo munosabatlarda aks etuvchi burch, vijdon hissini anglash, o'z qadr-qimmatini e'zozlashi, sezishi va fahmlashga ko'proq moyilligidir. O'spirin o'quvchida o'zini anglashi negizida o'zini tarbiyalash istagi tug'iladi. Natijada unda o'z-o'zini tarbiyalash vositalarini saralash, ularni kundalik turmushga tadbiiq qilib ko'rish ehtiyoji vujudga keladi. Lekin, o'z-o'zini tarbiyalash jarayoni o'spirin ruhiyatidagi mavjud nuqsonlarga barham berish, ijobiy xislatlarni shakllantirish bilan kifoyalanib qolmasdan, balki voyaga etgan kishilarga xos ko'pqirrali, umumlashgan idealga mos ravishda tarkib toptirishga yo'naltirilgan bo'ladi. O'quvchilar o'zida shaxsning eng qimmatli fazilatlarini, o'quv va mehnat malakalarini ongli, rejali, tartibli, izchil va muntazam ravishda egallab borishga, shaxsning muayyan bir fazilatlarini va xislatlarini hosil qilishga harakat qiladilar; o'z-o'zini tarbiyalash muammolarini yaxlit ma'naviy-ruhiy qiyofani shakllantirishga intiladilar.

O'z-o'zini hurmatlash va uning xususiyatlari quyidagilardan iborat. Demak, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shaxsning erta o'spirinlikdagi eng muhim xislatlaridan biri o'z-o'zini hurmatlash, o'z-o'ziga baho berish hamda o'zini shaxs deb tan olish yoki olmaslik darajasidir. O'spirinlar o'zlarida shaxsning muayyan kompleks sifatlarini hosil qilishga intiladilar. O'z-o'zini tarbiyalash masalalarida bir butun ma'naviy psixologik qiyofani shakllantirish masalasi qiziqtiradi. Bunda shaxs ideal iva namunaning mavjudligi kata ahamiyatga ega. Masalan: o'g'il bolalar kinofilmdagi obrazlarni o'zlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz mehnatkash ayol, jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki mavqeini belgilashning murakkab muammolarini o'spirinning o'zi hal qila olmaydi. Bu masalani o'spirinning ota-onasi, o'z tengurlari, o'qituvchilar ishtirokida ularning qo'llab-quvvatlashida inobat hal qila oladi.

11.4.Oilaviy hayotga psixologik tayyorlik tushunchasi

Har bir oila ijtimoiy tizim sturuktura sifatida jamiyat oldida ma'lum bir funksiyalarni bajaradi. Oilaning ijtimoiy-funksiyalari haqida gapirganda bir tomondan jamiyatning oilaga ta'sirini, ikkinchi tomondan esa, umumiy-ijtimriy tizimda oilaning o'rnini, oilaning hal qiladigan ijtimoiy-funksiyalarini hisobga olish lozim.

Barcha oldingi jamiyatlarda oila quyidagi asosiy funksiyalarni bajargan: iqtisodiy, reproduktiv, tarbiyaviy, rekreativ, kommunikativ, regulyativ (boshqaruv).

Bu haqda sharq allomalari: Abu Nosir Farobiy, YUsof Hos Hojib, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Ahmad Donish va boshqalar o'z asarlarida yozib qoldirganlar.

Albatta, bu sanab o'tilganlar hozirgi zamon oilasini asosiy funksiyalarining yagona klassifikatsiyasini tashkil eta olmaydi. Chunki, ayrim manbaalarda: naslni davom ettirish, tarbiyaviy, ho'jalik va o'zaro yordam kabi funksiyalar hozirgi zamon oilasining muhim funksiyalari sifatida ko'rsatib o'tilgan, sotsiolog olimlar (U.M.Sverdlov, V.A.Ryasensov, V.P.Klyuchnikov) esa inson zotini davom ettirish, bolalarni tarbiyalash va xo'jalik funksiyalarini farqlaydi; S.D.Laptenok xo'jalik-maishiy, aholi sonini qayta tiklash, tarbiyaviy va oila a'zolari dam olishi-hordiq chiqarishini tashkil etish; N.G.Yurkevich-ma'naviy muloqot, seksual, bolalarni dunyoga keltirish, tarbiya jarayonidagi hamkorlik, uy xo'jaligini yuritish uchun zarur vositalarni ta'minlash, dam olishni tashkil qilish, o'zaro moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash; A.G.Xarchev-aholi sonini qayta tiklash, ijtimoiylashuv, xo'jalik iste'mol va dam olishni tashkil qilish kabilarni farqlaydi. Mana, yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, qator oilashunos mutaxassislar tomonidan oilaning asosiy funksiyalari turlicha klassifikatsiya qilinmoqda. Bu o'rinda oila funksiyalarini shunchaki sanab o'tish emas, balki ularni, bir tomondan, odamlarning moddiy, xo'jalik-maishiy va ikkinchi tomondan, emotsional va ijtimoiy-psixologik ehtiyojlarini qondiruvchi funksiyalarga farqlash muhim.

Shuni ham aytib o'tish joizki, hozirgi zamon oilasida emotsional va ijtimoiy-psixologik jarayonlarni qondirish funksiyasining ahamiyati ortib bormoqda. Hatto sof moddiy xarakterga ega bo'lgan funksiyalarda ham hissiylik ko'proq tus olib bormoqda.

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida hozirgi zamon oilasining asosiy funksiyalari qatorida quyidagilarni sanab o'tish mumkin iqtisodiy, reproduktiv, tarbiyaviy, rekriativ, kommunikativ, regulativ, boshqaruv kabilar.

Oilaning iqtisodiy funksiyasi uning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. Oila iqtisodi, byudjeti, daromadini rejali sarflash, kundalik xarajatga, zarur buyumlarga pul ajratish, bir necha yildan so'ng olinadigan narsalarga mablag' yig'ish, tejab bozor yuritish er-xotinning katta tajriba, malakasiga ega bo'lishlariga bog'liq. Shuningdek, oilada o'sayotgan bola ham manna shu malaka va ko'nikmalariga ega bo'lib borishi zarurligini unutmagan holda bolaga iqtisodiy masalalarni hal etishni o'rgata borish lozim.

Oila o'zining shu funksiyasi tufayli jamiyatga, davlatga katta iqtisodiy foyda keltiradi.

Oilaning muhim bo'lgan funksiyalaridan yana biri bu uning reproduktiv (jamiyatning biologik uzluksizligini ta'minlash, bolalarni dunyoga keltirish) funksiyasidir. Bu funksiyaning asosiy mohiyati inson turini davom ettirishdan iboratdir. Oila vazifasi faqatgina Yangi avlodni dunyoga keltiribgina qolmasdan, ularni insoniyat paydo bo'lgan davrdan boshlab yashab kelayotgan ilmiy va madaniy yutuqlari bilan tanishtirish, ularning salomatligini saqlab turishdan ham iboratdir. Tabitan berilgan avlod qoldirish instinkti odamda farzand ko'rishga,

ularni o'zlashtirishga. Bu ehtiyojlarni qondirmasdan turib, kishi odatda o'zini baxtli his qila olmaydi.

Oilaning muhim ahamiyatga ega bo'lgan yana bar funksiyasi tarbiyalash funksiyasidir. Bolalarning aqliy, jismoniy, ahloqiy, estetik tarbiyasiga oilada asos solinadi. Oila inson deb ataluvchi binoning faqat plydevorini qo'yish bilan cheklanmasdan, balki uning so'nggi g'ishti qo'yilguncha javobgardir. Ota-onasani atkor, bola-sani at asari, tarbiya jarayoni esa san'atning o'zidir.

Oilaning *kommunikativ* funksiyasi oila a'zolarining o'zaro muloqot va o'zaro tushunishga bo'lgan ehtiyojiga qondirishga xizmat qiladi. Psixologik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, turli ijtimoiy orientatsiyalar, ustanovkalar, hissiy madaniyat, odamning ahloqiy, ma'naviy va psixologik salomatligi- oiladagi o'zaro, ichki muloqot xarakteri, oiladagi o'zaro ichki muloqot xarakteri, oiladagi katta a'zolarining muloqotda psixologik ustanovkalarni namoyon qilishlari, oiladagi ahloqiy-psixologik iqlimga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir.

Nikoh-oila munosabatlari yuzaga kelgan dastlabki, ibtidoiy zamonlardan buyon unga xarakterli bo'lib kelgan xususiyatlardan biri, undagi shaxslararo munosabatlar talablaridan biri uni o'z a'zolarining ahloqiy-psixologik himoyalashini ta'minlash, shuningdek bolalarga mehnatga yaroqsiz yoki keksa qarindoshlarga moddiy va jismoniy erdam ko'rsatish kabilardan iborat bo'lib kelgan.

Bu holat o'z navbatida oilaning asosiy funksiyalaridan birini, uning rekreativ funksiyasini tashkil qiladi. Oilaning rekreativ-o'zaro jismoniy, moddiy, ma'naviy va psixologik yordam ko'rsatish, bir-birining sayaomatligini mustaedkamxash, oila a'zolari dam oxigiini tashkil etigi funksiyasidir.

Hozirgi zamon oilasining tobora ahamiyati ortib borayotgan funksiyalaridan biri uning felitsitologik funksiyasidir (italyancha baxt). Shaxsiy baxtga erishishga o'z a'zolarining baxtini ta'minlashda qanday rol o'ynaydi. Baxtga intilish xar bir inson uchun tabiiydir va ayni shu baxtga intilish ularni oila kurishga undaydi Inson o'ziga ato etilgan baxtning to'rtidan uch qismini oiladan choraktaga etar-etmas qismini boshqa narsalardan topadi. Oilada er-xotinning bir-birini to'liq tushunishi ularning o'zlarini baxtli his qilishlarini ta'minlaydi.

Oilaning regulativ funksiyasi oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni boshqaruv tizimini shuningdek, birlamchi ijtimoiy nazoratni oilada ustunlik va obro'ning amalga oshirishni o'z ichiga oladi Bunda kattalar tomonidan yosh avlodni nazorat qilish va ularni moddiy hamda ma'naviy tomondan qo'llab-quvvatlash nazarda tutiladi.

Hozirgi zamon oilasining eng asosiy funksiyalaridan yana biri relaksatsiya funksiyasidir Bu degani oila a'zolarining jinsiy emotsional faoliyatini, ruhiy-jismoniy quvvatini mehnat qobiliyatini yana qayta tiklash demakdir Ma'lumki, fan-texnika taraqqiyotining hozirgi bosqichida ishlab chiqarish munosabatlarning jadallashuvi, xald ho'jaligining turli jabhalarida yangi texnologiyalarning joriy yetilishi va shu kabi qator omillar inson ruhiyatiga oldingilariga qaraganda ko'proq jismoniy, ruhiy zo'riqishlar bermoqda Ishlab chiqarish jarayonlari jadalliginining bunday tarzda davom etishi shu jarayonlar ishtirokchisi, boshqaruvchisi-insonni tezda toliqib, mehnat qobiliyatini yo'qotishiga olib kelishi mumkin

Ish kuni davomida ko'tarinkilik kuchli zo'riqish bilan ishlagan ishchi, xodim ishdan so'ng o'z uyida oila qurshovida boshqa tashvishlarni unutib ular unga ko'rsatadigan mehr-oqibatdan bahramand bo'lib ular bilan bo'ladigan o'zaro muloqot emotsional qullab-quvvatlash daldalardan ruhiy quvvat olib, ertangi kun mehnat faoliyatiga o'zini qayta tiklab olishni lozim bo'ladi Buning uchun esa, uning oilasida tinchlik totuvchlik, o'zaro hurmat, o'zaro tushunish va ijobiy psixologik iqlim xukm surmog'i lozim.

12-MAVZU: TA'LIM VA TARBIYA PSIXOLOGIYASI

Reja:

- 12.1. Ta'lim psixologiyasining mohiyati.
- 12.2. O'qishning mohiyati va qonuniyatlari
- 12.3. Shaxsni tarbiyalash metodlari.
- 12.4. Mustaqillik sharoitida tarbiyaning asosiy vazifalari.

Tayanch so' va iboralar

Ma'lumotki, qonuniyat - bu barkaror, zaruriy, u eki bu xodisalar va jarayonlar o'rtasidagi mutanosiblik va muxim aloka. Ijtimoiy extieklar va sharoitlar o'quv jarayonining harakteri, uning vazifalari, mazmuni, shakllari, usullari va vositalari qonuniy ravishda aniqlab beradi. Tarbiya metodlari, formalar, shaxsni tarbiyalash, aqliy, estetik, mehnat tarbiyasi, tarbiyasi qiyin va o'zlashtirmovchi o'quvchilar bilan ishlash, jinsiy tarbiya, mehnat tarbiyasi, o'quvchilarni turmushga tayyorlash, o'z-o'zini tarbiyalash.

12.1. Ta'lim psixologiyasining mohiyati

Demak, ta'lim berish, tarbiyalash va talabalarning umumiy rivojlanishlari bir butunlikda amalga oshirish zarur.

Ta'limning mazmuni hayot, xozirgi zamon fani bilan boglangan bo'lganligi uchun ham, vazifalarda mamlakatning iktisodiy rivojlanishini jadallashtirish muammolari, ishlab chikarishning mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish, kompg'yuterlash kabilar asosida intensivlash o'z aksini topish kerak. ta'lim qoidalari - o'qituvchining faoliyatini va talabalar tomonidan ilmiy bilimlarini o'zlashtirilishi, tegishli ko'nikmalar va malakalar hosil kilinishining asosiy qonuni va yo'nalishlari o'z ichiga oladi. Shu bilan bir vaqtda ta'lim qoidalari har ikkala faoliyatni, ya'ni o'qituvchi va talaba tomonidan o'z oldiga kuyilgan vazifalarni muvaffakiyatli amalga oshirish imkoniyatini beradigan bir kancha talablarni ham umumlashtirib beradi. Shunga ko'ra ta'lim qoidalari o'qitishning eng muxim vazifalari nazariy va amaliy jixatdan to'g'ri xal kilinishining asosiy negizi xisoblanadi.

Ta'lim qoidalari deb umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarni amalga oshirishga karatilgan ukish va o'qitish jarayonlarining yo'nalish, talabalar tomonidan ilmiy bilimlarni o'zlashtirilishi, bilim va malakalar hosil kilinishining asosiy qonun va qoidalarining yigindisiga aytiladi.

So'ngi yillarda olimlar tomonidan yaratilgan pedagogik adabiyotlarda didaktik qoidalar turlicha guruxlashtirilmokda.

Ilmiy bilimlar - vokelikning xakkoniy inikosidir.

Tevarak atrofni o'rab olgan dunyoning qonuniyatlarini, narsa va xodisalarning ichki muxum xossalari va o'zaro aloqalarini aks ettiruvchi bilimlarga ilmiy xisoblanadi.

Ta'limning ilmiyligi koidasi talaba va o'quv materiallardagi qonuniyatlarni aks ettirishi, tushunishi va o'zlashtirilishi uchun to'g'ri sharoit yaratish maqsadida zarurdir.

Nazariy koidalarni tushunish - materialning ilmiy asosda izoxlab berishning muxim belgisi bo'lib, u talabaning fikrlash faoliyati xususiyatlarini belgilaydi. Ilmiy bilimlar ilmiyligicha kolib, vokelikning har xil darajasida aks ettirilishi mumkin. Ilmiy izox ta'limning hamma bosqichlarida har bir sinfda ilmiylik qoidalari vazifalaridan birini nazariy ma'lumotlar tizimini shu ma'lumotlarida tevarak atrofda dunyoni kanchalik chukur aks etganligi nuktai nazaridan bilib olishdir.

Ilmiylik koidasi barcha esh guruxlardagi va turli o'quv yurtlardagi talabalarga urgatish uchun ilmiy jixatdan ishonarli amalda sinab kurilgan ma'lumotlar berilishi talab etadi. Ilmiy bilimlarni egallash jarayonida talabalar ilmiy dunyoqarash, e'tiqod tarkib topadi. Tafakkur rivojlanadi.

Ta'limning ilmiy bo'lish koidasi ta'lim jarayonida talabalarning xozirgi zamon fan texnika tarakkieti darajasiga muvofik keladigan ilmiy bilimlar bilan qurollantirish, eshlarni ilmiy tadvikot usullar bilan tanishtirib borishni tahminlashga karatilgan. Didaktikaning ilmiylik koidasi maktab ta'limining mazmuniga ko'ra aloqador bo'lib kolmay, o'qitish usullariga ham aloqadordir. U ta'lim jarayonida fan texnika yutuklaridan foydalana oladigan o'qitish usullari takomillashtirishning ham talab etadi. Dars mazmunining mukobil to'zilishining tanlash, o'qitishdagi didaktikaning tizimlilik koidasini xisobga olishni talab qiladi.

Ta'limda izchillikka rioya qilib o'qitish lozim, toki bugun o'rganilgan bilimlar kecha o'rganilganlarini mustaxkamlasin, ertaga o'rganiladiganlariga zamin hosil kilsin.

Ya'ni o'tilayotgan fan yoki bayon qilinayotgan yangi materialning talabalarning oldingi o'zlashtirgan ilmiy bilimlari, ko'nikma va malakalari bilan izchil o'zviy bog'lanishi, shu bilan bir vaqtda o'qitilaetgan o'quv materiallarini o'zlashtirish orkali kelajakda yangi bilimlarini o'zlashtirishga, shuningdek navbatdagi ta'lim bosqichiga zamin yaratilishi nazarda tutiladi.

ta'limning bosh vazifasi-o'quvchilarga fan asoslarini faol, ongli, mustahkam, va sistemali ravishda egallashning ta'minlanishidir. O'zlashtirish-o'quvchining uyushgan bilish faoliyatidir. Ijodiy o'zlashtirish sifatida o'qish, bilim egallash uch omilga-nimani o'qitishga bog'liqdir. O'zlashtirishning psixologik komponentlari: o'qishga ijobiy munosabatda bo'lish, material bilan bevosita hissiy tanishish, olingan materialni faol ravishda qayta ishlash jarayoni bo'lgan tafakkur, qabul qilingan va ishlab chiqilgan materialni esda olib qolish. O'qitishning turli bosqichlarida analitik-sintetik faoliyat.

O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi.

O'quv faoliyati insonning butun hayoti davomida namoyon bo'luvchi uzluksiz jarayondir.

Rus psixologi A.N.Leontev inson faoliyatining psixik va amaliy shakllari mavjudligini, bola ongi aynan o'quv faoliyatida o'sishini ta'kidlaydi. D.B.Elkonin esa o'quv faoliyatining xususiyatlarini ko'rsatib, uni mohiyatiga, mazmuniga va o'zini namoyon bo'lish shakliga ko'ra ijtimoiylikini ta'kidlaydi.

12.2. O'qishning mohiyati va qonuniyatlari

O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, uning natijasida avvalo o'quvchida o'zgarish yuz beradi. Uning mahsuli turli motivlar asosida, qurilgan bo'lishi darkor. Bu motivlar bevosita o'quvchi shaxsining o'sishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lishi kerak. O'quv faoliyati ta'lim, o'qish va o'rganish degan tushunchalar bilan bevosita bog'liqdir. Ta'lim o'qituvchi va o'quvchi hamkorligidagi o'quv faoliyati o'qituvchining bilim, ko'nikma va malakalarini o'quvchilarga o'rgatish jarayonidir.

Ta'lim jarayoni bevosita muayyan axborotni, harakatlarni, hulq-atvorning shakllarini o'zlashtirishga qaratilgandir. O'quv faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga, o'rgatishga xizmat qiladi.

O'quv faoliyatining besh elementi mavjud:

1. O'quv motivlari
2. O'quv topshiriqlari
3. O'quv harakatlari
4. O'qituvchining nazorati

O'qituvchining baholashi

D.B.Elkonining ta'kidlashicha, o'quv faoliyatining shakllantirilishi bu faoliyat ayrim kishilar bajarilishini asta-sekinlik bilan o'quvchining o'ziga o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil bajarish uchun o'tkazilishidir. ta'lim jarayoni alohida tashkil etiladigan hamda boshqariladigan faoliyat bo'lib, u o'quvchilarning o'quv faoliyatlarini tashkil etadi va ularni boshqaradi.

Ta'lim jarayoni besh elementdan iborat:

Ta'limning maqsadi-nima uchun o'qitish kerak?

Ta'limning mazmuni-nimaga o'qitish kerak?

Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik muloqot yo'llari

Ta'lim beruvchi

O'quvchi

Ta'lim jarayonini tashkil etish: ideal va amaliy faoliyatning u yoki bu turini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan tashqi olamning muhim ahamiyatli xossalri xususidagi axborotning o'zlashtirilishi:

-faoliyatning ana shu barcha turlari tarkib topgan usullari va jarayonlarining o'zlashtirilishiga;

-maqsadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to'g'ri tanlash va foydalanishga bog'liq.

Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati:

Motivatsiya.

Ma'lumot usullari.

Malumotning tushunariligi.

Xotira

Ma'lumotni qo'llash.

Ta'lim va ta'lim jarayonida bolani rivojlanish muammosi psixologik markaziy maslalardan biridir. Ta'lim va rivojlanish muammosiga doir qator nazariyalar ishlab chiqilgan bo'lib, ulardan biri:

1. Aqliy hatti-harakatlar, bilimlar, malaka va ko'nikmalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish nazariyasi (P.YA.Galperin).

P.Y.Galperin-nazariyasi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayoni olti bosqichni boshidan kechirib, ulaga:

1. Motivatsiya
2. Tushuntirish
3. Moddiy formadagi xatti-harakatlarni bajarish.
4. Baland ovozda xatti-harakatlar va vazifalarni bajarish.
5. Bajariladigan xatti-harakatlarni ichki rejada ovoz chiqarmay bajarish.
6. Faoliyatni fikran bajarish kiradi.

Ushbu nazariyada ta'limning uchta asosiy turlari ajratiladi:

-**birinchi** turda-xatti-harakatlarni o'zlashtirish xatolar bilan kechadi, berilayotgan material yetarli darajada anglanilmaydi, ta'lim oluvchi ta'limning asl mohiyatini tushunib etmaydi;

-**ikkinchi** turda-materialni nisbatan dadil va to'la tushunilishi va material bilan bog'liq tushunchalarni ajratilishi bilan xarakterlanadi;

-**uchinchi** tur-tez, samarador, va bexato xatti-harakatlarni o'zlashtirilishini ta'minlab beradi.

V.V.Davidov nazariyasi. Ushbu nazariya kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni ilmiy tushunchalarni o'zlashtirilishi lozim bo'lib, bu o'z o'rnida xususiydan umumiy bilimlarga o'tilishni ta'minlaydi.

Qator nazariyalar muammoli darslarni tashkil etishga qaratilgandir.

Ta'limning psixologik asoslari muammosi ko'pgina masalalarni qamrab oladi. Ta'limning muvaffaqiyati bir qator psixologik omillarga bog'liq bo'ladi. Avvalo o'quvchining o'qishga bo'lgan munosabatiga to'xtaylik. Bu munosabat diqqatda, his-tuyg'ularda, qiziqishlar va irodada, shuningdek, shaxsning tutgan yo'lida namoyon bo'ladi.

Ta'lim jarayoni avvalo o'quvchilar diqqatin yo'lga solishni talab etadi. Darslarda ko'rgazmali qurollardan, texnik va EHM vositalaridan foydalanish ta'lim oluvchida ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiradi. ta'lim jarayonida ta'lim beruvchining vazifasi darsda ishlash holatini yuzaga keltirishgina emas, balki o'quvchilarning darsda o'tiladigan materialni idrok etishga tayyor turishlarini kuzatish hamdir. Dars jarayonida bu qonuniyatlarni nazarda tutish va o'quvchilar diqqatini materilaning asosiy jihatlariga jalb etish hamda ularni takrorlash kerak.

Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan beriladigan ko'rsatmalarga ham bog'liq. O'qituvchining roli shundan iboratki, u o'quvchilarga tegishli ustanovkani hosil qilishi, nimani vaqtincha, nimani umrbod esda olib qolishi kerakligini, nimani butunlay esda olib qolmasdan, faqat tushunib olish kifoya qilinishi, nimani so'zma-so'z esda olib qolishni, nimaning ma'nosini o'z so'zlari bilan aytib berish uchun esda olib qolish zarurligini ko'rsatib o'tish lozim. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bunday ko'rsatmalar berilmaganda, o'quvchilarda ko'pincha noto'g'ri tasavvurlar vujudga keladi.

O'qitishning emotsionalligi ta'limning muvaffaqiyatligini ta'minlovchi omillardan biridir. Ta'lim berish jarayoni emotsional jarayon. Agar o'quvchilarga berilayotgan axborot ularda hech qanday his-tuyg'u uyg'otmasa, uni o'quvchilar yaxshilab esda olib qolmaydilar. Gap o'quvchilarning psixik holatlari, ya'ni ularning muayyan bir paytdagi kechinmalari haqida ham borishi kerak, albatta. Ulardagi quvonchli, optimistik kayfiyat o'quv faoliyatini juda samarali qiladi. O'quvchilar emotsional ruhdagi materialni durustroq o'zlashtirib oladilar. O'tkazilgan tajribalar o'quvchilar hech qanday his-tuyg'u uyg'otmaydigan materialga qaraganda, emotsional ruhdagi materialni yaxshiroq eslab qolishlarini ko'rsatadi.

Qadimda greklar juda ajoyib iborani qo'llaydilar: «Talaba-to'ldirib turilishi kerak bo'lgan idish emas, balki yoqib turilishi lozim bo'lgan mash'aldir». Bu fikrning tagida chuqur ma'no bor. Zero, o'qituvchi biz yuqorida ta'kidlab o'tgan ta'lim metodlari muammoli ta'lim, qisman izlanish metodi va tadqiqot metodlaridan keng qo'llanishi kerak. ta'lim jarayonini bugungi kundagi asosiy bo'lgan shaxsni shakllantirish bo'lib, yuqorida aytib o'tgan metodlardan foydalanish uchqunlardan katta mash'allar paydo bo'lishini ta'minlab beradi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilishga qiziqishlari g'oyat katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, qiziqish o'quvchilarning emotsional bezagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo'nalishidir.

Psixologiyada qiziqishq-bu shaxsning o'zi uchun qimmatli yoki yoqimli bo'lgan muayyan narsa va hodisalarga munosabatidir. Qiziqishlar shaxsning muhim va individual xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qiziqishlar o'quvchilar hayotida katta rol o'ynaydi. Ular o'quv faoliyatini faollashtiruvchi asosiy turtkilar-motivlardir. Qiziqishlar maktab o'quvchisiga fan asoslarini durustroq o'zlashtirib olishlariga, aqliy qobiliyatlarning o'sishiga, bilim doirasining kengayishiga imkon beradi. O'qituvchining vazifasi o'quvchini dastlab qiziqtirib qolgan ishning o'zi bilan shug'ullanishga majbur qilish emas, ta'sirchan qilish, qiziqishlarining markaziga aylanib qolgan faoliyat bilan shug'ullanish istagiga, mayliga aylantirishdir.

Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, iroda bu shaxsning o'z oldiga qo'ygan maqsadining aniqligi, uni amalga oshirish uchun intilishi, maqsad yo'lida ma'lum bir qarorga kelish tezligi va uni o'z vaqtida ijro etishi bilan belgilanadigan sifatidir. Ta'lim jarayonida o'quv materialiga bo'lgan diqqatning barqaror bo'lishida irodaviy zo'r berishning ahamiyati nihoyatda kattadir. Ta'limda iroda o'quvchida maktab va uyda o'tkaziladigan Mashg'ulotlarga tayyor turishda namoyon bo'ladi. O'quv materialini o'rganish-eslab qolish va o'quvchining irodaviy zo'r berishgagina bog'liq. Iroda o'quvchilarning fikrlash faoliyatlarida-masalani echishga, qo'yilgan savolga javob topishga va hakoazolarga intilishida namoyon bo'ladi. Ular o'quvchilarda ko'nikma va malakalarni hosil qilishda ham tarkib topadi.

Psixologlar olib borgan tadqiqotlarda o'quvchilar tomonidan berilgan materialning o'zlashtirilishi ko'p jihatdan irodaning tarbiyalanishiga bog'liqdir. Irodaviy aktivlik ta'limning zarur shartidir. Ta'lim muassasidagi ta'lim jarayonining o'zi o'quvchilardan irodaviy o'stirish omillaridan biridir.

Ta'lim jarayonida bilish jarayonlarini shakllantirishga alohida e'tibor berish lozim. Zero bilish jarayonlari juda murakkab faoliyat bo'lib, unda jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga, abstrakt tafakkurdan amaliyotga o'tiladi. SHuni alohida ta'kidlash lozimki, idrokni tarkib toptirishda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish nihoyatda muhimdir. Chunki fazoni, vaqtni va harakatlarni idrok etishda ham yosh xususiyatlarda turli farqlar mavjud bo'ladi.

Motiv-inson hulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi tushunchadir.

Motivatsiya esa hulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni bo'lib, unga tashabbus, yo'nalganlik tashkilotchilik, qo'llab-quvvatlash kiradi. Ta'lim jarayonida o'qish motivlari «nima uchun?», «nimaga?», «qanday maqsad bilan?» kabi savollar asosida yuzaga keladi. Motivlar birinchidan, o'quv faoliyatiga undasa, ikkinchidan maqsadga erishish uchun motivlar o'quvchilar tomonidan tanlanib, ular o'quvchining maqsadi, qiziqishi, kelajak rejalari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. YOsh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'quv motivlari turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi.

Ta'lim jarayonida o'zlashtirishning muvaffaqiyati quyidagilarga bog'liq:

1. Ta'lim mazmuniga
2. O'quv rejalari, dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarining mavjudligiga;
3. Ta'lim metodikalarini takomillashganligi;
4. O'qituvchi mahoratiga;
5. O'quvchining individual psixologik xususiyatlari

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turli individual tipologik xususiyatlarga ega o'quvchilar uchun ta'limning yagona qulay, optimal sharoitlarini yaratish mumkin emas. Ammo o'zlashtirishning samaradorligini oshirishda muammoli ta'lim, noan'anaviy ta'lim usullarini qo'llash muhim ahamiyatga egadir.

Ta'lim oluvchilarning ta'lim faoliyatiga ko'ra ta'limning quyidagicha metodlarni ajratiladi:

1. Tushuntiruv-ko'rsatmalilik metodi-bu metod reproduktiv metod bo'lib, unda faoliyat o'qituvchi tomonidan olib boriladi. O'quvchilar ta'lim jarayonida bilim oladilar, tanishadilar.

Bu metod juda keng tarqalgan metodlardan biri bo'lib, uni takomillashtirilgan usullari mavjud, bu programmalashtirilgan ta'limdir.

2. Reproaktiv metodi o'quvchi faoliyat ko'rsatib, unda o'quvchiga berilayotgan bilimni qayta xotirada tiklab, olingan bilimni nusxa sifatida qabul qiladi.

3. Muammoli ta'lim metodi-o'qituvchi tomonidan tashkil etilib, u produktiv xarakterga egadir. Ushbu metod orqali o'quvchi bilim va malakalarini shakllantiradi. Ushbu metodning takomillashtirish yo'llaridan biri ishchan o'yinlarni tashkil etishdan iboratdir.

4. Qisman izlanish metodi-o'qituvchi nazorati ostida tashkil etiladigan metod bo'lib, u produktiv xaraterga ega, bunda o'quvchi ijod qiladi.

5. Tadqiqot metodi-o'qituvchi ilm yordamisiz tashkil etadigan ta'lim metodi bo'lib, u o'quvchining mustaqil izlanishi, fikrlashi va bilimlar transformatsiyasini talab etadi.

Ta'lim jarayoni tashkil etishning o'ziga xos metodlaridan biri ishchan o'yinlardir. Ishchan o'yinlar munosabatlar sistemasini modellashtirish, faoliyat xarakteristikasini tashkil etishga yordam beradi.

«**Kadrlar tayyorlash milliy dasturi**» da ta'lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni kiritish ta'kidlanadi. Pedagogik-texnologiya-bu ta'lim jarayoniga sistemali yondoshuv bo'lib, unda ta'lim jarayonining tashkil etishda texnika va inson imkoniyatlari hisobga olinadi va ularning o'zaro munosabati ta'limning optimal formalari yaratilishiga zamin bo'ladi.

Pedagogik texnologiyalarni quyidagi tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin;

- ta'lim-tarbiya ishtirokchilari shaxsiga qo'yiladigan ijtimoiy talablar;
- Hamkorlik faoliyati a'zolarining kasbiy tayyorgarligi;
- ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, mohiyati, amalga oshirish vositalari;
- ta'lim jarayonini differentsiyalashtirish;
- Ijodiylik.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov aytganidek-«Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi».

Ta'lim jarayonida o'quvchining mustaqil ta'lim olishini faollashtirish zarur va baholashning yo'llarini o'quvchi tomonidan tanlanishi va bajarilishi bilan xarakterlanadi.

O'quvchilarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish uchun fikrlash xususiyatlarini shakllantirish zarur. Fikrlash operatsiyalari asosida dars jarayoni faollashtiriladi. Bu o'quvchining «Nima uchun?», «Qanday maqsada?», «Sabablari qanday?», «Natija nima uchun shunday bo'ldi?» singari savollarning muhokamasi orqali amalga oshirilishi mumkin. O'qituvchilarni evristik, muammoli vaziyatlarga tortish, tanqid, gumon holatarini muhokama qilish, ulardagi muammolarni mustaqil holda topish va ularni echish uchun o'z loyihalarini tuzish va himoya qilish o'quvchilar tafakkurining ma'nodor va unumdor bo'lishiga xizmat qiladi.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» (1997 yil) ta'lim muammolari oldiga mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirish muammosini qo'ygandir. Muxtaram birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlaganlaridek: o'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi, agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar.

Ta'lim boshqariladigan jarayoni bo'lib, bunda har bir bolaning harakati qadamba-qadam nazorat qilinadi, o'qituvchi har bir bosqichda o'quvchining bilimlarini malakalarini o'zlashtirish haqida axborot olib iuradi, yangi material avvalgi materialni o'zlashtirishga qarab taqdim etiladi.

Ta'limni va bilimlarni o'zlashtirishni boshqarish muammolari hamda imkoniyatlari. **Boshqarishning metodologik va nazariy asoslari.** Aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich tarkib toptirish nazariyasi va uning mohiyati.

O'qish tiplari va ularning o'ziga xos xususiyatlari. Ta'limni boshqarishning boshqa imkoniyatlarini qidirish, programmalashtirilgan ta'limning psixologik asoslarini ishlab chiqish. Aqliy faoliyatning assotsiativ tabiatini sistemalilik prinsipi asosida tekshirish. ta'limiy usullarning boshqaruvchanlik xususiyati. O'quv faoliyati komponentlari. Muammoli ta'lim va muammoli vaziyat.

Ko'pgina psixologlar ta'lim jarayonini tahlil qilar ekanlar, uni etarli darajada **boshqarib bo'lmaydigan** jarayon deb ta'kidlaydilar. Lekin uni butunlay boshqarib bo'lmaydigan stixiyali ravishda tartib topadigan jarayon deb atash noto'g'ri,-bu hol aniq maqsadni ko'zlab ta'lim berish g'oyasining o'ziga zid bo'lar edi. Biroq o'qituvchi ta'limni tashkil etadi, unga rahbarlik qiladi, uni amalga oshiradi va yo'naltiradi, degan fakt ta'lim etarli darajada boshqariladigan va tartibga solinadigan jarayondir degan ma'noni anglatmaydi, chunki biz boshqariladigan ta'lim deb, shunday, shunday ta'limni ayta olamizki, bunda har bir bolaning harakatidagi har bir qadam nazorat qilinadi, o'qituvchi har bir o'quvchining har bir bosqichida muayyan bilimlarni o'zgartirishi yoki muayyan ko'nikma va malakalar hosil qilishi haqida uzluksiz axborot olib turadi, yangi material avvalgi materialni o'zlashtirish xarakteriga qarab taqdim qilinadi. Albatta, o'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilimlarini o'zlashtirish jarayonini va aqliy rivojlanishning borishi har bir paytda, har bir o'quvchiga nisbatan hamma tafsilotni nazorat qilmaydi va nazorat qila olmaydi.

O'qituvchi o'quvchilar tomonidan material qanday o'zlashtirilayotgani haqida juda umumiy tasavvurgagina ega bo'ladi, o'qitishda esa u odatda har kimning individual imkoniyatlarini emas, balki o'rtacha o'qiydigan o'quvchi ko'zda tutadi. Mumkin bo'lgan yo'llardan biri-o'zlashtirish jarayonini berilgan topshiriqni o'zlashtirish jarayoni sifatida maxsus tashkil etishdir. Bu jihatdan ancha ishlangan sistema P.YA.Galperinning aqliy harakatlarini etap bo'yicha tarkib toptirish nazariyasiga asoslangan ta'lim toptirish nazariyasiga asoslangan ta'lim sistemasidir. Bu nazariya L.S.Vigotskiyning takliflari asosida vujudga kelgan bo'lib, A.N.Leontevning aqliy harakatlarini tarkib toptirish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi tadqiqotlarida rivojlantirilgan mazkur nazariya odamning psixik faoliyatini tarkib toptirishga oid umumiy nazariyaning tarkibiy qismidir. Ana shu nazariyaga muvofiq, odamning anogenetik rivojlanishida harakatlar interiorizatsiyasi degan jarayonlar, ya'ni tashqi harakatlarning sekin-asta ichki, aqliy harakatlarga aylanish jarayonlari ro'y beradi.

Ta'lim jarayonini boshqarishning boshqa imkoniyatlarini qidirish programmalashtirilgan (rejalashtirish) ta'limning psixologik asoslarini ishlab chiqish bilan bog'langan. Psixologik nuqtai-nazardan qaraganda, programmalashtirilgan ta'lim nima u odatdagi ta'limdan nima bilan farq qiladi? Buni tushunish uchun o'quv jarayonini uning qatnashchilari ta'lim beradigan, bilimlarni etkazadigan o'quvchi tomonidan sxematik tarzda tasavvur qilib ko'rmoq kerak. O'qituvchi bilan o'quvchi, ma'lumki o'quv jarayonining ikki qismidir. O'qituvchi tushuntiradi, isbotlaydi, dalil keltiradi, chizadi, rasm soladi, tajriba qilib ko'rsatadi, o'quvchi ko'radi, tinglaydi, tushunishga, o'zlashtirishga, esda olib qolishga harakat qiladi, fikr yuritadi, umumlashtiradi. Buning ma'nosi shuki, «to'g'ri aloqa kanali» orqali axborot sub'ektidan ob'ektga, o'qituvchidan

o'quvchiga etkaziladi. O'qituvchi o'quvchining qanday ta'lim olayotgani haqida axborotga ega bo'lmay turib, ko'r-ko'rona ta'lim bera olmaydi.

Programmallashtirilgan (rejalashtirish) ta'limda oddiy, an'anaviy ta'limning barcha ana shu salbiy tomonlariga barham beriladi, programmallashtirilgan ta'lim o'quv jarayonini domiy nazorat qilib turish va boshqarishni ta'minlaydi.

Programmallashtirilgan ta'limning mohiyati uning mashinalashgan bo'lishida (texnika vositalarini qo'llash holda) ham, shuningdek mashinalashmagan bo'lishida ham emas. Programmallashtirilgan ta'lim o'qitishni shunday tashkil etishni nazarda tutadiki, bunda o'rganayotgan o'quvchi oldingi materialni egallab olmasdan turib o'zlashtirishda navbatdagi qadamni qo'ya olmaydi.

Buning uchun o'quv materiali qat'iy mantiqiy izchillikda joylashtirilgan kichik qismlarga bo'linadi.

Programmallashtirilgan (rejalashtirish) ta'lim bilish faoliyatining har bir qadamini haqiqatda nazorat qilishni ta'minlaydi va bu bilan o'quv jarayonini to'lat-to'kis boshqarish imkonini beradi. Qaytarma aloqa hamma vaqt harakatda bo'ladi va o'zlashtirishning individual xususiyatlariga muvofiq ravishda o'quv jarayonini tartibga solib turish imkonini beradi. Programmallashtirilgan ta'lim o'qituvchini chetlashtirmaydi, uning o'quv jarayoniga o'tkazadigan ta'sirini pasaytirmaydi, balki uni qora, texnik ishlardan xolos qiladi. Bunday sharoitda o'qituvchi o'quv jarayonining borishiga aktivroq ta'sir ko'rsata oladi, ta'limga individual yondoshishni muvaffaqiyatliroq amalga oshira oladi, tarbiya jarayoniga ko'proq e'tibor bera oladi, ko'rsata oladi, ta'limga individual yondoshishni muvaffaqiyatliroq amalga oshira oladi.

Boshqaruv bu shunday yo'naltiruvchi kuchki, u insonlardagi ijodiy potensial imkoniyatlarini oladigan sharoitlarni yuzaga chiqarishni maqsad qilib qo'yadi.

Ta'limdan kutiladigan natija psixologiyada maqsad deyiladi. Ulardan birinchisi, o'quv jarayonini to'g'ri tashkil eta olish, ikkinchisi esa o'quvchilarning shaxsiy qiziqish va ehtiyojlarini qondirish. Ana shu maqsadlar boshqarishning vazifalarini belgilab beradi. Demak, ta'lim jarayoni boshqarishning;

-birinchi vazifasi tashkiliy bo'lib, o'quvchilarning ta'lim va tarbiyasi bo'yicha ijtimoiy buyurtmalarni qondirish;

-ikkinchi vazifasi-bevosita o'quvchining qiziqish va talablarini qondirishga yo'naltirilgan holatdagi ijtimoiy vazifadir. Shuningdek, bu vazifa o'quvchilarning ko'tarinkilik, yaxshi kayfiyat va o'quv jarayonidagi ishchanlikni yuzaga keltirishni ham o'z ichiga oladi. Afsuski, ko'p yillar davomida boshqarishning ana shu ijtimoiy vazifasiga juda kam e'tibor berilgan.

Boshqaruvning ikkinchi vazifasi bu ijtimoiy-psixologikdir. Bu vazifa o'quvchilarda samarali faoliyat uchun zarur bo'lgan ijtimoiy-psixologik holat va xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilganidir.

Ta'lim jarayonini boshqarish uchun quyidagi tarkibiy qismlarni egallashlari lozim:

1. Berilgan o'quv topshirig'ini echish uchun vositalar tanlash.
2. Topshiriqlarni echish jarayonida o'z-o'zini nazorat qilish.
3. O'zlashtirilgan bilimlar, malakalar, ko'nikmalar sifatini baholash

4. O'quv topshiriqlarini bajarilganligini tekshirish.

5. O'z oldiga maqsad qo'ya olish.

6. Turli belgilar bilan predmetning ichki munosabatlari muvofiqligini ko'ra olish.

O'qitishning ikkita usuli mavjud. Biri an'anaviy o'qitish usuli-bunda o'qituvchi muammoni belgilaydi, vazifalarni aniqlaydi va muammoni echib beradi. O'quvchi esa masalani echish yo'llarini eslab qoladi va uni echishni mashq qiladi. Bunda o'quvchilarda reproduktiv tafakkur shakllanadi.

Rivojlantiruvchi ta'lim o'qitishning muammoli usulida o'qituvchi o'quvchilarning bilish jarayonlarini boshqaradi, uni tashkil etadi va nazorat qiladi. O'quvchi esa muammoni tushunadi.

Uni echish yo'llarini qidiradi va uni echadi. Bunday hollarda o'quvchi tafakkuining mahsuldorligi oshadi va uning mustaqilligi rivojlanadi.

O'quvchining o'qishga bo'lgan qiziqishini rivojlantirish uchun o'qituvchi quyidagi qoidalarga tayanishi lozim:

1. O'quv jarayonini shunday tashkil etish lozimki, bunda o'quvchi faol harakat qilishi, mustaqil izlanishi, yangi bilimlarni o'zi kashf etishi va muammoli xarakterdagi masalalarni echish uchun sharoit izlashi kerak.

2. O'quvchilarga bir xil o'qitish usullari va bir turdagi ma'lumotlarni berishdan qochish kerak.

3. O'rganilayotgan fanga nisbatan qiziqishning namoyon bo'lishi uchun ayni shu fan yoki bilim, o'quvchining o'zi uchun qanchalik ahamiyatli va muhim ekanligini bilishi kerak.

4. Yangi material qanchalar o'quvchi tomonidan avval o'zlashtirilgan bilimlar bilan bog'liq bo'lsa, u o'quvchi uchun shunchalik qiziqarli bo'ladi.

5. Haddan ziyod qiyin material o'quvchida qiziqish uyg'otmaydi. Berilayotgan bilimlar o'quvchining kuchi etadigan darajada bo'lishi lozim.

O'qituvchi o'rganilayotgan mavzu yoki bilimning ahamiyatini ko'rsatish. O'quvchining o'quv faolligini oshirish uchun qiziqarli misollar, aqliy o'yinlardan keng foydalanishi lozim. Lekin ta'limdagi har bir beriladigan bilim yorqin, qiziqarli bo'lavermaydi, shuning uchun o'quvchilarda iroda, qat'iylik, mehnatsevarlik kabi xislatlarning kamol toptirilishi nihoyatda zarurdir. Ana shu xislatlar o'quvchining kelgusida o'z-o'zini nazorat qilishga o'z-o'zini baholashga va mustaqil TA'LIM olishga asos bo'lish kerak.

12.3. Shaxsni tarbiyalash metodlari

Shaxsni tarbiyalash metodlari va formalari. Aqliy, estetik va mehnat tarbiyasi metodlarining o'ziga xos xususiyatlari. tarbiyasi qiyin va o'zlashtirmovchi o'quvchilar bilan ishlash metodlari. Ilmiy dunyoqarash va barqaror e'tiqodni shakllantirish metodlari. Ideal. Jinsiy tarbiyalash. Mehnatning tarbiyaviy ta'siri. O'quvchilarni turmushga tayyorlash. O'z-o'zini tarbiyalashning metodlari va formalari

Tarbiya psixologiyasi maqsadga muvofiq ravishda tashkil etilgan pedagogik jarayon sharoitida inson shaxsiy shakllanishining qonuniyatlarini o'rganadi. Tarbiya har qanday jamiyatning muhim vazifasidir.

Tarbiya-bu shaxsning ijtimoiy, ma'naviy va ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorlash maqsadida uning ma'naviy, jismoniy kamolotiga muntazam ravishda ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Muxtaram birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov «Ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi, o'zining qadr-qimmatini anglaydiga, irodasi baqquvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniyatiga ega bo'lamiz»-deb ta'kidlaganlaridek «Ta'lim to'g'risidagi Qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» bugungi kunda shaxs tarbiyasiga jiddiy e'tiborni qaratmoqda

Tasavvur qiling: ilmi, katta ixtirolarga qurbi etadigan qonunlarni yaxshi o'zlashtirgan mutaxassis-ma'naviyatsiz, tarbiyasiz, ahloqsiz bo'lsa nima bo'lishi mumkin? U o'z manfaatini o'ylaydi, vatan uchun biror narsa qurbon qila olmaydi, chunki u xudbin, unda mehr-oqibat, fidoiylik, vatanparvarlik, milliy g'urur yo'q, u muhtojlarga yordam bermaydi, chunki unda tarbiya shakllanmagan.

Tarbiya juda murakkab jarayondir. Odamzod farzandini oq yuvib, oq tarab, boqib, ta'lim berib voyaga etkazish uchun qilinadigan g'amxo'rlik tarbiya deyiladi. Odamga kasb-hunar o'rgatish va umuman kishining g'oyaviy va ma'naviy qiyofasini shakllantirishga qaratilgan ta'lim tizimi ham tarbiyadir.

Tarbiya-shaxs oqimini muayyan jamiyatning maqsad va vazifalariga muvofiq ravishda tarkib toptirish va riviojlantirish jarayoni, kishilarni ijtimoiy iqtisodiy va madaniy hayotda faol ishtirok ettirishga qaratilgan barcha ta'sirlar majmuidir.

ta'lim bilan tarbiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq. ta'lim-tarbiyaning muhim vositasi bo'lib, maqsad va vazifalarga u orqali erishiladi. Oila, turli jamoat tashkilotlari, fan-texnika, adabiyot, san'at, ommaviy axborot vositalari, radio va televedeniya, targ'ibot-tashviqot ishlari ham tarbiyaga kuchli tas'ir ko'rsatadi.

Bolaga avval ta'lim berish kerakmi yoki tarbiya berish kerakmi degan savollar yuradi, el orasida tarbiya ishi farzand dunyoga kelishi bilanoq darhol shafqat tuyg'usini uyg'otadi, deydilar.

Psixologlar tarbiyaviy ish metodlarining texnologik asoslarini ishlab chiqayotganlarida, tarbiyaning uni baholab bo'lmaydi, degan fikrga asoslanadilar. Bu metodlar qo'llanilayotganda, birinchidan, tarbiyalanayotgan o'quvchining yo shva individual xususiyatlarini, ikkinchidan, shu o'quvchi a'zo bo'lgan bolalar kollektivining xussuiyatlarini, nihoyat, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatiladigan muayyan aniq sharoitlarni hisobga olish zarur.

Tarbiya metodi deb tarbiyachi, murabbiyning tarbiyalanuvchilarida onglilik, iymon, e'tiqod va insoniy hulq-atvor qoida norrmalarini shakllantirish maqsadida ulargapedagogik va psixologik ta'sir ko'rsatish usuliga aytiladi.

Shaxsning ijobiy yo'nalishi tarkib toptirish uchun maktab o'quvchisining barcha vaziyat va holatlarda to'g'ri yo'l tutishini istashi hamda to'g'ri yo'l tutishi uchun uning nima qilishini bilishi, o'zi hurmat qiladigan kishilarning nima qilayotganlarini ko'rishi va o'zi ham to'g'ri hulq-atvorli bo'lishini mashq qilishi zarur.

Psixologik tadqiqotlarda shu narsa aniqlanganki, ahloqiy tushunchalarni o'zlashtirish juda murakkab jarayon bo'lib, unga maxsus rahbarlik qilishi talab

etiladi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun quyidagilarga amal qilish kerak, e'tibor berish kerak.

Ishontirish tarbiya metodi sifatida: O'quvchilar ahloqini, duneqarashini shakllantirishda ishontirish asosiy metodlardan biri hisoblanadi. Ishontirish asosiy metodlardan biri hisoblanadi. Ishontirish orqali o'qituvchi o'quvchilarda har tomonlama kompleks tarbiyani amalga oshiradi. O'qituvchi tomonidan, Prezidentimizning olib borayotgan tashqi va ichki siyosati-iqtisodiy rivojlanishining Respublikamizga xos tamoyillari, bozor iqtisodiyotiga o'tishning yo'llari tushuntirilganida o'quvchilar, talabalar kelajakda respublikamiz hayotiga o'zlarining shaxsiy ishtirokchiligini chuqur sezadilar va shunga yarasha bilim, ko'nikmalarni egallashga harakat qiladilar.

Ijobiy shaxsiy namuna tarbiya metodi sifatida. SHaxsning rivojlanishida turli ta'sirlar, o'quv jarayoni va boshqa vositalardan tashqari tarbiyaning shaxsiy namunasi katta ahamiyatga ega. Bolalar balog'at yoshiga etib, mustaqil hayotni boshlagunlariga qadar ko'pchilik sharoitlarda bilish, o'rganish jarayonida asosan o'quvchiga ota-ona, qo'ni-qo'shniga, doston, drama qahramonlariga taqlid qilishadi.

Mashq tarbiya metodi sifatida-yaxshi, ijobiy odatlarga o'rgatishda ahloqiy ko'nikmalarni hosil qilishda mashq metodining ahamiyati katta. Bunda o'quvchi ma'lum bir faoliyat bo'yicha biron-bir vaziyatda ayrim harakatlarni takroran bajaradi. Mashq harakatlarini takrorlash bo'lib, ahloqiy ko'nikma, malaka va odat hosil qilish maqsadida o'quvchilarning maxsus uyushtirgan faoliyatida

Rag'batlantirish va jazolash tarbiya metodi sifatida. Intizomlilikni shakllantirishning klassik metodlaridan biri rag'batlantirish va jazolash metodi hisoblanadi.

Tarbiyadagi rag'batlantirish va jazolash metodi o'quvchilardagi ijobiy xislatlarini rivojlantirishdagi ularning ijobiy fazilatlarini takomillashtirishda vosita bo'lmog'i lozim. Rag'batlantirishning yozma, og'zaki yoki imo-ishoraviy shakllari qo'llaniladi. Imo-ishoralar bilan boshni qimirlatib, tabassum va yuz-qo'l harakatlari bilan ma'qullash, «barakalla», «ko'p yasha», «rahmat», va hokozolar. Rag'batlantirishning ya'na bir turi mukofotlashdilar.

Tarbiya jarayonida **jazolash** ham katta ahamiyatga ega. Maktabda jazo choralari o'qituvchilar va maktab ma'muriyatining og'zaki tanbehi, sinf o'quvchilarining o'rtasida ogohlantirish, uy vazifasini bajartirish uchun darsdan keyin olib qolish choralari ko'riladi.

Tarbiyachining, o'qituvchining **shaxsiy-namunasi** o'quvchilar shaxsini tarkib toptirishda muhim ahamiyatga ega.

Maqullash va qoralash, rag'batlantirish hamda jazolash o'quvchining hulq-atvorini boshqarish va tuzatishning haqiqiy vositasidir. Ma'qullash, rag'batlantirish hatti-harakatlarning to'g'ri motivlari va formalarini mustahkamlash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Qoralash, jazolash hatti-harakatlardagi salbiy qo'zg'alishlarni hamda noto'g'ri formalarni tormozlab turish vositasidir.

Aqliy tarbiya. Mustaqillik o'quvchi shaxsining har tomonlama taraqqiy etishi uchun zarur bo'lgan barcha imkoniyatlarni vujudga keltiradi. O'quvchilarni

mustaqil Respublikamiz, Vatanimizga sadoqat ruhida tarbiyalash ishi dastlab fan asoslari bilan qurollantirish yo'li bilan borishi lozim.

Estetik tarbiya. Estetik tarbiya dunyoni bilishga san'at asarlarini o'rganish orqali olib boriladi. San'at asarlarida kishilik jamiyatining g'oyaviy katta tajribasi aks ettirilgan. SHuning uchun eng yaxshi san'at asarlaridan foydalanib, bolalarni, obrazlar orqali, fikrlarsh yo'li bilan voqelikni tushuniga o'rgatish, ularning emotsiyasga ta'sir qilish, istiqlol g'oyasi, mafkurasini amalga oshirish uchun bo'layotgan aktiv kurashga ularni rag'batlantirish zarur. estetik tarbiya bolalarni san'atning biror tarmog'idagi turli ijodiy ishlarni boshqarishga jalb etib, ularning his-tuyg'ularini boyitib, hayolini va ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. Estetik tarbiya bolalarda tabiatdagi go'zalliklardan lazzat ola bilish hamda mehnatni va kundalik maishiy turmushni, shu jumladan bo'sh vaqtni yanada go'zalroq o'tkazish qobiliyatini o'stirishga qaratilgan.

Mehnat tarbiya. Mehnat kishining va kishilik jamiyatining eng zarur yashash shartidir. Mehnat va mehnat faoliyati bo'lmaganda, odamning o'zi ham bo'lmagan bo'lur edi, mehnat tarbiyasi vazifasiga kishini o'z-o'ziga xizmat qilishning birinchi ko'nikmalari bolalikdan boshlanadi. Yuqorida qayd etilgan inson tarbiyasining tarkibiy qismlari darsda, darsdan tashqarii tadbirlarni amalga oshirish orqali bajariladi.

Jinsiy tarbiya. Umuminsoniy tarbiyaning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri jinsiy tarbiya hisoblanadi. O'smirlik davri insonni bolalikdan-yoshlikka va boshqa davrlarda o'zining keskinroq, murakkabroq kechishi bilan farq qiladi. Bu davr psixologik-pedagogik adabiyotlarda «o'qitish davri», «og'ir davr», «inqiroz davri» kabi iboralar bilan ataladi. Bu davrlarda o'smirlarga nazoratni kuchaytirish kerak. Ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar, shifokorlar tomonidan turli-tuman chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali jinsiy tarbiya beriladi.

O'smirlik yoshidan boshlab tarbiyaning Yangi omili o'z-o'zini tarbiyalash vujudga keladi. O'quvchilar o'zlarini ijtimoiy-qimmatga ega bo'lgan shaxs xislatlarini tarkib toptirish sohasida hulq-atvordagi kamchiliklarga salbiy xislat va sifatarga barham berish sohasida ongli ravishda muntazam ishlay boshlaydilar. Odam yuksak darajada o'z-o'zini idora qiluvchi, o'z-o'zini kamol toptiruvchi birdan-bir tizimdir.

O'qituvchi, tarbiyachi o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashiga rahbarlik qilishda to'rtta vazifani ko'zda tutishi kerak

Birinchiidan, o'quvchida o'zida shaxsning ijobiy xislatlarini taraqqiy etirishga va o'z hulq-atvoridagi yomon tomonlardan xolos bo'lishga intilish istagini uyg'otishdir.

Ikkinchiidan, o'quvchiga o'z shaxsiga tanqidiy munosabatda bo'lishda o'z hulq-atvoridagi xususiyatlarini diqqat bilan odilona tushunib olishda, o'z kamchiliklarini yaqqol ko'rishda, o'z nuqsonlarini fahimlab yordamlashishdan iborat.

Uchinchiidan, o'qituvchi, tarbiyachi o'z-o'zini tarbiyalash dasturini tuzishda, shaxs hulq-atvori xislatining xususiyatlarini (m; o'zini tuta bilish; qat'iylik, mardlik va xak.)

To'rtinchidan, o'qituvchi, tarbiyachi o'z-o'zini tarbiyalashning oqilona yo'llarini ko'rsatib beradilar, o'quvchini shaxsning ijobiy hislatlarini tarkib toptirish va kamchiliklarga barham berishga oid maqsadga muvofiq va samarali ishlash usullari bilan qurollantiradilar.

«**Tarbiyasi qiyin**» bolalar pedagogik qarovsizlik natijasidir. L.S.Vigotskiy fikricha, «qiyin» o'smir hayoti munosabatlar xarakterining natijasidir.

Bular avvalo qaysar, injiq bolalar, ularni qiziqarli faoliyat turiga tortish ularni tarbiyalashning asosiy usullaridan biridir.

Ularning ma'lum bir qismi intizomsiz, qo'pol bolalardir. Ularning aktivligini maqsadga muvofiq o'zgartirish, ularga ba'zi huquqlarni berish yo'li bilan ularga ta'sir o'tkazish mumkin. Psixologiyada «**tarbiyasi qiyin**» bolalarning bir qancha klassifikatsiyalari mavjud.

Birinchi guruh-ijtimoiy salbiy mustahkam qarashlari ega bolalar;

Ikkinchi guruh-qonunbuzarlarga taqlid qiluvchilar.

Uchinchi guruh-ijobiy va salbiy hulq-atvor stereotiplari o'rtasida ikkilanuvchi, o'z xatolarini tushunuvchi bolalardir.

To'rtinchi guruh-irodali bolalarga bo'ysunuvchilar

Beshinchi guruh-qonunbuzarlik yo'lidan tasodifan kirib qolganlar.

SHuni aytish lozimki, tarbiyasi og'ir bolalar uchun ular yashayotgan muhit, oila, ular o'qiyotgan jamoa sinfning roli juda kattadir.

«**Tarbiyasi qiyin**» bolalar pedagogik qarovsizlik natijasidir. L.S.Vigotskiy fikriga «qiyin» o'smir hayoti munosabatlar xarakterining natijasidir.

Bular avvalo qaysar, injiq bolalar, ularni qiziqarli faoliyat turiga tortish ularni tarbiyalashning asosiy usullaridan biridir.

12.5. Mustaqillik sharoitida tarbiyaning asosiy vazifalari

Konfutsiy; «Eskini o'zlashtirish va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo'la oladi» degan edi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq butun mamlakat miqiyosida **ta'lim** -tarbiya, ilm-fan, kasb-hunarga o'rgatish sohalarini isloh qilishga nihoyatda katta zarurat sezila boshladi. Bugungi kunda tarbiya jarayonida ham qator o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. SHuni ta'kidlash lozimki, ma'rifat halqimiz, millatimiz qonidadir. Ana'anaviy sharqona qarashga ko'ra, ma'rifatlilik faqat bilim va malaka emas, ayni paytda chuqur ma'naviyat va go'zal ahloq degani hamdir.

Bir ijtimoiy jamiyatning ikkinchisiga almashinishi, shuningdek, milliy mustaqillik va uning ne'matlari respublikamiz fuqarolarida tub o'zgarishlarni vujudga keltirmoqda. Milliy tuyg'u, qiyofa, xarakter, ta'b, kuy, raqs, ma'anviyat, qadriyat hamda ruhiyat ta'siri ostida o'zining tub mohiyatini aks ettira boshladi. O'tmishning boy merosi, uning an'analari milliy istiqloq tufayli o'z egalriga qaytarib berildi. Fuqarolarning ijtimoiy ongi asta-sekin o'zgarib borishi natijasida etnopsixologik xususiyatlar tiklana boshladi, milliy, umumbashariylik xislatlari o'rtasida adolatlilik, teng huquqlilik aloqalari o'rnatilmoqda.

XXI asrda shaxs shakllanishida, uning tarbiyalanganlik darajasini orttirishda dinning, xususan «Hadis» ilmining ahamiyati kattadir. SHaxslararo munosabatda tenglik, g'amxo'rlik, samimiylilik, o'zaro yordam, simpatiya, antipatiya, hamdardlik, sevgi-muhabbat singari milliy xususiyatlarini tarkib toptirishda hadislarning roli yanada ortmoqda.

O'zbek oilasida tarbiya mohiyati, mazmuni tarbiyaning kundalik va istiqloq rejasi, bolalarga ta'sir o'tkazish vositasini tanlash va undan unumli foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega, chunki uning asosida halq a'analari yotadi.

O'zbek halqining etnopsixologik xususiyatlaridan unumli foydalanish har tomonlama taraqqiy etgan inson shaxsini tarkib toptirishda muhim rol o'ynaydi. Abdulla Avloniy aytganidek: «Tarbiya biz uchun yo hayot, yomamot, yo najot, yo halokat, yo saodat-yo falokat masalasidir».

Yosh avlod tarbiyasida milliy ruhiyat, umuminsoniy, halqchil milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar yetakchi o'rin tutmog'i lozim (tarbiya etnopsixologik va etnopedagogik munosabat). Bular orqali yoshlarda quyidagi fazilatlarni tarbiyalash lozim:

- a) yoshlarda vatanparvarlik his-tuyg'ularini shakllantirish;
- b) xayrixoxlik, odamlarga hurmat, mehr-shafqat;
- v) kattalarni hurmat qilish, e'zozlash;
- g) muloyimlik;
- d) ishbilarmonlik, mohirlik, ishchanlik, iqtisodiy tafakkur;
- e) kichik yoshdan mehnatsevarlik
- j) jismoniy baquvvatlik;
- z) ahloq-odoblilik;
- i) oilaparvarlik;
- k) ayollarga hurmat
- l) o'zaro hamkorlikka intiluvchanlik.

Ma'lumki, yoshlarning ma'naviy-ahloqiy tarbiyasi bilan oila, mahalla, **ta'lim** muassasalari, ommaviy axborot vositalari, huquqni muzofaza qiluvchi tashkilotlar, ilmiy-pedagogik kadrlar shug'ullanadilar. Tarbiya jarayoni barcha ishtirokchilarining bahamjixatlik bilan olib boradigan ishlarigina o'zining ijobiy natijalarini berishi mumkin.

«**Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi**»ni amalga oshirish vazifalari ana shuni taqozo qiladi.

13-MAVZU: O'QITUVCHI PSIXOLOGIYASI

Reja:

- 13.1. Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rni va vazifalari.
- 13.2. O'qituvchining kasbiga xos xislatlari.
- 13.3. O'qituvchining pedagogik qobiliyatlari.
- 13.4. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat.

Tayanch so'z va iboralar

Qobiliyat, pedagogik qobiliyat, metodikalar, o'qituvchi, talablar, vazifalar, o'qituvchi xislatlari, pedagogik qobiliyat turlari, kommunikativ qobiliyat, pedagogik hayol, Perseptiv qobiliyat. Pedagogik qobiliyatni shakllantirish metodikalari. Pedagogik qobiliyatni shakllantirish metodikalari

13.1. Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rni va vazifalari

O'qituvchining o'rni va uning vazifalari, o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash ishiga jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tibor qaratilishining

naqadar muhim ahamiyatga egaligi aniqlanadi. Mamalakatimizda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni hayotga tatbiq etish jarayonida o'qituvchining yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishida jamiyat oldida javobgarligi yanada ortib boraveradi.

Hozirgi sharoitda jamiyatning maktab oldiga qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda va bu talablarni amalda to'g'ri hal qilish vazifasi o'qituvchiga bog'liqdir.

Zamonaviy maktab o'qituvchisi qator vazifalarni bajaradi. O'qituvchi-sinfdagi o'quv jarayoni tashkilotchisidir. O'qituvchi o'quvchilar uchun dars paytida, qo'shimcha darslarda va shu bilan birga darsdan tashqari hollarda ham kerakli maslahatlar berishda bilimlar manbaidan biridir. Ko'pchilik o'qituvchilar sinf rahbari vazifasini bajarib, tarbiya jarayoni tashkilotchilari bo'lib hisoblanadilar.

Zamonaviy o'qituvchi ijtimoiy psixolog bo'lmasligi mumkin emas. SHuning uchun ham o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yo'lga sola olishi, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir.

O'qituvchi maktabning pedagog jamoa a'zosi sifatida maktab hayoti faoliyatini uyushtirishda bevosita ishtirok etib, turli fan o'qituvchilari va sinf rahbarlarining metodik birlashmalarida ishlaydi, topshiriqlarni bajaradi. Har bir o'qituvchi o'quvchilarning ota-onalari va jamoatchilik oldida ma'ruzalar o'qib, suhbatlar olib borar ekan, demak, u pedagogik bilimlar targ'ibotchisi hamdir. Vazifalarning shu qadar ko'pligi uchun ham jamiyatning o'qituvchilar oldiga qo'yadigan talablari tushunarlidir.

Ma'lumki, pedagogik faoliyat-kishi mehnatining eng murakkab sohalaridan biridir. Jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablardan eng muhimi o'qituvchining shaxsi va uning kasbi bilan bog'liq xislatlariga qaratilgan.

O'qituvchining o'z Vataniga sodiqligi, bolalarni sevish, ularni inslnparvarlik ruhida tarbiyalash istagi, o'z yurti, ona tili, o'z halqining tarixi va uning madaniyatini sevishi, davlatining mustaqilligi g'oyasida yashashidan ibratdir;

-ijtimoiy javobgarlikni yuksak darajada his etishi;

-olijanobligi, aqli, farosati, ma'anaviy pokligi, ma'naviyat va ma'rifat bo'yicha yuksak maqsadlarni bolalarga singdirib borishi;

-o'zini qo'lga ola bilishi, sabr-toqatli, bardam, matonatlilikidir.

Jamiyatning o'qituvchi oldiga qo'yadigan asosiy talablari quyidagilardir:

-shaxsni ma'naviy va ma'rifiy tomonidan tabiyalashning, milliy uyg'onish mafkurasining hamda umuminsoniy boyliklarning mohiyatini bilishi, bolalarni mustaqillik g'oyalariga sodiqlik ruhida tarbiyalashi, o'z Vatani tabiatiga va oilasiga bo'lgan muhabbati;

-keng bilimga ega bo'lishi, turli bilimlardan xabardor bo'lishi;

-yosh va pedagogik psixologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogika, yosh fiziologiyasi hamda maktab gigienasidan chuqur biilimlarga ega bo'lishi;

-o'zi dars beradigan fan bo'yicha mustahkam bilimga ega bo'lib, o'z kasbi, sohasi bo'yicha jahon fanida erishilgan yangi yutuq va kamchiliklardan xabardor bo'lishi;

-ta'lim va tarbiya metodikasini egallashi;

-bolalarni bilishi, ularning ichki dunyosini tushuna olishi;

-pedagogik texnika (mantiq, nutq, ta'limning ifodali vositalari) va pedagogik taktga ega bo'lishi;

-o'z bilimi va pedagogik mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi.

Har bir o'qituvchi ana shu talablarga to'la javob bera oladigan bo'lishiga intilishi shart.

O'qituvchi jamiyat tomonidan qo'yilgan talablar bilan bir qatorda hamkasblari, o'quvchilar va ularning ota-onalari undan nimalarni kutishini ham esdan chiqarmasligi lozim. Psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha halq ta'limi bo'limlari va maktab direktorlari o'qituvchining ayrim xislatlari naqadar muhimligini har xil baholaydilar. Jumladan, halq ta'limi bulimlarining mudirlari o'qituvchidan birinchi navbatda o'z fanini yaxshi bilishini va dars berish metodikasini mukammal o'zlashtirilishini talab qilsalar maktab direktorlari o'qituvchiga qo'yiladigan bunday talablarni uchinchi o'ringa qo'yadilar. Shu bilan birga halq ta'limi bo'limlarining mudirlari o'qituvchilarning o'quvchilar va ota-onalar, maktab jamoasi bilan qanday muloqotda e'tibor bermaydilar, aqtab direktorii esa bunday xislatlarni o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar ichida birinchi o'ringa qo'yadilar.

13.2. O'qituvchining kasbiga xos xislatlari

Ota-onalar o'qituvchidan uning ish staji va yoshi qanday bo'lishidan qat'iy nazar, farzandlarini tarbiyalash va o'qitish mahoratini kutadilar. O'quvchilar esa o'qituvchilarni uch xil xislatlari bo'yicha xarakterlab beradilar. Jumladan, birinchidan, o'qituvchining odamgarchiligi, adolatligi, sof vijdonligi, bolalarni yaxshi ko'rish xislatlari; ikkinchidan, o'qituvchining sezgirliigi, talabchanligi bilan bog'liq tashqi xislatlari va hulq-atvoriga qarab; uchinchidan, o'qituvchining o'z fanini bilishi, uni tushuntira bilishi kabi ta'lim jarayoni bilan bog'liq xislatlariga qarab xarakterlab beradilar.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga qo'yiladigan talablar bilan birga, o'qituvchi shaxsi va uning faoliyatiga nisbatan qo'yiladigan ijtimoiy talablar ham o'sib bormoqda.

O'qituvchilar jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablar, turli xilda ijtimoiy kutishlar, pedagogning individualligi, uning shu tariqa talablarga javob berishga sub'ektiv tayyorligi muayyan o'qituvchining pedagogik faoliyatiga naqadar tayyorligidan dalolat beradi.

Shunisini muhimki, zaonaviy o'qituvchi uchun zarur bo'lgan shaxsiy xislatlarni batafsil ko'rib chiqish kerak. Bu qanday xislatlar ekan?

Ko'pchilik psixologlar shu bilan birga O'zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o'qituvchilar uchun eng zarur xislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi.

Rossiya psixologlaridan N.V.Kuzmina, V.Slastenin, F.N.Gonobolin, O'zbekistonlik psixologlardan R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, A.Jabborov, M.Qoplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar o'qituvchilik kasbining professiogrammasini yaratilishiga asos bo'lgan. Professiogramma psixologik nuqtai-nazardan ishlab chiqarish faoliyati xarakteristikasi (aniq birorta kasb-bo'yicha kelgusi amaliy ishlar uchun zarur bo'lgan mazmundagi barcha tomonlarini o'z ichiga olishi kerak) ustida boradi.

O'qituvchi professiogrammsi muayyan fan tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga qamrab olishi lozim.

Psixologik tadqiqot ishlarini olib borgan M.Abdullajonova, E.Gladkova, A.Mashkurov, T.Hamroqulov, E.Xidirov va boshqalarning ilmiy izlanishlari o'zbek tili va adabiyoti, o'zbek maktablarida rus tili va adabiyoti, matematika, jismoniy tarbiya o'qituvchilari va maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyachilari kabi qator mutaxassisliklar bo'yicha o'qituvchi professiogrammasining taxminiy modelini (namunasini) aniqlab olish imkoniyatini berdi.

13.5. Har bir mutaxassislik bo'yicha o'qituvchining ixtisoslashgan xarakteristikasini nazarda tutgan professiogrammasi tuziladi. Jumladan, maktabning o'qituvchi-murabbiysi professiogrammasini misol qilib keltiramiz. Professiogrammada muhim xislatlaridan borgan sari birmuncha ortib borishini hisobga olgan holda o'qituvchining quyidagi xislatlari ko'rsatib berishi lozim.

1. O'qituvchining shaxsiy xislatlari:

- bolalarni yaxshi ko'rishi, ularni sevish;
- amaliy-psixologik aql-farosatlilik;
- mehnatsevarlik;
- jamoat ishlarida faollik;
- mehribonlik;
- kamtarlik;
- odamiylik, dilkashlik;
- uddaburonlik, mustahkam xaraterga ega bo'lish;
- o'z bilimini oshirishga intilish.

2). Kasbiy xos bilimi:

- **ta'lim** va tarbiya jarayoni mohiyati bilan uning maqsad va vaziflalarini tushunishi;
- psixologiya asoslari, yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya asoslarini bilishi;
- etnopsixologik bilimlarni egallash;
- hozirgi zamon pedagogikasi asoslarini bilishi;
- hozirgi zamon pedagogikasining metodologik asoslarini egallaganligi;
- maktab yoshida bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlarini tushunishishi;
- o'z fanini o'qitish metodikasini bilishi;
- o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir etishning samaradorligini bilishi;
- ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmunini bilishi.

3) O'z kasbiga xos xislatlari

- milliy qayta qurish mafkurasi bilan mustaqil davlat mafkurasini tushunishi;
- zamonaviy maktabda olib boriladigan o'quv-tarbiya jarayonida umuminsoniy boyliklar, milliy an'analar va urf-odatlarining ahamiyatini tushunishi;
- o'qituvchining kuzatuvchanligi;
- o'z diqqat-e'tiborini taqsimlay olishi;
- pedagogik fantaziya (hayol) ning rivojlanishi;
- o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishi;
- o'zini qo'lga o'la bilishi, o'zini tuta olishi;

- pedagogik takt;
- nutqning emotsional ifodalanishi.

4) Shaxsiy-pedagogik uddaburonligi:

- dars mashg'ulotlari uchun zarur materiallarni tanlay bilishi;
- o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqara olishi;
- **ta'lim** va tarbiya jarayonida o'quvchilar ongining taraqqiy etib borishini istiqbolli ravishda rejalashtira olishi;
- pedagogik vazifalarni shakllantirish va tabiiyaviy ishlarni rejalashtirishni bilishi;
- bolalar jamoasiga rahbarlik qilishda o'z faoliyatini rejalashtirishni bilishi;
- o'quv maqsadlarini rejalashtira olishi;
- o'zining ta'lim-tarbiya ishlariga tayyorlanish tizimini rejalashtira olishi.

5) tashkilotchilik malakalari:

- bolalar jamoasini uyushtira bilishi;
- turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshqara olishi;
- bolalarni biror narsaga qiziqtirib, ularni faollashtira olishi;
- amaliy masalalarni hal etishda o'zining bilim va tajribalarini ustalik bilan tez qo'llay olishi.

6) kommunikativ malakalari:

- bolalarni o'ziga jalb etishni bilishi;
- bolalar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik munosabatlarni tiklashni bilishi;
- bolalarning jamoalararo va jamoa ichida o'zaro munosabatlarni tartibga solishni bilishi;
- bolalar va ota-onalar bilan tashqaridan aloqa bog'lashni bilishi.

7) Gnostik malakalar

- bolalarning asab-psixik taraqqiyoti darajasini aniqlay bilishi;
- o'zining tajribasi va pedagogik natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi;
- boshqa o'qituvchilarning tajribalarini o'rganib, undan (nazariy va amaliy tomondan) to'g'ri xulosa chiqara olishi;
- psixologik va pedagogik adabiyotlardan foydalanishni bilishi;
- o'quvchilarni to'g'ri tushunib, ularning hulq-atvor sabablarini tushuntirishni bilishi.

8) Ijodiy xislatlari:

- pedagogik mahoratni takomillashtirishga intilishi;
- o'quvchilarni tarbiyalash dasturini ishlab chiqish va uni amalga oshirish qobiliyati;
- o'zini o'quvchi o'rniga qo'yib, bo'lib o'tgan hodisalarga uning nazari bilan qaray olishi;
- avvalgi voqealar, hodisalar va tarbiyalanuvchi shaxsiga yangicha qaray olish qobiliyati;
- o'zining o'quvchiga pedagogik ta'siri natijalarini oldindan ko'ra bilishga intilishi.

Shunday qilib, ko'rsatib o'tilgan modelning asosiy tuzilishi tariqasida quyidagilar keltiriladi;

- shaxsning jamoatchilik va kasbiy yo'nalishi;
- pedagogik mahorat va qobiliyati;

- xarakterining psixologik xususiyatlari;
- bilish faoliyati;
- o'qituvchi shaxsinig bolalarni kasbga tayyorlash ishlari darajasidagi umumiy taraqqiyoti.

Professiogrammani kasbga xos ravishda o'qitishni tashkil qilishda ta'limning samaradorligi va uning muvaffaqiyati qanday bilim va ko'nikmalarga, ayniqsa, shaxsning qanday qobiliyat va shaxsiy xislatlariga bog'liq ekanligini albatta ko'rsatish zarurdir.

13.3. O'qituvchining pedagogik qobiliyatlari

Qobiliyat-bu kishining biror faoliyatga yaroqliligi va shu faoliyatni amalga oshirishidir.

Pedagogik qobiliyat-bu qobiliyat turlaridan biri bo'lib, kishining pedagogik faoliyatga yaroqliligini va shu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olishinianiqlab beradi. Pedagogik qobiliyatning tuzilishi qanday? quyida bu masalani ko'rib chiqamiz.

Uzoq yillar olib borilgan tadqiqotlar, pedagogik qobiliyatlar, murakkab va ko'pqirrali psixologik bilimlardan iboratligini ko'rsatib berdi. Ana shu tadqiqot ma'lumotlaridan foydalanib, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida muhim o'rin egallaydigan qator komponentlarni (tarkibiy qismlar) ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Didaktik qobiliyatlar-bu bolalarga o'quv materiallarni aniq va ravshan tushuntirib, oson qilib etkazib berish, bolalarga fanga qiziqish uyg'otib, ularda mustaqil faol fikrlashni uyg'ota oladigan qobiliyatlardir.

Didaktik qobiliyatlarga ega bo'lgan o'qituvchi zarurat tug'ilganda qiyin o'quv materialini osonroq, murakkabrog'ini soddaroq, tushunishi qiyin bo'lganini tushunarliroq qilib o'quvchilarga moslashtirib bera oladi. O'qituvchining mana shu xislatlarini bilib olgan o'quvchilar odatda: «o'qituvchining eng muhim tomoni ham uning hamma narsani aniq va tushunarli qilib berishida-da. Bunday o'qituvchining qo'lida mazza qilib o'qiging keladi»; «Unisi esa hech narsaga yaramaydigan o'qituvchi, hech ham aniq tushuntirib bera olmas edi»; «o'quv materialini oldida tirik odamlar emas, balki qandaydir mexanizmlar bordek, zerikarli va noaniq mujmal qilib tushuntiradi. Biz bunday o'qituvchilarni yoqtirmaymiz»-deydilar.

Ko'pchilik o'qituvchilarga, ayniqsa xafsalasiz o'qituvchilarga, o'quv materiali oddiygina va hech qanday alohida tushuntirish hamda izoh berishni talab qilmaydigandek tuyuladi.

Bunday o'qituvchilar o'quvchilarni emas, balki birinchi xolda o'zlarini nazarda tutib ish olib boradilar. Shuning uchun ham o'quv materialini o'ziga qarab tanlaydilar.

2. Akademik qobiliyatlar-matematika, fizika, biologiya, ona-tili, adabiyot, tarix va boshqa shu kabi fanlar sohasiga xos qobiliyatlardir.

Qobiliyatli o'qituvchi o'z fanini faqat hajmidagina emas, balki atroflicha, keng, chuqur bilib, bu sohada erishilgan yutuqlar va kashfiyotlarni doimiy ravishda kuzata borib, o'quv materialini mutlaqo erkin egallab, unga katta qiziqish bilan qaraydi hamda ozgina bo'lsada tadqiqot ishlarini olib boradi.

Ko'pchilik tajribali pedagoglarning aytishlaricha, o'qituvchi o'z fani bo'yicha bunday yuksak bilim saviyasiga erishish, boshqalarni qoyil qilib hayratda qoldirish, o'quvchilarda katta qiziqish uyg'ota olish uchun u yuksak madaniyatli, har tomonlama mazmunli, keng eruditsiyali (bilimdon) odam bo'lmog'i lozim.

3. Perseptiv qobiliyatlar-bu o'quvchining, tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kira bilish, psixologik kuzatuvchanlik, o'quvchi shaxsining vaqtinchalik psixik holatlari bilan bog'liq nozik tomonlarini tushuna bilishdan iborat qobiliyatdir.

4. Nutq qobiliyati-kishining o'z his tuyg'ularini nutq yordamida, shu bilan birga mimika va pantomimika yordamida aniq va ravshan qilib ifodalab berish qobiliyatidir. Bu o'qituvchidan o'quvchilarga uzatiladigan axborot, asosan, ikkinchi signal tizimi-nutq orqali beriladi. Bunda mazmun jihatidan uning ichki va tashqi xususiyatlari nazarda tutiladi.

Darsda qobiliyatli o'qituvchining nutqi hamma vaqt o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi materialni tushuntiradimi, o'quvchilar javobini sharhlab beradimi, xullas nima qilishidan qat'iy nazar, nutqi hamma vaqt o'zining ishonchliligi jozibadorligi, kabi ichki quvvat bilan alohida ajralib turishi lozim.

Shoshqaloq nutq bilim o'zlashtirishga halaqit berib bolalarni tez toliqtiradi. O'ta sekin nutq lanjlik va zerikishga olib keladi.

Nutqi, imo-ishoralar turli keskin harakatlar o'quvchilarni jonlantiradi.

5. Tashkilotchilik qobiliyati-bu birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtira bilish, bunda jamoani jipslashtira olish va ikkinchidan, o'zining shaxsiy ishini to'g'ri tashkil qila olish qobiliyatidir. O'quvchilar o'z o'qituvchilari haqida turlicha fikrda bo'ladilar.

O'qituvchining o'z ishini tashkil qila bilishi deganda, uning o'z ishini to'g'ri rejalashtirib, uni nazorat qila olishi nazarda tutiladi. Tajribali o'qituvchilarda vaqtga nisbatan o'ziga xos sezuvchanlik-ishini vaqt bo'yicha to'g'ri taqsimlab, mo'ljallangan vaqtdan to'g'ri foydalana olish ko'nikmasi paydo bo'ladi.

6. Avtoritar qobiliyati-bu o'quvchilarga bevosita emotsional-irodaviy ta'sir etib, ularda obro' orttira bilishdan iborat qobiliyatidir.

Avtoritar qobiliyat o'qituvchining rostgo'yiligi, irodaviy uddaburonligi, o'zini tuta bilishi, farosatligi, talabchanligi kabi irodaviy xislatlari hamda qator shaxsiy xislatlarga, shu bilan birga o'quvchilarni TA'LIM-tarbiyasida javobgarlikni his etish, uning e'tiqodi, o'quvchilarga ma'naviy va ma'rifiy e'tiqodni singdira olganligiga ishonchi kabi xislatlarga ham bog'liqdir.

Kommunikativ qobiliyat-bu bolalar bilan muloqotda bo'lishga, o'quvchilarga yondoshish uchun to'g'ri yo'l topa bilishga ular bilan pedagogik nuqtai-nazardan maqsadga muvofiq o'zaro aloqa bog'lashga pedagogik taktning mavjudligiga qaratilgan qobiliyatdir.

Ibtidoiy jamoa to'zumi davrida jamiyat yosh jihatidan 3 guruhga bo'linar edi:

1. Bolalar va o'smirlar.
2. Hayot va mehnatning to'la qimmatli va to'la huquqli ishtirokchilari.

3. Keksalalar.

Yangi, tug'ilgan bolani jamoadagi keksa kishilar boqib, o'stiradilar. Bola tegishli biologik yoshga to'lib, ba'zi bir ijtimoiy tajriba mehnat qilishni o'rganib, hayotiy bilim va malakalarni egallagandan so'ng to'la qimmatli mehnatchilar guruhiga o'tardi. Ibtidoiy jamiyatda bola o'zining hayot faoliyati jarayonida kattalarning ishlarida qatnashib ular bilan kundalik muomalada bo'lib, tarbiyalanar va ta'lim olar edi. o'g'il bolalar katta yoshdagi erkaklar bilan ularning ishlarida qizlar esa ayollarning ishlarida qatnashardilar. Patriarxat oxirlarida o'g'il bolalar uchun alohida va qizlar uchun alohida tarbiya muassasalari - yoshlar uylari muassasalari paydo bo'ldi. Bu erda yoshlar ypyg' oqsoqollari rahbarligida yashashga mehnatga o'tkaziladigan sinovlarga tayyorlanar edilar.

Patriarxal urug'chilik bosqichida chorvachilik, dehqonchilik, turli hunar kasblari paydo bo'ldi. SHu bilan bog'liq ravishda tarbiya ham murakkablashib, ko'p tomonlama va rejali bo'la bordi. Bolalar tarbiyasi tajribali kishilarga topshiriladigan bo'ldi. Ular bolalarga mehnat ko'nikma va malakalarini o'rgatish bilan bir qatorda paydo bo'lib kelayotgan diniy urf-odatlarining qoidalari, naqlar bilan bolalarni tanishtirar, yozishga o'rgatar edilar. Ertaklar, o'yin va raqslar, musiqa va ashula, butun xalq og'zaki ijodi xulqni, hatti-harakatni, xarakterning muayyan belgilarini tarbiyalashda katta rol o'ynaydi.

Mashhur olim Abu Rayxon Beruniy (973-1048) o'qituvchiga o'quvchini zeriktirmaslikni, o'tiladigan mavzuni qiziqarli va ko'rgazmali holda bo'lishi lozimligini maslahat beradi. Beruniy Hindiston asarida esa olimlar ilm aqllarini hurmat qilishga chaqiradi. Bo'larni kishilar ayniqsa, hUkumdorlar hurmat qilsa, ularga o'z o'rnida baho bersa, ilmlar ko'payadi, demak jamiyat iqboli bo'ladi, gullab yashnaydi.

Buyuk alloma Ibn Sino (980-1037) talabaga bilim berish o'qituvchining mas'uliyatli burchi ekanligini ta'kidlaydi. U o'qituvchining qanday bo'lish kerakligi haqida fikr yuritir ekan, ularga shunday yo'l -yo'riqlar beradi:

- bolalar bilan muomalada bosiq va jiddiy bo'lish;
- berilayotgan bilimning talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berish;
- ta'limda turli metod va shakllardan foydalanish;
- talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarni bilishi;
- berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajrata bera olish;
- bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berilishi;
- har bir so'zning bolalar hissiyotini uygotish darajasida bo'lishiga erishishi lozim.

XI asrda yashab o'tgan allomalardan biri Yusuf Xos Xojib (XI asr) ham o'z ijodida ilm ahllarini ya'ni ustozlarni ulug'laydi. "Qutadg'u bilig" asarida ilm ahli ulug'lanadi.

Ularni hurmatlashga kishilarni chaqiradi.

Tag'in bir toifa donishmand, dono

Ular ilmi elga mash'al doimo.

E'zozla ularni to bor imkoning,

Bilimlaring o'rgan toki bor joning.
Bo'lardan haqiqat tayanch tirgagi,
Bilimli diyonat asos o'zagi
Olimlar yuk esa edi dunyoda ,
Emish ham kelarmu edi bu dunyoda
Ular ilmi bo'ldi xaloyiqqa nur,
Yorisa bu nurdan kishi yo'l topur.

Az-Zamaxshariy (1075-1143) "Nozik iboralar" risolasida ilmu fan ahllari, o'qituvchilarga nisbatan hurmat e'tiborning pasayib ketganidan kuyinib yozadi: "o'ttan zamonlarda ilmu- fazilat sohiblari podshoxlardan o'z og'irliklariga barobar oltin hadya olardilar, asta-sekin zamonlar o'tishi bilan ularning qiymatlari kamayib, itlaru-olmaxonlar ulardn afzal bo'lib qoldi, ya'ni nodonlar oltinlardan ortiq ko'riladigan bo'lib qoldi".

Muslihiddin Sa'diy Sheroziy (Shayx Sa'diy) (1184-1204) ta'lim-tarbiyada muallimlarning talabchanligi bilim va tarbiya berishda qatiqqo'l bo'lishning tarafdori bo'ladi.

"Gulistonda" yana ustoz-shogird munosabatiga oid hikoyat keltiriladi: "Bir odam kurash san'atiga zo'r mahorat qozondi, u 360 xiyani bilar va har kuni bir xiyani ishlatib kurashar edi. SHogirdlaridan biriga 359 xiyani o'rgatdi. Ammo bir xiyani o'rgatmadi: Ustozining hurmatini bilmagan shogird, ustozidan ham ustunligini aytib maqtanadi. Bu so'z podshoga yoqmaydi. Ularni kurash tushmoqlarini buyuradi. Ustoz oxirgi xiyasini ishlatib shogirdini engadi. Ustoz hurmatini bilmagan shogird esa xaloyiq va podshoning nafratiga o'chraydi.

Burxoniddin Zarnudjiy (1150 -) "o'qituvchiga ta'lim yo'lida qo'llanma" kitobining bir bo'limi "o'qituvchi, o'rtoq, fanlarni tanlash haqida" deb nomlanadi. Unda o'quvchiga quyidagicha maslahat beradi:

"O'qituvchi tanlaganingizda eng avvalo bilimliligiga, eng oliyjanobiga va yana keksasiga to'xtamoq kerak ... Muallim, ustozga nisbatan hurmatda bo'lish ifodasi shuki shogird muallimdan oldin yurmasligi, uning o'rniga borib o'tirmasligi lozim".

Sohibkiron Amir Temur (1336-1405) ham o'z hukmronligi davrida ilm ahllari, muallim, mudarisslarga hurmat bilan qaraydi. Kishilarga mansab berishda ham ularning ilmlarini hisobga oladi. Jamiyatning rivojida ularning o'rnini muhim deb biladi. Ko'plab maktab, madrasalar ochadi, ularga muallim va mudarislar tayin etadi. o'zining ustozlarini ham juda qadrlaydi.

Alisher Navoiy (1441-1501) ijodida ham muallimlar ishi ularga munosabat masalalariga keng o'rin beriladi. U yoshlarga chuqur bilim berish uchun muallimlar mudarrislar hamda ustoz murabbiylarning o'zlari ham bilimli va tarbiyali bo'lishi zarurligini uqtiradi. Nodon, mutaassib, johil domlarni tanqid etadi va o'qituvchi ma'lumotli o'qitish yo'llarini biladigan muallim bo'lishi zarur deydi. Masalan: "Mahbub-ul-qulub" asarida maktabdorlar haqida fikr yuritarkan, ularning o'ta qattiqqul, johil va ta'magirilarini: "Maktab tutuvchi gunohsiz yosh bolalarni jafu qiluvchidir", - deb yozadi. SHu bilan birga o'qituvchining mehnatining og'irligini holisona baholaydi:

"Uning ishi odam tugul, hatto devning ham qo'lidan kelmaydi. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qilar edi, u esa bir to'da bolaga ilm va adab

o'rgatadi. Lekin shunisi ham borki, bolalar orasida fahmi idroki ozlari bo'ladi. Muallim bu kabi hollarda yuzlab mashaqqat chekadi. SHu jihatdan olganda bolalarda uning haqi ko'p, agar shogird ulg'aygach, podshohlik martabasiga erishsa ham o'z muallimiga qulluq qilsa arziydi.

Haq yo'lida kim senga bir xarf o'qitmish rand ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Navoiy o'qituvchining hurmatini qanchalik joyiga qo'ysa, unga bo'lgan talabni ham shunchalik oshiradi. Ayniqsa, madrasa mudarrislarining bilimli, fozil va dono, kamtar, ma'naviy pok bo'lishlarini talab etadi. "Mudarris kerakki g'arazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa, yaramasliklardan qo'rqsa va nopoklikdan qochsa".

Xusayin Voiz Koshifiy (1440-1505), (Xuroson) "Futuvatnomai Sultoniy yoxud javonmardlik tariqati" asarida ustoz-shogird munosabatlariga keng to'xtaladi. "Agar shogirdlikning binosi nimaning ustiga quriladi deb so'rasalar, iroda ustiga deb javob bergin. Agar iroda nima deb so'rasalar, samo va toatdir deb aytgin. Agar samo (eshitish) va toat nimadir deb so'rasalar nimani ustoz aytsa, uni jon qulog'i bilan eshitish, chin ko'ngli bilan qabul qilish va vujud a'zolari orqali amalga ado etishdir deb ayt.

U shogirlikning 8 ta odobini ko'rsatadi:

1. Birinchi bo'lib salom berish.
2. Ustozning oldida oz gapirish.
3. Boshni oldinga egib turish.
4. Ko'zni har tomonga yugurtirmaslik.
5. Gap so'ramoqchi bo'lsa oldin ustozdan ijozat olish.
- b. Ustoz javobiga e'tiroz bildirmaslik.
7. Ustoz oldida boshqalarni g'iybat qilmaslik.
8. O'tirib turishda hurmat saqlash

O'qituvchining dars berish mahorati. Aqliy faoliyatni boshqarish.

Mohir o'qituvchi o'quvchilarda o'qishga bo'lgan qiziqishlarni shakllantirish va doimo rivojlantirib borish uchun quyidagilarga amal qilishi muhimdir:

- O'quvchilarni bilishga intilishini, fanga umuman olganda aqliy mehnatga qiziqishlarini rivojlantirish o'quv jarayonini shunday tashqil yetilishini ta'minlaydiki, unda o'quvchi faol harakat qiladi, mustaqil izlanish va yangi omillarni "kashf etish"ga, muammoli vaziyatlarni o'zi hal etishga intiladi.
- O'quv faoliyati boshqa faoliyatlar kabi faqat turlicha bo'lgandagina, qiziqarli bo'ladi. Bir xil usulda axborot berish va bir xil usuldagi harakatlar tez orada zerikishni vujudga keltiradi.
- Fanga bo'lgan qiziqishni shakllantirishda bu fanni va uning ayrim qismlarini o'rganishning zarurligi, muhimligi va maqsadga muvofiqligini o'quvchilarga anglatish juda zarurdir.
- O'tilayotgan material oldingi material bilan qanchalik ko'proq bog'lab tushuntirilsa, u o'quvchilarga shunchalik qiziqarliroq tuyuladi. O'quv materialini o'quvchilarni qiziqtiradigan narsalar bilan bog'lab tushuntirish ham, ularni darsga qiziqtirishda muhim rol o'ynaydi.

5. O'rtacha qiyinlikdagi o'quv materiali ham o'quvchilarda qiziqish uyg'otmaydi. O'quv materiali bir oz qiyinroq, lekin o'quvchilar kuchi etadigan bo'lishi kerak.
6. O'quvchilar bajargan ishlarni tez-tez tekshirish ham ularni fanga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi.
7. O'quv materialining aniqligi, hissiyotga boyligi, o'qituvchining zavqlanib gapirishi ham o'quvchiga, uni fanga bo'lgan qiziqishini ortishiga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

3. Darsdagi faoliyatning turli-tumanligi haqida

Mohir pedagoglar Ma'ruza, Amaliy, munozara, konferentsiya, o'quv sayohati, o'quvchi-maslahatchilar yordamida mustaqil dars, ko'rik-konkurs kabi dars turlaridan foydalanishga alohida e'tibor beradilar.

O'qituvchining mohirligi yuqorida kayd qilingan noan'anaviy dars turlarini o'tish texnikasining egallashida namoyon bo'ladi.

O'quv-tarbiya jarayonida pedagogik muloqotni boshqarish uslublari. Psixologiyada rahbarlarning o'z jamoasi a'zolari bilan munosabat texnikasi tahlil etilib, turli tipdagi ijtimoiy-psixologik portretlari ishlab chiqilgan. Rahbarlarning muloqotni boqarish uslublari: avtoritar, demokratik, liberal uslub tarzida berilgan. Mana shu uslublarni pedagogik muloqotda o'qituvchi rahbarligi uslub tarzida kurish mumkin.

Avtoritar uslub. O'qituvchi guruhning faoliyat yo'nalishini shaxsan o'zi belgilaydi, kim-kim bilan o'tiradi, kim bilan ishlaydi o'qituvchi o'zi hal qiladi. Bunday uslubda ish yurituvchi o'qituvchi o'quvchilar tashabbusiga yo'l bermaydi. Hamkorlikning asosiy shakli-buyruq, ko'rsatma, instrUksiya, ogohlantirish. Hatto kamdan-kam bildiriladigan minnatdorchilik ham kamsitish shaklida bo'ladi. "Sen bugun yaxshi javob berding. Sendan buni kutmovdim" kabi.

Demokratik uslub. O'qituvchi faoliyat maqsadini har bir o'quvchi ongiga etkazishga, ish borishini hal etishga hammani faol ishtirok etishga undaydi. o'zining vazifasini faqat nazorat va muvofiqlashtirishda emas balki tarbiyalashda deb biladi, har bir o'quvchi rag'batlantiriladi, unda o'ziga ishonch paydo bo'ladi, o'z- o'zini boshqarish rivojlanadi. Demokratik uslubda boshqaruvchi o'qituvchi bolalarning individual qobiliyat va qiziqishlarini hicobga olib vazifalarni optimal tarzda taqsimlashga undaydi. Faollikni rag'batlantiradi, tashabbusin quvvatlaydi. Muloqotning asosiy shakli - iltimos, maslahat, axborot tarzida bo'ladi.

Liberal uslub. o'qituvchi jamoa faoliyatiga aralashmaslikka harakat qiladi, faollik ko'rsatmaydi, maslahatlarga formal qaraydi, turli ta'sirlarga tez beriladi. Javobgarlikdan o'zini olib qochadi.

Eng yaxshi uslub - demokratik uslub. Miqdoriy ko'rsatkichlar avtoritar uslubdan kam bo'lishi mumkin, lekin ishlash ijtiyoqi rahbar yo'g'ida ham davom etadi. Ijodkorlik yuqori bo'ladi, javobgarlik hissi, o'z jamoasi uchun faxrlanish rivojlanadi. Eng yomon uslub - liberal uslub bo'lib, bunda ham ish kam bajariladi, ham sifat yomon bo'ladi.

O'qituvchilar maktab amaliyotida axloq tarbiyasida qo'llashi mumkin bo'lgan quyidagi asosiy pedagogik uslub turlari mavjud:

- **O'quvchilar bilan do'stona munosabat - pedagogik uslub.**
- **Pedagogik muomala – masofa uslub.**
- **qo'rquvga asoslangan uslub.**

Ustamonliq qilishga harakat qilishi uslubi.

3.O'qituvchining o'quvchi bilan bo'lgan muloqatida ishontirish va ta'sir etish usullaridan foydalanish.

Pedagogning tutgan yo'li. Agar o'qituvchi o'quvchilarga nisbatan muayyan holatda tursagina (bu holat ularning yoshiga qarab turlicha bo'ladi) pedagogik ta'sir ko'rsatishni muvaffaqiyatli amalga oshira oladi. Mazkur holat o'quvchilar bilan muomala sohasida o'qituvchining asosiy yo'l-yo'rig'idan iborat bo'lib, u o'quvchilarning psixologik va yosh xususiyatlariga monand bo'ladi. o'quvchilar yoshiga muvofiq ravishda o'qituvchi holati (tutgan yo'li) ning o'zgarish mezonini - bu o'quvchilar jamoasiga nisbatan tashqi holatdan ma'lum darajada ichki holatga o'tish, o'quvchilarga bevosita ta'sir ko'rsatishning kamayishi va bevosita ta'sirning ortishi jamoani boshqarish vazifalarining bir qismini o'quvchilarni o'z-o'zini boshqarish organlariga berish, har bir bola shaxsining ichki olamiga ko'proq ta'sir ko'rsatishiga o'tishdir.

O'qituvchi bilan o'quvchi ob'ektiv ravishda turli avlod vakillari hisoblanadilar. Har bir yangi avlod oldingi avlodlarga nisbatan bir muncha yangi sharoitda hayotga kirib keladi. o'quvchilarning o'zlari ham avloddan-avlodga o'zgarib boradilar. Buning oqibatida har bir yangi avlod ota merosini passiv ravishda emas, balki faol ravishda o'zlashtiradilar. Bu o'zgartirish katta avlodlar bilan doimiy muloqotda bo'lgandek sodir bo'ladi. o'qituvchi yuqori sinf o'quvchilari bilan muloqot yo'li bilan muomala qilganda utmish g'oyaviy merosining muhim ahamiyatini tasdiqlab borishi lozim. Bunday holda u keng muammolar bo'yicha maslahatchi bo'lib qoladi va yuqori sinf o'quvchilariga samarali ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi.

13.4.Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat

Inson psixologiyasini tushinish, tahlil qilish, rivojlantirishga jiddiy e'tibor berish masalasi hamma zamonlarda va hamma davlatlarda ham ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yetakchi vazifalaridan biri bo'lib kelgan.

XX asr bo'sag'asida psixologiya fani va uning ilg'or vakillari o'zlarining navbatdagi jahonshumul ilmiy maqsadlari - insonga, ayni paytda, jamiyatga psixologik xizmat ko'rsatish tizimining muqarrarligini nazariy-ilmiy jihatdan asoslab berishga muvaffaq bo'ldilar.

Umuman, psixologik xizmat ko'rsatish muammosi ma'lum ma'noda, ilmiy psixologiyaning yetakchi yo'nalishlaridan biri sifatida ko'p bor munozaralar manbai bo'lgan. Bu haqda dastlabki psixologik tasavvurlar makoni bo'lmish Hindiston, Xitoy, Egipt, Vavilon, O'rta Osiyo, Gretsiyadan, shuningdek, jon (ruh) haqidagi kitobning muallifi Aristoteldan hamda temperament (mijoz) ta'limotining asoschilari Galen', Gippokrat va ibn Sinolardan tortib, to hozirga qadar psixologlar o'z fikr-mulohazalarini bildirib kelmoqdalar.

Tarix va ijtimoiy hayot tamoyillari shuni ko'rsatmoqdaki, jamiyatning har tomonlama rivojlanishi va unda yuksak darajadagi hayot, turmush tarzining qaror toptirilishi, avvalo har bir faoliyat ko'rsatuvchi shaxsdagi o'ziga xos psixologik salohiyatning ne chog'lik to'la-to'kis namoyon etilayotganligi bilan belgilanadi. Zero, har bir mamlakatning porloq kelajagini odamlardagi ijodiy, intellektual va ma'naviy taraqqiyot yo'liga xizmat qiluvchi davlat mexanizmsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. SHu boisdan bo'lsa kerak, hozirgi kunda barcha rivojlangan,

rivojlanish yo'lidan borayotgan mamlakatlar birinchi galda o'z fuqarolarining ma'naviy, intellektual, jismoniy, ruhiy barkamolligiga va undan ijtimoiy manfaatlar uchun samarali foydalanish yo'llarini izlashga jiddiy e'tiborni qaratmoqdalar. Shu nuqtai nazardan, har bir mamlakatda inson va uning faoliyati o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy-psixologik xizmat tizimining joriy yetilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Prezidentimiz o'zining O'zbekistonning bugungi istiqbol va istiqbol yo'lini ifodalovchi boshqa qator ma'ruzalari, asarlarida ham iqtisodiyot bilan ma'naviyat, inson ruhiyatining barkamolligi, hayotning o'zaro ajralmas, bir-birini to'ldiradigan, o'zaro ta'sir, aks ta'sir etadigan muhim omillari ekanligini, ayni paytda bugungi iqtisodiy o'nglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanishni, ma'naviy o'nglanish, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishini ta'minlashning muqarrar ijtimoiy zarurat ekanligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Bu vazifalarning bajarilishi esa har bir shaxs va uning faoliyatini bugungi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot tamoyillari qo'ygan talablar asosida qaror toptirishga ko'maklashuvchi psixologik xizmat jarayonining muvaffaqiyatli tatbiq yetilishiga ham bog'liq ekanligi shubhasizdir. Zero, shaxs va uning faoliyatini har tomonlama rivojlantirish muammosiga psixologiyaning amaliy-tatbiqiy yo'nalishlari asosida yondashish zarurligi haqida ko'pgina olimlar o'z fikr-mulohazalarini bildirganlar hamda bildirib kelmoqdalar.

Ayniqsa, I.V.Dubrovina va X.Y.Liyets, Y.L.Sierdlarning ko'p yillik tadqiqotlari natijasi o'laroq, umumta'lim maktablarida psixologik xizmatning joriy yetilishi bu boradagi MDH mamlakatlarida qo'yilgan ilk qadam ekanligini alohida qayd etish mumkin. Qolaversa, o'zbek olimlaridan E.G'.G'oziev, M.G.Davletshin, G'.B.Shoumarov, B.R.Qodirov, R.Z.Gaynutdinov, V.M.Karimova, N.A.Sog'inovlarning ham O'zbekiston o'rta, umumta'lim maktablari va oila tizimlarida psixologik xizmatni joriy etish borasida olib borayotgan qator nazariy-ilmiy va amaliy-uslubiy ishlari Respublikamizda psixologik xizmatni joriy etish va rivojlantirish uchun ma'lum darajada asos bo'lmoqda

Xalq ta'limi tizimidagi va o'rta maxsus, kasb-hunar tizimidagi psixologik xizmatning **maqsadi** – shaxsning har tomonlama garmonik kamoloti, to'laqonli psixologik taraqqiyotni ta'minlovchi qulay shart-sharoitlar yaratishdan iboratdir.

Psixologik xizmatda tadqiqot va ta'sir o'tkazish **ob'ekti** maktabgacha yoshdagi bolalar, o'quvchilar, maxsus o'quv yurti va oliy maktab, kollej talabalari, o'qituvchilar, ota-onalar bo'lib hisoblanadi, ularni alohida yoki guruhiy shaklda tadqiq qilish mumkin.

Psixologik xizmatning **mazmuni**:

- a) psixoprofilaktika,
- b) psixologik maorif va ma'rifat,
- v) psixodiagnostika,
- g) psixik rivojlantirish va psixokorreksiya,
- d) psixologik konsultatsiya.

Psixologik xizmat uch asosiy bo'g'indan tuzilgan:

- 1) Aniq o'quv muassasasida ishlaydigan bolalar amaliy psixologi.
- 2) Tuman xalq ta'limi qoshidagi **tashhis** markazi.

3) Respublika kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik **tashhis** markazi.

Psixologik xizmat **metodlari** turli tuman bo'lishi mumkin:

a) xalq ta'limi va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi xodimlari, o'quvchilar, talabalar bilan ma'ruzalar turkumi, aholining psixologik madaniyatini o'stirish maqsadida trening mashg'ulotlari o'tkazish;

b) ilmiy ommabop adabiyotlarni yaratish va ularni tarqatish;

v) ommaviy axborot vositalarida chiqishlar;

g) psixodiagnostik tadqiqotlar o'tkazish, metodikalar ishlab chiqish (test savol varaqasi, tajriba, kuzatish, suhbat va boshqalar);

d) psixologik maslahat berish;

e) psixologik konsiliumlar o'tkazish;

j) ta'lim va tarbiya beruvchi dasturlardan foydalanib psixodrama, psixokorreksion treninglarni amalga oshirish;

z) psixologik tadqiqot ob'ektining psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quv dasturi, o'quv tarbiya rejalarini tahlil qilish va hokazolar.

Hozirgi bosqichda psixologik xizmat faoliyatining 2 yo'nalishi: dolzarb va kelajak yo'nalishlari mavjud. **Dolzarb yo'nalish** o'quvchilar ta'lim tarbiyasidagi qiyinchiliklar, ular xulq-atvoridagi, muloqotdagi va shaxsi shakllanishidagi buzilishlar bilan bog'liq muammolarni hal qilishga qaratilgan.

Kelajak yo'nalishi har bir bola individualligini rivojlantirishga, jamiyatda yaratuvchanlik hayotiga psixologik tayyorlikni shakllantirishga qaratilgan. Psixolog pedagogik jamoa faoliyatiga har bir o'quvchi shaxsi garmonik rivojlanish imkoniyatlari haqida asosiy psixologik g'oyani olib kiradi. Ikki yo'nalish ham bir-biri bilan bog'liq.

Kollejlardagi va akademik litseylardagi psixologik xizmat o'rta maxsus ta'limining zaruriy tarkibiy qismidir. Bu xizmatning zaruriyligi kollej va akademik litsey ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Har bir o'quvchida hayotga ijodiy munosabat va individual xususiyatlarning taraqqiyotini ta'minlaganligini psixologik xizmat to'g'ri tashkil etilgan deyish mumkin.

Psixolog o'zining inson xulq-atvori va psixik faoliyati, psixik taraqqiyotning yosh qonuniyatlari haqidagi kasbiy bilimlariga, ularning o'quvchilar va kattalar, tengdoshlari bilan o'zaro munosabat xususiyatlariga, o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishga bog'liqligiga tayanib, bolaga individual yondashuv imkoniyatlarini ta'minlaydi, uning qobiliyatlarini aniqlaydi, normadan chetlashishlarning bo'lishi mumkin bo'lgan sabablarini psixologik-pedagogik korreksiya qilish yo'llarini aniqlaydi. Bu bilan psixologik xizmat maktabda o'quv tarbiya ishining mahsuldorligini oshirishga, ijodiy faol shaxsni shakllantirishga imkon beradi.

Psixologik xizmatning asosiy **vazifasi** - tadqiqot ishlari, amaliy ishlar va tashviqot ishlaridan iborat 3 ta vazifadan tashkil topadi.

Ilmiy tadqiqot vazifalari - o'quvchilar shaxsini shakllantirishning muhim muammolarini, ta'lim va tarbiyaning psixologik asoslarini o'quvchilar bilan o'qituvchilar, maktab psixologlari, maktab psixologlar bilan o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni hamda maktab psixologining etikasini o'z ichiga oladi.

Amaliy vazifalar - psixologik tadqiqot natijalarini amalda psixologik xizmat ishida qo'llab, bolalarning maktab ta'limiga tayyorligini aniqlash, o'quvchilarning

o'qish faoliyatini osonlashtirish, o'quvchi shaxsini har tomonlama kamol toptirish, o'quvchilarning qobiliyat va moyilliklarini aniqlash, rivojlantirish, talabalar bilan hunarga, kasbga oid suhbat, maslahat ishlarini olib borish, turli xildagi «qiyin» bolalar bilan ish olib borish kabi asosiy vazifani hal qilishdan iboratdir.

Tashviqot ishlari - psixologik bilimlarni, psixologik umumta'limni tashviq qilib, o'quvchilarning psixologik bilimlarini oshirish, ota-onalar uchun seminarlar, ma'ruzalar va suhbatlar uyushtirish, anjumanlar o'tkazishdan iborat.

Psixologik tashviqot ishlari teleko'rsatuv va radioda chiqish, yakkama-yakka maslahatlar tashkil etish, muloqot treninglari uyushtirishdan iboratdir.

Psixologik xizmatning uchala vazifasi o'zaro chambarchas bog'liq, ularning birgalikda olib borilishi maqsadga muvofiq.

Bugungi kunda ijtimoiy hayotning turli sohalari, jumladan xalq ta'limi tizimida faoliyat yuritayotgan amaliyotchi-psixologlar doimiy ravishda mutaxassislik va pedagogik bilimlarini oshirib borishlari, yangi pedagogik va psixologik bilimlar bilan izchil tanishib borishlari, shuningdek kasbiy tajribani o'zlashtirish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil eta olishlari lozim.

Psixologik xizmatning metodologik va nazariy asoslari

Ma'lumki, psixologiya fanida aynan psixologik xizmat muammosiga bag'ishlangan va uning barcha yo'nalishlarini batafsil bayon etishga qodir ilmiy adabiyotlar etarli bo'lmasa-da, bugungi kunda fan olamida va jamiyat taraqqiyotida psixologik xizmat muammosining zarurligini ko'rsata oluvchi va uning "metodologik ildizlarini" asoslab bera oluvchi ilmiy tadqiqodlarni alohida qayd etish mumkin.

Mazkur adabiyotlarni tahlil qilar ekanmiz, ulardagi psixologik xizmat metodologiyasiga taalluqli ayrim umumiy jihatlarni ijtimoiy psixologiya fani nuqtai nazaridan tadqiq qilishimizga to'g'ri keladi.

CHunonchi, barcha tadqiqotchilar ham ijtimoiy psixologiyaning metodologik tamoyillariga amal qilgan holda psixologik xizmat uchun muhim bo'lgan u yoki bu jihatni nazariy-ilmiy tarzda asoslab beradilar. Bular ichida psixologik xizmatning muvaffaqiyatli tashkil yetilishi uchun muhim nazariy-ilmiy ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy psixologik vazifalarni aniqlashga qaratilgan tadqiqotlarni (Andreeva G.M., Parigin B.D., Snigireva T.V., Filippov A.V., SHixirev P.N., YAdov V.A.) ta'kidlash joiz. O'zbekistonlik psixologlardan Davletshin M.G., Karimova V.M., Qodirov B.R., SHoumarov G'.B., G'oziev E.G'., Majidov N., Sog'inov N.A.larni alohida qayd etish mumkin. Bu esa psixologik xizmatning bugungi kundagi ayrim dolzarb jihatlari, muammolari va uning echimlari haqida o'ylashga, fikr mulohaza yuritishga va vazifalarni belgilab olishga nazariy-ilmiy va metodologik manba sifatida yordam beradi, deb o'ylaymiz. Ijtimoiy psixologiya metodologiyasi, prinsiplari va vazifalarini belgilashga qaratilgan tadqiqotlar mazmunida psixologik xizmat muammosining ham ma'lum ma'noda yashirinib yotganligini ko'ramiz.

Gap shundaki, har bir fanning rivojlanishi yangi dalillar asosida ilmiy yo'nalishni ochib beruvchi metodik qurilmalarning tuzilishi bilan bevosita bog'liqdir. CHunki, aniq metodologiya bo'lmagan sohada aniq amaliy natijalar ham bo'lmaydi. Zero, ijtimoiy psixologiya fanining yana bir muhim yangi

vazifasi psixologik xizmat metodologiyasi bilan bog'liq nazariy, amaliy va empirik yo'nalishdagi tadqiqotlar ko'lamini belgilashning bugungi kungacha nechog'lik hal qilinayotganligini tahlil qilishga to'g'ri keladi. Bu borada psixologiya olamida hanuzgacha mukammal tarzda ishlab chiqilgan, rasmiy tarzda tan olingan yagona ilmiy yo'nalish yoki konsepsiyaning qabul qilinmaganligi ayon bo'lsa-da, ilg'or g'arb psixologlari, Markaziy hamdo'stlik Davlatlari psixologlari, O'zbekiston psixologlari tomonidan olib borilgan va olib borilayotgan (eksperimental izlanishlarga yo'l ochib berilayotgan) fan olami uchun o'ziga xos salohiyatga va nufuzga ega bo'lgan tadqiqotlar mavjudki, ular qaysidir jihati bilan psixologik xizmat modeli, uning psixologik himoya vositasi sifatidagi mohiyati, ahamiyati hamda ijtimoiy istiqbollari haqidagi ilmiy-amaliy tasavvurlarimizni shakllantirishga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ilmiy adabiyotlardan bizga ma'lum bo'lishicha, ijtimoiy psixologik xizmat metodologiyasining umumiy yo'nalishlari G'arb ijtimoiy psixologiya namoyondalari tadqiqotlarini quyidagicha izohlash mumkin: V.Vundtning 1900 yilda chop etilgan "Xalqlar psixologiyasi" nomli yirik (o'n tomlik) epik asari ijtimoiy psixologiya yo'nalishlarini yorqinlashtirishga xizmat qilib, inson ma'naviyati, madaniyati va mafkurasini o'rganishning murakkab tomonlarini ochib berdi. Taniqli ingliz psixologi Vil'yam Makdugallning 1908 yilda yozilgan "Ijtimoiy psixologiyaga kirish" asaridagi "ijtimoiy xulq-atvor instinktlari" nazariyasi freydizmga qarshi o'laroq inson instinktlari va faoliyat uyg'unligini ta'minlash muammosini yoritishga ilk bor asos bo'lib xizmat qildi. Binobarin, E.Fromm, J.Sullivan kabi olimlar tomonidan guruhlar psixologiyasi nazariyasini yaratishga asos solindi. Bunda turli xil ijtimoiy psixologik treninglar orqali guruhdagi shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq psixologik iqlimni kamol toptirish yo'llarining ilk bor ko'rsatilishi mehnat jamoalaridagi ijtimoiy psixologik xizmat vazifalarini belgilash uchun ma'lum darajadagi empirik ma'lumot sifatida xizmat qilishi mumkin.

G'arbda yaratilgan kognitivizm doirasidagi nazariyalar psixologik xizmat metodologiyasi uchun muhim ahamiyatga ega. CHunonchi, L.Festingerning kognitiv dissonanslar nazariyasi (insonning faoliyat ob'ektiga nisbatan xulq-atvori yoki munosabatini ongli ravishda o'zgartirishga asoslangan), T.Nyuxomning hamkorlik kommunikativ nazariyasi (o'zgalarga va umumiy faoliyat ob'ektiga ijobiy munosabatlarni tarkib toptirishga asoslangan), C.X.Osgud va P.Tanenbaumaning "kongruentlik" (inson kognitiv tuzilishi asosidagi ob'ektni baholashga qaratilgan) nazariyasi, G.Olport, A. Maslou, K.Rodjers kabi ijtimoiy psixologlarning gumanistik doiradagi qator tadqiqiy izlanishlari shular jumlasidandir. YAna shuni qayd etish kerakki, amerikalik taniqli psixolog Abraxam Xarold Maslouning "Insonga bir butun yondashuv konsepsiyasi" psixologik xizmat jarayonida insonni tushunish va ijtimoiy motivatsion rivojlantirish muammosi ustida tadqiqotlar olib borilishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Maslouning fikricha, insonning barcha tug'ma potensial imkoniyatlari faqatgina ijtimoiy shart-sharoitning yaratilishi bilan ruyobga chiqishi va kamol topishi mumkin. Albatta, mazkur fikrlarning ne chog'lik haqiqat ekanligini bugungi kunda har bir insonning o'ziga xos va uning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiluvchi imkoniyatlari ko'lamini o'rganish hamda

tarbiyalashni asosiy vazifa qilib olgan psixologik xizmatning tashkil yetilishini muntazam kuzatishlarimiz natijalari tasdiqlab turibdi.

A.Maslou fan olamida o'ziga xos "motivatsion tizimning ierarxik modeli" ni yaratdiki, unga muvofiq individ xulq-atvoridagi ijtimoiy jihatdan muhim bo'lgan yuqori ehtiyojlarning yo'nalishi quyi ehtiyojlarning qay tariqa qondirilishi asosidagina tarkib topishi mumkin. Bu jarayon quyidagi tartibga ega:

- 1) fiziologik ehtiyojlar;
- 2) xavfsizlik ehtiyojlari;
- 3) mehr va sadoqat ehtiyojlari;
- 4) tan olish va baholash ehtiyojlari;
- 5) o'z-o'zini har tomonlama rivojlantirish ehtiyojlari.

Darhaqiqat, mazkur ierarxik tizim motivatsiyasining ilmiy jihatdan asoslab berilishi birinchidan, ijtimoiy psixologiyadagi ehtiyojlar va motivlar bilan bog'liq qator tadqiqotlarga hamohang bo'lsa, ikkinchidan, mazkur yo'nalishdagi psixologik xizmat metodologiyasini yaratish uchun alohida istiqbolga ega. Chunki, psixologik xizmatda insonning ijtimoiy ehtiyojlari muammosi ilmiy jihatdan to'g'ri talqin qilinishi va to'g'ri yo'naltirilishi lozim. Bu borada qator taniqli sotsiolog, psixolog va faylasuflar tomonidan e'tirof etilgan ilmiy mulohazalarga tayanish mumkin. Masalan, D.N.Uznadzening "... ehtiyoj tushunchasi ... tirik organizm uchun zarur bo'lgan va ayni paytda qo'lga kiritilmagan barcha narsalarga taalluqli" va M.S.Kagan, A.V.Margulis, E.M. Etkindlarning "ehtiyoj - kerakli narsalarning etishmaslik oqibati", V.A.YAdovning "ehtiyoj - inson shaxsi va organizm faoliyati uchun kerak bo'lgan zarurat hamda etishmovchilik mahsuli", L.I.Bojovichning "ehtiyoj - individ organizmi va u shaxs taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan zarurat", A.V.Petrovskiyning "ehtiyoj - jonli mavjudot hayot kechirishining konkret shart-sharoitlariga uning qaramligini ifoda etuvchi va bu shart - sharoitlarga nisbatan uning faolligini vujudga keltiruvchi holatdir" kabi fikrlari shaxs taraqqiyotini ta'minlash yo'lida ehtiyojlarning biologik va ijtimoiy uyg'unligini hisobga olgan holda psixologik xizmatning navbatdagi vazifalarini belgilash imkonini beradi.

Psixologik xizmat metodologiyasini yaratishda insonning hissiy holatini tushunish va uning o'z mehnati mahsullaridan ijtimoiy qoniqish jarayonini tahlil qilish, rivojlantirishga bag'ishlangan ayrim tadqiqotlarning o'rni hamda istiqboliga ham alohida e'tiborni qaratish lozim.. Masalan, F.Xersberg va uning izdoshlari tomonidan mehnat faoliyatini tashkil etishdagi emotsiogen farqlanish mexanizmlari tadqiq qilindi. (X - 1959). Mazkur izlanish mahsuliga ko'ra mehnat faoliyatini tashkil etishda ijodiylik, mustaqillik, o'z-o'zini bilish, rivojlantirishga qaratilgan tadbirlarga e'tibor berilsa, shaxs faoliyati unumdorligiga ijobiy ta'sir etuvchi hissiy kechinmalarni va aksincha, faqat texnik jarayondangina iborat bo'lgan mehnat sharoiti yaratilsa, shaxs faolligiga salbiy ta'sir etuvchi hissiy kechinmalarning namoyon yetilishi kuzatiladi. Darhaqiqat, faoliyatning bajarilishiga nisbatan ijobiy-hissiy kechinmalar shakllantirilmas ekan, faoliyat mahsuli ham insonning o'z faoliyatidan ijtimoiy ma'nodagi qoniqishi ham nihoyatda past saviyada bo'ladi. Psixologik xizmat esa, bizningcha, xuddi ana shu erda o'z ta'sirini, ya'ni faoliyatdan ijtimoiy qoniqish jarayonini ma'lum darajada yuqori saviyaga ko'tara olish san'atini ko'rsatishi lozim.

Ishchi xodimlarning mehnatdan qoniqish muammosi ustida olib borilgan ayrim tadqiqotlar natijasi psixologik xizmatning metodologik modelini loyihalashtirishga xizmat qilsa ajab emas. Masalan, sobiq sovet psixologiyasi olimlari (N.F.Naumova, A.G.Zdravomislav, V.A.YAdov, V.P.Rojin, T.P.Bogdanova, E.A.Klimov, T.A.Kitvel) mehnatdan qoniqish jarayonini shaxsning munosabatlari motivlari, o'z-o'zini baholash ustanovkasi: kabi ijtimoiy psixologik mezonlar bilan belgilanishini tavsiya etadilar va buni o'zlarining qator empirik tadqiqotlarida asoslab beradilar. G'arb ijtimoiy psixologiya olamida, ayniqsa Amerika psixologlari nazdida esa mehnatdan qoniqish "qator ijtimoiy ustanovkalarining o'zaro bir-biriga chambarchas bog'liqligi", "mehnat jarayonini sub'ektiv baholash bilan bog'liq emotsional holatlarning namoyon bo'lishi" sifatida talqin qilinadi va mehnat faoliyatining ijtimoiy qimmatini oshirishga qaratilgan psixologik xizmat uchun muhim ilmiy-amaliy tavsiyalar beriladi.

"Mehnatdan qoniqish"ni ijtimoiy psixologik jarayon sifatida tadqiq qilgan ayrim psixologik tadqiqotlarni psixologik xizmatning metodologik vazifalaridan kelib chiqqan holda qayd etishimiz mumkin. Binobarin, vengriyalik psixologlar I.Balint va M.Muranning tadqiqotlarida psixologik xizmat vazifasini aniqlashga qaratilgan shaxslarning o'z ishidan qoniqishini ta'minlash va o'z ishidan (ya'ni o'z faoliyatidan) qoniqmaslik holatini bartaraf etish yo'llari ko'rsatiladi. SHuningdek, bu olimlarning ilmiy talqinicha, har bir ishchi-xodimning o'z ishidan qoniqishi uning kayfiyatini, faolligini ta'minlasa, ishdan qoniqmaslik esa korxonada yuz beruvchi ayrim favqulotda baxtsiz hodisalarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Darhaqiqat, bugungi kunda deyarli barcha korxonalarda baxtsiz hodisalar juda ko'p uchramoqda. Uni kamaytirish va oldini olish esa, hamisha ham muvaffaqiyatli hal qilinayotgani yo'q. Buning uchun esa muammoning ijtimoiy psixologik ildizlari haqida chuqurroq o'ylansa yuzlab, balki minglab odamlar hayoti, salomatligi va ijtimoiy-ruhiy mavqei saqlab qolinishi mumkin. Bu o'rinda aytish mumkinki, psixologik xizmatning tashkil yetilishi eng birinchi navbatda korxonalarda yuz beruvchi baxtsiz hodisalardan saqlanish - himoyalaniish vositasi sifatida o'ta muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Afsuski, bunday xizmatni tashkil etish juda ko'pgina mehnat muassasalarida hozirgacha ijtimoiy muammo bo'lib kelmoqda.

Psixologik xizmat metodologiyasi uchun individual psixologik farqlanish nazariyasining yaratilishini va bu borada o'nlab yirik tadqiqotlarning mavjudligini muhim manbalardan biri sifatida hech mubolag'asiz e'tirof etish mumkin. Differensial psixologiyaning mahsuli bo'lgan bu yo'nalish, dastavval, nemis psixologi V.SHtern nomi bilan bevosita bog'liqdir. U o'zining 1901-yilda yozgan "individual farqlanish psixologiyasi haqida" nomli asarida har bir individning o'ziga xos psixologik olami mavjudligini eksperimental tarzda tadqiq qiladi.

F.Gal'ton, A.Bine, F.Lazurskiy, R.Kettell kabi olimlar bu sohada yangi bir yo'nalishni kashf qildilar. SHundan so'ng differensial psixologiya har bir individ yoki guruxdagi qiziqishlar, ustanovkalar, hissiy qo'zg'alishlarni o'lchash va farqlash ob'ekti sifatida maydonga chiqdi. Psixologik xizmat metodologiyasi

uchun ahamiyatli tomoni shundaki, har bir individ yoki shaxsning o'zigagina xos psixologik parametrlarini aniqlash va tegishli ilmiy mulohaza yurita olishga xizmat qiluvchi kompleks testlar, usullar, metodikalar majmuasi yaratildi.

Binobarin, chet el ilg'or psixologiyasida psixologik xizmat metodologiyasi uchun muhim o'rin tutuvchi quyidagi yo'nalishlarga asos solindi:

1) CH.Spirmen tomonidan "ikki omil" nazariyasi yaratildi. Bu nazariyaga muvofiq insonning har bir faoliyatida barcha faoliyatlar uchun umumiy bo'lgan (1-omil) va aynan mazkur faoliyatga mos bo'lgan (2-omil) barcha xususiyatlar o'zaro bog'liqlikda tadqiq qilinadi. Tadqiqotchi ushbu omillarning inson va faoliyat uyg'unligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan psixologik mohiyati va mazmunini ochib beradi.

2). L.Terstoun, Dj.Gilford tomonidan yaratilgan "Mul'tifaktor" nazariyasiga binoan birlamchi aqliy qobiliyatlar (idrok tezligi, xotira assotsiatsiyalari va hokazo) ning har bir individdagi tarkib topganlik ko'lamini tadqiq qilindi va shu asosda har bir shaxs faoliyatiga alohida yondashuvni taqozo etuvchi psixologik xizmatning metodologik prinsiplari ishlab chiqildi. Umuman, psixologiyada individual farqlanishning 56 xil yo'nalishidagi tipi ma'lum va mashhur. Masalan, ob'ektiv va sub'ektiv tip (dastavval, A.Bine tajribalarida qayd etilgan) fikrlovchi faol tip (A.M.Djordantu bo'yicha), ratsionalistlar va empiriklar (U.Djems tadqiqotlari bo'yicha) "chuqur-tor" va "mayda-keng" tip, (G.Gross ma'lumotlari bo'yicha), nazariy, iqtisodiy, estetik, ijtimoiy, siyosiy, diniy tiplar (E.SHpranger tadqiqotlari bo'yicha); shizotimik va siklotimik tiplar (E.Krechmer tadqiqotlari bo'yicha); visserotonik, somatomik, serebrotonik tiplar (U.SHeldon bo'yicha); ekstrovert va introvert tiplar (K.T.YUng va G.YU.Ayzenk ma'lumotlari bo'yicha) haqidagi empirik ma'lumotlarning qayd yetilishi, shular jumlasidandir.

B.M.Teplov, V.S.Merlin, V.D.Nebilitsin, E.A.Golubeva, B.R.Qodirov va ularning shogirdlari tomonidan olib borilgan empirik tadqiqotlar mazmuni ijtimoiy psixologiya psixologik xizmat uchun muhim bo'lgan har bir shaxsning (individning) tabiiy va tug'ma sifatlarini, oliy nerv faoliyatining o'ziga xos qobiliyat elementlarini va unga ta'sir etuvchi ta'lim-tarbiya, tashqi muhit va faoliyatning ne chog'lik tashkil yetilish jarayonini mukammal o'rganish va uni ijtimoiy maqsadlar asosida rivojlantirish yo'llarini belgilash uchun katta imkoniyat yaratdi. Mazkur imkoniyatlar avvalambor insondagi u yoki bu faoliyatni bajarishga bo'lgan iqtidor kurtaklarini o'rganishni va shu asosda shaxs faolligini kamol toptirish uchun asos sifatida xizmat qilishi mumkin. SHunga muvofiq maxsus tadqiqotlar shuni tasdiqlayaptiki, faoliyatni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun individual xususiyatlar, ayniqsa, har bir shaxs temperamenti hamda individual uslubiga ham bog'liq. Ayniqsa, mehnat va o'quv faoliyati jarayonida ushbu holatni kuzatish, tahlil qilish va rivojlantirish bilan bog'liq usullar majmuasining ishlab chiqilishi psixologik xizmatning muhim vazifasi ekanligidan dalolatdir.

Shaxs faoliyatiga individual yondashuv yo'nalishi bilan bog'liq psixologik xizmatning ma'lum metodologik tamoyillarini ilmiy-tadbiqiy jihatdan asoslab beruvchi olim N.S.Leytes ma'lumotlariga qaraganda, asab tizimi nisbatan kuchsiz bo'lgan kishilarda ko'pincha bir xildagi ishning bajarilishida ma'lum

afzalliklar borligi aniqlangan: ularning yuqori sezgirliги ta'sirlanuvchanlik muvaffaqiyatini ta'minlaydi, lekin u yoki bu faoliyat jarayonidagi favqulotda va kuchli qo'zg'aluvchilar asosida namoyon bo'luvchi vaziyatlarda kuchsiz tipdagi kishilar aynan o'zlarining fiziologik xususiyatlariga ko'ra ishni uddalay olmay qolishlari mumkin.

Chunonchi, asab tizimi tipi ancha kuchli bo'lgan kishilar bir xil, ancha sust tipdagi kishilar esa boshqa xil vazifalarni bir muncha oson hal qiladilar. Asab tizimining kuchi bo'yicha farqlanadigan kishilar bir xildagi vazifani hal etishga ko'pincha har xil yo'llar bilan borishlari kerakligini N.S.Leytes o'z asarlarida har tomonlama asoslab berdiki, bu - psixologik xizmatda hisobga olinishi mumkin bo'lgan muhim jarayondir. Zero, faoliyat unumdorligi insonning o'z potensial imkoniyatlari ko'lamidan oqilona foydalanishning mahsulidir. E.A.Klimov, V.S.Merlin, V.M.Rusalov B.M.Teplov tadqiqotlarida ham shaxs temperamenti asosida uning mashg'ul bo'lgan u yoki bu faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishdagi individual uslubning belgilanishi zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beruvchi ma'lumotlar bor. Jumladan, E.A.Klimovning empirik ma'lumotlari bir necha stanokda ishlashda asab tizimida ham "harakatchan tip"dagi, ham "harakatsiz tip"dagi xodimlar birdek yuqori darajadagi ishlab chiqarish muvaffaqiyatlariga erishish mumkinligini tasdiqlaydi. Buning asosiy sababi esa bir xil mehnat vaziyatida turlicha harakat yo'nalishini tanlay bilish va amalga oshirishdir.

Umuman, yuqorida qayd etilgan olimlarning umumiy fikr-mulohazalariga ko'ra individual uslubning shaxsda darrov paydo bo'lmasligi, balki ko'pincha stixiyali tarzda (ya'ni, individual-hissiy asab sifatleri yordamida) paydo bo'lishi qayd etiladi. Demak, har bir shaxsga psixologik xizmat davomida o'z imkoniyatlari va faoliyat talabi uyg'unligini ta'minlash yo'llarini izlash asosida yondashilsa, mazkur shaxs faoliyatidagi individual uslubning tarkib topishi tobora rivojlanib, takomillashib boradi. Bu esa, o'z navbatida shaxs va jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etmay qolmaydi.

V.M.Rusalov tadqiqotlarida ijtimoiy psixologiya uchun muhim bo'lgan hamkorlik faoliyati muvaffaqiyati ma'lum jihatlari bilan individual uslub imkoniyatlariga ham bog'liq ekanligi qayd etilib, "xolerik" temperamentli kishi bilan sherik bo'lib ishlaganga qaraganda "flegmatik" va "melanxolik" bilan birgalikda ishlagan hollarda ancha samarali bo'lishi empirik ma'lumotlar asosida tadqiq qilinadi.

Demak, muassasadagi amaliy psixolog har bir shaxs faoliyati hamkorligini tashkil etish jarayonida ushbu imkoniyatlarni hisobga olishi orqali ijtimoiy-psixologik yutuqlarga erishishi mumkin.

Shaxs individual farqlanishining ijtimoiy qimmatini tadqiq qilish muammosi K.K.Platonov asarlarida bir qadar kengroq ko'lamda qayd etiladi. K.Platonovning metodologik xizmati shundaki, u inson ijtimoiy individual olamini tushunishning to'rt mezonini ishlab chiqdi va shaxs ijtimoiy individual farqlanish mohiyatini tushunish uchun muhim bo'lgan ushbu ijtimoiy mezonlarning nazariy-ilmiy konsepsiyasini yaratdi. Bular: 1 - mezon (kategoriya) asosidagi farqlanishga ko'ra insondagi sifatlar o'zgarishi bilan uning mohiyati va ijtimoiy yo'nalishlari ham o'zgaradi. Bu o'rinda shaxs atributlari uning ongliligi, dinamikligi, faollik va betakrorligi kabi barcha sifatlar muhim o'rin tutadi. Inson xususiyatlari va

sifatlarini farqlashning 2 - mezon - boshqa ob'ektlar kabi uning moddiy, funksional va integral sifatlar majmuasini o'z ichiga oluvchi shaxsiy mohiyatidir.

Farqlanishning 3 - mezoniga psixik hodisalar va psixik holatlar tuzilmasiga kiruvchi shaxsning o'zgarish xususiyatlari kiritiladi.

Farqlanishning 4-mezon - subordinatsion (lotincha - tartibga keltirish) shaxs xususiyatlari va sifatleri namoyon bo'lishi bilan bog'liq psixik kechinmalar ierarxiyasi va kordinatsion umumiy ierarxiyadan qat'iy nazar turli xil ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni birlashtiruvchi o'z-o'zini idora qilish va boshqarish xususiyatlarining tarkib topganlik darajasi bilan belgilanadi.

K.K.Platonovning psixologik xizmat bilan bog'liq ijtimoiy psixologiya metodologiyasini yaratishdagi xizmati shundaki, u ijtimoiy-psixologik individuallik muammosini inson individual olami namoyon bo'lishining eng yuqori darajasi sifatida tadqiq qildi va psixologik xizmat mohiyatini tasavvur qilish uchun muhim bo'lgan shaxsni nafaqat o'zining individual xususiyatlari asosida, balki bu individual xususiyatlarning ijtimoiy mazmuni - o'z-o'zini adekvat baholash va rivojlantirishga asoslangan shart-sharoitlarni yaratish bilan kamol toptirish muqarrarligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Professorlar E.G'oziyev, J.Ikromovlarning "XX asr va shaxs kamoloti" mavzusidagi ma'lumotlarida ham psixologik xizmat ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etuvchi individ, shaxs va sub'ekt taraqqiyotining tadqiqotida quyidagi holatlarga jiddiy e'tibor berish zarurligi uqtiriladi:

- inson rivojlanishining determinatori hisoblangan asosiy omillar va shart-sharoitlar (ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, pedagogik va yashash muhiti omillari);

- insonning o'ziga taalluqli, asosiy tafsilotlar, uning ichki qonuniyatlari, mexanizmlari, e'tiqod bosqichlari barqarorlashuvi va involyusiya;

- inson yaxlit tuzilishining asosiy tarkiblari, ularning o'zaro aloqalari, shaxsning tashqi ta'sirlarga javobi va munosabati, taraqqiyot jarayonida ularning takomillashuvi.

Darhaqiqat, har bir insonning o'z individual olamida sodir etilayotgan barcha ma'naviy, ruhiy kechinmalarini u yashab turgan jamiyat istiqbollarga mos tarzda tadqiq qilmay turib, shaxs va faoliyat, shaxs va jamiyat, shaxs va individuallik o'rtasidagi ijtimoiy mutanosiblikni ta'minlab bo'lmaydi. Zero, psixologik muhofaza vositasi sifatida tadqiq qilinayotgan ijtimoiy psixologik himoya falsafasi ham shuni taqozo etmoqda.

Insonning individuallik darajasi yana shu bilan ifodalanadiki, undagi faoliyatning usullari va vositalari hech qachon tayyor holdagi barcha uchun bir xil umuminsoniy tajribalardan iborat bo'la olmaydi. Har bir inson o'z individual sifatleri va filogenezdagi xususiyatlari (ijtimoiy individuallashuvning shakllanishi) asosida ijtimoiy faollik taqozo etgan faoliyatning mustaqil sub'ektiga aylanib boradi. Bu bilan jamiyat har bir individning o'z hayotiy poydevori uchun muhim bo'lgan "g'isht"ni o'zi barpo etishida ijtimoiy shart-sharoit yaratib beradi.

Bunday shart-sharoit esa har bir shaxsning umumiy va maxsus individual imkoniyatlari ko'lamini ijtimoiy-psixologik jihatdan tahlil qilish va tobora kamol toptira borish yo'llarini izlash asosidagina qaror toptirilishi mumkin.

Shunga muvofiq, shaxs va faoliyat uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiluvchi ijtimoiy psixologik muhofaza omili sifatida "muvaffaqiyatli individual uslub" omili va uni ifodalovchi 3 mezon :

1) faoliyat va sub'ektiv hissiy kechinmalar mutanosibligi;

2) faoliyat va individual imkoniyatlar mutanosibligi;

3) faoliyat va shaxsga qo'yilgan talablar mutanosibligi kabi sifatlar belgilandi va bu sifatlarning har bir shaxsda (o'quvchi yoki ishchi- xodimda) nechog'lik tarkib topa borayotganligini o'rganish, tahlil qilish vazifasini psixologik xizmatning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida qabul qilindi.

Shunday qilib, psixologik xizmatning metodologik asoslari sifatida talqin qilingan mazkur fikr-mulohazalar ijtimoiy psixologiya fanining quyidagi amaliy-tatbiqiy yo'nalishlariga bugungi kunning eng dolzarb muammolari sifatida qarashni taqozo etadi.

1. Psixologik xizmat har bir shaxsning faoliyatdan ijtimoiy va hissiy qoniqish jarayonini tadqiq qilishga qaratilgan usullar va uslublar majmuasiga asoslanishi lozim.

2. Psixologik xizmat shaxsning faoliyat jarayonidagi o'z-o'ziga, o'zgalarga va faoliyatga bo'lgan munosabatlaridagi ierarxik tizim dinamikasini tadqiq qilishi va shu tizim asosida ijtimoiy psixologik muhitning yaratilishiga zamin hozirlay olishi bilan bog'liq izlanishlar ko'lamini o'z ichiga oladi.

3. Psixologik xizmat jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy muhim ko'rsatkichlarning tahlili har bir shaxs faoliyati uchun xarakterli bo'lgan individual farqlanish, individual uslub va ijtimoiy ustanovkaning qaror toptirilishini o'rganish asosida amalga oshirilishi mumkin.

4. Psixologik xizmat jarayonini ijtimoiy psixologik muhofaza vositasi sifatida tadqiq qilish muammosi bugungi kunda ijtimoiy psixologiyaning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi va bu muammoni bartaraf etishda ma'lum psixologik tamoyillarga tayanish talab qilinadi.

Xuddi ana shu yo'nalishlar O'zbekistonda psixologik xizmatning bugungi holati va o'ziga xos istiqbollari baho berishda ma'lum nazariy, hamda metodologik manba sifatida xizmat qiladi.

Psixologik xizmatning chet ellardagi va Sobiq ittifoqdagi holati

Psixologik xizmat AQSHda 1800 yillardan boshlab rivojlana boshladi. AQSH ning birinchi amaliyotchi psixologlari o'z-o'zini tarbiyalash muammosini o'rgangan eksperimental psixologlar edilar. Amerika maktablarida aqliy taraqqiyot ko'effitsentini aniqlash keng tarqalib, keyinchalik «Gaydens» xizmatining rivojlanishiga olib keldi.

Fransuz maktab psixologiyasining otasi Alfred Bine bo'lib, u bu sohada 1894 yildan ish boshlagan. 1905 yilda Fransiya ta'lim vazirligi Binega umumiy dastur bo'yicha o'qiy olmaydigan bolalarni tekshirish muammosi bilan murojaat qiladi va shu tariqa aqliy taraqqiyotda orqada qolgan bolalarni ajratadigan Bine-Simon testi yaratildi.

1909 yilda Fransiyada maktab psixologik xizmati tashkil etiladi. 1970 yilda Fransiyada psixologik-pedagogik yordam guruhlari psixologik xizmatning asosiy turini tashkil etadi. Bunday guruhlar maktab psixologiyasi bo'yicha bir mutaxassis,

ta'lim psixologiyasi bo'yicha bir mutaxassis, psixomotor rivojlanish bo'yicha bir mutaxassisni o'z ichiga oladi. Bunday brigada 800-1000 o'quvchiga xizmat qiladi, bir maktabda joylashib, bir necha maktabga xizmat qilishi mumkin.

1985 yilda Fransiya pedagogik psixologlarining funksiyalari aniqlab berildi. Pedagogik psixolog shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun qo'lidan kelgan barcha ishlarni qilishi kerak, bunda u bu ishlarga o'qituvchilarni va ota-onalarni ham jalb etishi mumkin. Pedagogik psixolog o'z ishida lozim topsa, maktab va oila tarbiyasiga qarshi chiqishi mumkin, deb maxsus ta'kidlangan.

Ko'pchilik Sharqiy Evropa mamlakatlarida maktab psixologik xizmati tuman yoki viloyat psixologik-pedagogik markazlari shaklida tashkil etilgan. Masalan, 1980 yilda CHexoslovakiyada tarbiya masalalari bo'yicha modda maktab to'g'risidagi qonunga kiritildi. Psixologik xizmatning asosiy mazmuni – sog'lom shaxsning o'sishini ta'minlash, shaxs rivojlanishidagi turli qiyinchiliklarni korreksiya qilish, kasb tanlash muammolaridir.

CHexoslovakiyadagi psixolog maslahatchining asosiy funksiyasi psixodiagnostik faoliyatdan iboratdir.

Bolalar psixik taraqqiyotini tuzatish, psixologik xizmatni tashkil etish muammosi bo'yicha chet el psixologiyasiga murojaat qilishimiz quyidagilar bilan bog'liq:

1) Chet - el psixologiyasida tuzatish ishlarining texnikasi, uni o'tkazish tartiblari, metodlari, juda yaxshi ishlangan bo'lib, amaliy psixologik vazifalariga moslashtirilgandir;

2) so'nggi vaqtlarda tuzatish metodlari va texnikalarini, ularning nazariy manbalari va asoslarini tahlil qilmasdan to'g'ridan-to'g'ri notanqidiy o'zlashtirish kuchaymokda.

Chet el psixologiyasidagi bola psixik taraqqiyotini tuzatish muammosidagi barcha nuqtai nazarlarni 2 guruhga ajratamiz:

a) **psixodinamik nuqtai nazar** bo'yicha terapevtik kuch ongni, uning tuzilishini rivojlantirishga qaratiladi:

b) **xulqiy nuqtai nazar** bo'yicha individning tashqi muhitda faolligini aniqlaydigan stimul-reaksiya bog'lanishining ko'rinishini o'zgartirishdan iborat.

Sobiq Sovet psixologiyasida tuzatish uch asosiy prinsipda amalga oshiriladi.

1. Taraqqiyotning normativligi prinsipi
2. "Yuqoridan pastga" tuzatish prinsipi.
3. Psixik taraqqiyotning sistemaligi prinsipidir.

Taraqqiyotning "normativligi" prinsipi psixik taraqqiyotning asosiy qonuniyatlarini hisobga olishni, bola shaxsi rivojlanishi uchun taraqqiyot bosqichlari ketma-ketligini ta'minlaydi. Masalan: bog'cha yoshidagi bolalarga nisbatan bunday yuqori talabchanlikka misol sifatida ota - onalarning diqqatini bir joyga to'play olmaslik, qaysarlik, aytgan ishini bajarmaslik kabi bolalar ustidan qilgan shikoyatlarini keltirish mumkin. Taraqqiyotning normativligi prinsipi bilan "yuqoridan - pastga" tuzatish prinsipi uzviy bog'langan. Bu prinsipda bola psixik taraqqiyoti uchun ta'limning yetakchi roli e'tiborga olinadi. "Pastdan -yuqoriga" tuzatish tarafdorlari tuzatish ishlarining asosiy mazmuni sifatida boladan mavjud

psixologik qobiliyatlarni mashq qildirishni ko'rsatadi. Bu erda ta'lim taraqqiyotdan keyin keladi.

Sobiq sovet psixologiyasida bolalar tarbiyasi va ta'limida psixologiyadan foydalanish borasida urinishlar pedologiya doirasida vujudga keldi. Pedologiya rivojlanayotgan va o'sayotgan shaxsning barcha biologik va ijtimoiy xususiyatlarini qamrab oluvchi fandır. 1936 yilda pedologik qarashlarini to'xtatish haqida qaror qabul qilindi, shu bilan birga rus psixologlari amalga oshirayotgan bola psixologiyasidagi ijobiy izlanishlar ham to'xtab qoldi. Faqat 60 yillarning oxiriga kelib, psixologlarning maktab ishida amaliy ishtirok etishi qayta tiklandi.

Eston psixologlari «tarbiyasi qiyin» o'smirlar uchun maxsus maktablarda ish olib bordilar. 1984 yilda Moskvada SSSR FA psixologiya institutida «SSSR da psixologik xizmat muammolari bo'yicha I umumittifoq anjumani bo'lib o'tdi. Anjumanda maktabda psixologik xizmat seksiyasi ham ish olib bordi.

Sobiq sovet Ittifoqida birinchi bo'lib Estoniyada 1975 yilda maktabda psixologik xizmat tashkil etildi (rahbari X.I.Liyemets, YU.L.Sberd bo'lib, tarbiyasi qiyin o'smirlar uchun maxsus maktablarda ish olib bordilar). Rossiyada 1982 yilda maktablarda psixolog shtati ochildi. Rossiyada I.V.Dubrovina psixologik xizmatning rivojlanishiga ulkan ulush qo'shgan, u ushbu mavzuda doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan va bir qancha asarlar muallifidir.

Psixologik xizmatning respublikamizdagi holati

Psixologik xizmat-ijtimoiy psixologik muammo sifatida talqin qilinarkan, barcha rivojlangan mamlakatlardagi kabi, O'zbekistonda ham mazkur psixologik xizmat muammosining qay tariqa va qanday ilmiy-tashkiliy asoslarda bartaraf etilayotganligini o'rganish, tahlil qilish va talqin qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, Respublikada psixologik xizmatga oid olib borilayotgan nazariy-ilmiy va amaliy-uslubiy tadqiqotlar ko'lamiga ma'lum tartibda baho bermay turib, O'zbekistonda psixologik xizmatni yanada takomillashtirish va rivojlantirish masalasi haqida fikr mulohaza yuritib bo'lmaydi.

O'zbekistonda psixologik xizmat tarkib topishining dastlabki ildizlari va intihosi asrimizning 30-yillaridagi pedologiya fani va pedologik xizmat faoliyatlariga borib taqaladi. Mazkur yillarda ta'lim jarayonini tashkil etish va rivojlantirish o'quvchi va o'qituvchi faoliyati bilan bog'liq psixologik omillarga asoslangan va bu talaygina yaxshi natijalar ham bergan. Biroq, afsuski, o'sha davrda sobiq ittifoq mafkurasi va xalq ta'limi o'rtasida paydo bo'lgan ayrim ob'ektiv va sub'ektiv ziddiyatlar oqimi umumta'lim maktablari uchun muhim ahamiyat kasb etgan pedologik xizmat ildiziga bolta urdi va uni rasmiy tarzda yo'qqa chiqardi. Natijada, pedagogik psixologiya yo'li bilan bajariladigan barcha ishlar maktabda faqat pedagogik yondashuvlar asosidagina amalga oshirildi. Shunday bo'lsa-da, O'zbekistondagi umumta'lim tizimi bilan bog'liq izlanishlar va tadqiqotlar to'xtab qolgani yo'q. Ayniqsa, P.I.Ivanov, V.E.Chudnovskiy, M.G.Davletshin, M.Vohidovlar tomonidan ishlab chiqilgan qator ilmiy va metodik tavsiyalar maktabda psixologik xizmat tatbiqini yaratish uchun ma'lum darajada asos bo'lib keldi. Binobarin, 70-80-yillarda Toshkent Davlat Universiteti psixologiya kafedrasida olimlari tomonidan ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning hayotga tatbiqini amalga oshirish maqsadida talaygina mehnat jamoalarida

psixologik xizmat tizimi joriy qilindi va Respublikamizda ilk bor qator mehnat va ishlab chiqarish jamoalarida inson va mehnat faoliyati, shaxs va shaxslararo munosabatlar, ishchi va rahbar, ruhiyat va rentabellik, rahbar va jamoa psixologiyasi bilan bog'liq ilmiy-amaliy ishlar olib borildi.

Shuningdek, 60-70 yillarda O'zbekiston Pedagogik Fanlar Ilmiy Tekshirish instituti xodimlari P.P.Zimin, V.A.Tokareva, M.SH.Rasuleva, M.Dadajonovlar tomonidan maktabda psixologik xizmat tatbiqini o'rganishga oid qator izlanishlar, amaliy tadbirlar olib borildi. Ayniqsa, 1966 yilda Chirchiq shahrida axloqiy tarbiyaga oid, 1973 yilda Andijonda oilaviy tarbiyaga oid, Samarqandda taniqli psixolog N.A.Menchinskaya ishtirokida aqliy taraqqiyot muammolariga oid olib borilgan izlanishlarni alohida qayd etish mumkin.

Binobarin, mamlakatdagi iqtisodiy-ijtimoiy islohotlarning samarali bo'lishini ta'minlash, ishlab-chiqarishda va ijtimoiy hayotning barcha bo'g'inlarida inson omilidan foydalanish, har bir ijtimoiy shaxs imkoniyatlarini to'la-to'kis yuzaga chiqarish masalasi O'zbekiston psixologlari oldiga psixologik xizmat bilan bog'liq quyidagi vazifalarni amalga oshirish mas'uliyatini yukladi:

- aholi o'rtasida psixologik savodxonlikni oshirishga qaratilgan qator tadbirlarni belgilash va uni amalga oshirish;

- har bir shaxs imkoniyatini jamoadagi ijtimoiy-psixologik iqlimni O'zbekistonda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va etnopsixologik tamoyillariga moslashtirilgan eng ilg'or testlar, metodikalar asosida o'rganish, tahlil qilish va bu borada tegishli xulosalar chiqarish;

- xodimlarni tanlash va psixologik imkoniyatlari asosida turli sohalarga yo'naltirishda ma'muriy tashkilotlarga ko'maklashish, shuningdek barcha bo'limdagi rahbar xodimlarning mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot talabiga mos psixologik savodxonligini oshirish maqsadida qisqa muddatli "ijtimoiy psixologiya" kurslarini tashkil etish;

- fuqarolarning kasbiy yo'nalishlarini aniqlash va mehnat birjalari faoliyatini rejalashtirishda faol yordam ko'rsatish;

- qator yo'nalishlarda aholiga ijtimoiy-psixologik xizmat ko'rsatilishini ta'minlash:

- a) individual psixologik xizmat;
- b) ichiqarish va mehnat jamoalariga psixologik xizmat;
- v) oilaviy hayot tizimida psixologik xizmat;
- g) xalq ta'limi tizimida psixologik xizmat;
- d) ichki ishlar tizimida psixologik xizmat;
- e) sport va sog'lomlashtirish tizimlarida psixologik xizmat;
- j) tibbiyot tizimida psixologik xizmat;
- z) transport tizimida psixologik xizmat.

Shuningdek, mazkur sohalarda psixologik xizmatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun "sotsiolog-psixologlar", " amaliyotchi - psixologlar " tayyorlash mexanizmini ishlab chiqish bugungi kunda eng dolzarb muammo ekanligi yanada sezilmoqda. Yuqoridagi vazifalarni amalga oshirish borasida olimlar tomonidan talaygina nazariy-ilmiy va amaliy uslubiy ishlar amalga oshirildi.

1989 yilda O'zbekistonda amaliyotchi psixologlarning etishmasligi sababli Nizomiy nomli TDPUDA amaliyotchi psixologlar tayyorlash fakulteti ochildi.

O'zbekistonda psixologik xizmatning rivojlanishida M.G.Davletshin, E.G'.G'oziev, B.R.Qodirov, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, Sh.R.Baratov, E.N.Sattarov, F.S.Ismagilova, Z.T.Nishanova, N.S.Safoev, F.I.Haydarov, S.X.Jalilova va boshqalar hissa qo'shganlar. 1998 yilda Sh.R.Baratov "Ta'lim tizimida va ishlab chiqarishda psixologik xizmatni tashkil etishning psixologik xususiyatlari" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan.

Kollej, litseydagi psixologlar direktorga va boshqarmaga bo'ysunadi. Kollej, litsey direktorlariga psixologik xizmat haqidagi Nizomda ko'rsatilgan vazifalar bilan bog'liq bo'lmagan vazifalarni kollej psixologiga topshiriq tariqasida berishlariga ruxsat etilmaydi. Psixologik xizmatning eng yuqori darajasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi psixologik xizmatni tashkil etish va boshqarishning muvofiqlashtirilgan Respublikasi tashxis markazi tariqasida xizmat qiladi. Bu markazning psixologlar, pedagoglar va tibbiy xodimlardan iborat 3 - 5 kishilik doimiy ishlaydigan xodimlari bo'lishlari zarur.

Psixologik xizmatning tuzilishini quyidagi sxema tarzida tavsiya etish mumkin.

Viloyat o'rta maxsus ta'lim boshqarmalari, Qoraqalpog'iston o'rta maxsus ta'lim Vazirligi va Toshkent shahar o'rta maxsus ta'lim boshqarmasi qoshidagi tuman tashxis markazlari o'z hududlaridagi psixologik xizmatni tashkil etish va ularni nazorat qilish vazifalarini bajaradi. Bu bo'limlar 2 - 3 kishilik xizmat xodimlariga ega bo'lishi kerak.

Masala mohiyatiga, aniq va konkret yondashadigan bo'lsak psixologik xizmatning aynan ilmiy tashkiliy mazmuni va psixologik xizmat tatbiqining amaliyotdagi faoliyat yo'nalishlari haqida fikr-mulohazalarni O'zbekistondagi psixologik xizmatning bugungi holatini tahlil qilish nuqtai nazaridan talqin qilishga to'g'ri keladi.

Bizningcha, psixologik xizmatning ilmiy - tashkiliy mazmunini quyidagi 2 yo'nalish asosida tasavvur qilish mumkin:

1. Psixologik xizmatning ilmiy- amaliy asoslari.
2. Psixologik xizmatning tashkiliy faoliyat asoslari.

Psixologik xizmatning ilmiy-amaliy asoslariga ilg'or psixologiya fanidagi nazariy-ilmiy, metodologik yo'llanmalar, tamoyillar, mezonlar va xulosalarning amaliyotdagi tatbiqi kiradi. Bu tatbiq esa ilmiy-amaliy ish jarayonining psixologik oqartuv, psixoprofilaktika, psixodiagnostika, psixokorreksiya, psixologik maslahatlar kabi yo'nalishlarida o'z ifodasini topadi. Psixologik xizmatning tashkiliy faoliyat asoslari, deganda, qaysi sohada psixologik xizmatning tashkil yetilishiga qarab o'sha soha yo'nalishidagi yuqori tashkilot (Vazirlik) qarori va shu qarorga muvofiq tashkilot, korxonalar muassasalarda psixologik xizmat tizimining xududiy psixologik xizmat markazlari faoliyati yoki bevosita amaliyotchi-psixologlar faoliyati orkali tatbiq yetilishi tushuniladi.

Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, xalq ta'limi tizimida psixologik xizmat tatbiqining bugungi holatini 2 bosqich asosida talqin qilish mumkin:

1-bosqich - maktablarda bevosita psixologlar tomonidan psixologik xizmatning tashkil yetilishi, albatta, mazkur yo'nalish bo'yicha allaqachon, aniqrog'i 80 yillardayoq Toshkent shahrining talaygina maktablarida ish boshlangan va o'sha paytlarning o'zidayoq psixologik xizmatning qulay va shaxs kamoloti uchun nihoyatda ahamiyatli tomonlari barchaga ma'qul va manzur bo'lgan edi. Lekin, psixologik xizmatning keng targ'ibot qilinishi uchun yuqoridan maxsus rasmiy farmoyishning va amaliyotchi-psixologlarning nihoyatda taqchilligi yoppasiga barcha maktablarda xuddi shunday psixologik xizmatni tatbiq etish ishiga birmuncha to'sqinlik qilib kelar edi. Shukurlar bo'lsinki, 90 yillarga kelib mustaqillik, erk, o'zlikni anglash hislari hukmron bo'lgan O'zbekiston sharoitida inson va jamiyat kamolotini ko'zlovchi barcha ijtimoiy sohalar singari psixologik xizmat tatbiqining keng quloq yoyishi uchun ham o'ziga xos zamin hozirlandi. Bu esa O'zbekiston uchun xarakterli bo'lgan psixologik xizmat rivojlantirilishining navbatdagi amaliyotchi-psixologlar tayyorlash, bosqichiga o'tishni muqarrar qilib qo'ydi. Chunki, maktabdagi ijtimoiy psixologik iqlimni tahlil qila oluvchi malakali amaliyotchi-psixologlar tayyorlamay turib, O'zbekistonda psixologik xizmat tatbiqini muvaffaqiyatli amalga oshirib bo'lmas edi. SHunga muvofiq, dastavval Toshkentda, so'ngra Buxoroda, keyinchalik Navoiy, Andijon, Samarqand va boshqa viloyatlarda umumta'lim maktablari uchun "amaliyotchi-psixologlar" mutaxassisligi bo'yicha qayta tayyorlov kurslari ochildi va bu kurslarni muvaffaqiyatli tugatganlar Respublikamizning talaygina maktablarida psixologik xizmat tashkilotchisi, targ'ibotchisi va tadbqiqotchisi sifatida samarali ish olib bormoqdalar. Qolaversa, umumta'lim maktablarida psixologik xizmatni tashkil etishda va takomillashtirish borasida 1987 yil Buxoroda, 1990 yil Toshkentda, 1993, 1994,

1995 yillarda Buxoroda tashkil etilgan Respublika ilmiy-amaliy anjumanida qilingan barcha ma'ruzalar, ko'tarilgan muammolar O'zbekistondagi psixologik xizmat tatbiqining tub mohiyatini tushunish, tahlil qilish va bu borada olib borilishi lozim bo'lgan vazifalarni belgilash uchun muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbekistonda psixologik xizmatning bugungi ilmiy-tashkiliy holatini tahlil qilinar ekan, albatta, Respublika miqyosida psixologik xizmat ko'lamini kengaytirish uchun muhim ahamiyat kasb etadigan amaliyotchi-psixologlar tayyorlash uslubi, prinsiplari va o'ziga xos xarakterli xususiyatlari haqida to'xtalish joiz.

Ma'lumki, psixologik xizmat barcha mamlakatlarda, hatto bir -biriga o'xshamagan turli ilmiy-tashkiliy shakllarda amalga oshirilib kelmoqda. Bu albatta, tabiiy hol, chunki, har bir davlatning faqat o'z ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotiga mos tadbirlargina shu davlatda qo'llaniladi va kerak bo'lsa rivojlantiriladi. Shunga muvofiq, O'zbekistonda psixologik xizmatni rivojlantirish uchun malakali va etuk mutaxassislar kamligini hisobga olib, dastlabki qadam maktabning eng ilg'or va iqtidorli o'qituvchilari orasidan amaliyotchi psixologlar tayyorlash tashabbusi bilan boshlandi. Bu borada o'rinli bir savol tug'iladi: Nima uchun "amaliyotchi-psixologlar" kursiga aynan tajribali o'qituvchilargina jalb qilindi? Darhaqiqat, kursga faqat yuqori malakali pedagoglarning jalb qilinishi bejiz emas. Chunki, maktabda psixolog bo'lish uchun, avvalo o'quvchi shaxsini, o'quv jarayonini ta'lim-tarbiya mezonlarini chuqur va to'g'ri tahlil qila olish malakasi va tajribasi bo'lishi shart. Shuningdek, masalaning ijtimoiy tashkiliy tomonlari ham mavjud. Masalan, maktabda ishlab ma'lum tajribaga ega bo'lmagan shaxslar kursga qabul qilinsa, 4-5 oygina muddat ichida maktabdagi pedagogik-psixologik jarayonni to'g'ri va muvaffaqiyatli tahlil qila olish malakasiga ega bo'la olmaydilar. Boshqa tomondan esa, agarda, universitetlar va pedagogika institutlarida "amaliyotchi-pedagog-psixolog" mutaxassisligi bo'yicha fakultetlar tashkil qilinganda, kamida 5 - 10 yil, balki undan ham ko'proq kutishga to'g'ri keladi. Mabodo fakul'tetni tugatgan takdirda ham pedagogik tajriba bo'lmasa baribir pedagogik jarayonni psixologik tahlil qilish ishida bir muncha mushkullik tug'diradi.

Shularni hisobga olib, O'zbekiston xalq ta'limi Vazirligi tomonidan chiqarilgan farmoyishlar va viloyatlar xalq ta'limi boshqarmalarining tashabbuslari bilan tashkil etilgan "amaliyotchi-psixolog" kurslarining ish faoliyati bugungi kunda O'zbekistondagi psixologik xizmatni rivojlantirish uchun eng optimal tadbir sifatida muhim ahamiyat kasb etayotganligini alohida ta'kidlamog'chimiz.

Yana shuni alohida ta'kidlash lozimki, 1994 yilda tuzilgan "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limida psixologik xizmat, xalq ta'limi tizimida ishlaydigan psixologlarning malakasini oshirish va ularning attestatsiyasi haqida Nizom"ning Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlanishi (1996 yil 5 aprel') amaliyotchi-psixologlarning faoliyatini yanada kengroq ko'lamda tashkil etish, rivojlantirish va takomillashtirish uchun muhim rasmiy asos bo'lib xizmat qildi. "Amaliyotchi-psixologlar" tayyorlash masalasi bayon etilar ekan, bu o'rinda O'zbekistonda "amaliyotchi-psixologlar" tayyorlashning eng birinchi tashabbuskori bo'lgan Nizomiy nomidagi Pedagogika instituti psixologlari tomonidan tashkil etilgan "amaliyotchi-psixologlar" fakul'teti faoliyatini alohida

qayd etish lozim. Chunki, bu fakul'tetni (2-mutaxassislik bo'yicha) muvaffaqiyatli tugatgan yuzlab amaliyotchi psixologlar bugungi kunda psixologiya fanining ilmiy amaliy tatbiqi bilan shug'ullanib, Respublika miqyosida psixologik xizmatning keng quloch yoyishida o'z xizmatlarini qo'shmoqdalar. Yuqorida keltirilgan misollar, tahlillar va xulosalardan ko'rinadiki, O'zbekistonda psixologik xizmatni takomillashtirish va rivojlantirishning asosiy shartlaridan biri, bu – amaliyotchi psixologlar tayyorlash mexanizmini har tomonlama puxta va muvaffaqiyatli tarzda ishlab chiqishdir. Chunki, barcha sohalarda malakali mutaxassislardan saralangan va puxta tayyorlangan psixologlar safini ham son jihatdan, ham sifat jihatdan kengaytirmay turib, psixologik xizmat tizimining amaliy faoliyatdagi tatbiqini Respublika miqyosida keng ko'lamda amalga oshirib bo'lmaydi.

Shunga muvofiq, amaliyotchi-psixologlar tayyorlash muammosi bugungi kunda xalq ta'limi Vazirligi tomonidan hal qilinishi lozim bo'lgan eng dolzarb muammo bo'lib turibdi. Albatta, mazkur muammoni bartaraf etish yo'lida talaygina ishlar qilinmoqda. Masalan, Toshkent, Buxoro, Navoiy, Andijonda va Samarqandda maxsus tashkil etilgan amaliyotchi-psixolog tayyorlov kurslari, maktabda amaliyotchi-psixolog shtatining joriy qilinganligi va unga jiddiy e'tibor berib borilayotganligi kabi tadbirlar shular jumlasidandir.

O'zbekistonda psixologik xizmatning bugungi holatiga tavsif berishga oid yuqorida bayon etilgan barcha tahlillarimiz xotimasi O'zbekistonda psixologik xizmat tizimini yaratish va rivojlantirish bilan bog'liq asosiy yo'nalishlarni belgilashni taqozo etadi.

Chunonchi, psixologiya fanlari doktori, professor G'.B.Shoumarov, psixologiya fanlari doktori V.M.Karimova va psixologiya fanlari nomzodi, dotsent N.A.Sog'inovlar rahbarligidagi A.Avloniy nomidagi Respublika pedagogik xodimlar malakasini oshirish Markaziy instituti psixologiya kafedrasi, Farg'ona davlat universiteti ijtimoiy psixologiya kafedrasi tomonidan ishlab chiqilgan metodikalar, yakunlangan dissertatsiyalar shular asosida barcha viloyatlarda olib borilayotgan oilaviy hayot tizimini tahlil qilish bilan bog'liq psixodiagnostik psixokorreksion ishlar ko'lamining tobora kengayib borayotganligi fikrimizning dalilidir. Ayni paytda, katta ilmiy va ijtimoiy potensialga ega bo'lgan mazkur ishlar Respublika miqyosida oilaviy hayot bilan bog'liq psixologik xizmat tizimini rivojlantirish uchun to'lakonli ilmiy-tashkiliy asos bo'lib xizmat qilsa, ajab emas.

O'zbekistondagi psixologik xizmatning bugungi holatida "Iqtidorli bolalarni tanlash va tarbiyalash" borasida olib borilayotgan ilmiy-amaliy ishlarning ancha keng qamrovli va ijtimoiy ahamiyatli ekanligini o'ziga xos mamnuniyat bilan qayd etish mumkin. Chunki, ilmiy-psixologik mezonlar asosida davlat va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash talablariga mos eng zukko, eng iqtidorli yoshlarni tanlash va tarbiyalash hamma zamonlarda va hamma davlatlarda ham faqat ijtimoiy yutuqlar keltirgan. Shunga muvofiq, psixologiya fanlari doktori, professor B.R.Qodirov rahbarligida Respublika miqyosida umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan o'quvchilar ichidan eng zukko, eng iqtidorlilarini tanlay olish bo'yicha olib borilayotgan ilmiy-amaliy ishlarning tub mazmuni, mohiyati, maqsadi va vazifalari shu

yo'nalishdagi psixologik xizmat tizimini rivojlantirishning ilmiy-tashkiliy asoslari sifatida keng quloch yoymoqda va ijtimoiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Seminar mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg'ulotlarda guruhlarda ishlash, mustaqil fikrni bayon etish, guruh taqdimotini amalga oshirishni o'rganadilar.

Seminar mashg'ulotlar bo'yicha tavsiya etiladigan mavzulari va ularning mazmuni:

1-mavzu: Umumiy psixologiya fanining predmeti. Hozirgi zamon psixologiyaning tuzilishi va tadqiqot metodlari

1. Umumiy psixologiyaning predmeti, vazifalari. Psixologiya tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida.

2. Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi va prinsiplari. Determinizm prinsipi, ong va faoliyat birligi prinsipi, ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi.

3. Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari va ularning tahlili, kuzatish metodi, eksperiment metodi, suhbat va so'rovnoma metodi, faoliyat mahsulini o'rganish metodi, test metodi, sotsiometriya metodi, biografiya metodi, psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, O'1, O'2, O'7, O'8,

2-mavzu: Psixika va ongning taraqqiyoti faoliyat va motivatsiya

1. Psixika haqida tushuncha. Psixika va ong munosabati.

2. Faoliyat haqida tushuncha, faoliyatning psixologik tahlili. Faoliyatning asosiy turlari, oyin, talim va mehnat faoliyati mazmuni.

3. Motivlar, motivatsiya va emotsiya tushunchasining mazmuni, Xorij psixologiyasida motiv va motivatsiya muammosi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A4, O'1, O'2, O'4, O'5,

3-mavzu: Shaxs hissiy-emotsional sohasi muloqot

1. Emotsiya va hissiyot haqida tushuncha. His-tuyg`ularning vazifalari.
2. Yuksak hislar. Hissiy ton, affekt, stress, praksik hislar, axloqiy hislar, estetik hislar, intellektual hislar. Hissiyotni boshqarish.
3. Muloqot va nutq haqida tushuncha, muloqotning inson psixik rivojlanishidagi ahamiyati.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

4-mavzu: Shaxs. Shaxsning o'z-o'zini anglashi

1. Shaxs haqida tushuncha, individ, shaxs, individuallik tushunchalari.
2. Biogenetik nazariya, sotsiogenetik nazariya, konstitutsion nazariya, rollar nazariyasi mazmuni. Endopsixika va ekzopsixika haqida tushuncha.
3. Shaxsning o'zini-o'zi anglashi. "Men" konsepsiya va uning rivojlanishi. Shaxsning o'zini-o'zi anglashi va baholashiga ta'sir etuvchi omillar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

5-mavzu: Diqqat. Sezgi. Idrok

1. Diqqat haqida tushuncha. Diqqat turlari, ixtiyorsiz diqqat, ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriydan so'nggi diqqat.
2. Sezgilar haqida umumiy tushuncha. Sezgilarning turlari, ekstroretseptiv sezgilar, introretseptiv sezgilar, proprioretseptiv sezgilar, analizator va uning tuzilishi, sezgi sohasidagi qonuniyatlar.
3. Idrok haqida tushuncha. Idrokning xossalari, idrokda ob'ekt va fon, appersepsiya, idrokning konstantligi. Idrokda illyuziya va gallyutsinatsiya. Vaqt, harakat va fazoni idrok qilish.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

6-mavzu: Xotira. Xayol. Tafakkur

1. Xotira haqida tushuncha. Xotira turlari va jarayonlari, esda olib qolish, esga tushirish, esda saqlash, unutish.

2. Xayol haqida tushuncha. Xayol jarayonlari, turlari va sifatlari.
3. Tafakkur operatsiyalari, tafakkur shakllari, tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, tafakkur sifatlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

7-Mavzu: Iroda. Temperament

1. Iroda haqida tushuncha. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari.
2. Irodaning individual xususiyatlar. Irodani tarbiyalash.
3. Temperament haqidagi tasavvurlarning rivojlanish tarixi. Oliy nerv faoliyati tipi va temperament.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

8-Mavzu: Xarakter. Qobiliyat

1. Xarakter haqida tushuncha. Xarakter tipologiyasi, xarakter tarkibi, xarakterning shakllanishi, xarakter aksentuatsiyasi.
2. Qobiliyatlar haqida tushuncha. Qobiliyat va irsiyat. Qobiliyatlarining sifat va miqdor tavsifi. Qobiliyatlar tuzilishi.
3. Talantning paydo bo'lishi va tuzilishi. Qobiliyat va talantlarning tabiiy shartlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

9-Mavzu: Yosh va pedagogik psixologiya faniga kirish. Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari. Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi

1. Yosh va pedagogik psixologiya fanining predmeti, maqsad vazifalari, muammolari.
2. Yosh va pedagogik psixologiya fanining boshqa fanlar bilan aloqasi.
3. Psixik rivojlanish haqida tushuncha, uning o'ziga xos xususiyatlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

10-Mavzu: Ontogenezning ilk bosqichlarida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar. Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari

1. Perinatal, chaqaloqlik va ilk bolalik davrida psixofiziologik rivojlanishga

xos xususiyatlar.

2. Maktabgacha yosh davrida psixofiziologik taraqqiyotning umumiy tavsifi.

3. Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanishning umumiy tavsifi.
Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang",
"Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

11-Mavzu: O'smirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Ilk o'spirinlik yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash

1. O'smirlik davridagi psixik rivojlanishning umumiy tavsifi.

2. Ilk o'spirinlik davri psixologiyasiga umumiy tavsif.

3. Oilaviy hayotga psixologik tayorlikning mohiyati. Oila funktsiyalari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang",
"Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

12-Mavzu: Ta'lim psixologiyasi. Tarbiya psixologiyasi

1. Ta'limning psixologik mazmuni va aqliy taraqqiyot.

2. Shaxsni tarbiyalash metodlari va shakllari. Tarbiya jarayonining psixologik mohiyati. Tarbiya metodlari va turlari. Bolalar jamoasi va uning tarbiyaviy imkoniyatlari.

3. Tarbiyasi "qiyin" va o'zlashtirmovchi o'quvchilar bilan ishlash metodlari. O'z-o'zini tarbiyalashning metod va shakllari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang",
"Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

13-Mavzu: O'qituvchi psixologiyasi

1. Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rni va uning vazifalari. O'qituvchiga shaxsiga qo'yiladigan talablar.

2. O'qituvchining kasbiga xos xislatlari. O'qituvchi o'quvchilarning hayot va faoliyati tashkilotchisi ekanligi.

3. Pedagogik muloqot va uning o'ziga xos xususiyatlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi",
"Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

14-Mavzu: Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat

1. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmatning mazmuni va ahamiyati.

2. Maktab psixologininig ish funktsiyalari.

3. Pedagogik faoliyatda o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, ulardagi turli jarayonlar bo'yicha maslahatlar olib borish texnologiyalari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

Asosiy va qoshimcha o'quv adabiyotlari hamda axborot manbaalari
Asosiy adabiyotlar

№	Muallif	Adabiyot nomi	Nashir yili	Adabiyotni ng ARM dagi shifri	Adabiyotni ng ARM dagi internet raqami
1	E.G'oziyev	Umumiy psixologiya	Toshkent 2008-yil		
2	E.G'oziyev	Ontogenez psixologiyasi	Toshkent 2010-yil		
3	I.Ivanov M.Zufarova	Umumiy psixologiya	O'z. FMJ, 2008-yil		

1. Sh.Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent-"O'zbekiston"-2016.56 B.

2. Sh.Mirziyoyev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent-"O'zbekiston"-2016.488 B. .

3. Sh.Mirziyoyev qonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent-"O'zbekiston"-2016.

4. Sh.Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent-"O'zbekiston"-2017. 104 B.

5. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.

6. E.G'oziyev psixologiya Toshkent 2001 yil.

7. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: "Fan va texnologiyalar" markazining bosmaxonasi : 2009.

8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2007.

9. Дусмухамедова Ш.А., Нишоновна З.Т., Жалилова С.Х., Каримова Ш. К., Алимбаева Ш.Т. "Ёш ва педагогик психология" Т. ТДПУ, 2013 .

10. Nishonova Z.T., Alimbaeva Sh.T., Sulaymonov M. "Psixologik xizmat". T. "Fan va texnologiyalar" nashriyoti 2014 y.

Elektron ta'lim resurslari

1. www.childpsy.ru

2. www.edu.uz

3. www.flogiston.ru

4. www.pedagog.uz
5. www.psychology.uz
6. www.psychology.net.ru
7. www.psycatalog.ru
8. www.psychology.net.ru
9. www.tdpu.uz

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

t/r	Mustaqil ish mavzulari	Berilgan topshiriqlar
1.	Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
2.	Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
3.	Psixologiyaning tabiiy-ilmiy asoslari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
4.	Hozirgi zamon psixologiyasining tarmoqlari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
5.	Faoliyatning umumiy psixologik tavsifi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
6.	Ko'nikma, malaka va odatlarning shakllanishi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
7.	Motivatsiyani o'rganishga oid asosiy yondashishlar.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
8.	Inson psixik taraqqiyotida muloqotning ahamiyati	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
9.	Bolalarda nutqning shakllanishi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
10.	Shaxsni o'rganishning zamonaviy nazariyalari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
11.	Shaxs haqida tushuncha.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
12.	Diqqatning asosiy xususiyatlari va ularning eksperimental tadqiq qilinishi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
13.	O'quvchilar diqqatini rivojlantirish	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
14.	Sezgilar haqida umumiy tushuncha. Sezgilar tasnifi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
15.	Idrok tabiati. Idrokning tasnifi va turlari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
16.	Xotirani o'qish faoliyatida rivojlantirish.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
17.	Bolalarning o'yin va kattalarning ijodiy faoliyatida fantaziyaning ahamiyati.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
18.	Shaxsning individual xususiyatlari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish

19.	Temperamentning psixologik tavsifi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
20.	Xarakter tuzilishi va xususiyatlari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
21.	Qobiliyatlarning rivojlanishi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
22.	Sharq mutafakkirlarining bola tarbiyasi haqidagi fikrlari Ilmiy psixologik maktablar.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
23.	Go'daklik va ilk bolalik davrida psixik rivojlanish.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
24.	O'yin - bolaning yetakchi faoliyati sifatida.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
25.	O'smirlar muloqotining psixologik xususiyatlari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
26.	O'smir shaxsining shakllanishida orzuning tutgan o'rnini.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
27.	Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
28.	Ta'limning psixologik asoslari.	Adabiyotlardan konspekt qilish.

GLOSSARIY

1. АБСТИНЕНЦИЯ - Состояние, возникающее от прекращения действия алкоголя или наркотиков при внезапном перерыве в их приеме. Нередко термин ошибочно применяется к похмельному синдрому абстинентному, тогда как речь идет о более тяжелых состояниях, соответствующих второй - развернутой - фазе алкоголизма. Клиническая картина и течение абстиненции зависит от природы наркотического вещества, его доз и длительности употребления. Характерные проявления - головная боль, головокружение, сухость во рту, тахикардия, иногда тошнота, угнетенное настроение, часто в сопровождении идей самообвинения и раскаяния, резкой физической слабостью, повышенной внушаемостью, потребностью в наркотике и пр. Возможны бессонница, пугливость, тревожность, суицидальные тенденции, развитие эпилепсии алкогольной.

Abstinence - State arising from the termination of the action of alcohol or drugs at the sudden interruption of their admission. Often the term is wrongly applied to a hangover abstinence, whereas it is a more serious condition, the respective second - expanded - alcohol phase. The clinical picture and course of withdrawal depends on the nature of the drug substance, its dose and duration of use. Typical symptoms - headache, dizziness, dry mouth, tachycardia, and sometimes nausea, depressed mood, often accompanied by ideas of self-blame and remorse, harsh physical weakness, heightened suggestibility, need for drugs, etc. There are insomnia, fearfulness, anxiety, suicidal tendencies. the development of alcoholic epilepsy.

Abstinensiya — ruhiy va somato-nevrologik buzilish. Abstinensiya narkotiklarni uzoq vaqt qabul qilishni to'xtatish qoibatida yuzaga keladigan ruhiy va somato-nevrologik buzilishlarning birga kelishidir. Abstinensiya quvvatsizlik, ko'p terlash, qusish, ich ketish, qo'l titrashi, bo'g'imlarda og'riq, nafas qisishi, yurak o'ynashi va uyqusuzlik bilan kechadi. Abstinensiya holatida bemorlar ruhi tushgan yoki asabiy, serzarda bo'lib qoladilar. Og'ir abstinent sindrom agressiya bilan kechishi mumkin. Ba'zan bemorlar har qanday yo'l bilan narkotikni olish uchun yig'laydilar, o'zlarini kasallikka soladilar: narkotik kiritilgandan so'ng bu holat yo'qolib ketadi. Hattoki, bemorlar qulflarni buzib preparatlarni o'g'irlyadilar.

2. АБСТРАКЦИЯ - процесс когнитивный - одна из основных операций мышления; состоит в выделении определенных признаков изучаемого целостного объекта и отвлечении от остальных. Результат - построение умственного продукта: понятия, модели, теории и прочее - также называется абстракцией. Первично абстракция выступает при непосредственном чувственно-образном отражении среды, когда одни ее свойства становятся ориентирами для восприятия и действия, а другие игнорируются.

Abstraction - a cognitive process - one of the basic operations of thinking; It is to allocate certain characteristics of the object being studied holistic and distraction from the rest. Result - building intellectual products: concepts, models, theories, and so on - also called abstraction. Primary abstraction stands in direct sense-figurative reflection of the environment in which some of its properties have become reference points for perception and action, while others are ignored.

Abstraksiya (lot. abstractio — ajratish, mavhumlash) — 1) butunning tomoni, momenti, bo'lagi, fragmenti, rivojlana olmagan, bir tomonlama, fragmentar (abstrakt) narsa; 2) bilishda ob'ektiv reallikdagi predmet, hodisalarning ikkinchi darajali, uncha muhim bo'lmagan ayrim xususiyatlari-dan xayolan uzoqlashtiruvchi va shu asosda ularning eng muhim, asosiy tomonlarini bo'rttirib ko'rsatuvchi fikriy model. Narsa va hodisalarning konkret tomon, belgilaridan uzoqlashish va muhim jihat, belgilarini ajratish jarayoni abstraksiyalash (mavhumlashtirish), shu jarayonning natijasi, yakuni, xulosa-si esa A. deyiladi. A. bilishda tushuncha, kategoriya shaklida namoyon bo'ladi.

3. АВТОАГРЕССИЯ (аутоагрессия) - Вид поведения агрессивного - агрессивные действия, направляемые субъектом на самого себя. Проявляется в самообвинениях, самоунижении, нанесении себе телесных повреждений, поведении суицидном (-> суицид).

AVTOAGRESSIYA (autoaggression) - type of aggressive behavior - aggressive actions directed at the subject himself. It manifested in self-blame, self-deprecation, self-inflicted injuries, suicidal behavior (-> suicide).

Aftoagresiya - Agressiv xulq ko'rinishi, bunda agressiv xarakatlarni subekt o'ziga nisbatan yo'naltiradi. O'zini o'zi ayiblash, o'zini yerga urish, o'ziga tan jarohatlari etkazish va suitsidal xarakatlarda nomoyon bo'ladi.

4. АВТОКРАТИЧНОСТЬ - Социально-психологическая характеристика личности, отражающая ее властность, склонность к использованию

недемократических способов воздействия на людей - в форме приказов, указаний, наказаний и пр.

Autocratic - Socio-psychological characteristics of the person, reflecting its authoritativeness, the propensity to use undemocratic methods of influence on people - in the form of orders, instructions, penalties and so forth.

Avtokratiklik - Shaxsning sotsial - psixologik xarakteristikasi, boshqa odamlarga ta`sir o`tkazishning nodemokratik ko`rinishi: buyruq, ko`rsatma va jazolashni qo`llash tarzida hukmronlikni namoyon etilishi.

5. АГГЛЮТИНАЦИЯ - 1. В лингвистике - слияние различных слов в одно с сокращением их морфологической структуры, но сохранением первоначального смысла. 2. В психологии - один из способов создания образов воображения. В одном образе соединяются любые качества, свойства, части. Результатом может стать весьма причудливый образ, порой далекий от реальности.

Agglutination - 1. In linguistics - the fusion of different words in one with a reduction of their morphological structure, but preserving the original meaning. 2. One way to create fancy images. In one way connected to any quality, features, parts. The result can be a very quaint way, sometimes far from reality.

Agglyutinatsiya - 1. Lingvistikada - bir nechta so`zlarning avvalgi ma`nosini saqlagan holda bir biriga qoshilishi. 2. Xotira tasavvurlarini bir - biriga qo`shib, yoki ulardan foydalanib, yangi narsa va xodisalarning obrazlarini yaratishdan iborat xayol faoliyati.

6. АГРЕССИЯ - Индивидуальное или коллективное поведение или действие, направленное на нанесение физического или психического вреда либо даже на уничтожение другого человека или группы. В качестве объекта могут выступать и неодушевленные предметы. Служит формой отреагирования физического и психического дискомфорта, стрессов, фрустраций. Кроме того, может выступать как средство достижения некоей значимой цели, в том числе повышения собственного статуса за счет самоутверждения.

AGGRESSION - Individual or collective behavior or action aimed at causing physical or mental harm or even destruction of another person or group. The inanimate objects and can act as an object. It serves as a form of acting out of physical and mental discomfort, stress and frustration. Moreover, it can act as a means of achieving certain important objectives, including raising their own status at the expense of self-affirmation.

Agressiya - boshqa shaxs yoki guruhga jismoniy yoki ruhiy zarar yetkazishga xattoki yoq qilishga qaratilgan individual yoki kollektiv xatti harakat. Jonsiz buyumlar ham agressiya ob'ekti sifatida tanlanishi mumkin. Bu jismoniy va ruhiy bezovtalik, umidsizlik, frustratsiya va shunga o`xshash boshqa stress xolatlarga javob reaksiyasi xolatida vujudga keladi. Bundan tashqari, u o'z-o'zini namoyon qilish uchun o'z mavqeini oshirish, shu jumladan, ayrim muhim maqsadlarga erishishda vosita sifatida harakat qilishi mumkin.

7. АДАПТАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ - Приспособление человека к существующим в обществе требованиям и критериям оценок за счет присвоения норм и ценностей данного общества.

PSYCHOLOGICAL ADAPTATION - human adaptation to existing social requirements and criteria of evaluation by assigning the norms and values of society.

Psixologik adaptatsiya - Insonning jamiyat tomonidan belgilangan talab va kriteriyalarga javob tariqasida shu jamiyat normalari va qadriyatlarini qabul qilish.

8. АККОМОДАЦИЯ - 1. Механизм, состоящий в изменении существующей схемы для приспособления ее к новому объекту или ситуации. В частности - изменение кривизны хрусталика глаза для точной фокусировки изображения на сетчатке. 2. Согласно Ж. Пиаже - изменение уже сложившихся знаний, умений и навыков соответственно появлению новых условий.

Accommodation - 1. The mechanism consists in changing the existing scheme to adapt it to the new object or situation. In particular - the curvature of the eye lens to change the exact focus of the image on the retina. 2. According to Piaget - a change already existing knowledge and skills, respectively, the emergence of new conditions.

Akkomodatsiya - 1. Ko`z gavharining shaklini o`zgarishi natijasida ko`zning turli masofadagi predmetlarni normal idrok qilishga moslashuv mexanizmi.

2. J. Pijaе bo`yicha - avval mavjud bo`lgan bilim va ko`nikmalarni paydo bo`lgan yangi sharoitlarga moslashuvi.

9. АКСЕЛЕРАЦИЯ (акцелерация) - отмечаемое за последние сотню-полторы лет ускорение соматического развития и физиологического созревания детей и подростков; проявляется в увеличении веса и размеров тела (в том числе у новорожденных), в ускоренном половом созревании.

Acceleration (aktsele ratsiya) - note in the last hundred years-half the acceleration of physical development and physiological maturation of children and adolescents; It is shown in weight and increase in body size (including neonates) at an accelerated puberty.

Akselertsiya - turli ilmiy asoslangan vositalardan foydalanib, shaxsning psixik rivojlanishi va faoliyati jarayonlarini tezlashtirish, jadallashtirish. Masalan, o`quvchilar bilimlarni o`zlashtirish foaliyatini, bilish qobiliyatini jadallashtirish.

10. АКЦЕНТУАЦИЯ - выделение, подчеркивание некоего свойства или признака на фоне прочих, его особенное развитие. В психологии - несколько преувеличенное, но в рамках психологической нормы развитие некоей психологической черт или особенностей субъекта (=> характер: акцентуация).

Accentuation - allocation, underline certain features or feature on the background of the other, its peculiar development. In Psychology - somewhat

exaggerated, but in the framework of the norms of psychological development not which psychological traits or characteristics of the subject (=> character: accentuation).

Aksentuatsiya - mavhud tasavvurlarimizga asoslanib, yaxlit yangi obrazlar yaratish. Psixologiyada - bu obrazlarning ayrim qisimlarini boshqa qisimlariga nisbatan haddan tashqari kattalashtirish yoki kichraytirishdan iborat xayol faoliyati.

11. **БАРЬЕР ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ** - психическое состояние, проявляемое как неадекватная пассивность, препятствующая выполнению тех или иных действий, - внутреннее препятствие психологической природы: нежелание, боязнь, неуверенность и пр. Часто появляется в деловых и личных взаимоотношениях, мешая установлению открытых и доверительных отношений. Эмоциональный механизм барьеров психологических состоит в усилении отрицательных переживаний и установок, ассоциированных с задачей, - стыда, чувства вины, страха, тревоги, низкой самооценки (например, «страх сцены»). В социальном поведении барьеры психологические представлены барьерами коммуникативными (барьерами общения), проявляющимися в отсутствии эмпатии, в жесткости межличностных установок социальных и прочем; а также барьерами смысловыми.

PSYCHOLOGICAL BARRIER - mental state manifests itself as inadequate passivity hindering the implementation of certain actions, - the internal obstacle of a psychological nature: Reluctance, fear, uncertainty, and so often appear in business and personal relationships, making it difficult to establish an open and trusting relationship. Emotional barriers psychological mechanism is to strengthen the negative experiences and attitudes associated with the task, - shame, guilt, fear, anxiety, low self-esteem (eg, "stage fright"). In the social behavior of the psychological barriers presented communicative barriers (barriers of communication), manifested in the lack of empathy in interpersonal settings stiffness social and other matters; as well as the barriers of meaning.

PSIXOLOGIK BARRIER - Noadekvat passivlikda, muayyan harakatlarni amalga oshirish, to'siq sifatida o'zini namoyon qiluvchi - psixik holat, psixologik tabiati: biron narsaga hohish bo'lmaslik, qo'rquv, noaniqlik, ichki to'siq va boshqalar. Ochiq va o'zaro ishonchga asoslangan munosabatlar o'rnatish qiyinchilik, shaxsiy munosabatlar paydo bo'ladigan. uyat, ayb, qo'rquv, tashvish, o'zini past baholash kabi hissiy psixologik to'siqlar, vazifa bilan bog'liq salbiy tajribada ham namoyon bo'ladi. Jamiyat bilan bo'ladigan munosabatlarda, yani shaxslar aro ustanovkalarda ham namoyon bo'ladi.

12. **БЕСЕДА** - в психологии - метод получения информации на основе вербальной коммуникации; относится к методам опроса. Широко применяется в психологии социальной, медицинской) детской и пр. Основной способ введения испытуемого в ситуации психологического экспериментирования - от строгой инструкции в эксперименте психофизическом до свободного общения в психотерапии. Один из распространенных методов исследования психологического.

TALK - in psychology - a method of obtaining information on the basis of verbal communication; It refers to the interrogation methods. It is widely used in social psychology, medical), children's, etc. The main method of administration of the test in a situation of psychological experimentation.

Muloqot - Psixologiyaning ilmiy tekshirish metodlaridan biri, verbal kommunikatsiya asosida axborot olish. Ikki va undan ortiq shaxslar o`rtasida savol - javob tariqasida sodir bo`ladigan bevosita fikr almashuv jarayoni.

13. ВАЛИДНОСТЬ - одна из важнейших характеристик психодиагностических методик и тестов, один из основных критериев их качества. Это понятие близко к понятию достоверности, но не вполне тождественно.

VALIDITY: criteria - applied techniques is independent figures and signs, for whom you can judge its validity. By these criteria are evaluated results obtained in practical application technique.

Validlik - Psixoldiagnostikada metod va testlarning eng asosiy xususiyatlaridan biri, sifati va kriteriyasi. Bu tushunchani ishonchlilik tushunchasi deyish mumkin.

14. ГЕН - дискретная структурная единица, локализованная в хромосоме и отвечающая за передачу наследственных признаков. У разных видов количество генов колеблется от 50 до 100000.

GENE - a discrete structural unit, localized in the chromosome and is responsible for the transmission of hereditary characteristics. Different types of the number of genes ranging from 50 to 100,000.

Gen - distrekt tizimli birlik, xromosomada lokallashgan va merosiy xususiyatlarning o`tishiga javob beradi. Xar xil turlarda genlar soni turlicha bo`ladi 50 dan 100000 gacha.

15. ГЕНЕРАТИВНОСТЬ - интерес к следующему поколению и его воспитанию, проявляемый в продуктивности и созидательности в различных сферах жизни у человека, достигшего 40 лет и положительно переживающего свойственный этому возрасту кризис.

Generative - interest in the next generation and education, manifested in productivity and creativity in various spheres of life of the person who has attained 40 years of age and experiencing positive characteristic of this age of crisis.

Generativlik - Keyingi avlod va uning tarbiyasiga qiziqish, birgalikda produktiv xayot kechirayotgan 40 va uning atrofidagi yoshlardagi insonlarning shu davr yoshiga xos krizisi.

16. ДВИЖЕНИЕ - структурная единица деятельности - результат работы психофизиологического аппарата по реализации акта двигательного, посредством коего происходит взаимодействие живого существа с внешней средой. В движении проявляется физиологическая активность организма.

MOVEMENT - structural unit of activity - the result of psycho-physiological apparatus for the implementation of the motor act, by an interaction whose living being with the environment. The movement manifests the physiological activity of the body.

Xarakat - Faoliyatning strukturaviy birligi - xarakat aktini realashtirish bo'yicha psixofiziologik apparatning ish natijasi. Xarakatda organizmni fiziologik faoliyati namoyon bo'ladi.

17. ЕДИНСТВО - 1. Общность, полное сходство. 2. Сплоченность, цельность. 3. Неразрывность, взаимная связь.

UNITY - 1. commonality, sameness. 2. Cohesion, integrity. 3. Continuity, mutual relationship.

Birlik - 1. Umumiylik, to'liq o'xshashlik. 2. Birlik, bir butunlik. 3. Ayrimlaslik, o'zaro munosabat.

18. ЖЕЛАНИЕ - осознанное влечение, отражающее потребность; переживание, перешедшее в действительную мысль о возможности чем-либо обладать или что-либо осуществить. Обладая побуждающей силой, обостряет осознание цели будущего действия и построение его плана.

DESIRE - a conscious desire to reflect the need; experience, transformed into an effective thought about the possibility of something or have something done. With motivating force, sharpens awareness of the objectives of the future activities and the construction of his plan.

Istak - Zaruriyatni aks etiruvchi ongli intilish, xarakatka ko'chgan biron narsaga egalik qilish yoki biron narsani ro'yobga chiqarish imkoniyati.

19. ЖЕСТ - элемент пантомимики, выполняемый посредством действий руками: Ряд жестов имеет ритуализованное значение.

GESTURE - element of pantomime performed by the actions of hands: Some gestures have ritualized value.

Imo - Pantomimika elementi, qo'l xarakati orqali amalga oshiriladi. Qo'l orqali ko'rsatilgan davomli xarakatlar bir butun so'z.

20. ЗАБОЛЕВАНИЕ НАРЦИССИЧЕСКОЕ - болезни, обусловленные патогенным состоянием либидо, направленного на Я. Согласно З. Фрейду, сюда относятся парафрения и паранойя (=> невроз нарциссический).

DISEASE narcissistic - a disease caused by the pathogenic state of libido aimed at Ya according to Freud, here are paraphrenia and paranoia (=> narcissistic neurosis).

Narsistik kasallik - Freydga ko'ra, egoga qaratilgan patogen libido ahvoli. Unga parafreniya va paranoya ham kiradi.

21. ЗАБОЛЕВАНИЕ ПСИХИЧЕСКОЕ (болезнь психическая) - заболевания, характерные преимущественно расстройствами психики. Выделяются три основных вида:

- 1) психозы различной этиологии - в том числе шизофрения, психозы аффективные, состояния параноидные и пр.;
- 2) неврозы, расстройства личности и прочие непсихотические нарушения - в том числе психопатии, специальные симптомы невротические, наркомании и пр.;
- 3) задержки психического развития - в том числе умственная отсталость и пр.

MENTAL ILLNESS (mental illness) - diseases that are typical of predominantly mental disorders. There are three main types:

- 1) psychoses different etiology - including schizophrenia, affective psychoses, paranoid states, etc .;
- 2) neurosis, personality disorder and other psychotic disorders - including psychopathy, special neurotic symptoms, drug addiction, etc .;
- 3) Mental retardation - including mental retardation and others.

Ruhiy kasallik - kasallik, psixikaning buzilishi bilan xarakterlanadi. Uch turi mavjud

1 turli psixoz etiologiyasi - shu oqrida shizofreniya, affektiv psixoz, paranoid ahvollar va boshqa.

2) nevroz, psixik buzilishi va boshqa psixozlar - psikopati, maxsus belgilari, giyohvandlik va boshqalar

3) ruhiy rivojlanish tormozlanishi - aqliy rivojlanishdan orqada qolish va boshqalar kiradi.

22. ИГРА - активность индивида, направленная на условное моделирование некоей развернутой деятельности. Для человека - форма деятельности в условных ситуациях, направленная на воссоздание и усвоение общественного опыта, фиксированного в социально закрепленных способах осуществления действий предметных, в предметах науки и культуры.

BUSINESS GAME - a form of recreation and objective social content of professional activity, modeling systems of relations characteristic of this type of practice. Conducting business game - is the deployment of a special (game) activities of the participants in the simulation model, recreating the conditions and dynamics of production.

O'yin - individning faoliyati, shartli muayyan faoliyatini modellashtirishga qaratilgan. Odam uchun - ijtimoiy bilimlarni egallashga qaratilgan ananaviy vazaiyatlarni bilim va ko'nikmalarni amalga oshirish shakli.

23. ИГРА ПРЕДМЕТНАЯ - игра детей с предметами материальной и духовной культуры или их заменителями, подчиняемая культурно-историческим особенностям этих предметов и их прямому назначению.

GAME subject - children play with objects of material and spiritual culture, or their substitutes, are subject to cultural and historical features of these items and their intended purpose.

Predmetli o'yinlar - bolalar moddiy va ma'naviy madaniyati, yoki ularning o'rnini bosadigan ob'ektlari bilan o'ynashi, unsurlar va ularning maqsadga muvofiq madaniy va tarixiy xususiyatlari.

24. ИГРА РОЛЕВАЯ - один из элементов психодрамы - исполнение ее участниками различных ролей, значимых для них в реальной жизни.

ROLE PLAY - one of the elements of psychodrama - pursuant to its participants in different roles that are meaningful to them in real life.

Rolli o'yinlar - psixologik unsurlaridan biri, real hayotda o'z ishtirokchilik o'rniga muvofiq ma'noli turli rollar.

25. ИГРА РОЛЕВАЯ ДЕТСКАЯ (ролевая игра детей) - преобладающая у детей возраста дошкольного форма игры, в которой идет моделирование действий и взаимоотношений взрослых людей.

ROLE PLAYING CHILDREN (role-playing game of children) - prevalent in children of preschool age form of the game, in no way is modeling activities and relationships of adults.

Bolalar rolli o'yinlari - maktabgacha yoshdagi bolalarda keng tarqalgan o'yinlar turi, faoliyat tarzida kattalar munosabatlari modellashtiriladi.

26. КАПРИЗ - мелкая прихоть, причуда - без действительной потребности, надобности, необходимости.

CAPRICE - petty whim, fad - without real need, need, need.

Injiqlik - kichkina injiqlik, narsaga - real muxtoj bo'lmaslik, ehtiyoj, zarurat.

27. КАПРИЗ ДЕТСКИЙ (капризы детей) - стремление детей - прежде всего возраста дошкольного и младшего школьного - делать нечто вопреки предписаниям взрослых. Часто сопровождается плачем или криком. Благоприятными условиями для появления капризов служит переутомление, слабость системы нервной, повышенная эмоциональная возбудимость. Капризы могут возникать в ответ на слишком потакающие действия взрослых, на их противоречивые требования, на применение слишком строгих мер. Капризы могут также свидетельствовать о фрустрации потребностей ребенка (в любви, внимании, автономии) или об эмоциональной травме.

CHILDREN'S CAPRICE (whims of children) - the desire of children - especially the age of preschool and early school - to do something contrary to the requirements of adults. Often accompanied by crying or screaming. Favorable conditions for the emergence of the vagaries is fatigue, weakness of the nervous system, increased emotional excitability. Moods can occur in response to the actions of adults indulging too, their conflicting claims, the use of too much austerity. Moods can also testify to the frustration the child's needs (love, attention, autonomy) or an emotional trauma.

BOLALAR CAPRICE (bolalar injiqligi) - bolalar istagi - bolalarimizni bog'cha va ayniqsa, maktab yoshida - kattalar talablariga zid bo'lgan narsalarni qilish. Ko'pincha yig'layotgan yoki baqiriq bilan birga. Injiqlik paydo bo'lishi

uchun qulay shart-sharoitlar charchoq, asab tizimining zaifligi, hissiy ta'sirchanlik oshishi hisoblanadi. Ochko'zlik kattalar xatti-harakatlari, ularning qarama-qarshi da'volar, juda ko'p tejamkorlikka javoban sodir bo'lishi mumkin. Shuningdek, injiqlik bolaning extiyojlari rad etilganda (sevgi, e'tibor, muxtoriyat) va emotsional travma oqibatida xam kelib chiqishi mumkin.

28. ЛАБИЛЬНОСТЬ - максимальное число импульсов, кое нервная клетка или функциональная структура может передать в единицу времени без искажений. В психофизиологии дифференциальной лабильность - одно из основных свойств системы нервной, характеризующее скорость возникновения и прекращения процессов нервных.

Labile - the maximum number of pulses, some or the nerve cell functional structure can transmit per unit time without distortion. In differential psychophysiology lability - one of the basic properties of the nervous system, which characterizes the rate of occurrence and termination of nerve processes.

Labillik - impulslarning maksimal soni, tizimili yoki funksional tuzulma sifatida to'xtovsiz ravishda vaqt birligini asab tizimiga etkazib turish. Psixofiziologiyada differensial labillik - asab tizimining asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, asab tizimi jarayonlarini keltirib chiqarish yoki to'xtash jarayonlari tezligi xisoblanadi.

29. ЛАТЕНТНЫЙ - скрытый, внешне не проявляющийся.

LATENT - latent, not outwardly manifested.

Latent - yashirin, ko'rinishidan namoyon bo'lmaydigan.

30. МАСКИРОВКА ЗРИТЕЛЬНАЯ - ухудшение распознавания признаков стимула (актуально воспринимаемого предмета) при предъявлении другого стимула, могущего:

- 1) действовать одновременно с основным (маскировка симультанная);
- 2) предшествовать ему (маскировка прямая);
- 3) следовать за ним (маскировка обратная).

Masking visual - recognition of signs of deterioration of the stimulus (actually perceived object) upon presentation of another stimulus that is likely to:

- 1) operate simultaneously with the main (Simultaneous masking);
- 2) preceded it (masking line);
- 3) follow him (masking reverse).

Vizual niqoblash - yanada yaxshiroq stimulgа asoslanib, emotsional stimul belgilarini anglay olish yomonlashuvi (Asl idrok obekti)

- 1) asosiysi bilan birga (Stimultan niqoblanish)
- 2) o'zidan oldingi (yaqqolli niqoblanish)
- 3) Izidan borish (teskari niqoblanish)

31. МАСКУЛИННОСТЬ - комплекс психологических и характерологических особенностей, традиционно приписываемых мужчинам. К ним относятся сила, твердость, решительность, жестокость и пр.

Masculinity - a complex of psychological and personality traits traditionally attributed to men. These include strength, toughness, determination, cruelty and so forth.

Mardlik - erkaklarga tegishli an'anaviy murakkab psixologik va kishilik xususiyatlari. Bular kuch, chidamlilik, qat'iyat, shafqatsizlik va boshqalar.

32. МАТРИЦА ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ - согласно Э. Фромму - форма существования и выражения мыслей, отражающая подлинные чувства и убеждения и определяющая действия человека. Никакая идея не может быть сильнее своей матрицы эмоциональной.

MATRIX EMOTIONAL - according to Erich Fromm - a form of existence and expression of thoughts, reflecting true feelings and beliefs and defines human action. No idea cannot be stronger than their emotional matrix.

Emotsional matritsa - Erih Frommga ko'ra - fikrlar mavjudligi va ifoda shakli, haqiqiy his-tuyg'ularini, e'tiqodlarni aks ettiradi va inson harakatini belgilaydi. Xech qanday g'oya hissiy matritsadan kuchliroq bo'lishi mumkin emas.

33. НАДЕЖДА - эмоциональное переживание, возникающее при ожидании субъектом некоего желаемого события; отражает предвосхищаемую вероятность его реального осуществления. Формируется вследствие познания причин, обуславливающих ожидаемые события, или на основе субъективного эмоционального опыта, накопленного в сходных ситуациях в прошлом.

Predicting possible development of events, hope plays a role of internal regulator of activity, helping the subject to determine its consequences and feasibility. With strong motivation it can be maintained in the absence of substantiating its conditions.

HOPE - emotional experience that occurs while waiting for the subject of a desired event; reflects anticipates the likelihood of its actual realization. Formed as a result of the knowledge of reasons for the expected events, or on the basis of the subjective emotional experience gained in similar situations in the past.

Predicting possible developments, the hope of playing the role of internal control activities, helping the subject to determine its impact and feasibility. With strong motivation, it can be maintained in the absence of substantiating its conditions.

UMID - hissiy kechinma, subekt tomonidan biron bir voqea yoki xodisani kutish natijasida kelib chiqadi; uning haqiqatdan amalga oshirish ehtimolini kutish. Kutilgan voqealar sababli, yoki o'tmishda shunga o'xshash vaziyatlarda olingan sub'ektiv hissiy tajriba asosida shakllanadi.

Voqealar rivojini oldindan anglash, umid ichki faoliyat regulyator vazifasini bajaradi. Kuchli motivatsiya davrida, uning saqlanishiga sharoit bo`lmasada, umid saqlanib qoladi.

34. НАДЕЖНОСТЬ - одна из важнейших характеристик методик и тестов психодиагностических - один из критериев их качества, относимый к

точности измерений психологических. Отражает точность измерения психологического и устойчивость результатов к действию посторонних факторов. Чем выше надежность теста или методики, тем они относительно свободнее от погрешностей измерения.

RELIABILITY - one of the most important characteristics of psychodiagnostic techniques and tests - one of the criteria of quality, accuracy attributable to the psychological measurements. Reflects the accuracy of the measurement of psychological and sustainability of the results to the action of extraneous factors. The higher reliability of the test or procedure, so they are relatively free of measurement errors.

Ishonchlik - psychodiagnostik texnika va testlar eng muhim xususiyatlaridan biri - sifat mezonlarini biri, psixologik o'lchash, testning aniqligi. Psixologik va tashqi omillar ta'siriga natijalarini barqarorlikini o'lchash aniqligini aks ettiradi. Test yoki metodika qanchalik ishonchli bo'lsa, ularni qo'llash shunchalik samarali bo'ladi.

35. ОБРАЗОВАНИЕ - 1. Обучение, просвещение; совокупность знаний, полученных специальным обучением.

2. Нечто, образованное из чего-либо.

EDUCATION - 1. Training, education; body of knowledge obtained special training.

2. Something, formed from something.

Ta'lim - 1. Bilim olish, bilimlar majmui, maxsus olingan ta'lim. 2. Qaysi sohada bo'lsa ham olingan bilim.

36. ПАМЯТЬ - процессы когнитивные - процессы запоминания, организации, сохранения, восстановления и забывания обретенного опыта, позволяющие повторно использовать его в деятельности или возратить в сферу сознания. Память связывает прошлое субъекта с его настоящим и будущим и является важнейшей познавательной функцией, лежащей в основе развития и обучения.

MEMORY: personality differences - mainly the severity of an individual of one or more types of memory, in any material better remembered and better restored. So, some people are better at remembering textual information in the perception of the visual, the other - at the hearing. The most advanced is the kind of memory that is most often used.

Xotira - kognitiv jarayon - inikos etilgan narsa va xodisalarning yoki o'tmish tajribalarni esda qoldirish va zarur bo'lganda tiklashdan iborat psixik jarayon. U nerv sistemasi xususiyatlaridan biri bo'lib, tashqi olam voqealari va organizm reaksiyalari haqidagi axborotni uzoq saqlash xamda uni ong faoliyatida va xulq, xatti - xarakat doirasida takror tiklash qobiliyatida namoyon bo'ladi

37. ПАМЯТЬ БУФЕРНАЯ - память кратковременная, в коей хранение информации обеспечивается за счет цикличности процесса обработки информации (повторение запоминаемой информации, сканирование).

MEMORY BUFFER - short-term memory, in any information storage is provided by cycling information processing (repetition of memorized information, scanning).

Bufer хотира - qisqa muddatli хотира, har qanday axborotni saqlash, tezda qayta ishlash.

38. ПАМЯТЬ ГЕНЕТИЧЕСКАЯ - память, обусловленная генотипом и передаваемая через поколения.

GENETIC MEMORY - memory due to genotype and transmitted through generations.

Genetika хотира - genotip tufayli va avlodlar orqali etkaziladigan хотира.

39. ПСИХОАНАЛИЗ (терапия психоаналитическая) - психологическое направление, основанное австрийским психиатром и психологом З. Фрейдом в конце XIX в. Первоначально сложился как метод лечения неврозов; затем превратился в общепсихологическую теорию, поместившую в центр внимания движущие силы душевной жизни, мотивы, влечения, смыслы

JOB ANALYSIS - according to Freud - receiving psychoanalytic dream analysis, by means of whose the transition from sleep to explicit content in the underlying (the basis of his thoughts. Dream work - mental process of processing, distortion, and replacement of the unconscious, the hidden dream thoughts of their fragments or hints, koi are embodied in the form of the manifest content of the dream

Psixoanaliz - XIX asr oxrlarida avstriyalik psixolog va psixiatr Z. Freyd tomonidan asos solingan psixologiyaning yo`nalishi. Avval boshdan nevrozni davolash metodi sifatida shakllangan; keyinchalik ruhiy xayotni xarakatlantiruvchi kuchga, motiv, qiziqish, ma`nolarni o`z ichiga olgan umumpsixologik nazariyaga aylandi

40. КОММУНИКАЦИЯ - 1. Понятие, близкое к понятию общения, но расширенное. Это - .связь, в ходе коей происходит обмен информацией между системами в живой и неживой природе

COMMUNICATION - 1. The ratio of mutual dependence, conditioning, commonality between anything.

КОММУНИКАСИYA - muloqot tushunchasiga yaqin, lekin kengaytirilgan. Bu - jonli va jonsiz tabiat tizimlari o'rtasida axborot almashinishga qaratilgan aloqa.

41. ТАЛАНТ - высокий уровень развития способностей, проявляемых в творческих достижениях, важных в контексте развития культуры, прежде всего - способностей специальных. О наличии таланта следует судить по результатам деятельности, кои должны отличаться принципиальной новизной, оригинальностью подхода.

TALENT - a high level of ability, manifested in the creative achievements, important in the context of the development of culture, in particular - special

abilities. The presence of talent should be judged on the results of operations, which should differ fundamentally new, original approach.

Talant - qobiliyatning yuqori darajasi, ijodiy yutuqlarda namoyon bo'ladi, maxsus qobiliyat, xususan, madaniyati rivojida muhim. Talantning mavjudligi-faoliyatning natijalarining originalligi, yondashunning yangiligi bo'yicha tahlil qilinadi.

42. ТАХИСТОСКОП - прибор, позволяющий предъявлять стимулы зрительные (изображения) на строго определенное, в том числе очень короткое время. Одна из первых конструкций механического тахистоскопа была разработана В. Вундтом. Существуют и электронные тахистоскопы, работающие по принципу модуляции уровня освещенности.

Tachistoscope - a device that allows you to present visual stimuli (images) on a well-defined, including a very short time. One of the first designs of mechanical tachistoscope developed Wundt. There are also electronic tachistoscope working on the principle of light level modulation.

Taxistoskop - Juda qisqa vaqt ichida, aniq tasvirlar taqdim qilish imkonini beruvchi qurilma. Mexanik taxistoskopning birinchi namunalari V. Vundt tomonidan ishlab chiqilgan. Yorumlik darajasi modulatsion tamoyil asosida ishlaydigan, elektron taxistoskop ham bor

43.ТЕМПЕРАМЕНТ - устойчивое объединение индивидуальных особенностей, связанных с динамическими, а не содержательными аспектами деятельности; те индивидуальные свойства, что в наибольшей мере зависят от природных способностей человека. Темперамент - индивидуальная характеристика субъекта со стороны динамических особенностей его деятельности психической: интенсивности, скорости, темпа, ритма психических процессов и состояний.

Temperament - stable association of individual characteristics associated with a dynamic, rather than substantive aspects of the activity; those individual properties that are most dependent on the natural abilities of the person. Temperament - individual characteristic of the subject on the part of the dynamic features of his mental activity: the intensity, speed, tempo, rhythm, mental processes and states.

Temperament - shaxsning emotsional qozg'aluvchanligi va umumiy xarakatchanli bilan sifatlanadigan individual xususiyatlar yig'indisi, I. P. Pavlov tarificha: Temperament har bir ayrim odamning ham, xayvonning ham eng muhim xarakteristikasi. Nerv sistemasining har bir individning butun faoliyatiga muayyan qiyofa beruvchi asosiy xarakteristikasidir.

44.ФАЗА - момент, отдельная стадия в развитии некоего природного или общественного явления или процесса.

PHASE - time, a separate step in the development of a natural or social phenomenon or process.

Faza - vaqt, tabiiy yoki ijtimoiy hodisaning yoki jarayonning rivojlanishida alohida qadam

45.ФАКТ - 1. Действительное, невымышленное явление, происшествие, событие. 2. Твердо установленное знание, данное в опыте, служащее для некоего заключения, вывода, для проверки некоего предположения, гипотезы. 3. Действительность, реальность; нечто, существующее реально.

ФАКТ - 1. Indeed, unfabled phenomenon, event, event. 2. Firmly established knowledge given in the experience of serving to a certain conclusion, the output to verify certain assumptions, hypotheses. 3. Indeed, the reality; something that exists really.

ФАКТ - 1. Haqiqat, haqiqiy hodisa, rejalashtirilmagan, ataylab yushtirilmagan voqea, hodisa. Ma'lum bir xizmat tajribasiga berilgan xulosa 2. Qat'iy belgilangan bilim, ma'lum taxminlarni tekshirish uchun faraz. 3. Haqiqatdan ham, haqiqat; Haqiqatdan ham mavjud narsa.

46. ФАКТ АССОЦИАЦИИ - взаимосвязь восприятий в памяти, связующим звеном коей преимущественно является совпадение восприятий во времени.

ФАКТ ASSOCIATION - relationship perceptions in memory link means is preferably a coincidence of perceptions over time.

Fakt - idrokning хотира bilan aloqasi, bog`lovchi aloqa sifatida idrokning vaqt bilan tasodifiy aloqalari xisoblanadi.

47.ФАКТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ - под ними подразумевается гораздо более широкий - по сравнению с явлениями психологическими - круг проявлений психики, в том числе их объективные формы, как акты поведения, телесные процессы и прочее, кои также используются для изучения психики.

ФАКТ PSYCHOLOGICAL - underneath them meant much broader - compared to psychological phenomena - mental manifestations of the circle, including their objective form, as acts of conduct and other bodily processes, koï are also used for the study of the psyche.

Psixologik fakt - psixologik hodisaga nisbatan - keng ma'noni anglatadi va psixik keng doira kasb etadi, shuningdek, ularning obektiv shakli ham, xulq akti sifatida namoyon bo`ladi va psixikani o`rganishda qo`llaniladi.

48.ФАКТОР - понятие статистики математической, означающее общую причину многих случайных изменений совокупности величин переменных, событий и пр. Факторы выявляются путем применения специальной математической процедуры - анализа факторного.

ФАКТОР - The concept of mathematical statistics, which means a common cause of many random changes in the aggregate values of variables, events, and other factors are identified through the use of special mathematical procedures - factorial analysis.

ФАКТОР - statistik matematika tushinchasi, ko`pchilik tasodifiy o`lcho`vlarni o`zgaruvchi jami qiymatlarni umumiy sababini anglatadi. Factorial tahlil - maxsus matematik tartibda foydalanish bilan belgilanadi.

49. ФАКТОР РАЗВИТИЯ - система факторов, определяющих психическое и поведенческое развитие ребенка. Включают содержание обучения и воспитания, педагогическую подготовленность воспитывающих и обучающих людей, методы и средства обучения и воспитания, и многое пр.

THE FACTOR OF DEVELOPMENT - system factors that determine the mental and behavioral development of children. Include the content of training and education, pedagogical preparedness to educate and train people, methods and means of training and education, etc., and more.

Rivojlanish omili - Bolalar aqliy va qiziqishlardagi rivojlanish omilini aniqlash tizimi . Ta'lim-tarbiya va yangi vositalarini o'rgatish tayyorlash, pedagogik tayyorgarlik mazmunini o'z ichiga oladi.

50. ЭКЗОПСИХИКА - согласно А.Ф.Лазурскому - совокупность отношений личности к природе, обществу, духовным ценностям, к собственной душевной жизни.

EKZOPSINIKA - according AF Lazurskiy - set the individual relationship to nature, society, spiritual values, to their own spiritual life.

Ekzopsixika - A. F. Lazurskiy bo'yicha - shaxsning tabiyatga, jamiyatga, ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan alohida ruhiy munosabati.

ILOVALAR

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Ro'yxatga olindi

Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi

BD-5110100-3.01

2016-yil "9" - oi

2016-yil "10" - oi

UMUMIY PSIXOLOGIYA

FAN DASTURI

Bilim sohasi:

100000 – Gumanitar

Ta'lim sohasi:

110000 – Pedagogika

Ta'lim yo'nalishi:

5110100 – matematika o'qitish metodikasi

5110200 – fizika va astronomiya o'qitish metodikasi

5110300 – kimyo o'qitish metodikasi

5110400 – biologiya o'qitish metodikasi

5111500 – geografiya o'qitish metodikasi

5110600 – tarix o'qitish metodikasi

5110700 – informatika o'qitish metodikasi

5110800 – tasviriy san'at va muhandislik grafikasi

5111100 – musiqa ta'limi

5111200 – o'zbek tili va adabiyoti

5111300 – ona tili va adabiyoti (tillar bo'yicha)

5111400 – xorijiy tillar va adabiyoti (tillar bo'yicha)

5111500 – chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik

5111600 – milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi

5111700 – boshlang'inch ta'lim va sport- tarbiyaviy ish

5111900 – defektologiya

5112000 – jismoniy madaniyat

5112100 – mehnat ta'limi

TOSHKENT – 2016

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2016-yil "23 01" dagi "26"
-sonli buyrug'ining 2 -ilovasi bilan fan dasturi ro'yxati tasdiqlangan

Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-
uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2016-yil "9"
01" dagi "4"-sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universitetida
ishlab chiqildi va turdosh oliy ta'lim muassasalari bilan kelishildi.

Tuzuvchilar:

N.S. Safayev - Nizomiy nomidagi TDPU "Umumiy psixologiya" kafedrasida
professori, psixologiya fanlari doktori

SH.A. Do'stmuxamedova - Nizomiy nomidagi TDPU "Umumiy psixologiya"
kafedarsida dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

P.S. Ergashev - Nizomiy nomidagi TDPU "Umumiy psixologiya" kafedarsida
dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

M.B. Djumabayeva - Nizomiy nomidagi TDPU "Umumiy psixologiya" kafedarsida
katta o'qituvchisi

Taqrizchilar:

SH.Qurbonov – 1- Toshkent Pedagogika kolleji direktori, pedagogika fanlari
doktori, professor

D.Saliyeva - Qo'qon DPI " Pedagogika psixologiya" kafedrasida mudiri,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti
o'quv-uslubiy kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2015-yil
"12" 11" dagi 5 -sonli bayonnomasi)

KIRISH

Ushbu dastur umumiy psixologiya fanining mohiyati, psixikani rivojlanishi, shaxs psixologiyasi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, individual-psixologik xususiyatlar, psixologik holatlar hamda shaxsning shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan psixologik, fiziologik va jismoniy o'zgarishlar, shuningdek shaxsga xos sifat, xususiyat, holatlar ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil qilishning yoshga bog'liq jihatlarining psixologik mexanizmlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Fanning maqsadi va vazifalari

Fanni o'qitishdan **maqsad** - talabalarda umumiy psixologiya fani, psixika, shaxs, faoliyat, muloqot, bilish jarayonlari, irodaviy sifatlar, hissiy holatlar, individual-xususiyatlarga doir bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdir, hamda bo'lajak pedagog mutaxassislar tamonidan psixik taraqqiyot qonuniyatlari, davrlari, mexanizmlari, omillari va shart-sharoitlari haqidagi zamonaviy ilmiy bilimning o'zgartirilishini tashkil etishdir.

Fanning **vazifasi** - talabalarga umumiy psixologiyaning mohiyati, psixika va ong tushunchalari, psixik jarayonlar, holatlar, xususiyatlar, psixik rivojlanish va uning o'ziga xos xususiyatlari, yosh davrlari tasnifi, psixik taraqqiyotning turli bosqichlari uchun xos psixofiziologik va psixologik xususiyatlar haqidagi bilimlar bilan qurollantirishdan iborat.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakasiga qoyiladigan talablar

“Umumiy psixologiya” o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- psixologiyaning tabiiy va ijtimoiy fan sifatida talqin qilinishi;
- psixologiyaning sohalari;
- psixologiya va falsafaning o'zaro aloqasi;
- psixologiya va ilmiy – texnik taraqqiyot;
- pedagog faoliyatida psixologiyaning yetakchi ahamiyatga ega ekanligi;
- psixika tirik mavjudotning ob'ektiv borliqni aks ettirish shakli ekanligi;
- psixika va ong munosabati;
- sharq mutafakkirlarning psixologik qarashlari;
- psixologiyani o'rganish metodlari;
- faoliyat va motivlar, faoliyatning asosiy turlari;
- odam psixikasining paydo bo'lishi;
- odam psixikasining ontogenez taraqqiyoti;
- yuksak psixik funksiyalarning tarkib topishi;
- motivatsiya sohalari; psixik holatlar, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi;
- irodaviy xarakterlar va uni boshqarish;
- individ, shaxs, individuallik;
- shaxs faoliyati;
- shaxsni eksperimental tadqiq qilish metodlari
- muloqot va uning ko'p maqomli xarakteri;
- nutq va uning funksiyalari;

- diqqat, uning fiziologik mexanizmlari, turlari;
 - sezgi va idrokning fiziologik asoslari;
 - xotira nazariyasi;
 - xayol va uning turlari;
 - tafakkur va xissiy bilish
 - temperament nazariyasi, tiplari;
 - xarakter va uning boshqa psixologik hodisalar bilan bog'liqligi;
 - qobiliyatning sifat va miqdor xarakteristikasi bo'yicha **bilimga**;
 - talaba shaxs, muloqot, faoliyat, bilish jarayonlari, shahsning individual xususiyatlari yuzasidan tushuncha, tasavvurga ega bo'lish bilan birga, psixik rivojlanishga ta'lim-tarbiya jarayonlarining ta'siri yuzasidan olingan bilimlarni amaliy faoliyatga tadbiq etish boyicha **ko'nikmasiga**;
 - shaxs(o'quvchi)ning psixologik xususiyatlarini o'rganuvchi metod va texnologiyalar;
 - bilish jarayonlari va individual xususiyatlarning diagnostikasi va korreksiyasi;
 - pedagogik jarayonni boshqarish;
 - o'quv eksperimentlar o'tkazish;
 - shaxs(o'quvchi) psixikasining o'ziga hos xususiyatlarini kuzatish;
 - o'quv jarayonida turli anketa va boshqa usullarni qo'llay olish;
 - psixologik ma'rifiy ishlarni tashkil etish **malakasiga ega bo'lishi lozim**.
- Yosh va pedagogik psixologiya o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:
- umumiy psixologiya va yosh psixologiyasi;
 - umumiy psixologiya va pedagogik psixologiya;
 - fiziologik va psixologik rivojlanish jarayoni;
 - yosh va pedagogik psixologiyaning o'qituvchi faoliyatida tutgan o'rni maktabgacha yosh davrining o'ziga xos xususiyatlari;
 - kichik maktab yoshi bolalar psixologiyasi;
 - o'smir va o'spirinlar psixologiyasi, ta'lim, tarbiya va o'qituvchi psixologiyasi haqida **bilimga**;
 - iqtidorli bolalar va ularni tanlash;
 - yosh psixologiyasining paydo bo'lishi;
 - yosh psixologiyasini o'rganish metodlari;
 - ta'limning yosh psixologiyasi taraqqiyotida tutgan o'rni;
 - maktabgacha yosh davrining o'ziga xos xususiyatlari;
 - kichik maktab yoshi bolalar psixologiyasi;
 - o'smir va o'spirinlar psixologiyasi;
 - ta'lim va aqliy taraqqiyot;
 - pedagogik qobiliyat va uning turlari;
 - o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan psixologik talablarni amaliyotga joriy etish bo'yicha **ko'nikmaga**;
 - o'quvchilarning psixologiyasiga xos xususiyatlarni o'rganish bo'yicha eksperimentlar o'tkazish;
 - bolalarning maktabga tayyorgarligi bo'yicha xulosa bera olish;

- rivojlanish bosqichlaridagi psixologik xususiyatlar, ulardagi turli jarayonlar bo'yicha maslahatlar olib borish;
- ta'lim tarbiyadagi turli jarayonlar bo'yicha maslahatlar olib borish;
- yosh psixologiyasi bo'yicha olib borilgan kuzatuv va eksperimentlarni rasmiylashtirish *malakalariga ega bo'lishi lozim*.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

“Umumiy psixologiya” fani asosiy umumkasbiy fan hisoblanadi. Dasturni amalga oshirish uchun o'quv rejasida rejalashtirilgan gumanitar va ijtimoiy iqtisodiy (falsafa, pedagogika va h.k), matematika va tabiiy-ilmiy (informatika va axborot texnologiyalari, yosh fiziologiyasi va gigiena va h.k) blokidagi fanlar bilan aloqada o'rganilib, bu fanlardan etarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlik talab etiladi.

Fanning ta'limdagi o'rni

“Umumiy psixologiya” fani pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonida o'qitiladigan, mutaxassislik fanlarini o'zlashtirish uchun muhim manba sifatida xizmat qiladigan fandır.

Fanni o'qitishda foydalaniladigan zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Talabalarning “Umumiy psixologiya” fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallardan foydalaniladi. Ma'ruza, seminar darslarida mos ravishdagi pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

Asosiy qism

Umumiy psixologiya

Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

Umumiy psixologiya fanining tarixi va rivojlanish bosqichlari. Fanning predmeti va vazifalari. Psixik hodisalar, psixik rivojlanishning qonuniyat va mexanizmlari. Shaxs va voqelik, shaxs va jamiyat, shaxs va predmetlar olami orasidagi munosabat, voqelikni anglash, olamning psixologik tahlili, psixik hodisalarning kechishi, yosh taraqqiyotini davrlashtirish, ta'lim-tarbiya mazmuni, psixologiyaning tarixiy va nazariy ahamiyati jamiyatda olib borilayotgan ishlar natijasidagi yutuqlari.

Umumiy psixologiya fanining predmeti

Umumiy psixologiyaning predmeti, vazifalari. Psixologiya tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida. Psixologik bilimlarning o'ziga xos tomonlari. Psixologiya fanining predmeti haqidagi tasavvurlar taraqqiyotining asosiy bosqichlari. Psixologiyaning falsafa doirasidagi taraqqiyoti. Sharq mutafakkirlari (Al Forobiy, Abu Ali ibn Sino, ibn Rashid, G'azzoliy, Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshbandiy, Abu Bakir ar-Roziy, Umar Xayyom, Alisher Navoiy va boshqalar) ning psixologik qarashlari. Psixologiya fanining nazariy hamda amaliy vazifalari.

Psixologiya va ilmiy-texnik taraqqiyot. Pedagog faoliyatida psixologiyaning yyetakchi ahamiyatga ega ekanligi.

Hozirgi zamon psixologiyaning tuzilishi va tadqiqot metodlari

Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi va prinsiplari. Determinizm prinsipi, ong va faoliyat birligi prinsipi, ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi. Aniq faoliyatni o'rganuvchi psixologiya sohalari, rivojlanishning yosh xususiyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohalari, shaxs va jamiyatga bo'lgan munosabatlarni o'rganuvchi psixologiya sohalari. Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari va ularning tahlili, kuzatish metodi, eksperiment metodi, suhbat va so'rovnomma metodi, faoliyat mahsulini o'rganish metodi, test metodi, sotsiometriya metodi, biografiya metodi, psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni.

Psixika va ongning taraqqiyoti

Psixika haqida tushuncha, psixikaning orientirovka qiluvchanlik va boshqaruvchanlik vazifasi. Psixik aks ettirish - ob'ektiv olamning sub'ektiv obrazi ekanligi. Bosh miya va psixika. Odam psixikasining paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti.

Psixikaning filogenetik taraqqiyoti, seskanuvchanlik va sezuvchanlik, tropizmlarning mohiyati, instinkt tushunchasining mazmuni, ko'nikma va malakalar, hayvonlarning intellektual xatti-harakatlari, psixikaning muhit va a'zolar tuzilishiga bog'liqligi.

Psixika va ong munosabati. Ongning paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti. Ong va ongsizlik (anglanmagan, ong darajasiga borib yetmagan harakatlar) holatlari. Odam psixikasining ontogenez taraqqiyoti. Yuksak psixik funksiyalarning tarkib topishi va ularning tuzilishi.

Faoliyat va motivatsiya

Faoliyat haqida tushuncha, faoliyatning psixologik tahlili. Faoliyatning tuzilishi, faoliyatning o'ziga xosligi, faoliyatning interiorizatsiyasi va eksteriorizatsiyasi. Faoliyatning o'zlashtirilishi va malakalarni egallash. Faoliyatning asosiy turlari, oyin, talim va mehnat faoliyati mazmuni. A.N.Leontev boyicha faoliyat tuzilishi. Faoliyat va motivlar. Motivatsiya va emotsiya tushunchasining mazmuni, motivatsiya sohalari, Xorij psixologiyasida motiv va motivatsiya muammosi. Motivatsiya va motivlarning nazariy muammolari, motiv muammosiga doir mulohazalar. Shaxs shakllanishida motivatsiyaning ahamiyati.

Shaxs hissiy-emotsional sohasi

Emotsiya va hissiyot haqida tushuncha. His-tuyg'ularning vazifalari. Hissiy holatlarning nerv-fiziologik asoslari. Insoniy emotsiyalar va hayvonlardagi emotsiyalar. Hissiy holatlarning ifodalanishi, hislarni kechirish shakllari. Yuksak hislar. Hissiy ton, affekt, stress, praksik hislar, axloqiy hislar, estetik hislar, intellektual hislar. Hissiyotning o'ziga xosligi. Hissiyotni boshqarish.

Muloqot

Muloqot va nutq haqida tushuncha, muloqot turlari. Muloqotning inson psixik rivojlanishidagi ahamiyati. Muloqot va uning ko'p maqomli xarakteri. Muloqot vazifalari. Muloqotning verbal va noverbal vositalari, muloqot shaxslararo o'zaro ta'sir etish sifatida, muloqot insonlarning bir-birini tushunishi, muloqot texnikasi va usullari.

Shaxs

Shaxs haqida tushuncha, individ, shaxs, individuallik tushunchalari. Shaxs faolligi tushunchasining mazmuni. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar. Shaxs psixologik strukturasi. Biogenetik nazariya, sotsiogenetik nazariya, konstitutsion nazariya, rollar nazariyasi mazmuni. Endopsixika va ekzopsixika haqida tushuncha. Dunyoqarash va e'tiqod.

Shaxsning o'z-o'zini anglashi

Shaxsning o'zini-o'zi anglashi. "Men" konsepsiya va uning rivojlanishi. Shaxsning o'zini-o'zi anglashi va baholashiga ta'sir etuvchi omillar. Shaxsning o'ziga nisbatan ishonchini yuzaga keltirish va rivojlantirish. Shaxsning o'zini- o'zi boshqarishi muammosi. Milliy ong va milliy o'zini-o'zi anglash.

Diqqat

Diqqat haqida tushuncha. Diqqatning nerv-fiziologik asoslari. Diqqat turlari, ixtiyorsiz diqqat, ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriydan so'nggi diqqat. Diqqatning xususiyatlari, diqqat kuchi va bo'linishi, diqqat ko'lami, diqqat taqsimlanishi, shaxsda diqqat rivojlanishi.

Sezgi

Sezgilar haqida umumiy tushuncha. Sezgilarning nerv-fiziologik asoslari. Sezgilarning tasnifi, sezgilarning turlari, ekstretseptiv sezgilar, introretseptiv sezgilar, proprioretseptiv sezgilar, analizator va uning tuzilishi, sezgi sohasidagi qonuniyatlar.

Idrok

Idrok haqida tushuncha. Idrokning nerv-fiziologik asoslari. Idrokning murakkabligi. Idrokda kuzatish va kuzatuvchanlik. Idrokning xossalari, idrokda ob'ekt va fon, appersepsiya, idrokning konstantligi. Idrokda illyuziya va gallyutsinatsiya. Vaqt, harakat va fazoni idrok qilish.

Xotira

Xotira haqida tushuncha. Xotiraning nerv-fiziologik asosi. Xotira nazariyalari. Xotira turlari, faoliyatga ko'ra xotira turlari, maqsadiga ko'ra xotira turlari, muddatiga ko'ra xotira turlari. Xotira jarayonlari, esda olib qolish, esga tushirish, esda saqlash, unutish. Xotira tiplari.

Xayol

Xayol haqida tushuncha. Xayol jarayonlari. Xayol turlari, tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol, orzu, tush ko'rish va shirin xayol. Xayol sifatlari, xayolning kengligi va torligi, xayolning chuqurligi va realligi, xayolning mazmundorligi va kuchi, fantaziya. Xayolning rivojlanishi.

Tafakkur

Tafakkur haqida tushuncha. Tafakkur va hissiy bilish. Tafakkur operatsiyalari, tafakkur shakllari, tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, tafakkur sifatlari, tafakkurning mazmundorligi, tafakkurning chuqurligi, tafakkurning kengligi, tafakkurning mustaqilligi, tafakkurning ixchamligi, tafakkurning tezligi, tafakkurning turlari. Shakliga ko'ra tafakkur turlari, topshiriq xarakteriga ko'ra tafakkur turlari, fikr yoyiqligiga ko'ra tafakkur turlari, fikrning originallik darajasiga ko'ra tafakkur turlari. Tafakkur borasidagi psixologik nazariyalar. Muammoli vaziyat va uni hal qilish.

Iroda

Iroda haqida tushuncha. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari. Iroda borasidagi nazariyalar. Irodaviy akt va uning tuzilishi. Irodaviy harakatlar va uni boshqarish. Shaxsning irodaviy sifatlari. Irodaning individual xususiyatlari. Irodani tarbiyalash.

Temperament

Temperament haqida tushuncha. Temperament haqidagi tasavvurlarning rivojlanish tarixi. Oliy nerv faoliyati tipi va temperament. Temperament tiplari. Temperament xususiyatlari. Faoliyatning individual uslubi va temperament.

Xarakter

Xarakter haqida tushuncha. Xarakterning nerv-fiziologik asoslari. Xarakter tipologiyasi, xarakter tarkibi, xarakterning shakllanishi, xarakter aksentuatsiyasi. Xarakter tuzilishi va xususiyatlari. Xarakter borasidagi ta'limotlar. Xarakter va uning boshqa psixologik hodisalar bilan bog'liqligi.

Qobiliyat

Qobiliyatlar haqida tushuncha. Qobiliyat va irsiyat. Qobiliyatlarning sifat va miqdor tavsifi. Qobiliyatlar tuzilishi. Talantning paydo bo'lishi va tuzilishi. Qobiliyat va talantlarning tabiiy shartlari. Qobiliyat borasidagi nazariyalar, Qobiliyatlarning rivojlanishi.

Yosh va pedagogik psixologiya

Yosh va pedagogik psixologiya faniga kirish

Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot sohasi va muammolari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining asosiy muammolari. Yosh va pedagogik psixologiya faniga oid ilmiy bilimlarning vujudga kelish tarixi. Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining asosiy sohalari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining boshqa fanlar bilan aloqasi. Yosh va pedagogik psixologiyadagi ilmiy maktablar. Yosh va pedagogik psixologiya fanining o'qituvchi faoliyatida tutgan orni.

Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari.

Yosh va pedagogik psixologiyaning tadqiqot metodlari, kuzatish metodi, eksperiment metodi, suhbat va so'rovnoma metodi, faoliyat mahsulini o'rganish metodi, test metodi, sotsiometriya metodi, biografiya metodi.

Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi

Psixik rivojlanish haqida tushuncha, uning o'ziga xos xususiyatlari. Psixik rivojlanishning asosiy qonuniyatlari. Psixik rivojlanishning asosiy omillari. Yosh tushunchasi. Psixik rivojlanishni davrlashtirish muammosi (qadimiy va zamonaviy tasniflar). Yosh davrlarining yetakchi faoliyat nuqtai nazaridan tasniflanishi haqida (D.B.Elkonin). Psixik rivojlanishda yosh davri inqirozi muammosi.

Ontogenezning ilk bosqichlarida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar

Perinatal va chaqaloqlik davrida psixofiziologik rivojlanishga xos xususiyatlar haqida umumiy tushuncha. Tug'ilish davri inqirozi. «Tirilish kompleksi» haqida. Go'daklik davrida psixik rivojlanishda kattalar bilan emotsional muloqotning ahamiyati. Bir yosh inqirozi haqida. Ilk bolalik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Ilk bolalik davrida nutqning rivojlanish

xususiyatlari. Ilk bolalik davrida o'z-o'zini anglashning rivojlanishi va 3 yosh inqirozi.

Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari

Maktabgacha yosh davrida psixofiziologik taraqqiyotning umumiy tavsifi. O'yin maktabgacha yoshdagi bolaning yetakchi faoliyati sifatida (o'yin faoliyatining mohiyati, turlari, bilish jarayonlari va shaxs taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari, o'yinchoqning bola psixik rivojlanishiga ta'siri muammosi). Maktabgacha yosh davrida bilish jarayonlari va nutqning rivojlanishiga xos xususiyatlar. J.Piaje fenomenlari haqida tushuncha. Maktabgacha yosh davrida tafakkur egotsentrizmi muammosi. Maktabgacha yosh davrida emotsional-irodaviy sifatlarning rivojlanish xususiyatlari. Maktabgacha yosh davrida ijtimoiy emotsiyalarning shakllanishi. Maktabgacha yosh davrida motivatsion sohadagi o'zgarishlar. 7 yosh inqirozi, uning sabablari va alomatlari. Maktabga psixologik tayyorlik muammosi.

Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari

Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanishning umumiy tavsifi. Kichik maktab yoshidagi bolaning maktabga moslashishi muammosi. Kichik maktab yoshi davrida kognitiv - affektiv sohalardagi rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshi davrida motivatsion sohadagi rivojlanish xususiyatlari (o'quv faoliyati, shaxslararo munosabatlarning motivatsion asoslari). Kichik maktab yoshi davrida bolaning o'zi haqidagi tasavvurlari va xulq-atvori. Pedagogik baho va kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanish aloqasining psixologik mexanizmlari. Kichik maktab yoshida bola shaxsining rivojlanish xususiyatlari

O'smirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari

O'smirlik davridagi psixik rivojlanishning umumiy tavsifi. O'smirlik davri inqirozi va uning psixologik, psixofiziologik sabablari. O'smirlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish xususiyatlari. O'smirlik davrida motivatsion sohadagi rivojlanish xususiyatlari (tengdoshlar bilan muloqot qilish motivatsiyasi, o'quv faoliyati motivatsiyasi, jinoiy xulq-atvor motivlari). O'smirlik davrida shaxsning rivojlanish xususiyatlari. O'smirlik davrida o'z-o'ziga baho berish tizimining rivojlanish xususiyatlari. O'smirlik davrida xarakter aksentuatsiyasi muammosi.

Ilk o'spirinlik yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari

Ilk o'spirinlik davri psixologiyasiga umumiy tavsif. Ilk o'spirinlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish xususiyatlari. Ilk o'spirinlik davrida do'stlashish muammosining psixologik xususiyatlari. Ilk o'spirinlik davrida muhabbat. Ilk o'spirinlik davrida o'zini-o'zi anglashning rivojlanishi. Ilk o'spirinlik davrida o'quv-kasbiy faoliyatning yetakchi faoliyatga aylanishi va kasb tanlash muammosi. Ilk o'spirinlikda kasbga yo'naltirishning psixologik muammolari.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash

Oilaviy hayotga psixologik tayyorlikning mohiyati. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash haqida umumiy tushuncha. Oila funktsiyalari. Oilada shaxslararo munosabatlar. Shaxs psixik taraqqiyotida oilaviy muhitning roli.

Ta'lim psixologiyasi

Ta'limning psixologik mazmuni. Ta'lim va aqliy taraqqiyot. O'qish faoliyati va uning turlari. Ta'lim va bilimlarni o'zlashtirishni boshqarish muammolari hamda imkoniyatlari. Ta'limni boshqarishning metodlari. Aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich tarkib toptirish nazariyasi va uning mohiyati. Muammoli ta'lim va muammoli vaziyat. Ta'lim texnologiyalarining psixologik xususiyatlari.

Tarbiya psixologiyasi

Shaxsni tarbiyalash metodlari va shakllari. Tarbiya jarayonining psixologik mohiyati. Tarbiya metodlari va turlari. Bolalar jamoasi va uning tarbiyaviy imkoniyatlari. Tarbiyasi "qiyin" va o'zlashtirmovchi o'quvchilar bilan ishlash metodlari. Ilmiy dunyoqarash va barqaror e'tiqodni shakllantirish metodlari. Ideal. Jinsiy tarbiyalash. Mehnatning tarbiyaviy ta'siri. O'z-o'zini tarbiyalashning metod va shakllari. Tarbiyaning psixologik mexanizmlari.

O'qituvchi psixologiyasi

Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'рни va uning vazifalari. O'qituvchiga shaxsiga qo'yiladigan talablar. O'qituvchining kasbiga xos xislatlari. O'qituvchi o'quvchilarning hayot va faoliyati tashkilotchisi ekanligi. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar. Pedagogik muloqot va uning o'ziga xos xususiyatlari. O'qituvchining o'z malakasini oshirib borishning psixologik muammolari. Pedagogik qobiliyat: nazariya va amaliyot. Pedagogik ijodiyot va uning mohiyati. O'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va pedagogik jamoadagi psixologik iqlim. Bo'lg'usi o'qituvchi shaxsi sifatleri.

Talim muassasalarida psixologik xizmat

Talim muassasalarida psixologik xizmatning mazmuni va ahamiyati. Maktab psixologinining ish funksiyalari. Pedagogik faoliyatda o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, ulardagi turli jarayonlar bo'yicha maslahatlar olib borish texnologiyalari. Yosh psixologiyasi bo'yicha olib borilgan kuzatuv va eksperimentlarni rasmiylashtirish. Pedagog birlamchi psixologik yordam sub'ekti sifatida.

Seminar mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg'ulotlarda talabalar guruhlarda ishlash, mustaqil fikrni bayon etish, guruh taqdimotini amalga oshirishni o'rganadilar.

Seminar mashg'ulotlarning tavsiya etiladigan taxminiy mavzulari va ularning mazmuni:

Umumiy psixologiya fanining predmeti

Psixologiya predmetining ta'rifi. Umumiy psixologiyaning ob'ekti, vazifalari. Psixologiya tarixining asosiy bosqichlari. Psixika tushunchasining tahlili. Bosh miya va psixika muammosi. Psixika va ong. Ongsizlik holatlari. Psixologiyaning asosiy vazifalari. Psixologik bilimlarning amaliyotda qo'llanishi.

Hozirgi zamon psixologiyaning tuzilishi va tadqiqot metodlari

Hozirgi zamon psixologiyasining tamoyillari. Umumiy psixologiyaning asosiy metodlari. Umumiy psixologiyaning yordamchi metodlari. Psixologiya fanining tarmoqlari. Pedagogik faoliyat davomida psixologik tadqiqot metodlaridan foydalanish.

Psixika va ongning taraqqiyoti

Psixikaning filogenetik taraqqiyoti. Seskanuvchanlikni paydo bo'lishi haqidagi ilmiy farazlar. Psixikaning taraqqiyot bosqichlari. Hayvonlarning instinktiv, individual va intellektual xatti-harakatlari. Odam psixikasining paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti. Ongning paydo bo'lishi va uning xossalari, taraqqiyoti.

Faoliyat

Faoliyat haqida tushuncha. Ehtiyojlar, ularning turlari. Faoliyatning tuzilishi. Faoliyatning interiorizatsiyasi va eksteriorizatsiyasi. Faoliyatning asosiy turlari. Ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

Motiv va motivatsiya

Motiv va motivatsiya tushunchasining mazmuni. Motivlarning turlari. Motivatsiya haqida ilmiy nazariyalar. Motivlarning inson faoliyatidagi o'rni.

Muloqot

Muloqot haqida tushuncha. Muloqot turlari, vazifalari. Muloqotning verbal noverbal vositalari. Muloqot shaxslararo o'zaro ta'sir etish sifatida. Muloqot texnikasi va usullari. Pedagogik faoliyatda muloqot.

Shaxs

Shaxs haqida tushuncha. Individ, shaxs, individuallik tushunchalari. Shaxs faolligi tushunchalarining mazmuni. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar. Shaxsning malaka va odatlari. Shaxs hususiyatlarini eksperimental tadqiq qilish va korreksiya qilish metodlari.

Diqqat

Diqqat haqida tushuncha. Diqqatning fiziologik mexanizmlari. Diqqat turlari. Diqqatning asosiy xususiyatlari. Diqqat va faoliyat.

Sezgi

Sezgi haqida tushuncha. Sezgining fiziologik asoslari. Sezgilarning tasnifi. Sezgi jarayonidagi qonuniyatlar.

Idrok

Idrok haqida tushuncha. Idrokning fiziologik asoslari. Idrok turlari. Idrokning asosiy sifatleri. Idrokning individual xususiyatlari.

Xotira

Xotira haqida tushuncha. Xotira nazariyalari. Xotira jarayonlari. Xotira turlari. Xotiraning individual psixologik farqlari. Xotirani rivojlantirish.

Xayol

Xayol haqida tushuncha. Xayolning fiziologik asoslari. Xayol turlari. Xayol tasavvurlari. Xayol va ijodiyot.

Tafakkur

Tafakkur haqida tushuncha. Tafakkur operatsiyalari. Tafakkurning mantiqiy shakllari. Tafakkur va masala yechish. Tafakkur turlari va individual xususiyatlari. Tafakkur va nutq.

Shaxsning xissiy emotsional soxasi

Hissiyot haqida tushuncha, his-tuyg'ularning vazifalari, hissiy holatlarning nerv-fiziologik asoslari, insoniy emotsiyalar va hayvonlardagi emotsiyalar, hissiy holatlarning ifodalanishi, hislarni kechirish shakllari, yuksak hislar .

Iroda

Iroda haqida tushuncha. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari. Iroda borasidagi nazariyalar. Irodaviy akt va uning tuzilishi. Shaxsning irodaviy sifatlari.

Temperament

Temperament haqida tushuncha. Oliy nerv faoliyati tipi va temperament. . Temperament tiplari. Temperament xususiyatlari.

Xarakter

Xarakter haqida tushuncha. Xarakterning nerv-fiziologik asoslari. Xarakter tipologiyasi. Xarakter aksentuatsiyasi. Xarakter tarkibi. Xarakterning shakllanishi.

Qobiliyat

Qobiliyatlar haqida tushuncha. Qobiliyatlarning sifati va miqdor tavsifi. Qobiliyatlar tuzilishi. Qobiliyatlarning rivojlanishi. Iqtidorli bolalar va ularni ta

Yosh davrlari va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot sohasi va muammolari

Yosh davrlari psixologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari. Yosh va pedagogik psixologiyaning o'qituvchi faoliyatida tutgan o'rni. Yosh davrlari psixologiyasi faniga oid ilmiy bilimlarning vujudga kelish tarixi. Yosh va pedagogik psixologiyaning sohalari va ahamiyati.

Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari.

Yosh va pedagogik psixologiyaning tadqiqot metodlari, kuzatish metodi, eksperiment metodi, suhbat va so'rovnoma metodi, faoliyat mahsulini o'rganish metodi, test metodi, sotsiometriya metodi, biografiya metodi. o'quv jarayonida turli anketa va boshqa usullarni qo'llay olish.

Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi

Psixik rivojlanish haqida tushuncha, uning o'ziga xos xususiyatlari. Psixik rivojlanishning asosiy qonuniyatlari. Psixik rivojlanishning asosiy omillari. Yosh tushunchasi. Psixik rivojlanishni davrlashtirish muammosi.

Ontogenezning ilk bosqichlarida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar

Perinatal va chaqaloqlik davrida psixofiziologik rivojlanishga xos xususiyatlar haqida umumiy tushuncha. Tug'ilish davri inqirozi. «Tirilish kompleksi» haqida. Go'daklik davrida psixik rivojlanishda kattalar bilan emotsional muloqotning ahamiyati (emotsional deprivatsiyaning salbiy oqibatlari).

Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish

Maktabgacha yosh davrida psixofiziologik taraqqiyotning umumiy tavsifi. O'yin maktabgacha yoshdagi bolaning yetakchi faoliyati sifatida. Maktabgacha yosh davrida bilish jarayonlari va nutqning rivojlanishiga xos xususiyatlar. Maktabgacha yosh davrida emotsional-irodaviy sifatlarning rivojlanish xususiyatlari. 7 yosh inqirozi, uning sabablari va alomatlari. Maktabga psixologik tayyorlik muammosi. Maktabgacha yosh davrining ijtimoiy-psixologik muammolari.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning psixologik xususiyatlari

Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanishning umumiy tavsifi. Kichik maktab yoshidagi bolaning maktabga moslashishi muammosi. Kichik maktab yoshi davrida kognitiv - affektiv sohalardagi rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshi davrida motivatsion sohadagi rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshi davrining ijtimoiy- psixologik muammolari.

O'smirlik davrida psixik rivojlanish

O'smirlik davridagi psixik rivojlanishning umumiy tavsifi. O'smirlik davri inqirozi va uning psixologik, psixofiziologik sabablari. O'smirlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish xususiyatlari. Iqtidorli bolalar va ularni tanlash. O'smirlik davrida shaxsning rivojlanish xususiyatlari. O'smirlik davrida xarakter aksentuatsiyasi muammosi. O'smirlik davrining ijtimoiy-psixologik muammolari.

Ilk o'spirinlik yoshining psixologik xususiyatlari

Ilk o'spirinlik davri psixologiyasiga umumiy tavsif. Ilk o'spirinlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish xususiyatlari. Ilk o'spirinlik davrida do'stlashish muammosining psixologik xususiyatlari. Ilk o'spirinlik davrida o'zini-o'zi anglashning rivojlanishi. Ilk o'spirinlik davrida o'quv-kasbiy faoliyatning yetakchi faoliyatga aylanishi va kasb tanlash muam

Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash

Oilaviy hayotga psixologik tayorlikning mohiyati. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash haqida umumiy tushuncha. Oila funktsiyalari. Oilada shaxslararo munosabatlar. Shaxs psixik taraqqiyotida oilaviy muhitning roli.

Ta'lim psixologiyasi

O'qish faoliyati va uning turlari. Ta'lim va bilimlarni o'zlashtirishni boshqarish muammolari hamda imkoniyatlari. Boshqarishning metodologik va nazariy asoslari. Aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich tarkib toptirish nazariyasi va uning mohiyati. Ta'limni boshqarishning boshqa imkoniyatlarini qidirish, dasturlashtirilgan ta'limning psixologik asoslarini ishlab chiqish. Muammoli ta'lim va muammoli vaziyat.

Tarbiya psixologiyasi

Shaxsni tarbiyalash metodlari va shakllari. Bolalar jamoasi va uning tarbiyaviy imkoniyatlari. Tarbiyasi "qiyin" va o'zlashtirmovchi o'quvchilar bilan ishlash metodlari. Ilmiy dunyoqarash va barqaror e'tiqodni shakllantirish metodlari. O'quvchilarni turmushga tayyorlash. Milliy ong va milliy g'ururni tarbiyalashning psixologik asoslari.

O'qituvchi psixologiyasi

Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rnini va uning vazifalari. O'qituvchiga qo'yiladigan talablar. O'qituvchi shaxsi sifatleri. O'qituvchining kasbiga xos xislatleri. Pedagogik muloqot va uning o'ziga xos xususiyatlari. Pedagogik qobiliyat.

Talim muassasalarida psixologik xizmat

Talim muassasalarida psixologik xizmatning mazmuni va ahamiyati. Maktab psixologinining ish funktsiyalari. Pedagogik faoliyatda o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, ulardagi turli jarayonlar bo'yicha maslahatlar olib borish texnologiyalari. Yosh psixologiyasi bo'yicha olib borilgan kuzatuv va eksperimentlarni rasmiylashtirish.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ta'limni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanishga tavsiya etiladi.

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;

- maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabanning o'quv-ilmiiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fanlar bo'limlari va mavzularini chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlari;
- nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'tish davomida talabalarni ijodiy jarayonga yo'naltirish, ularni tahlil qilish, mustaqil ishlashga o'rgatish, mashqlar bajarish;
- badiiy asarlarni estetik-g'oyaviy jihatdan tahlil qilish, klassik asarlar matni ustida ishlash, adabiy jarayonni psixologik tomondan kuzatib borish.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ta'limning taxminiy mavzulari:

1. Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti
2. Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari.
3. Psixologiyaning tabiiy-ilmiiy asoslari
4. Hozirgi zamon psixologiyasining tarmoqlari.
5. Faoliyatning umumiy psixologik tavsifi
6. Ko'nikma, malaka va odatlarning shakllanishi
7. Motivatsiyani o'rganishga oid asosiy yondashishlar
8. Inson psixik taraqqiyotida muloqotning ahamiyati
9. Bolalarda nutqning shakllanishi
10. Shaxsni o'rganishning zamonaviy nazariyalari
11. Shaxs haqida tushuncha
12. Diqqatning psixologik nazariyalari
13. Diqqatning asosiy xususiyatlari va ularning eksperimental tadqiq qilinishi.
14. O'quvchilar diqqatini rivojlantirish
15. Sezgilar haqida umumiy tushuncha.
16. Sezgilar tasnifi
17. Idrok tabiati
18. Idrokning tasnifi va turlari.
19. Xotirani o'qish faoliyatida rivojlantirish.
20. Xotiraning individual psixologik farqlari.
21. Bolalarning o'yin va kattalarning ijodiy faoliyatida fantaziyaning ahamiyati.
22. Tizimli o'qitish jarayonida bola tafakkurining rivojlanishi
23. Emotsiyaning psixologik tavsifi
24. Shaxsning irodaviy xususiyatlari va ularning tuzilishi.
25. Shaxsning individual xususiyatlari
26. Temperamentning psixologik tavsifi
27. Xarakter tuzilishi va xususiyatlari
28. Qobiliyatlarning rivojlanishi.
29. Sharq mutafakkirlarining bola tarbiyasi haqidagi fikrlari
30. Ilmiiy psixologik maktablar.
31. Ta'limning mazmuni va psixik rivojlanish.
32. Faoliyat turlari.
33. Go'daklik va ilk bolalik davrida psixik rivojlanish.
34. O'yin - bolaning yetakchi faoliyati sifatida.
35. Turli yosh davrlarida nutq faoliyatining rivojlanishi.

36. Kichik maktab yoshi davrida o'quv faoliyatining tarkib topishi, ish motivlarining rivojlanishi.

37. Kichik maktab o'quv jamoasida shaxslararo munosabatlar.

38. O'quv materialini yaxshi eslab qolish shartlari.

39. O'quv materialini o'zlashtirishda qiziqishning ahamiyati.

40. O'smirlar va kattalar o'rtasida yuzaga keladigan nizolarning asosiy sabablari.

41. O'smirlar muloqotining psixologik xususiyatlari.

42. O'smir shaxsining shakllanishida orzuning tutgan o'rni.

43. O'quvchilarda iroda sifatlarini tarbiyalash yo'llari.

44. Tarbiyasi "qiyin" bolalar psixologiyasi.

45. O'spirinlarning kasbga tayyorgarligi muammosi.

46. O'spirinlarda ijtimoiy va aqloqiy me'yorlarning shakllanishi.

47. O'spirinlarda ijodiy faollikning o'sishi, dunyoqarashning shakllanishi.

48. Ta'limning psixologik asoslari

49. Tarbiyaning psixologik mexanizmlari.

50. O'qituvchiga qo'yiladigan talablar.

Fan dasturining informatsion-uslubiy ta'minoti

Didaktik vositalar

Didaktik vositalar ro'yxati beriladi

-jixozlar va uskunalar, moslamalar: elektron doska-Hitachi, LCD-monitor, elektron ko'rsatgich (ukazka).

-video-audio uskunalar: video va audiomagnitofon, mikrofon, kolonkalar.

-kompyuter va multimediali vositalar: kompyuter, Dell tipidagi proektor, DVD-diskovod, Web-kamera, video-ko'z (glazok).

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Rahbariyat adabiyotlari

1. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida.-T.:O'zbekiston nashriyoti, 2011y.

2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: Ma'naviyat nashriyoti, 2008y.

Asosiy adabiyotlar:

1. Ivanov I., Zufarova M. "Umumiy psixologiya". O'z.FMJ., 2008.

2. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: "Fan va texnologiyalar" markazining bosmaxonasi : 2009.

3. Rubinshteyn S.L. Основы общей психологии. SPb: Piter, 2007.

4. G'oziev E.G'. "Ontogenez psixologiyasi".-T.: Noshir. 2010.

5. Dusmuxamedova SH.A., Nishonova Z.T., Jalilova S.X., Karimova SH. K., Alimbaeva SH.T. "YOsh va pedagogik psixologiya" T. TDPU, 2013 .

6. Nishonova Z.T., Alimbaeva Sh.T., Sulaymonov M. "Psixologik xizmat".T. "Fan va texnologiyalar" nashriyoti 2014 y.

Qo'shimcha adabiyotlar:

- 2.Klimov E.A. Obshaya psixologiya. – CPb., Piter, 2001
- 3.Maxsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. T., 2006
- 4.Nemov R.S. Psixologiya. M.: Vldos, 2003. 1-2-t.
- 5.Fridman L.M. Psixologiya vospitaniya. Kniga dlya tex, kto lyubit detey. - M.: TTS «Sfera»,1999.
- 6.SHelixova N.I Texnika pedagogicheskogo obsheniya. - M.: Izd-vo «Institut prakticheskoy psixologii», 1998. .
- 7.Radugina A.A. Pedagogika i psixologiya. - M., 2007.
- 8.Rubinshteyn S.L. Osnovy obshey psixologii. - SPb: Piter, 2007.
- 9.N.S.Safayev, N.A.Mirashirova, N.G.Odilova Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti: o'quv qo'llanma. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013.

Elektron ta'lim resurslari

- 1.[www. tdpu. uz](http://www.tdpu.uz)
- 2.[www. pedagog. uz](http://www.pedagog.uz)
3. [www. ziyonet. Uz](http://www.ziyonet.Uz)
- 4.www.lex.uz;
- 5.www.bilim.uz;
- 6.www.gov.uz;

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI**

Qayd raqami –
Ro'yxatga olindi №
“ _____ ” _____ 2018 yil

« T a s d i q l a y m a n »
O'quv ishlari bo'yicha prorektor
dots. O`.Ahmedov _____
« _____ » _____ 2018 yil

PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

«UMUMIY PSIXOLOGIYA» FANIDAN

ISHCHI O'QUV DASTURI

Bilim sohasi: 100000-Gumanitar soha
Ta`lim sohasi: 120000- Gumanitar fanlar

Ta`lim y o`nalishi: 5120300-Tarix(mamlakatlar va mintaqalar buyicha)

Kursi:3
6-semestr

Umumiy o'quv soati – 90 soat

Shu jumladan:
Ma`ruza mashg'uloti: -26 soat
Seminar mashg'uloti: -28 soat
Mustaqil ta`lim: -36 soat

Termiz-2018

Fanning ishchi o'quv dasturi o'quv, ishchi o'quv reja va o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi:

Turaqulov B.N. _____ Ter DU "Psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi.

Taqrizchilar:

Qodirova A.B. _____ Ter DU "Psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi.

Axmedov B.T. _____ Ter DU "Psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi.

Fanning ishchi o'quv dasturi "Psixologiya" kafedrasining 2018 yil "____" _____ dagi "____"-sonli yig'ilishida muhokamadan o'tgan va fakultet kengashida muhokama qilish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri: _____ p.f.n. Sharafutdinova X.G.

Fanning ishchi o'quv dasturi Pedagogika fakulteti kengashida muhokama etilgan va foydalanishga tavsiya qilingan (2018 yil "____" _____ "____"-sonli bayonnoma).

Fakultet kengashi raisi: _____ dots. Mirzayev M.J.

Fanning ishchi o'quv dasturi Termiz davlat universiteti o'quv metodik kengashida tasdiqlangan va foydalanishga tavsiya etilgan.
(2018 yil "____" _____ "____"-sonli bayonnoma).

Kelishildi:

O'quv-metodik boshqarma boshlig'i _____ dots. Mustafoyev U.O'.

KIRISH

Ushbu dastur umumiy psixologiya fanining mohiyati, psixikani rivojlanishi, shaxs psixologiyasi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, individual-psixologik xususiyatlar, psixologik holatlar hamda shaxsning shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan psixologik, fiziologik va jismoniy o'zgarishlar, shuningdek shaxsga xos sifat, xususiyat, holatlar ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil qilishning yoshga bog'liq jihatlarining psixologik mexanizmlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Fanning maqsadi va vazifalari

Fanni o'qitishdan **maqsad** - talabalarda umumiy psixologiya fani, psixika, shaxs, faoliyat, muloqot, bilish jarayonlari, irodaviy sifatlar, hissiy holatlar, individual-xususiyatlarga doir bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdir, hamda bo'lajak pedagog mutaxassislar tamonidan psixik taraqqiyot qonuniyatlari, davrlari, mexanizmlari, omillari va shart-sharoitlari haqidagi zamonaviy ilmiy bilimning o'zgartirilishini tashkil etishdir.

Fanning **vazifasi** - talabalarga umumiy psixologiyaning mohiyati, psixika va ong tushunchalari, psixik jarayonlar, holatlar, xususiyatlar, psixik rivojlanish va uning o'ziga xos xususiyatlari, yosh davrlari tasnifi, psixik taraqqiyotning turli bosqichlari uchun xos psixofiziologik va psixologik xususiyatlar haqidagi bilimlar bilan qurollantirishdan iborat.

Fanbo'yicha talabalarining bilim, ko'nikma va malakasiga qoyiladigan talablar

“Umumiy psixologiya” o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- psixologiyaning tabiiy va ijtimoiy fan sifatida talqin qilinishi;
- psixologiyaning sohalari;
- psixologiya va falsafaning o'zaro aloqasi;
- psixologiya va ilmiy – texnik taraqqiyot;
- pedagog faoliyatida psixologiyaning etakchi ahamiyatga ega ekanligi;
- psixika tirik mavjudotning ob'ektiv borliqni aks ettirish shakli ekanligi;
- psixika va ong munosabati;
- sharq mutafakkirlarning psixologik qarashlari;
- psixologiyani o'rganish metodlari;
- faoliyat va motivlar, faoliyatning asosiy turlari;
- odam psixikasining paydo bo'lishi;
- odam psixikasining ontogenez taraqqiyoti;
- yuksak psixik funksiyalarning tarkib topishi;
- motivatsiya sohalari; psixik holatlar, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi;
- irodaviy xarakterlar va uni boshqarish;
- individ, shaxs, individuallik;
- shaxs faoliyati;
- shaxsni eksperimental tadqiq qilish metodlari
- muloqot va uning ko'p maqomli xarakteri;

- nutq va uning funksiyalari;
 - diqqat, uning fiziologik mexanizmlari, turlari;
 - sezgi va idrokning fiziologik asoslari;
 - xotira nazariyasi;
 - xayol va uning turlari;
 - tafakkur va xissiy bilish
 - temperament nazariyasi, tiplari;
 - xarakter va uning boshqa psixologik hodisalar bilan bog‘liqligi;
 - qobiliyatning sifat va miqdor xarakteristikasi bo‘yicha **bilimga**;
 - talaba shaxs, muloqot, faoliyat, bilish jarayonlari, shahsning individual xususiyatlari yuzasidan tushuncha, tasavvurga ega bo‘lish bilan birga, psixik rivojlanishga ta‘lim-tarbiya jarayonlarining ta‘siri yuzasidan olingan bilimlarni amaliy faoliyatga tadbiq etish boyicha **ko‘nikmasiga**;
 - shaxs(o‘quvchi)ning psixologik xususiyatlarini o‘rganuvchi metod va texnologiyalar;
 - bilish jarayonlari va individual xususiyatlarning diagnostikasi va korreksiyasi;
 - pedagogik jarayonni boshqarish;
 - o‘quv eksperimentlar o‘tkazish;
 - shaxs(o‘quvchi) psixikasining o‘ziga hos xususiyatlarini kuzatish;
 - o‘quv jarayonida turli anketa va boshqa usullarni qo‘llay olish;
 - psixologik ma‘rifiy ishlarni tashkil etish **malakasiga ega bo‘lishi lozim**.
- Yosh va pedagogik psixologiya o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:
- umumiy psixologiya va yosh psixologiyasi;
 - umumiy psixologiya va pedagogik psixologiya;
 - fiziologik va psixologik rivojlanish jarayoni;
 - yosh va pedagogik psixologiyaning o‘qituvchi faoliyatida tutgan o‘rni maktabgacha yosh davrining o‘ziga xos xususiyatlari;
 - kichik maktab yoshi bolalar psixologiyasi;
 - o‘smir va o‘spirinlar psixologiyasi, ta‘lim, tarbiya va o‘qituvchi psixologiyasi haqida **bilimga**;
 - iqtidorli bolalar va ularni tanlash;
 - yosh psixologiyasining paydo bo‘lishi;
 - yosh psixologiyasini o‘rganish metodlari;
 - ta‘limning yosh psixologiyasi taraqqiyotida tutgan o‘rni;
 - maktabgacha yosh davrining o‘ziga xos xususiyatlari;
 - kichik maktab yoshi bolalar psixologiyasi;
 - o‘smir va o‘spirinlar psixologiyasi;
 - ta‘lim va aqliy taraqqiyot;
 - pedagogik qobiliyat va uning turlari;
 - o‘qituvchi shaxsiga qo‘yiladigan psixologik talablarni amaliyotga joriy etish bo‘yicha **ko‘nikmaga**;
 - o‘quvchilarning psixologiyasiga xos xususiyatlarni o‘rganish bo‘yicha eksperimentlar o‘tkazish;
 - bolalarning maktabga tayyorgarligi bo‘yicha xulosa bera olish;

- rivojlanish bosqichlaridagi psixologik xususiyatlar, ulardagi turli jarayonlar bo‘yicha maslahatlar olib borish;
- ta‘lim tarbiyadagi turli jarayonlar bo‘yicha maslahatlar olib borish;
- yosh psixologiyasi bo‘yicha olib borilgan kuzatuv va eksperimentlarni rasmiylashtirish *malakalariga ega bo‘lishi lozim*.

Fanning o‘quv rejadagi boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

“Umumiy psixologiya” fani asosiy umumkasbiy fan hisoblanadi. Dasturni amalga oshirish uchun o‘quv rejasida rejalashtirilgan gumanitar va ijtimoiy iqtisodiy (falsafa, pedagogika va h.k), matematika va tabiiy-ilmiy (informatika va axborot texnologiyalari, yosh fiziologiyasi va gigiena va h.k) blokidagi fanlar bilan aloqada o‘rganilib, bu fanlardan etarli bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishlik talab etiladi.

Fanning ta‘limdagi o‘rni

“Umumiy psixologiya” fani pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonida o‘qitiladigan, mutaxassislik fanlarini o‘zlashtirish uchun muhim manba sifatida xizmat qiladigan fandır.

Fanni o‘qitishda foydalaniladigan zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Talabalarning “Umumiy psixologiya” fanini o‘zlashtirishlari uchun o‘qitishning ilg‘or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o‘zlashtirishda darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, ma‘ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallardan foydalaniladi. Ma‘ruza, seminar darslarida mos ravishdagi pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

Psixologiya fanidan ma'ruza mashg'ulotining tematik ish rejasi

t/r	Ma'ruza mavzulari	soat
1.	Umumiy psixologiya fanining predmeti. Hozirgi zamon psixologiyaning tuzilishi va tadqiqot metodlari.	2
2.	Psixika va ongning taraqqiyoti. Faoliyat va motivatsiya.	2
3.	Shaxs hissiy-emotsional sohasi. Muloqot.	2
4.	Shaxs. Shaxsning o‘z-ozini anglashi.	2
5.	Diqqat. Sezgi. Idrok.	2
6.	Xotira. Xayol. Tafakkur.	2
7.	Iroda. Temperament.	2
8.	Xarakter. Qobiliyat.	2
9.	Yosh va pedagogik psixologiya faniga kirish. Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari. Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi	2
10.	Ontogenezning ilk bosqichlarida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar.Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanish	2

	xususiyatlari.	
11.	O‘smirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Ilk o‘spirinlik yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash.	2
12.	Ta’lim psixologiyasi. Tarbiya psixologiyasi.	2
13.	O‘qituvchi psixologiyasi. Talim muassasalarida psixologik xizmat.	2
	Jami:	26

Asosiy qism

Umumiy psixologiya

Fanning nazariy mashg‘ulotlari mazmuni

Umumiy psixologiya fanining tarixi va rivojlanish bosqichlari. Fanning predmeti va vazifalari. Psixik hodisalar, psixik rivojlanishning qonuniyat va mexanizmlari. Shaxs va voqelik, shaxs va jamiyat, shaxs va predmetlar olami orasidagi munosabat, voqelikni anglash, olamning psixologik tahlili, psixik hodisalarning kechishi, yosh taraqqiyotini davrlashtirish, ta’lim-tarbiya mazmuni, psixologiyaning tarixiy va nazariy ahamiyati jamiyatda olib borilayotgan ishlar natijasidagi yutuqlari.

Ma’ruza mashg‘ulotlari

1-mavzu: Umumiy psixologiya fanining predmeti. Hozirgi zamon psixologiyaning tuzilishi va tadqiqot metodlari

Umumiy psixologiyaning predmeti, vazifalari. Psixologiya tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida. Psixologik bilimlarning o‘ziga xos tomonlari. Psixologiya fanining predmeti haqidagi tasavvurlar taraqqiyotining asosiy bosqichlari. Psixologiyaning falsafa doirasidagi taraqqiyoti. Sharq mutafakkirlari (Al Forobiy, Abu Ali ibn Sino, ibn Rashid, G‘azzoliy, Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshbandiy, Abu Bakir ar-Roziy, Umar Xayyom, Alisher Navoiy va boshqalar) ning psixologik qarashlari. Psixologiya fanining nazariy hamda amaliy vazifalari. Psixologiya va ilmiy-texnik taraqqiyot. Pedagog faoliyatida psixologiyaning yetakchi ahamiyatga ega ekanligi.

Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi va prinsiplari. Determinizm prinsipi, ong va faoliyat birligi prinsipi, ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi. Aniq faoliyatni o‘rganuvchi psixologiya sohalari, rivojlanishning yosh xususiyatlarini o‘rganuvchi psixologiya sohalari, shaxs va jamiyatga bo‘lgan munosabatlarni o‘rganuvchi psixologiya sohalari. Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari va ularning tahlili, kuzatish metodi, eksperiment metodi, suhbat va so‘rovnoma metodi, faoliyat mahsulini o‘rganish metodi, test metodi, sotsiometriya metodi, biografiya metodi, psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o‘rni.

Qo‘llaniladigan ta’lim texnologiyalari: “Matbuot konferentsiyasi”, “Bumerang”, “Munozarali dars”, “fikrlar jangi”, “Aqliy xujum”

Adabiyotlar: A1, A2, A3, O‘1, O‘2, O‘7, O‘8,

2-mavzu: Psixika va ongning taraqqiyoti Faoliyat va motivatsiya

Psixika haqida tushuncha, psixikaning orientirovka qiluvchanlik va boshqaruvchanlik vazifasi. Psixik aks ettirish - ob'ektiv olamning sub'ektiv obrazi ekanligi. Bosh miya va psixika. Odam psixikasining paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti.

Psixikaning filogenetik taraqqiyoti, seskanuvchanlik va sezuvchanlik, tropizmlarning mohiyati, instinkt tushunchasining mazmuni, ko'nikma va malakalar, hayvonlarning intellektual xatti-harakatlari, psixikaning muhit va a'zolar tuzilishiga bog'liqligi.

Psixika va ong munosabati. Ongning paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti. Ong va ongsizlik (anglanmagan, ong darajasiga borib yetmagan harakatlar) holatlari. Odam psixikasining ontogenez taraqqiyoti. Yuksak psixik funksiyalarning tarkib topishi va ularning tuzilishi.

Faoliyat haqida tushuncha, faoliyatning psixologik tahlili. Faoliyatning tuzilishi, faoliyatning o'ziga xosligi, faoliyatning interiorizatsiyasi va eksteriorizatsiyasi. Faoliyatning o'zlashtirilishi va malakalarni egallash. Faoliyatning asosiy turlari, oyin, talim va mehnat faoliyati mazmuni. A.N.Leontev boyicha faoliyat tuzilishi. Faoliyat va motivlar. Motivatsiya va emotsiya tushunchasining mazmuni, motivatsiya sohalari, Xorij psixologiyasida motiv va motivatsiya muammosi. Motivatsiya va motivlarning nazariy muammolari, motiv muammosiga doir mulohazalar. Shaxs shakllanishida motivatsiyaning ahamiyati.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A4, O'1, O'2, O'4, O'5,

3-mavzu: Shaxs hissiy-emotsional sohasi Muloqot

Emotsiya va hissiyot haqida tushuncha. His-tuyg'ularning vazifalari. Hissiy holatlarning nerv-fiziologik asoslari. Insoniy emotsiyalar va hayvonlardagi emotsiyalar. Hissiy holatlarning ifodalanishi, hislarni kechirish shakllari. Yuksak hislar. Hissiy ton, affekt, stress, praksik hislar, axloqiy hislar, estetik hislar, intellektual hislar. Hissiyotning o'ziga xosligi. Hissiyotni boshqarish.

Muloqot va nutq haqida tushuncha, muloqot turlari. Muloqotning inson psixik rivojlanishidagi ahamiyati. Muloqot va uning ko'p maqomli xarakteri. Muloqot vazifalari. Muloqotning verbal va noverbal vositalari, muloqot shaxslararo o'zaro ta'sir etish sifatida, muloqot insonlarning bir-birini tushunishi, muloqot texnikasi va usullari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

4-mavzu: Shaxs. Shaxsning o'z-o'zini anglashi

Shaxs haqida tushuncha, individ, shaxs, individuallik tushunchalari. Shaxs faolligi tushunchasining mazmuni. Shaxs shakllanishiga tasir etuvchi omillar. Shaxs psixologik strukturasi. Biogenetik nazariya, sotsiogenetik nazariya, konstitutsion nazariya, rollar nazariyasi mazmuni. Endopsixika va ekzopsixika haqida tushuncha. Dunyoqarash va e'tiqod.

Shaxsning o'zini-o'zi anglashi. "Men" konsepsiya va uning rivojlanishi.

Shaxsning o'zini-o'zi anglashi va baholashiga ta'sir etuvchi omillar. Shaxsning o'ziga nisbatan ishonchini yuzaga keltirish va rivojlantirish. Shaxsning o'zini- o'zi boshqarishi muammosi. Milliy ong va milliy o'zini-o'zi anglash.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

5-mavzu: Diqqat. Sezgi. Idrok

Diqqat haqida tushuncha. Diqqatning nerv-fiziologik asoslari. Diqqat turlari, ixtiyorsiz diqqat, ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriydan so'nggi diqqat. Diqqatning xususiyatlari, diqqat kuchi va bo'linishi, diqqat ko'lami, diqqat taqsimlanishi, shaxsda diqqat rivojlanishi.

Sezgilar haqida umumiy tushuncha. Sezgilarning nerv-fiziologik asoslari. Sezgilarning tasnifi, sezgilarning turlari, ekstretseptiv sezgilar, introretseptiv sezgilar, proprioretseptiv sezgilar, analizator va uning tuzilishi, sezgi sohasidagi qonuniyatlar.

Idrok haqida tushuncha. Idrokning nerv-fiziologik asoslari. Idrokning murakkabligi. Idrokda kuzatish va kuzatuvchanlik. Idrokning xossalari, idrokda ob'ekt va fon, appersepsiya, idrokning konstantligi. Idrokda illyuziya va gallyutsinatsiya. Vaqt, harakat va fazoni idrok qilish.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

6-mavzu: Xotira. Xayol. Tafakkur

Xotira haqida tushuncha. Xotiraning nerv-fiziologik asosi. Xotira nazariyalari. Xotira turlari, faoliyatga ko'ra xotira turlari, maqsadiga ko'ra xotira turlari, muddatiga ko'ra xotira turlari. Xotira jarayonlari, esda olib qolish, esga tushirish, esda saqlash, unutish. Xotira tiplari.

Xayol haqida tushuncha. Xayol jarayonlari. Xayol turlari, tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol, orzu, tush ko'rish va shirin xayol. Xayol sifatlari, xayolning kengligi va torligi, xayolning chuqurligi va realligi, xayolning mazmundorligi va kuchi, fantaziya. Xayolning rivojlanishi.

Tafakkur haqida tushuncha. Tafakkur va hissiy bilish. Tafakkur operatsiyalari, tafakkur shakllari, tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, tafakkur sifatlari, tafakkurning mazmundorligi, tafakkurning chuqurligi, tafakkurning kengligi, tafakkurning mustaqilligi, tafakkurning ixchamligi, tafakkurning tezligi, tafakkurning turlari. Shakliga ko'ra tafakkur turlari, topshiriq xarakteriga ko'ra tafakkur turlari, fikr yoyiqligiga ko'ra tafakkur turlari, fikrning originallik darajasiga ko'ra tafakkur turlari. Tafakkur borasidagi psixologik nazariyalar. Muammoli vaziyat va uni hal qilish.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

7-Mavzu: Iroda. Temperament

Iroda haqida tushuncha. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari. Iroda

borasidagi nazariyalar. Irodaviy akt va uning tuzilishi. Irodaviy harakatlar va uni boshqarish. Shaxsning irodaviy sifatlari. Irodaning individual xususiyatlari. Irodani tarbiyalash.

Temperament haqida tushuncha. Temperament haqidagi tasavvurlarning rivojlanish tarixi. Oliy nerv faoliyati tipi va temperament. Temperament tiplari. Temperament xususiyatlari. Faoliyatning individual uslubi va temperament.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

8-Mavzu: Xarakter. Qobiliyat

Xarakter haqida tushuncha. Xarakterning nerv-fiziologik asoslari. Xarakter tipologiyasi, xarakter tarkibi, xarakterning shakllanishi, xarakter aksentuatsiyasi. Xarakter tuzilishi va xususiyatlari. Xarakter borasidagi ta'limotlar. Xarakter va uning boshqa psixologik hodisalar bilan bog'liqligi.

Qobiliyatlar haqida tushuncha. Qobiliyat va irsiyat. Qobiliyatlarning sifat va miqdor tavsifi. Qobiliyatlar tuzilishi. Talantning paydo bo'lishi va tuzilishi. Qobiliyat va talantlarning tabiiy shartlari. Qobiliyat borasidagi nazariyalar, Qobiliyatlarning rivojlanishi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

9-Mavzu: Yosh va pedagogik psixologiya faniga kirish. Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari. Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi

Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot sohasi va muammolari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining asosiy muammolari. Yosh va pedagogik psixologiya faniga oid ilmiy bilimlarning vujudga kelish tarixi. Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining asosiy sohalari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining boshqa fanlar bilan aloqasi. Yosh va pedagogik psixologiyadagi ilmiy maktablar. Yosh va pedagogik psixologiya fanining o'qituvchi faoliyatida tutgan orni.

Yosh va pedagogik psixologiyaning tadqiqot metodlari, kuzatish metodi, eksperiment metodi, suhbat va so'rovnoma metodi, faoliyat mahsulini o'rganish metodi, test metodi, sotsiometriya metodi, biografiya metodi.

Psixik rivojlanish haqida tushuncha, uning o'ziga xos xususiyatlari. Psixik rivojlanishning asosiy qonuniyatlari. Psixik rivojlanishning asosiy omillari. Yosh tushunchasi. Psixik rivojlanishni davrlashtirish muammosi (qadimiy va zamonaviy tasniflar). Yosh davrlarining etakchi faoliyat nuqtai nazaridan tasniflanishi haqida (D.B.Elkonin). Psixik rivojlanishda yosh davri inqirozi muammosi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

10-Mavzu: Ontogenezning ilk bosqichlarida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar. Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari

Perinatal va chaqaloqlik davrida psixofiziologik rivojlanishga xos xususiyatlar haqida umumiy tushuncha. Tugʻilish davri inqirozi. «Tirilish kompleksi» haqida. Goʻdaklik davrida psixik rivojlanishda kattalar bilan emotsional muloqotning ahamiyati. Bir yosh inqirozi haqida. Ilk bolalik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Ilk bolalik davrida nutqning rivojlanish xususiyatlari. Ilk bolalik davrida oʻz-oʻzini anglashning rivojlanishi va 3 yosh inqirozi.

Maktabgacha yosh davrida psixofiziologik taraqqiyotning umumiy tavsifi. Oʻyin maktabgacha yoshdagi bolaning etakchi faoliyati sifatida (oʻyin faoliyatining mohiyati, turlari, bilish jarayonlari va shaxs taraqqiyotiga taʼsir koʻrsatish mexanizmlari, oʻyinchoqning bola psixik rivojlanishiga taʼsiri muammosi). Maktabgacha yosh davrida bilish jarayonlari va nutqning rivojlanishiga xos xususiyatlar. J.Piaje fenomenlari haqida tushuncha. Maktabgacha yosh davrida tafakkur egotsentrizmi muammosi. Maktabgacha yosh davrida emotsional-irodaviy sifatlarning rivojlanish xususiyatlari. Maktabgacha yosh davrida ijtimoiy emotsiyalarning shakllanishi. Maktabgacha yosh davrida motivatsion sohadagi oʻzgarishlar. 7 yosh inqirozi, uning sabablari va alomatlari. Maktabga psixologik tayyorlik muammosi.

Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanishning umumiy tavsifi. Kichik maktab yoshidagi bolaning maktabga moslashishi muammosi. Kichik maktab yoshi davrida kognitiv - affektiv sohalardagi rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshi davrida motivatsion sohadagi rivojlanish xususiyatlari (oʻquv faoliyati, shaxslararo munosabatlarning motivatsion asoslari). Kichik maktab yoshi davrida bolaning oʻzi haqidagi tasavvurlari va xulq-atvori. Pedagogik baho va kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanish aloqasining psixologik mexanizmlari. Kichik maktab yoshida bola shaxsining rivojlanish xususiyatlari

Qoʻllaniladigan taʼlim texnologiyalari: “Matbuot konferentsiyasi”, “Bumerang”, “Munozarali dars”, “fikrlar jangi”, “Aqliy xujum”

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, Oʻ1, Oʻ2, Oʻ4, Oʻ5,

11-Mavzu: Oʻsmirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Ilk oʻspirinlik yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash

Oʻsmirlik davridagi psixik rivojlanishning umumiy tavsifi. Oʻsmirlik davri inqirozi va uning psixologik, psixofiziologik sabablari. Oʻsmirlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish xususiyatlari. Oʻsmirlik davrida motivatsion sohadagi rivojlanish xususiyatlari (tengdoshlar bilan muloqot qilish motivatsiyasi, oʻquv faoliyati motivatsiyasi, jinoiy xulq-atvor motivlari). Oʻsmirlik davrida shaxsning rivojlanish xususiyatlari. Oʻsmirlik davrida oʻz-oʻziga baho berish tizimining rivojlanish xususiyatlari. Oʻsmirlik davrida xarakter aksentuatsiyasi muammosi.

Ilk oʻspirinlik davri psixologiyasiga umumiy tavsif. Ilk oʻspirinlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish xususiyatlari. Ilk oʻspirinlik davrida

do'stlashish muammosining psixologik xususiyatlari. Ilk o'spirinlik davrida muhabbat. Ilk o'spirinlik davrida o'zini-o'zi anglashning rivojlanishi. Ilk o'spirinlik davrida o'quv-kasbiy faoliyatning etakchi faoliyatga aylanishi va kasb tanlash muammosi. Ilk o'spirinlikda kasbga yo'naltirishning psixologik muammolari.

Oilaviy hayotga psixologik tayorlikning mohiyati. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash haqida umumiy tushuncha. Oila funksiyalari. Oilada shaxslararo munosabatlar. Shaxs psixik taraqqiyotida oilaviy muhitning roli

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

12-Mavzu: Ta'lim psixologiyasi. Tarbiya psixologiyasi

Ta'limning psixologik mazmuni. Ta'lim va aqliy taraqqiyot. O'qish faoliyati va uning turlari. Ta'lim va bilimlarni o'zlashtirishni boshqarish muammolari hamda imkoniyatlari. Ta'limni boshqarishning metodlari. Aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich tarkib toptirish nazariyasi va uning mohiyati. Muammoli ta'lim va muammoli vaziyat. Ta'lim texnologiyalarining psixologik xususiyatlari

Shaxsni tarbiyalash metodlari va shakllari. Tarbiya jarayonining psixologik mohiyati. Tarbiya metodlari va turlari. Bolalar jamoasi va uning tarbiyaviy imkoniyatlari. Tarbiyasi "qiyin" va o'zlashtirmovchi o'quvchilar bilan ishlash metodlari. Ilmiy dunyoqarash va barqaror e'tiqodni shakllantirish metodlari. Ideal. Jinsiy tarbiyalash. Mehnatning tarbiyaviy ta'siri. O'z-o'zini tarbiyalashning metod va shakllari. Tarbiyaning psixologik mexanizmlari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

13-Mavzu: O'qituvchi psixologiyasi. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat

Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rni va uning vazifalari. O'qituvchiga shaxsiga qo'yiladigan talablar. O'qituvchining kasbiga xos xislatlari. O'qituvchi o'quvchilarning hayot va faoliyati tashkilotchisi ekanligi. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar. Pedagogik muloqot va uning o'ziga xos xususiyatlari. O'qituvchining o'z malakasini oshirib borishning psixologik muammolari. Pedagogik qobiliyat: nazariya va amaliyot. Pedagogik ijodiyot va uning mohiyati. O'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va pedagogik jamoadagi psixologik iqlim. Bo'lg'usi o'qituvchi shaxsi sifatleri

Ta'lim muassasalarida psixologik xizmatning mazmuni va ahamiyati. Maktab psixologinining ish funksiyalari. Pedagogik faoliyatda o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, ulardagi turli jarayonlar bo'yicha maslahatlar olib borish texnologiyalari. Yosh psixologiyasi bo'yicha olib borilgan kuzatuv va eksperimentlarni rasmiylashtirish. Pedagog birlamchi psixologik yordam sub'ekti sifatida. Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

Psixologiya fanidan Seminar mashg'ulotining tematik ish rejasi

t/r	Seminar mavzulari	soat
1.	Umumiy psixologiya fanining predmeti. Hozirgi zamon psixologiyaning tuzilishi va tadqiqot metodlari.	2
2.	Psixika va ongning taraqqiyoti. Faoliyat va motivatsiya.	2
3.	Shaxs hissiy-emotsional sohasi. Muloqot.	2
4.	Shaxs. Shaxsning o'z-ozini anglashi.	2
5.	Diqqat. Sezgi. Idrok.	2
6.	Xotira. Xayol. Tafakkur.	2
7.	Iroda. Temperament.	2
8.	Xarakter. Qobiliyat.	2
9.	Yosh va pedagogik psixologiya faniga kirish. Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari. Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi	2
10.	Ontogenezning ilk bosqichlarida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar. Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari.	2
11.	O'smirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Ilk o'spirinlik yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash.	2
12.	Ta'lim psixologiyasi. Tarbiya psixologiyasi.	2
13.	O'qituvchi psixologiyasi.	2
14.	Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat.	2
Jami:		28

Seminar mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg'ulotlarda guruxlarda ishlash, mustaqil fikrni bayon etish, gurux takdimotini amalga oshirishni o'rganadilar.

Seminar mashg'ulotlar bo'yicha tavsiya etiladigan taxminiy mavzulari va ularning mazmuni:

1-mavzu: Umumiy psixologiya fanining predmeti. Hozirgi zamon psixologiyaning tuzilishi va tadqiqot metodlari

Umumiy psixologiyaning predmeti, vazifalari. Psixologiya tabiiy va ijtimoiy ilmiy fan sifatida. Psixologik bilimlarning o'ziga xos tomonlari. Psixologiya fanining predmeti haqidagi tasavvurlar taraqqiyotining asosiy bosqichlari. Psixologiyaning falsafa doirasidagi taraqqiyoti. Sharq mutafakkirlari (Al Forobiy, Abu Ali ibn Sino, ibn Rashid, G'azzoliy, Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshbandiy, Abu Bakir ar-Roziy, Umar Xayyom, Alisher Navoiy va boshqalar) ning psixologik qarashlari. Psixologiya fanining nazariy hamda amaliy vazifalari. Psixologiya va ilmiy-texnik taraqqiyot. Pedagog faoliyatida psixologiyaning yetakchi ahamiyatga ega ekanligi.

Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi va prinsiplari. Determinizm prinsipi, ong va faoliyat birligi prinsipi, ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi. Aniq faoliyatni o'rganuvchi psixologiya sohalari, rivojlanishning yosh xususiyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohalari, shaxs va jamiyatga bo'lgan munosabatlarni o'rganuvchi psixologiya sohalari. Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari va ularning tahlili, kuzatish metodi, eksperiment metodi, suhbat va so'rovnomma metodi, faoliyat mahsulini o'rganish metodi, test metodi, sotsiometriya metodi, biografiya metodi, psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rnini.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, O'1, O'2, O'7, O'8,

2-mavzu: Psixika va ongning taraqqiyoti Faoliyat va motivatsiya

Psixika haqida tushuncha, psixikaning orientirovka qiluvchanlik va boshqaruvchanlik vazifasi. Psixik aks ettirish - ob'ektiv olamning sub'ektiv obrazi ekanligi. Bosh miya va psixika. Odam psixikasining paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti.

Psixikaning filogenetik taraqqiyoti, seskanuvchanlik va sezuvchanlik, tropizmlarning mohiyati, instinkt tushunchasining mazmuni, ko'nikma va malakalar, hayvonlarning intellektual xatti-harakatlari, psixikaning muhit va a'zolar tuzilishiga bog'liqligi.

Psixika va ong munosabati. Ongning paydo bo'lishi va uning taraqqiyoti. Ong va ongsizlik (anglanmagan, ong darajasiga borib yetmagan harakatlar) holatlari. Odam psixikasining ontogenez taraqqiyoti. Yuksak psixik funksiyalarning tarkib topishi va ularning tuzilishi.

Faoliyat haqida tushuncha, faoliyatning psixologik tahlili. Faoliyatning tuzilishi, faoliyatning o'ziga xosligi, faoliyatning interiorizatsiyasi va eksteriorizatsiyasi. Faoliyatning o'zlashtirilishi va malakalarni egallash. Faoliyatning asosiy turlari, oyin, talim va mehnat faoliyati mazmuni. A.N.Leontev bo'yicha faoliyat tuzilishi. Faoliyat va motivlar. Motivatsiya va emotsiya tushunchasining mazmuni, motivatsiya sohalari, Xorij psixologiyasida motiv va motivatsiya muammosi. Motivatsiya va motivlarning nazariy muammolari, motiv muammosiga doir mulohazalar. Shaxs shakllanishida motivatsiyaning ahamiyati.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A4, O'1, O'2, O'4, O'5,

3-mavzu: Shaxs hissiy-emotsional sohasi Muloqot

Emotsiya va hissiyot haqida tushuncha. His-tuyg'ularning vazifalari. Hissiy holatlarning nerv-fiziologik asoslari. Insoniy emotsiyalar va hayvonlardagi emotsiyalar. Hissiy holatlarning ifodalanishi, hislarni kechirish shakllari. Yuksak hislar. Hissiy ton, affekt, stress, praksik hislar, axloqiy hislar, estetik hislar, intellektual hislar. Hissiyotning o'ziga xosligi. Hissiyotni boshqarish.

Muloqot va nutq haqida tushuncha, muloqot turlari. Muloqotning inson psixik rivojlanishidagi ahamiyati. Muloqot va uning ko'p maqomli xarakteri.

Muloqot vazifalari. Muloqotning verbal va noverbal vositalari, muloqot shaxslararo o'zaro ta'sir etish sifatida, muloqot insonlarning bir-birini tushunishi, muloqot texnikasi va usullari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

4-mavzu: Shaxs. Shaxsning o'z-o'zini anglashi

Shaxs haqida tushuncha, individ, shaxs, individuallik tushunchalari. Shaxs faolligi tushunchasining mazmuni. Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar. Shaxs psixologik strukturasi. Biogenetik nazariya, sotsiogenetik nazariya, konstitutsion nazariya, rollar nazariyasi mazmuni. Endopsixika va ekzopsixika haqida tushuncha. Dunyoqarash va e'tiqod.

Shaxsning o'zini-o'zi anglashi. "Men" konsepsiya va uning rivojlanishi. Shaxsning o'zini-o'zi anglashi va baholashiga ta'sir etuvchi omillar. Shaxsning o'ziga nisbatan ishonchini yuzaga keltirish va rivojlantirish. Shaxsning o'zini-o'zi boshqarishi muammosi. Milliy ong va milliy o'zini-o'zi anglash.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

5-mavzu: Diqqat. Sezgi. Idrok

Diqqat haqida tushuncha. Diqqatning nerv-fiziologik asoslari. Diqqat turlari, ixtiyorsiz diqqat, ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriydan so'nggi diqqat. Diqqatning xususiyatlari, diqqat kuchi va bo'linishi, diqqat ko'lami, diqqat taqsimlanishi, shaxsda diqqat rivojlanishi.

Sezgilar haqida umumiy tushuncha. Sezgilarning nerv-fiziologik asoslari. Sezgilarning tasnifi, sezgilarning turlari, ekstretseptiv sezgilar, introretseptiv sezgilar, proprioretseptiv sezgilar, analizator va uning tuzilishi, sezgi sohasidagi qonuniyatlar.

Idrok haqida tushuncha. Idrokning nerv-fiziologik asoslari. Idrokning murakkabligi. Idrokda kuzatish va kuzatuvchanlik. Idrokning xossalari, idrokda ob'ekt va fon, appersepsiya, idrokning konstantligi. Idrokda illyuziya va gallyutsinatsiya. Vaqt, harakat va fazoni idrok qilish.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

6-mavzu: Xotira. Xayol. Tafakkur

Xotira haqida tushuncha. Xotiraning nerv-fiziologik asosi. Xotira nazariyalari. Xotira turlari, faoliyatga ko'ra xotira turlari, maqsadiga ko'ra xotira turlari, muddatiga ko'ra xotira turlari. Xotira jarayonlari, esda olib qolish, esga tushirish, esda saqlash, unutish. Xotira tiplari.

Xayol haqida tushuncha. Xayol jarayonlari. Xayol turlari, tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol, orzu, tush ko'rish va shirin xayol. Xayol sifatleri, xayolning kengligi va torligi, xayolning chuqurligi va realligi, xayolning

mazmundorligi va kuchi, fantaziya. Xayolning rivojlanishi.

Tafakkur haqida tushuncha. Tafakkur va hissiy bilish. Tafakkur operatsiyalari, tafakkur shakllari, tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, tafakkur sifatlari, tafakkurning mazmundorligi, tafakkurning chuqurligi, tafakkurning kengligi, tafakkurning mustaqilligi, tafakkurning ixchamligi, tafakkurning tezligi, tafakkurning turlari. Shakliga ko'ra tafakkur turlari, topshiriq xarakteriga ko'ra tafakkur turlari, fikr yoyiqligiga ko'ra tafakkur turlari, fikrning originallik darajasiga ko'ra tafakkur turlari. Tafakkur borasidagi psixologik nazariyalar. Muammoli vaziyat va uni hal qilish.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

7-Mavzu: Iroda. Temperament

Iroda haqida tushuncha. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari. Iroda borasidagi nazariyalar. Irodaviy akt va uning tuzilishi. Irodaviy harakatlar va uni boshqarish. Shaxsning irodaviy sifatlari. Irodaning individual xususiyatlari. Irodani tarbiyalash.

Temperament haqida tushuncha. Temperament haqidagi tasavvurlarning rivojlanish tarixi. Oliy nerv faoliyati tipi va temperament. Temperament tiplari. Temperament xususiyatlari. Faoliyatning individual uslubi va temperament.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

8-Mavzu: Xarakter. Qobiliyat

Xarakter haqida tushuncha. Xarakterning nerv-fiziologik asoslari. Xarakter tipologiyasi, xarakter tarkibi, xarakterning shakllanishi, xarakter aksentuatsiyasi. Xarakter tuzilishi va xususiyatlari. Xarakter borasidagi ta'limotlar. Xarakter va uning boshqa psixologik hodisalar bilan bog'liqligi.

Qobiliyatlar haqida tushuncha. Qobiliyat va irsiyat. Qobiliyatlarning sifat va miqdor tavsifi. Qobiliyatlar tuzilishi. Talantning paydo bo'lishi va tuzilishi. Qobiliyat va talantlarning tabiiy shartlari. Qobiliyat borasidagi nazariyalar, Qobiliyatlarning rivojlanishi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

9-Mavzu: Yosh va pedagogik psixologiya faniga kirish. Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot metodlari. Psixik rivojlanish va uni davrlashtirish muammosi

Yosh va pedagogik psixologiya fanining tadqiqot sohasi va muammolari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining asosiy muammolari. Yosh va pedagogik psixologiya faniga oid ilmiy bilimlarning vujudga kelish tarixi. Yosh va pedagogik

psixologiya fanining tadqiqot metodlari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining asosiy sohalari. Yosh va pedagogik psixologiya fanining boshqa fanlar bilan aloqasi. Yosh va pedagogik psixologiyadagi ilmiy maktablar. Yosh va pedagogik psixologiya fanining o'qituvchi faoliyatida tutgan orni.

Yosh va pedagogik psixologiyaning tadqiqot metodlari, kuzatish metodi, eksperiment metodi, suhbat va so'rovnoma metodi, faoliyat mahsulini o'rganish metodi, test metodi, sotsiometriya metodi, biografiya metodi.

Psixik rivojlanish haqida tushuncha, uning o'ziga xos xususiyatlari. Psixik rivojlanishning asosiy qonuniyatlari. Psixik rivojlanishning asosiy omillari. Yosh tushunchasi. Psixik rivojlanishni davrlashtirish muammosi (qadimiy va zamonaviy tasniflar). Yosh davrlarining etakchi faoliyat nuqtai nazaridan tasniflanishi haqida (D.B.Elkonin). Psixik rivojlanishda yosh davri inqirozi muammosi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

10-Mavzu: Ontogenezning ilk bosqichlarida insonning psixik rivojlanishiga xos xususiyatlar. Maktabgacha yosh davrida psixik rivojlanish xususiyatlari

Perinatal va chaqaloqlik davrida psixofiziologik rivojlanishga xos xususiyatlar haqida umumiy tushuncha. Tug'ilish davri inqirozi. «Tirilish kompleksi» haqida. Go'daklik davrida psixik rivojlanishda kattalar bilan emotsional muloqotning ahamiyati. Bir yosh inqirozi haqida. Ilk bolalik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Ilk bolalik davrida nutqning rivojlanish xususiyatlari. Ilk bolalik davrida o'z-o'zini anglashning rivojlanishi va 3 yosh inqirozi.

Maktabgacha yosh davrida psixofiziologik taraqqiyotning umumiy tavsifi. O'yin maktabgacha yoshdagi bolaning etakchi faoliyati sifatida (o'yin faoliyatining mohiyati, turlari, bilish jarayonlari va shaxs taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari, o'yinchoqning bola psixik rivojlanishiga ta'siri muammosi). Maktabgacha yosh davrida bilish jarayonlari va nutqning rivojlanishiga xos xususiyatlar. J.Piaje fenomenlari haqida tushuncha. Maktabgacha yosh davrida tafakkur egotsentrizmi muammosi. Maktabgacha yosh davrida emotsional-irodaviy sifatlarning rivojlanish xususiyatlari. Maktabgacha yosh davrida ijtimoiy emotsiyalarning shakllanishi. Maktabgacha yosh davrida motivatsion sohadagi o'zgarishlar. 7 yosh inqirozi, uning sabablari va alomatlari. Maktabga psixologik tayyorlik muammosi.

Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanishning umumiy tavsifi. Kichik maktab yoshidagi bolaning maktabga moslashishi muammosi. Kichik maktab yoshi davrida kognitiv - affektiv sohalardagi rivojlanish xususiyatlari. Kichik maktab yoshi davrida motivatsion sohadagi rivojlanish xususiyatlari (o'quv faoliyati, shaxslararo munosabatlarning motivatsion asoslari). Kichik maktab yoshi davrida bolaning o'zi haqidagi tasavvurlari va xulq-atvori. Pedagogik baho va kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanish aloqasining psixologik mexanizmlari. Kichik maktab yoshida bola shaxsining rivojlanish xususiyatlari

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

11-Mavzu: O‘smirlik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Ilk o‘spirinlik yoshi davrida psixik rivojlanish xususiyatlari. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash

O‘smirlik davridagi psixik rivojlanishning umumiy tavsifi. O‘smirlik davri inqirozi va uning psixologik, psixofiziologik sabablari. O‘smirlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish xususiyatlari. O‘smirlik davrida motivatsion sohadagi rivojlanish xususiyatlari (tengdoshlar bilan muloqot qilish motivatsiyasi, o‘quv faoliyati motivatsiyasi, jinoiy xulq-atvor motivlari). O‘smirlik davrida shaxsning rivojlanish xususiyatlari. O‘smirlik davrida o‘z-o‘ziga baho berish tizimining rivojlanish xususiyatlari. O‘smirlik davrida xarakter aksentuatsiyasi muammosi.

Ilk o‘spirinlik davri psixologiyasiga umumiy tavsif. Ilk o‘spirinlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish xususiyatlari. Ilk o‘spirinlik davrida do‘stlashish muammosining psixologik xususiyatlari. Ilk o‘spirinlik davrida muhabbat. Ilk o‘spirinlik davrida o‘zini-o‘zi anglashning rivojlanishi. Ilk o‘spirinlik davrida o‘quv-kasbiy faoliyatning etakchi faoliyatga aylanishi va kasb tanlash muammosi. Ilk o‘spirinlikda kasbga yo‘naltirishning psixologik muammolari.

Oilaviy hayotga psixologik tayorlikning mohiyati. Yoshlarni oilaviy hayotga tayorlash haqida umumiy tushuncha. Oila funktsiyalari. Oilada shaxslararo munosabatlar. Shaxs psixik taraqqiyotida oilaviy muhitning roli

Qo‘llaniladigan ta‘lim texnologiyalari: “Matbuot konferentsiyasi”, “Bumerang”, “Munozarali dars”, “fikrlar jangi”, “Aqliy xujum”
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O‘1, O‘2, O‘4, O‘5,

12-Mavzu: Ta‘lim psixologiyasi. Tarbiya psixologiyasi

Ta‘limning psixologik mazmuni. Ta‘lim va aqliy taraqqiyot. O‘qish faoliyati va uning turlari. Ta‘lim va bilimlarni o‘zlashtirishni boshqarish muammolari hamda imkoniyatlari. Ta‘limni boshqarishning metodlari. Aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich tarkib toptirish nazariyasi va uning mohiyati. Muammoli ta‘lim va muammoli vaziyat. Ta‘lim texnologiyalarining psixologik xususiyatlari

Shaxsni tarbiyalash metodlari va shakllari. Tarbiya jarayonining psixologik mohiyati. Tarbiya metodlari va turlari. Bolalar jamoasi va uning tarbiyaviy imkoniyatlari. Tarbiyasi “qiyin” va o‘zlashtirmovchi o‘quvchilar bilan ishlash metodlari. Ilmiy dunyoqarash va barqaror e‘tiqodni shakllantirish metodlari. Ideal. Jinsiy tarbiyalash. Mehnatning tarbiyaviy ta‘siri. O‘z-o‘zini tarbiyalashning metod va shakllari. Tarbiyaning psixologik mexanizmlari.

Qo‘llaniladigan ta‘lim texnologiyalari: “Matbuot konferentsiyasi”, “Bumerang”, “Munozarali dars”, “fikrlar jangi”, “Aqliy xujum”
Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O‘1, O‘2, O‘4, O‘5,

13-Mavzu: O‘qituvchi psixologiyasi

Jamiyatda o‘qituvchining tutgan o‘rni va uning vazifalari. O‘qituvchiga shaxsiga qo‘yiladigan talablar. O‘qituvchining kasbga xos xislatlari. O‘qituvchi

o'quvchilarning hayot va faoliyati tashkilotchisi ekanligi. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar. Pedagogik muloqot va uning o'ziga xos xususiyatlari. O'qituvchining o'z malakasini oshirib borishning psixologik muammolari. Pedagogik qobiliyat: nazariya va amaliyot. Pedagogik ijodiyot va uning mohiyati. O'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va pedagogik jamoadagi psixologik iqlim. Bo'lg'usi o'qituvchi shaxsi sifatleri.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

14-Mavzu: Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat

Ta'lim muassasalarida psixologik xizmatning mazmuni va ahamiyati. Maktab psixologinining ish funksiyalari. Pedagogik faoliyatda o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, ulardagi turli jarayonlar bo'yicha maslahatlar olib borish texnologiyalari. Yosh psixologiyasi bo'yicha olib borilgan kuzatuv va eksperimentlarni rasmiylashtirish. Pedagog birlamchi psixologik yordam sub'ekti sifatida.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: "Matbuot konferentsiyasi", "Bumerang", "Munozarali dars", "fikrlar jangi", "Aqliy xujum"

Adabiyotlar: A1, A2, A3, A5, O'1, O'2, O'4, O'5,

Seminar mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan uslubiy ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilim va ko'nikmalarini seminar mashg'ulotlari orqali yanada boyitadilar. Shuningdek, darelik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish orqali talabalar bilimini oshirish, mavzular bo'yicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ta'limni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanishga tavsiya etiladi.

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabaning o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fanlar bo'limlari va mavzularini chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlari;
- nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'tish davomida talabalarni ijodiy jarayonga yo'naltirish, ularni tahlil qilish, mustaqil ishlashga o'rgatish, mashqlar bajarish;
- badiiy asarlarni estetik-g'oyaviy jihatdan tahlil qilish, klassik asarlar matni ustida ishlash, adabiy jarayonni psixologik tomondan kuzatib borish.

Talabalar mustaqil ta'limining mazmuni va xajmi

t/r	Mustaqil ish mavzulari	Berilgan topshiriqlar	Bajarish muddati	Hajmi soatda
1.	Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti fanining predmeti. Hozirgi zamon psixologiyasining tadqiqot metodlari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
2.	Psixologiyaning tabiiy-ilmiy asoslari. Hozirgi zamon psixologiyasining tarmoqlari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
3.	Faoliyatning umumiy psixologik tavsifi. Ko'nikma, malaka va odatlarning shakllanishi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
4.	Motivatsiyani o'rganishga oid asosiy yondashishlar. Inson psixik taraqqiyotida muloqotning ahamiyati	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
5.	Bolalarda nutqning shakllanishi Shaxsni o'rganishning zamonaviy nazariyalari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
6.	Shaxs haqida tushuncha.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
7	Diqqatning asosiy xususiyatlari va ularning eksperimental tadqiq qilinishi. O'quvchilar diqqatini rivojlantirish	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
8	Sezgilar haqida umumiy tushuncha. Sezgilar tasnifi	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
9	Idrok tabiati. Idrokning tasnifi va turlari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
10	Xotirani o'qish faoliyatida rivojlantirish. Xotiraning individual psixologik farqlari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2
11	Bolalarning o'yin va kattalarning ijodiy faoliyatida fantaziyaning ahamiyati. Tizimli o'qitish jarayonida bola tafakkurining rivojlanishi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xafta	2

12	Shaxsning individual xususiyatlari Temperamentning psixologik tavsifi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xaφra	2
13	Xarakter tuzilishi va xususiyatlari Qobiliyatlarning rivojlanishi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xaφra	2
14	Sharq mutafakkirlarining bola tarbiyasi haqidagi fikrlari Ilmiy psixologik maktablar.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xaφra	2
15	Go'daklik va ilk bolalik davrida psixik rivojlanish. O'yin - bolaning etakchi faoliyati sifatida.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xaφra	2
16	O'smirlar muloqotining psixologik xususiyatlari. O'smir shaxsining shakllanishida orzuning tutgan o'rnini.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xaφra	2
17	O'spirinlarda ijodiy faollikning o'sishi, dunyoqarashning shakllanishi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xaφra	2
18	Ta'limning psixologik asoslari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish	-xaφra	2
Jami:				36

“Umumiy psixologiya”fanidan talabalar bilimni reyting tizimi asosida baholash mezoni

“Umumiy psixologiya” fani bo'yicha reyting jadvallari, nazorat turi, shakli, soni xamda xar bir nazoratga ajratilgan maksimal ball, shuningdek joriy va oralix nazoratlarining saralash ballari xaxidagi ma'lumotlar fan bo'yicha birinchi mashgulotda talabalarga e'lon qilinadi. Fan bo'yicha talabalarning bilim saviyasi va o'zlashtirish darajasining davlat ta'lim standartlariga muvofixligini ta'minlash uchun quyidagi nazorat turlari o'tkaziladi:

- **joriy nazorat (JN)** - talabaning fan mavzulari bo'yicha bilim va amaliy ko'nikma darajasini aniqlash va baholash usuli. Joriy nazorat fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda amaliy mashg'ulotlarda og'zaki so'rov, test o'tkazish, suhbat, nazorat ishi, kollokvium, uy vazifalarini tekshirish va shu kabi boshqa shakllarda o'tkazilishi mumkin;
- **oraliq nazorat (ON)** - semestr davomida o'quv dasturining tegishli (fanlarning bir necha mavzularini oz ichiga olgan) bo'limi tugallangandan keyin talabaning

nazariy bilim va amaliy ko'nikma darajasini aniqlash va baholash usuli. Oraliq nazorat bir semestrda ikki marta o'tkaziladi va shakli (yozma, og'zaki, test va xokazo) o'quv faniga ajratilgan umumiy soatlar xajmidan kelib chiqqan holda belgilanadi;

- yakuniy nazorat (YaN) - semestr yakunida muayyan fan bo'yicha nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni talabalar tomonidan o'zlashtirish darajasini baholash usuli. Yakuniy nazorat asosan test savollarga asoslangan "Test" shaklida o'tkaziladi.

ON o'tkazish jarayoni kafedra mudiri tomonidan tuzilgan komissiya ishtirokida muntazam ravishda o'rganib boriladi va uni o'tkazish tartiblari buzilgan hollarda, ON natijalari bekor qilinishi mumkin. Bunday hollarda ON qayta o'tkaziladi.

Oliy ta'lim muassasasi rahbarining bo'yruqi bilan ichki nazorat va monitoring bo'limi raxbarligida tuzilgan komissiya ishtirokida YaN ni o'tkazish jarayoni muntazam ravishda urganib boriladi va uni o'tkazish tartiblari buzilgan xollarda, YaN natijalari bekor qilinishi mumkin. Bunday xollarda YaN xayta o'tkaziladi.

Talabaning bilim saviyasi, kunikma va malakalarini nazorat qilishning reyting tizimi asosida talabaning fan bo'yicha o'zlashtirish darajasi ballar orqali ifodalanadi.«Psixologiya» fani bo'yicha talabalarning semestr davomidagi o'zlashtirish kursatkichi 100 ballik tizimda baxolanadi.

Ushbu 100 ball baxolash turlari bo'yicha xuyidagicha taxsimlanadi: Ya.N.-ZO ball, kolgan 70 ball esa J.N.-40 ball va O.N.-30 ball qilib taxsimlanadi.

Ball	Baho	Talabalarning bilim darajasi
86-100	A'lo	Xulosa va qaror qabul qilish. Ijodiy fikrlay olish. Mustaqil mushohada yurita olish. Olgan bilimlarini amalda qullay olish. Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
71-85	Yaxshi	Mustaqil mushohada qilish. Olgan bilimlarini amalda qo'llay olish. Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
55-70	Qoniqarli	Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish Tasavvurga ega bo'lish
0-54	Qoniqarsiz	Aniq tasavvurga ega bo'lmaslik. Bilmaslik

- Fan bo'yicha saralash bali 55 ballni tashkil etadi. Talabaning saralash balidan past bulgan o'zlashtirishi reyting daftarchasida xayd etilmaydi.

- Talabalarning ukuv fani bo'yicha mustaxil ishi joriy, oralix va yakuniy nazoratlar jarayonida tegishli topshiriklarni bajarishi va unga ajratilgan ballardan kelib chikkan xolda baxolanadi.

- Talabaning fan bo'yicha reytingi xuyidagicha anikpanadi: $R = V \times O' : 100$ bu erda: V- semestrda fanga ajratilgan umumiy o'quv yuklamasi (soatlarda); O' - fan bo'yicha o'zlashtirish darajasi (ballarda).

- Fan bo'yicha joriy va oraliq nazoratlarga ajratilgan umumiy ballning 55 foizi saralash ball xisoblanib, ushbu foizdan xam ball tuplagan talaba yakuniy nazoratga kiritilmaydi.

- Joriy JN va oraliq ON turlari bo'yicha 55ball va undan yuqori balni to'plagan talaba fanni o'zlashtirgan deb xisoblanadi va ushbu fan bo'yicha yakuniy nazoratga kirmasligiga yul qo'yiladi.

- Talabaning semestr davomida fan bo'yicha to'plagan umumiy bali har bir nazorat turidan belgilangan qoidalarga muvofiq to'plagan ballari yig'indisiga teng.

- ON va YaN turlari kalendar tematik rejaga muvofiq dekanat tomonidan tuzilgan reyting nazorat jadvallari asosida o'tkaziladi. YaN semestrning oxirgi 2 xaftasi mobaynida o'tkaziladi.

- JN va ON nazoratlarda saralash balidan kam ball to'plagan va uzrli sabablarga ko'ra nazoratlarda qatnasha olmagan talabaga qayta topshirish uchun, navbatdagi shu nazorat turigacha, so'ngti joriy va oraliq nazoratlar uchun esa yakuniy nazoratgacha bo'lgan muddat beriladi.

- Talabaning semestrda JN va ON turlari bo'yicha to'plagan ballari ushbu nazorat turlari umumiy balining 55 foizidan kam bo'lsa yoki semestr yakuniy joriy, oraliq va yakuniy nazorat turlari bo'yicha to'plagan ballari yigindisi 55 balidan kam bo'lsa, u akademik qarzdor deb xisoblanadi.

- Talaba nazorat natijalaridan norozi bo'lsa, fan bo'yicha nazorat turi natijalari e'lon qilingan vaqtdan boshlab bir kun mobaynida fakultet dekaniga ariza bilan murojaat etishi mumkin. Bunday xolda fakultet dekanining taqdimnomasiga ko'ra rektor bo'yrug'i bilan 3 (uch) a'zodan kam bo'lmagan tarkibda apellyatsiya komissiyasi tashkil etiladi.

- Apellyatsiya komissiyasi talabalarning arizalarini ko'rib chiqib, shu kunning o'zida xulosasini bildiradi.

- Baholashning urnatilgan talablar asosida belgilangan muddatlarda o'tkazilishi xamda rasmiylashtirilishi fakultet dekani, kafedra muduri, o'quv-uslubiy boshqarma hamda ichki nazorat va monitoring bo'limi tomonidan nazorat qilinadi.

	Ko'rsatkichlar	YaN ballari	
		maksimal ball	O'zgarish oralig'i
1.	Fan bo'yicha yakuniy yozma ish nazorati	30	0-30
2.	Fan bo'yicha yakuniy test nazorati	30	0-30
	Jami	30	0-30

Yakuniy nazoratni “Yozma ish” asosida o'tkazish

M E Z O N I

Talabalar fandan yakuniy nazoratni test topshiriqlari yoki “Yozma ish” usulida topshiradilar va ularni o'zlashtirish ko'rsatkichi 0 dan 30 ballgacha baholanadi. Agar yakuniy nazorat “Yozma ish” usulida amalga oshirilsa, sinov ko'p variantli usulda o'tkaziladi. Har bir variantda mavzular yuzasidan beshtadan savol bolib, har bir savolga tegishli javoblar yoziladi. Har bir savolga yozilgan javoblar bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichi 0-6 ball oralig'ida baholanadi. Berilgan har bir savolga talaba tomonidan fanning nazariy va uslubiy asoslari to'g'ri va to'liq yoritilsa, fan doirasida mustaqil fikrga ega bo'lsa va uni yozma shaklda

bayon eta olsa, javobda mantiqiy yaxlitlikka erishilsa, o'zlashtirish umumiy ko'rsatkichi 0-6 ball bilan baholanadi.

Berilgan har bir savolga javob yozilmasa, noto'g'ri javob yozilsa yoki o'quv adabiyotidan so'zma-so'z ko'chirib yozilsa, amaliy topshiriq shartida belgilangan amallar bajarilmasa, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga ta'sir etuvchi omillar aniqlanmasa, xulosa yozilmasa o'zlashtirish ko'rsatkichi 0-1 ball bilan baholanadi. Yozma sinov bo'yicha umumiy o'zlashtirish ko'rsatkichini aniqlash uchun variantda berilgan savollarning har biri uchun yozilgan javoblarga qo'yilgan o'zlashtirish ballari qo'shiladi va yig'indi talabaning yakuniy nazorat bo'yicha o'zlashtirish bali hisoblanadi.

Yakuniy nazoratda "Test" larni baholash mezon

Yakuniy nazorat "Test" shaklida amalga oshirilganda, sinov ko'p variantli usulda o'tkaziladi. Xar bir variant 30 test savol topshirikdan iborat. Har bir nazariy savolga yozilgan javoblar bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichi 1to'g'ri lavob 1 ball bilan baxolanadi. Talaba maksimal 30 ball tuplashi mumkin. Test bo'yicha umumiy o'zlashtirish kursatkichini anqlash uchun variantda berilgan savollarning xar biri uchun yozilgan javoblarga quyilgan o'zlashtirish ballari qo'shiladi va yigindi talabaning yakuniy nazorat bo'yicha o'zlashtirish bali xisoblanadi.

"Umumiy psixologiya"fanidan talabalar bilimni reyting tizimi asosida baholash mezon

№	Mashg'ulotlar	Auditoriya soatlari	Mustaqil ta'lim	Umumiy soat	To'planadigan ballar
1	Ma'ruza	26			30
2	Seminar	28			40
	Jami:	54	36		70

Joriy nazorat V-semestr

№	Nazorat turlari	Jami ball	Nazoratning shakli	Ball
I	I.1. Joriy nazorat	1-7 mavzular 2,9 balldan 7x2,9=20	Seminar mashg'uloti og'zaki	40 ball
	I.2. Joriy nazorat	8-14 mavzular 2,9 balldan 7x2,9=20	Seminar mashg'uloti og'zaki	

$$40 \times 86\% = 34,4 - 40 \text{ ball}$$

$$40 \times 71 = 28,4 - 34 \text{ ball}$$

$$40 \times 55 = 22 - 28 \text{ ball}$$

Oraliq nazorat V-semestr

№	Baholash turi	O'tkazish shakli	Bajarish muddati	Talaba to'plashi mumkin bo'lgan ball	Bajarish vaqti
I	ON(6-semestr)	Yozm ish 3 ta savol har biri 3 baldan 3x3=9	7 paradan so'ng	18 ball	Darsdan tashqarida
II	ON (6-semestr)	Yozm ish 3 ta savol har biri 3 baldan 3x3=9	14 paradan so'ng		
	Mustaqil ta'lim	(Referat)		12 ball	Dars yakunida
	jami			30 ball	

Izoh: a'lo bahoga (86-100%)= 17,2-20 ballgacha (86-100%)= 8,6-10 ball
 Yaxshi bahoga (71-85 %)= 14,2-17 ballgacha (71-85 %) = 7.1-8,5 ball
 O'rta bahoga (55-70%) = 11-14 ballgacha (55-70%) = 5,5-7 ball

Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar bo'yicha (Yakuniy baxolash) V-semestr

№	Baxolash turi	O'tkazish shakli	Bajarish mexanizmi	Talaba to'playdigan ball	Bajarish vaqti
1	YaN	Test. Yozma ish.	5 savoldan iborat yozma ish variantlariga javob yozish.	Har bir savolga to'g'ri javob uchun 6 baldan 5x6=30 ball	Belgilangan reja asosida.

Talabalar ON dan to'playdigan ballarning namunaviy mezonlari

№	Ko'rsatkichlar	ON ballari		
		max	1-ON	2-ON
1.	Darslarga qatnashganlik darajasi. Ma'ruza darslaridagi faolligi, konspekt daftarlarining yuritilishi va tulikligi	14	10	4
2.	Talabalarning mustaqil ta'lim topshiriklarini uz vaktida va sifatli bajarishi va o'zlashtirish.	8	5	3
3.	Og'zaki savol-javoblar, kollokvium va boshqa nazorat turlari natijalari bo'yicha	8	5	3
	Jami ON ball	30	20	10

Talabalar JN dan to'playdigan ballarning namunaviy mezonlari

№	Ko'rsatkichlar	ON ballari		
		max	1-JN	2-JN
1.	Darslarga qatnashganlik va o'zlashtirishi darajasi. Seminar mashg'ulotlardagi faolligi, seminar mashg'ulot daftarlarining yuritilishi va holatn	24	12	12
2.	Mustaqil ta'lim topshiriqlarining o'z vaqtida va sifatli bajarilishi. Mavzular bo'yicha uy vazifalarini bajarilish va o'zlashtirishi darajasi.	10	5	5
3.	Yozma nazorat ishi yoki test savollariga berilgan javoblar	6	3	3
Jami ON ball		40	20	20

Yakuniy nazorat "Test" shaklida belgilangan bo'lsa, u holda yakuniy nazorat 30 ballik "Test" variantlari asosida o'tkaziladi. Agar fan bo'yicha yakuniy nazorat "test" shaklida belgilangan bo'lsa, u holda yakuniy nazorat quyidagi jadval asosida amalga oshiriladi

№	Ko'rsatkichlar	Yakuniy ballar	
		max	O'zgarish oraliq'i
1.	30 test savolidan har bir to'g'ri javobi 1 ball bilan baholanadi	30	
Jami YN ball		30	

1.1. Seminar mashg'ulotda qatnashib undagi topshiriqlarni to'la, sifatli bajargan talabaga 3,5-4 ball beriladi, agar to'la bo'lmasa bajarish darajasiga qarab 2,2-2,8 ballgacha beriladi.

Seminar mashg'ulotidagi vazifalar bo'yicha berilgan talabalar mustaqil ishlarining bajarilish xajmi va sifatiga qarab 2,6 dan 5 ballgacha berilishi mumkin (topshiriqlar to'liq va sifatli, ijodiy tarzda bajarilgan-4,3-5 ball, sifatli va me'yor talablari darajasida-3,55-4,2 ball, o'rta daraja-2,8-3,45 ball)

2.1. Oraliq baholash og'zaki va yozma, test asosida o'tkazilib, undan 5 ta savolga javob berishi so'raladi. Har bir savol 4 ball, $5 \times 4 = 20$ ballgacha baholanadi..

- agar savol mohiyati to'la ochilgan bo'lsa, javoblari to'liq va aniq hamda ijodiy fikrlari bo'lsa 17,2-20 ball.

- savolning mohiyati umumiy ochilgan asosiy faktlar to'g'ri bayon etilgan bo'lsa 14,2-17 ball

- savolga umumiy tarzda javob berilgan, ammo ayrim kamchiliklari bo'lsa 11-14 ball.

2.2. Talabaning mustaqil ishi, berilgan mavzu bo'yicha referat tayyorlanadi.

- referatda mavzu to'liq ochilgan, to'g'ri xulosa chiqarilgan va ijodiy fikrlari bo'lsa 8,6-10ball

- mavzu mohiyati ochilgan, faqat xulosasi bor 7,1-8,5 ball

- mavzu mohiyati yoritilgan, ammo ayrim kamchiliklari bor bo'lsa 5,5-7 ball

3.1 Yakuniy baholashda talaba 5 ta savolga yozma yoki 30 ta test savoliga javob berishi lozim.

- har bir yozma savolga 6 ball, $5 \times 6 = 30$ ball ajratiladi.

- agar savol mohiyati to'la ochilgan bulib, mavzu bo'yicha talabanning tankidiy nuktai nazari bayon qilingan bo'lsa 5,2-6 ball.

- savolning mohiyati to'la ochilgan, asosiy faktlar to'g'ri bayon qilgan bo'lsa 4,2-5.1 ball.

- savolga to'g'ri javob berilgan, lekin ayrim kamchiliklari ko'roq bo'lsa 3.3 – 4,1 ball.

Asosiy va qoshimcha o'quv adabiyotlari hamda axborot manbaalari

Asosiy adabiyotlar

№	Muallif	Adabiyot nomi	Nashir yili	Adabiyotning ARM dagi shifri	Adabiyotning ARM dagi internet raqami
1	E.G'oziyev	Umumiy psixologiya	Toshkent 2008-yil		
2	E.G'oziyev	Ontogenez psixologiyasi	Toshkent 2010-yil		
3	I.Ivanov M.Zufarova	Umumiy psixologiya	O'z. FMJ, 2008-yil		

6. E.G'oziyev psixologiya Toshkent 2001 yil.

7. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: "Fan va texnologiyalar" markazining bosmaxonasi : 2009.

8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб: Питер, 2007.

9. Дусмухамедова Ш.А., Нишоновна З.Т., Жалилова С.Х., Каримова Ш. К., Алимбаева Ш.Т. "Ёш ва педагогик психология" Т. ТДПУ, 2013 .

10. Nishonova Z.T., Alimbaeva Sh.T., Sulaymonov M. "Psixologik xizmat". T. "Fan va texnologiyalar" nashriyoti 2014 y.

Elektron ta'lim resurslari

1. www.childpsy.ru

2. www.edu.uz

3. www.flogiston.ru

4. www.pedagog.uz

5. www.psychology.uz

6. www.psychology.net.ru

7. www.psycatalog.ru

8. www.psychology.net.ru

9. www.tdpu.uz

FANNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI

«FSMU» metodi

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o‘zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma’ro‘za mashg‘ulotlarida, mustahkamlashda, o‘tilgan mavzuni so‘rashda, mustaqil ish mavzularini bajarishda hamda amaliy mashg‘ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo‘lgan yakuniy xulosa yoki g‘oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog‘ozlarni tarqatiladi:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhviy tartibda taqdimot qilinadi.

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishiga asos bo‘ladi.

Fikr: Bolani maktab ta’limiga tayyorlashda maktabgacha ta’limning ahamiyati?

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqali tahlil qiling topshirig‘i beriladi, tinglovchilar tomonidan bildirilgan ma’lumotlar umumlashtiriladi.

“Insert” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod tinglovchilarda o‘simlikshunoslikda innovatsion texnologiyalar bo‘yicha axborotlar tizimini qabul qilish va bilimlarni o‘zlashtirilishini engillashtirish maqsadida qo‘llaniladi, shuningdek, bu metod tinglovchilar uchun xotira mashqi vazifasini ham o‘taydi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- o‘qituvchi mashg‘ulotga qadar mavzuning asosiy tushunchalari mazmuni yoritilgan input-matn tarqatma yoki taqdimot ko‘rinishida tayyorlaydi;
- yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn ta‘lim oluvchilarga tarqatiladi yoki taqdimot ko‘rinishida namoyish etiladi;
- ta‘lim oluvchilar individual tarzda matn bilan tanishib chiqib, o‘z shaxsiy qarashlarini maxsus belgilar orqali ifodalaydilar. Matn bilan ishlashda tinglovchilar yoki qatnashchilarga quyidagi maxsus belgilardan foydalanish tavsiya etiladi:

Belgilar	1-matn	2-matn	3-matn	4-matn
“V” – tanish ma’lumot.				
“ ?”- mazkur ma’lumotni tushunmadim, izoh kerak.				
“ +” bu ma’lumot men uchun yangilik.				
“ –“ bu fikr yoki mazkur ma’lumotga qarshiman?				

Belgilangan vaqt yakunlangach, ta‘lim oluvchilar uchun notanish va tushunarsiz bo‘lgan ma’lumotlar o‘qituvchi tomonidan tahlil qilinib, izohlanadi, ularning mohiyati to‘liq yoritiladi. Savollarga javob beriladi va mashg‘ulot yakunlanadi.

“SWOT-tahlil” metodi.

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength)	• kuchli tomonlari
W – (weakness)	• zaif, kuchsiz tomonlari
O – (opportunity)	• imkoniyatlari
T – (threat)	• tўsiqlar

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko‘ptarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘quvchilarning mustaqil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. —Xulosalash metodidan ma’ro‘za mashg‘ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg‘ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзуюжунланади.

“Keys-stadi” metodi

«Keys-stadi» - inglizcha so‘z bo‘lib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – o‘rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o‘rganish, tahlil qilish asosida o‘qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini

o‘rganishda foydalanish tartibida qo‘llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o‘z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

Kim (Who), Qachon (When), Qaerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (how), Nima-natija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

<i>Ish bosqichlari</i>	<i>Faoliyat shakli va mazmuni</i>
<i>1-bosqich: Keys va uning axborot ta’minoti bilan tanishtirish</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>yakka tartibdagi audio-vizual ish;</i> ✓ <i>keys bilan tanishish(matnli, audio yoki media shaklda);</i> ✓ <i>axborotni umumlashtirish;</i> ✓ <i>axborot tahlili;</i> ✓ <i>muammolarni aniqlash</i>
<i>2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o‘quv topshirig‘ni belgilash</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>individual va guruhda ishlash;</i> ✓ <i>muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash;</i> ✓ <i>asosiy muammoli vaziyatni belgilash</i>
<i>3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o‘quv topshirig‘ining echimini izlash, hal etish yo‘llarini ishlab chiqish</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>individual va guruhda ishlash;</i> ✓ <i>muqobil echim yo‘llarini ishlab chiqish;</i> ✓ <i>har bir echimning imkoniyatlari va to‘siqlarni tahlil qilish;</i> ✓ <i>muqobil echimlarni tanlash</i>
<i>4-bosqich: Keys echimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>yakka va guruhda ishlash;</i> ✓ <i>muqobil variantlarni amalda qo‘llash imkoniyatlarini asoslash;</i> ✓ <i>ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash;</i> ✓ <i>yakuniy xulosa va vaziyat echimining amaliy aspektlarini yoritish</i>

Кейси бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Мобил иловани ишга тушириш учун бажариладагина ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

“Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod tinglovchilar yoki qatnashchilarni mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu buyicha dastlabki bilimlar darajasini tashhis qilish maqsadida qo'llaniladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg'ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- tinglovchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo'lgan so'zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);
 - tinglovchilar mazkur tushunchalar qanday ma'no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo'llanilishi haqida yozma ma'lumot beradilar;
 - belgilangan vaqt yakuniga etgach o'qituvchi berilgan tushunchalarning to'g'ri va to'liq izohini o'qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
 - har bir ishtirokchi berilgan to'g'ri javoblar bilan o'zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Jadvalga kerakli ma'lumotlar to'ldirib qayd etiladi

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma'noni anglatadi?	Qo'shimcha ma'lumot
Ta'lim		

Izoh: Ikkinchi ustunchaga qatnashchilar tomonidan fikr bildiriladi. Mazkur tushunchalar haqida qo'shimcha ma'lumot glossariyda keltirilgan.

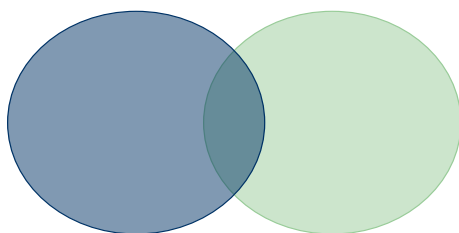
Venn Diagrammasi metodi

Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orqali o‘qitishni tashkil etish shakli bo‘lib, u ikkita o‘zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko‘rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi: ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga ko‘rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o‘ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralari ichiga yozib chiqish taklif etiladi;

-navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to‘rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har bir juftlik o‘z tahlili bilan guruh a‘zolarini tanishtiradilar; juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko‘rib chiqilayotgan muammo yohud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

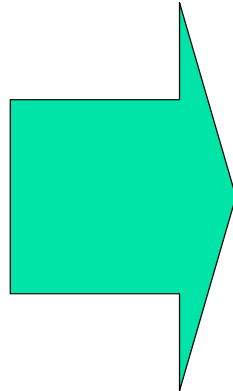
«Венн» Диаграммаси

- 2 объектни, тушунчани, ғояни, ходисани таққослаш фаолиятини ташкил этиш жараёнида ишлатилади.

ФИКР.МУЛОХАЗА.ИСБОТ

■ ФСМУ

- **Ф** – Фикрингизни баён этинг
- **С** – Фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
- **М** – Фикрингизга мисол келтиринг
- **У** – Фикрларингизни умумлаштиринг, хулосаланг

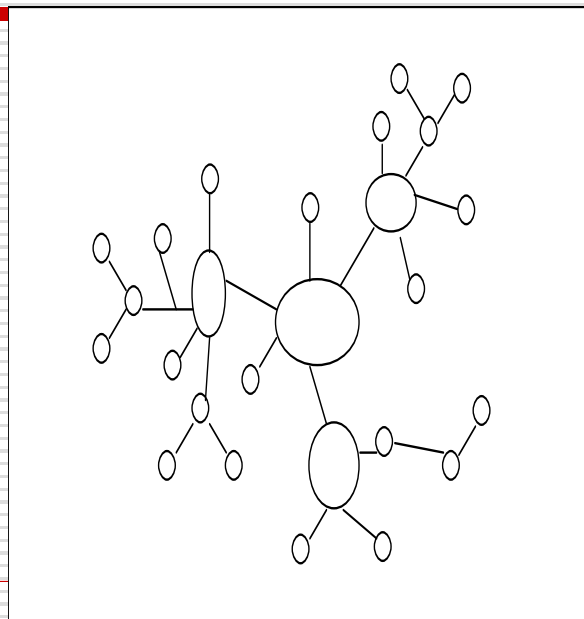
Т- жадвал

Концепцияга, воқеяликка, объектга нисбатан муносабат билдириш учун қўллаш мумкин.

- Талабалар ушбу схемани тузиш қоидалари билан таништирилади
- Якка, жуфтликда ёки гуруҳ ичида схема асосида таққослаш фаолияти ташкил этилади
- Ягона жадвалга туширилади.

КЛАСТЕР

- Кластер –боғлам.
- •Билимларни фаоллаштиришга йўналтиради, фикрловчи жараёнга мавзу
- бўйича янги ассоциатив тасаввурни эркин
- ва очиқ жалб қилишга ёрдам беради.
- •Ўқув машғулотининг ҳамма босқичларида
- қўлланилади.

1,3,5,7,9,11,13,15,17,19,21,23,25,27,29,31,33,35,37,39,41,43,45,47,49,51,53,55,57,59,61,63,65,67,69,71,73,75,77,79,81,83,85,87,89,91,93,95,97,99,101,103,105,107,109,111,113,115,117,119,121,123,125,127,129,131,133,135,137,139,141,143,145,147,149,151,153,155,157,159,161,163,165,167,169,171,173,175,177,179,181,183,185,187,189,191,193,195,197,199,201,203,205,207,209,211,213,215,217,219,221,223,225,227,229,231,233,235

236,234,232,230,228,226,224,222,220,218,216,214,212,210,208,206,204,202,200,198,196,194,192,190,188,186,184,182,180,178,176,174,172,170,168,166,164,162,160,158,156,154,152,150,148,146,144,142,140,138,136,134,132,130,128,126,124,122,120,118,116,114,112,110,108,106,104,102,100,98,96,94,92,90,88,86,84,82,80,78,76,74,72,70,68,66,64,62,60,58,56,54,52,50,48,46,44,42,40,38,36,34,32,30,28,26,24,22,20,18,16,14,12,10,8,6,4